

ARHEOLOGIA MEDIEVALĂ

III

2000

Muzeul Județean Arad

Muzeul Brăilei

Muzeul Banatului Montan
Reșița

Asociația Arheologilor Medievaliști din România

ARHEOLOGIA MEDIEVALĂ

III 2000

MUZEUL BRĂILEI

EDITURA ISTROS

2000

Volum îngrijit de membrii Consiliului Științific al
Asociației Arheologilor Medievaliști din România

COLEȚIUL DE REDACȚIE:

**IONEL CÂNDEA
ADRIAN ANDREI RUSU
VICTOR SPINEI
DUMITRU ȚICU**

ISSN 1224-830

Pentru orice corespondență legată de acest volum, vă rugăm să vă adresați Muzeului Județean Brăila, 6100 BRĂILA, str. Belvedere, nr. 1, Muzeului Județean Arad, 2400 ARAD, P-ța Enescu, nr. 2, Muzeului Banatului Montan, 1700 REȘIȚA, B-dul Republicii, nr.10.

Pentru orice corespondență legată de publicație și colaborările la ea, vă rugăm să vă adresați *Asociației Arheologilor Medievaliști din România*
Președinte: dr. Adrian Andrei Rusu
3400 CLUJ-NAPOCA, B-dul Eroilor, nr. 32, ap. 21,
tel.064/43.02.60, 094/33.03.64

Coperta I: Capac pentru flacon de teriacum, sec. al XVIII-lea, descoperit la Brăila.

SUMAR – SOMMAIRE – CONTENTS – INHALT

METODOLOGIE

PETER LEVENTE SZÖCS, Probleme privind datarea și cronologia ceramicii din secolele XVI-XVII din Transilvania.....	5
(Dating and chronology problems concerning the 16 th and 17 th centuries pottery from Transylvania).....	10

AȘEZĂRI ȘI LOCUINȚE

ANCA PĂUNESCU, ELENA RENTĂ, Așezarea medieval timpurie de la Bucu, județul Ialomița (II).....	11
(The early medieval settlement from Bucu, Ialomița county) (II).....	17
IMRE SZATMÁRI, Die topographische Erforschung von verwüsteten mittelalterlichen Siedlungen auf dem Grenzland im Komitat Békés (Die neuesten Ergebnisse).....	37
ALEXANDRU ARTIMON, Viața spirituală în orașele din sud-vestul Moldovei (secolele XIV-XVII).	59
(La vie spirituelle dans les villes de sud-ouest de la Moldavie (XIV ^e -XVII ^e siècles).....	72
PAVEL BÂRNEA, TATIANA REABOI, Anexe gospodărești de la Orheiul Vechi din secolul al XV-lea și de la începutul secolului al XVI-lea.....	85
(Household building of 15 th -early 16 th centuries from Orheiul Vechi /Old Orhei).....	87
MUĞUR ANDRONIC, Habitatul medieval de pe cuprinsul comunei Zamostea (județul Suceava).....	89
(Mediaeval habitat from Zamostea commune (Suceava county).....	90

MONUMENTE

NICOLAE MARCEL SIMINA, Cetatea din Călnic (jud. Alba) (Considerații pe marginea cercetării arheologice).....	95
(Die Burg aus Kelling (Kreis Alba) (Wertschätzung der archäologischen Forschung).....	104
IOAN MARIAN ȚIPLIC, Identificarea unei capele gotice din Sibiu (Piața Huet, nr. 17).....	117
(Identifizierung eine gotische Kapelle in Hermannstadt, Huet-Platz 17).....	120

MATERIALE ARHEOLOGICE

IOAN STANCIU, Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X).....	127
(Über die auf der mit dem Fuss betriebenen Töpferscheibe geformte frühmittelalterliche Gebrauchskeramik in den Siedlungen auf dem Gebiet Rumäniens (8.-10. Jh.).....	169
MONICA ȚOȚU, BOGDAN NICULIȚĂ, Ceramica descoperită în preajma bisericii Sf. Simion – Turnul Roșu din Suceava.....	193
(La céramique découverte aux l'environs de l'église St. Simion -Turnul Roșu de Suceava).....	195
PARASCHIVA - VICTORIA BATARIUC, Plăci pavimentare ceramice descoperite la Suceava.....	201
(Plaques de carrelage découvertes à Suceava).....	208
DANIELA MARCU, ADRIAN ANDREI RUSU, Căhle din secolele XV-XVIII descoperite la Zlatna, jud. Alba.....	219
(Tiles from the 15 th -17 th centuries in Zlatna, Alba county).....	228
MARIA-VENERA RĂDULESCU, Căhle decorate cu scene de turnir din colecția Muzeului Național de Istorie a României.....	243
(Stove tiles bearing the representation of the knight in tournament, from the collections of the National History Museum of Romania).....	247

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE

LUMINIȚA BEJENARU, Date arheozoologice privind unele tipuri de animale domestice existente în evul mediu pe teritoriul României.....	253
(Données archéologiques concernant certains types d'animaux domestiques qui existaient au Moyen Âge sur le territoire actuel de la Roumanie).....	261
DRAGOȘ MOISE, Studiul resturilor faunistice descoperite în complexe din așezarea medievală timpurie de la Bucu (jud. Ialomița).....	263
(Study of the faunal remains discovered in archaeological complexes of the Early Mediaeval settlement of Bucu (Ialomița county)).....	265
GEORGETA EL SUSI, Studiul resturilor faunistice din nivelul medieval de la Șimleul Silvaniei – "Cetate" (județul Sălaj).....	267
(L'étude des restes faunistiques des niveaux médiévaux de Șimleul Silvaniei - "Cetate" (dep. de Sălaj)).....	274
FELICIA MONAH, Determinări arheobotanice pentru stațiuni medievale din Moldova și de la Brăila.....	277
(Déterminations archéobotaniques pour quelques stations du Moyen Âge de Moldavie et de Brăila).....	281
MARIA ȚEBA, ANA-MARIA VLAD, ADRIAN VUSATIUC, Studiu tehnic privind structura și compoziția unui encolpion.....	283
(Technical study concerning the structure and the composition of an encolpion).....	285

CRONICA

ANCA PĂUNESCU, DANA MIHAI, Nicolae Constantinescu la 70 de ani.....	289
GH. I. CANTACUZINO, Mircea D. Matei la a 70-a aniversare.....	293

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

ANATOL ȚORODENCO, <i>Ceramica locală de la Orheiul Vechi din secolele XIV-XVI</i> , Brăila, Editura Istros, 2000, (IONEL CÂNDEA).....	297
DUMITRU ȚEICU, <i>Banatul montan în evul mediu</i> . Timișoara, 1998 (ADRIAN ANDREI RUSU)...	299
ZENO-KARL PINTER, <i>Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele I-XIV)</i> . Reșița, 1999 (ADRIAN ANDREI RUSU).....	301
ADRIAN ANDREI RUSU, <i>Gotic și Renaștere la Vințu de Jos (Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII-XVII)</i> . Cluj-Napoca - Satu Mare, 1998 (IOAN F. PASCU).....	302
EUGEN-MARIUS CONSTANTINESCU, <i>Memoria pământului dintre Carpați și Dunăre. Nord-estul Munteniei și sud-vestul Moldovei în secolele IV-XI d. Hr.</i> , București, 1999, (VICTOR SPINEI).....	303
ALEXANDRU ARTIMON, <i>Civilizația medievală urbană din secolele XIV-XVII (Bacău, Tg. Trotuș, Adjud)</i> , Bacău, 1998 (BOGDAN FLORIN ROMANDĂȘ).....	305
OLTEA RĂSCANU-GRAMATICU – coordonator, <i>Istoria Bârladului</i> , I-II, Vaslui, 1998 (LAURENȚIU CHIRIAC).....	306
MARIANA ȘLAPAC, <i>Cetatea Albă. Studiu de arhitectură medievală militară</i> , Chișinău, 1998 (DIANA PIPOȘ).....	308
EUGENIA POPUȘOI, NICOLETA ARNĂUTU, <i>Tezaurul de la Bârlad-Dumbrava Roșie, secolele XVI-XVII</i> . Catalog, Bârlad, 1999, (LAURENȚIU CHIRIAC)...	311
LISTA ABREVIERILOR.....	313

Probleme privind datarea și cronologia ceramicii din secolele XVI-XVII din Transilvania

PÉTER LEVENTE SZÖCS

La prima vedere poate părea exagerată discutarea problemelor atât de speciale ca datarea și cronologia ceramicii transilvănene din secolele XVI-XVII, mai ales că suntem conștienți de lacunele prelucrării și publicării materialului discutat, precum și de numărul redus (comparativ cu celelalte perioade) de săpături întreprinse privind această epocă. Pe parcursul strângerii datelor publicate în literatura de specialitate, am conștientizat însă necesitatea de a trata și de a ordona și în acest sens informațiile procurate.

În primul rând trebuie eliminate loturile de ceramică date eronat în momentul publicării, precum și considerațiile teoretice și metodologice rezultate din aceste eforturi, care pot avea (și trebuie să aibă) implicații în viitoarele săpături și prelucrări de material. Acest lucru atrage astfel, atenția asupra metodelor de cercetare, care pot să contribuie la precizarea metodelor de datare și cronologie, iar strângerea rezultatelor recente în sine, înseamnă un imbold pentru cercetările din viitor.

Să începem, însă, cu definirea limitelor cronologice și spațiale, precum și a temei alese. Trebuie să recunoaștem că alegerea celor două secole nu provine din considerente arheologice, ci din cele externe acestei științe auxiliare. Acest fapt înseamnă că începutul secolului al XVI-lea, precum și sfârșitul celui al XVII-lea nu înseamnă nici începutul, respectiv nici sfârșitul unei "culturi" arheologice. Cel puțin acest fapt nu a fost definit încă și nici nu este scopul studiului de față. Stabilirea rupturilor și continuităților în cultura materială transilvăneană, pentru epoca luată în discuție, rămâne deocamdată o problemă de viitor a arheologiei medievale. Noi am ales însă această perioadă, într-un fel, artificial, pentru că, deși ea este vitregită de cercetări arheologice, din punctul de vedere al celorlalte izvoare, este deja mai bogată. Înțelegem prin acest fapt că pentru această perioadă deja putem să recurgem la izvoare scrise și iconografice destul de bogate, care, completându-le pe cele arheologice, vor duce la realizarea unor imagini complexe ale culturii materiale transilvănene. Realizarea acestui deziderat are importanță deoarece alcătuirea unor serii tipologice pentru ceramică, precum și stabilirea funcționalităților și a proveniențelor, în secolele XVI-XVII, ne vor ajuta să realizăm conexiunea cu realitățile secolelor următoare, cercetate în acest sens prin metode etnografice și muzeologice. Coborârea cronologică a rezultatelor obținute, însă, va ajuta și la prelucrarea materialelor din secolele anterioare. Deci la întrebarea, de ce a fost aleasă această perioadă, putem să răspundem că posibilitatea coroborării rezultatelor arheologice cu datele izvoarelor scrise este optimă în această epocă.

În privința limitelor spațiale ar fi convingător și simplu să definim granițele principatului transilvan din epoca respectivă. Însă, această precizare este iarăși străină considerentelor arheologice, deoarece studierea ceramicii pentru această epocă trebuie să se bazeze deja pe determinarea centrelor de olari și a razelor adiacente de distribuție, adică pe încercarea de a defini limitele spațiale unei "culturi" arheologice¹. Aceste zone se formează pe baza raporturilor economice în primul rând, fiind puternic influențate de calitatea mărții și cerințele pieței. Suntem mai mult ca siguri că există o diferență între arealul de distribuție al ceramicii de lux și acela al ceramicii de uz comun, că există centre de olari specializate în producerea pieselor de calitate și scumpe (un exemplu edificator fiind cel al habanilor de la Vințu de Jos), precum și centre mai mici care deservește o regiune mai redusă, cu produse ieftine și de uz cotidian (bresle de olari din târguri sau meșteșugari aflați în afara breslelor, în mediul rural). Nu ne propunem să definim acum aceste zone (fapt de altfel imposibil până ce nu crește numărul de săpături și publicații), dar vrem să atragem atenția cercetătorilor că rezolvarea acestor probleme, din nou, nu poate

¹ Suntem conștienți de faptul că, pentru epoca luată în discuție, nu putem folosi termenul de cultură arheologică în accepțiunea ei, folosită în cazul epocilor preistorice. Însă, prin păstrarea ei aici, vrem să subliniem că limitele spațiale și cronologice ale culturii materiale medievale sunt diferite de cele folosite în istoria politică, socială sau mentală.

fi făcută fără coroborarea informațiilor scrise și cu cele arheologice. Revenind la Transilvania, am luat în considerare toate descoperirile publicate de pe teritoriul principatului, în primul rând datorită numărului lor redus, precum și datorită lipsei delimitării centrelor de olari. Am exclus deci teritoriile ocupate de turci, făcând excepție doar Oradea, unde dominația otomană a durat aproximativ 30 de ani, și Timișoara, unde săpăturile au scos la iveală și materiale din prima jumătate a secolului al XVI-lea.

În studiul de față am încercat să strângem, din publicațiile referitoare la ceramica transilvană a secolelor XVI-XVII, toate datele referitoare la modul de prelucrare a materialului și metodele folosite privind datarea lor, precum și discutarea aceluiași metode și analiza posibilităților lor de dezvoltare.

Modul de prelucrare și datare a ceramicii. În problematică cronologică, este primordială stabilirea precisă a materialelor la care se referă datarea: loturi închise sau dispersate. Determinarea acestui fapt este esențial, pentru că loturile închise, însemnând prin acest termen totalitatea materialelor provenite dintr-un complex arheologic având cel puțin o limită superioară precisă (adică acoperit de un strat, nederanjat ulterior), au altă valoare cronologică și trebuie dateate cu alte metode, decât descoperirile dispersate sau incidentale. De asemenea, trebuie să urmărim, cât de mult este luat în considerare, contextul descoperirii în cursul publicării, precum și dacă sunt discutate doar anumite piese, alese din context sau lotul întreg. Acest fapt este important atunci, când în locul prelucrării exhaustive a materialului, singurul corect de altfel, sunt dateate anumite piese, neluând în seamă relațiile interne a lotului, se ajunge deseori la rezultate eronate.

În prezentarea materialelor publicate o să urmărim gruparea lor geografică, pe puncte cercetate, acest fapt (contrar prezentării cronologice a săpăturilor) fiind indicat și de existența săpăturilor care au durat mai mulți ani sau au fost reluate intermitent.

Dacă începem cu sud-estul Transilvaniei, trebuie să constatăm că avem de-a face și cu una din primele lucrări care se ocupă cu perioada noastră, apărută după anul 1945. Raportul săpăturilor de la cetatea Sprenghei² (Brașov) prezintă, chiar și superficial, materiale dateate în secolul al XVI-lea, provenite din straturile superioare aflate pe dealului cetății. Alte două lucrări, apărute relativ devreme, sunt rapoartele cercetărilor făcute la Sâncrăieni (jud. Harghita)³, care prelucraază iarăși materiale din secolul al XVI-lea, provenind dintr-o așezare rurală, descoperite în straturile superioare, deranjate de arătură.

Datorită apropierii geografice, urmează loturile de ceramică descoperite la Cristuru Secuiesc (jud. Harghita) și împrejurimile lui. Multumită cercetărilor sistematice din zonă, de acolo a fost scoasă la iveală o cantitate mare de material ceramic din perioada noastră, din care o mare parte aparține unor loturi închise. Aceste loturi (nefiind în ele piese mai recente) permit datarea complexelor și alcătuirea șirurilor tipologice pentru perioada respectivă. Nu mai înșirăm și materialele descoperite incidental, deoarece, în alcătuirea cronologiei, acestea nu l-au influențat pe autorul lucrării publicate⁴. Astfel, de la Cristuru Secuiesc provin următoarele loturi, databile la sfârșitul secolului al XV-lea și din secolele XVI-XVII: pivnița de lemn din P-ța Libertății nr. 44 (complex nr. 13)⁵; locuința descoperită lângă Școala generală nr. 1⁶; umplutura pivniței din P-ța Libertății nr. 47⁷; pivnița de piatră din P-ța Libertății nr. 44 (complex nr. 17)⁸; locuința descoperită pe str. Kriza János nr. 6⁹. La punctul Cechești-Lok a fost identificată o așezare rurală, din care perioadele noastre îi aparțin următoarele loturi: locuința nr. 1¹⁰, unde podeaua a fost reînnoită de mai multe ori și era acoperită de un strat de arsură, din care proveneau materiale databile din perioada noastră; locuința nr. 2¹¹, care a fost folosită într-o perioadă îndelungată, iar materialele din perioada noastră provin din stratul format de după abandonarea acesteia. Loturile înșirate mai sus sunt foarte bogate în ceramică, fiind prelucrate în întregime, astfel încât datarea lor constituie baza de plecare a cronologiei ceramicii medievale din sud-estul Transilvaniei.

Următorul lot de material provine din cetatea de la Târgu Mureș. Însă autorul articolului care semnalează descoperirile de aici nu se ocupă cu prelucrarea ceramicii, ci descrie mai temeinic doar piesele aparținând colecției

² A. D. Alexandrescu, N. Constantinescu, *Săpături de salvare de pe Dealul Sprenghei*, în *Materiale*, VI, 1959, p.667-678.

³ R. Vulpe, *Săpăturile de salvare de la Sâncrăieni (1954)*, în *SCIV*, VI, 3-4, 1955, p.559-569; C. Preda, *Săpăturile arheologice de la Sâncrăieni*, în *Materiale*, VI, 1959, p.825-869.

⁴ Rezultatele săpăturilor efectuate la Cristuru Secuiesc și în împrejurimile lui au fost publicate în două volume: Benkő E., *A középkori Keresztúrszék régészeti topográfiája* (Topografia arheologică a scaunului medieval Cristuru), Budapest, 1992 (*Varia Archaeologica Hungarica* VI); Benkő E., Demeter I., Székely A., *Középkori mezőváros a Székelyföldön* (Târgul medieval în Secuime), Kolozsvár, 1997 (*Erdélyi Tudományos Füzetek* 223).

⁵ Benkő 1997, p.101-106.

⁶ Benkő 1992, p.160-162.

⁷ Benkő 1997, p.71-92.

⁸ *Ibidem*, p.116-135.

⁹ *Ibidem*, p.136-141.

¹⁰ Benkő 1992, p.57-59.

¹¹ *Ibidem*, p.59-60.

breaslelor, a muzeului din localitate¹². Cu ocazia efectuării unor cercetări la cetatea din Sighişoara, a fost descoperit un lot destul de numeros de ceramică, în umplutura unei curți, aferente unei locuințe. Și aceasta este analizată pe tipuri¹³. Pentru ceramica perioadei anterioare, este foarte important articolul, care prelucerează ceramica provenită dintr-o locuință din secolele XIII-XIV, descoperită la Mediaș. Din straturile formate de după abandonarea acestei locuințe, a fost colectată ceramică din secolele XVI-XVII, însă aceste piese nu sunt prelucrate deloc¹⁴. Un alt articol prezintă umplutura unei fântâni din casa Altemberger din Sibiu, însă din materialul descoperit, care provine din secolele XVI-XVIII, precum și perioada anterioară, autorul analizează numai ceramica habană și pe cea din secolul al XVIII-lea¹⁵.

Enumerarea loturilor de ceramică o continuăm cu cea provenită din săpăturile întreprinse la Vințu de Jos. Aici, la mănăstirea dominicană, transformată în secolul al XVI-lea în castel nobiliar, a fost descoperită o cantitate importantă de ceramică databilă în perioada noastră. Datorită faptului că cercetările nu sunt încheiate, materialul ceramic de uz comun este semnalat prin piesele mai importante, întregibile, datarea lor bazându-se pe contextul de descoperire¹⁶. Săpăturile efectuate la Alba Iulia au vitregit perioada secolelor XVI-XVII, deși orașul a fost centrul politic al principatului în această vreme. Majoritatea cercetărilor se concentrează asupra investigării castrului roman, ocupându-se marginal de perioadele mai târzii. Ceramica medievală este prezentată în puține articole¹⁷, în care este semnalată o cantitate mare de ceramică din perioada noastră, însă în contexte de descoperire incertă. Singura excepție o constituie materialul provenit dintr-un bordei din secolele XVI-XVII¹⁸. Săpătura a relevat faptul că locuința a fost distrusă violent (fiind prezent un strat consistent de arsură), evenimentul fiind datat cu ajutorul monedelor la mijlocul secolului al XVII-lea. Contextul închis, precum și posibilitatea datării mai precise, face foarte prețios acest lot.

Dintre numeroasele cercetări efectuate în țara Hațegului, într-un singur caz am găsit menționată existența ceramicii aparținând secolelor XVI-XVII. Este vorba despre umplutura unui turn din cetatea de la Mălăiești. Din păcate ea nu a fost deloc analizată¹⁹.

Următorul lot din epoca studiată provine de la cetatea Piatra Craivii (jud. Alba). În cursul prezentării materialului ceramic, deși este făcută o analiză tipologică și cronologică, nu este menționat contextul de descoperire și nici care procent al materialului descoperit este analizat²⁰.

Ajungând în nordul Transilvaniei, ne oprim la lucrarea care prezintă săpăturile întreprinse la cetatea din Lita (jud. Cluj). Este semnalată prezența unui lot mare de ceramică din umplutura bastionului hexagonal din sud-vest, însă, fiind vorba de un raport preliminar, sunt prezentate numai descoperirile importante, ceramica din perioada noastră fiind doar menționată ca fiind prezentă²¹. De asemenea, într-o modalitate identică este prezentat și materialul provenit din sondajele și periegezele efectuate la Șimleul Silvaniei - Vârful Cetății²² și tot în această manieră trebuie să consemnăm și prezentarea ceramicii aparținând perioadei noastre, descoperită la Dăbica²³.

Cercetările din preajma cetății Unguraș au dus la descoperirea unei cantități mari de ceramică, analizată și prezentată într-un raport de periegeză, din care, evident, contextul de descoperire nu este determinabil mai precis²⁴.

O cercetare importantă pentru Transilvania de nord este săpătura efectuată la cetatea Chioarului. Din păcate, rezultatele acesteia sunt publicate extrem de sumar²⁵. Materialul ceramic din secolele XVI-XVII provine

¹² Zrinyi A., *Olarii din Tîrgu Mureș și produsele lor în lumina materialului ceramic rezultat din săpături din secolul al XVII-XIX-lea*, în *Marisia*, V, 1975, p.93-111.

¹³ G. Baltag, *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighisoara*, în *Marisia*, IX, 1979, p.75-106.

¹⁴ M. Blajan, G. Togan, *Locuința medievală descoperită la Mediaș (jud. Sibiu)*, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, p.689-705.

¹⁵ H. Klusch, *Keramik Funde aus dem 17. und 18. Jahrhundert im alten Rathaus von Hermannstadt*, în *BCMI*, VIII, 1997, p.59-65.

¹⁶ A. A. Rusu, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos. Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII-XVII. Catalog*, Cluj-Napoca - Satu Mare, 1998.

¹⁷ Gh. Anghel, *Date noi în legătură cu apeductele medievale de la Alba Iulia*, în *Sargetia*, V, 1968, p.155-163, V. Moga, *Cercetări arheologice în castrul roman de la Apulum*, în *Materiale*, XV, 1981, p.278-280; R. R. Heitel, D. D. Ovidiu, *Cercetări arheologice efectuate la Alba Iulia, punctul "Monetăria" și Sebeș Alba*, în *Materiale*, XVI, 1982, p.187-189.

¹⁸ Gh. Anghel, *O locuință din secolul al XVII-lea, descoperită la Alba Iulia*, în *Apulum*, VI, 1967, p.361-377. Obiectivul, descoperit în piața de la poarta vestică a cetății, avea în stratul de darămare un număr mare de cahle și monede de argint. Acest fapt credem că exclude existența unui bordei, fiind vorba mai degrabă despre o locuință având sub ea o pivniță.

¹⁹ V. Eskenasy, *Cercetări arheologice de la Malaesti și la Salașu de Sus (jud. Hunedoara)*, în *Materiale*, XIII, 1979, p.345-347.

²⁰ I. Berciu, Gh. Anghel, *Cetatea feudală de pe Piatra Craivii*, în *Apulum*, V, 1965, p.309-322.

²¹ Gyulai P., *Raport preliminar de cercetări arheologice la cetatea Lita*, în *Materiale*, XIII, 1979, p.343-344.

²² H. Pop, *Observații de topografie arheologică la Șimleu Silvaniei. Cetatea feudal timpurie*, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, p.707-713.

²³ Șt. Pascu și colab., *Cetatea Dăbica*, în *ActaMN*, V, 1968, p.153-202.

²⁴ M. Blajan, *Descoperiri arheologice în hotarul comunelor Unguraș (jud. Cluj) și Mălin (jud. Bistrița-Năsăud)*, în *Apulum*, XIII, 1975, p.619-628.

²⁵ S. Iosipescu, Viorica Ursu, T. Ursu, *Raport preliminar de cercetări arheologice la cetatea Chioar*, în *Materiale*, XIII, 1979, p.337-340; S. Iosipescu, Viorica Ursu, T. Ursu și colab., *Cercetări arheologice la Cetatea de Piatra (Chioar)*, în *Materiale*, XV, 1981, p.474-483.

din umplutura și cele două straturi de construcție ale bastionului porții din cetatea de sus (interioară), precum și din straturile de dărâmtură și depuneri ulterioare, din piața cetății de sus și turnul vestic al cetății. Ceramica descoperită este prezentată pe tipuri, dar analiza ei nu este detaliată.

Cercetările lui Radu Popa au însemnat o nouă etapă a arheologiei medievale transilvănene. Din păcate ceramica aparținând perioadei noastre a apărut răzleț pe siturile cercetate de el, loturile mai importante provenind din secolele XIV-XV. La Cuhea²⁶ materialul din secolul al XVI-lea a fost adunat din straturile superioare, iar la Țiulești²⁷ din umplutura a două locuințe din secolul al XV-lea. Contrar materialului mai vechi, ceramica târzie nu este analizată deloc. Olăritul maramureșan din secolele XVII-XVIII este prezentat într-un articol, care analizează un șir de obiecte din colecția muzeului din Baia Mare. Nu este precizată originea materialelor provenite din săpături arheologice, astfel că articolul nu ajută prea mult în probleme de datare și cronologie²⁸.

Din Crișana, cel mai important sit din perioada noastră este cetatea de la Oradea. Aici au fost efectuate cercetări sistematice începând din anii '90, însă despre materialul vast, care provine de aici nu avem deocamdată la dispoziție o prelucrare monografică, cu excepția unui raport preliminar²⁹, având preponderent date arhitectonice, precum și un articol care prelucrează materialul de import oriental (otoman)³⁰. Aceasta din urmă este extrem de prețioasă, fiindcă Oradea a fost ocupată de Imperiul otoman pentru o perioadă de 30 de ani și materialul ceramic provenit din această perioadă este databil foarte precis. O săpătură independentă de cea care se desfășoară în incinta cetății, nearheologică și accidentală³¹, a fost efectuată în apropierea bastionului Crăișorul în partea spre piață, unde în secolul al XVII-lea, pe baza surselor scrise și iconografice, știm de existența unei mori de apă. A fost recoltată o cantitate mare de material ceramic din umplutura șanțului acestei mori, încadrabil secolelor XVII-XVIII, cu excepția câtorva obiecte databile în secole XIV-XVI. Autorul lucrării, care prelucrează rezultatele săpăturii, analizează această ceramică mai mult din punct de vedere etnografic, realizând clasificarea ei pe centre de olari. Acest demers ne arată importanța apelului la metodele etnografice, în analiza ceramicii acestei perioade, în scopul realizării legăturii tipologice și cronologice cu perioadele timpurilor moderne. În cazul cercetărilor arheologice din jurul orașului Oradea, materialul ceramic din secolele XVI-XVII a fost descoperit incidental și astfel a fost analizat foarte superficial.

Cercetările efectuate la cetatea din Jdioara, ca și cele din Timișoara sunt prezentate în rapoarte foarte sumare, astfel încât materialele descoperite acolo sunt analizate superficial, nefurnizându-ne date suplimentare despre datarea ceramicii.

Pe baza trecerii în revistă a lucrărilor mai importante, care se ocupă cu ceramica perioadei luate în studiu, la prima vedere devine clară diversitatea nivelului de prelucrare a materialului și multitudinea metodelor de datare. Trebuie să remarcăm că a fost aplicată acea metodă de datare, care corespundea mai mult tipului de lucrare în care era prezentat materialul, începând de la raportul preliminar, până la monografie. Ceramica acestei perioade este, în proporție covârșitoare, doar enunțată ca existentă, publicarea ei, așa cum se procedează cu ceramica evului mediu timpuriu, spre exemplu, este privită aproape ca o inutilitate. Pe aceste temeiuri, nu pot fi făcute operații serioase de încadrare, corecție ori evaluare generală.

Metode de datare și cronologie. O primă problemă ar fi să stabilim ce anume este datat exact: producerea ceramicii, folosirea ei, distrugerea ei sau datarea stratului în care a fost găsită. Elucidarea acestei probleme este importantă, chiar dacă articolul în care este publicat materialul nu precizează criteriile enumerate mai sus. E drept că această întrebare ne duce la o problemă încă nerezolvată: cât timp este folosit un vas ceramic, adică cât timp trece între realizarea și distrugerea sa. Răspunsurile la aceste întrebări sunt esențiale, deoarece pot să ne ducă la identificarea erorilor de datare. De exemplu, când se datează distrugerea unui vas prin monedă (vas cu tezaur, vas în strat de arsură cu monedă etc.), nu se pot folosi rezultatele obținute la datări cu ajutorul analogiilor. Similitudinile de formă și de decor apar în momentul creerii vasului, astfel încât distrugerea unui vas nu poate să dateze momentul confecționării unui alt vas. Acest scenariu rămâne însă o problemă academică până ce metodele de datare nu au o precizie comparabilă cu durata de viață a unui vas. Așa se explică insensibilitatea literaturii de specialitate la deosebirile dintre realizare, folosire și distrugere.

Dintre metodele de datare, considerăm ca fiind cea mai sigură aceea care se bazează pe relațiile interne ale unui lot închis. În primul rând, este esențială delimitarea exactă a lotului închis prin determinarea superpozițiilor și a straturilor. Piese care rămân în lotul astfel delimitat trebuie să fie depuse aproape simultan și pot fi date cu

²⁶ R. Popa, M. Zdroba, *Șantierul arheologic Cuhea*, Baia Mare, 1966.

²⁷ R. Popa, *Cnezatul Marei*, Baia Mare, 1969, p.40.

²⁸ Viorica Ursu, *Capodopere ale breslei olarilor din Baia Mare*, în *Marmatia*, V-VI, 1979-1981, p.194-198.

²⁹ A. A. Rusu, *Cercetări arheologice la cetatea Oradea. Sinteză preliminară a anilor 1991-1993*, în *Crisia*, XXIII, 1993, p.59-84.

³⁰ D. Marta, *Ceramica de factură orientală descoperită la cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXIV, 1994, p.405-416.

³¹ Emödi J., *Adalékok a váradi vár építési történetéhez* (Contribuții la istoria construirii Cetății din Oradea), în idem, *Történeti adatok Nagyvárad múltijából* (Date istorice din trecutul orașului Oradea), vol II, Nagyvárad, 1998, p.29-30.

ajutorul monedelor sau a altor piese databile cu precizie mai mare (bijuterii, diverse piese de decor, cahle, pietre profilate cu inscripții etc.). Aplicarea acestei metode am observat-o doar la săpăturile care au fost derulate cu exactitatea necesară și care s-au ocupat cu ceramică în mod deosebit.

Dintre cazurile care pot fi luate în considerare se remarcă acele loturi bine databile, care au fost descoperite la Cristuru Secuiesc. Astfel un lot, datat cu monedele regelui Vladislav al II-lea, provenea din podeaua unei pivnițe descoperite în P-ța Libertății nr. 47. Umplutura acestei pivnițe însă se datează din deceniile 7-8 ale secolului al XVI-lea, moneda cea mai recentă găsită în acest strat datând din 1577³². A fost găsită o monedă din 1619 și în umplutura locuinței descoperite la Alba Iulia, însă nu este foarte clar dacă moneda provine din stratul de arsură-dărâmată, format în momentul distrugerii locuinței sau din umplutura de deasupra acesteia, formată din depuneri succesive³³. Descoperirile din cetatea Chioarului sunt dateate cu această metodă, cu ajutorul unei monede din anul 1705 și cu pietre profilate, toate din dărâmătura turnului cetății interioare. Podeaua corespunzând primei perioade de funcționare a turnului a fost datată cu o monedă, emisă între anii 1501-1506³⁴. Dărâmătura sau nivelarea din turnul vestic al cetății este datat cu cahle și cu pietre având inscripții³⁵. Datarea cu ajutorul cahlelor este foarte răspândită, fiind utilizată și la celelalte loturi din Chioar³⁶, precum și la cele provenite din Oradea³⁷. Și aici există un oarecare risc, căci, precum se știe, nici cahlele nu au serii bine dateate și abia în ultimii ani au început să iasă masiv din anonimat.

Lipsa unor condiții absolut necesare au condus la datări eronate. În multe cazuri, eroarea nu este foarte mare, dar argumentația care stă la baza datării ridică suspiciuni. Astfel, nu putem folosi la datare monede care nu fac parte din loturile închise, cum s-a procedat la Piatra Craivii³⁸ și la Sâncrăieni³⁹, unde datarea s-a referit la piese adunate din stratul superior.

Lipsa monedelor și a unor piese precis databile, conduce la aplicarea altor metode, una dintre cele mai importante fiind aceea a apelului la analogie, combinată cu tipologizarea internă a materialului. Principiul urmărit este constituirea unui șir tipologic intern privind forma și decorul vasului, combinat cu observații stratigrafice. Apoi rezultatul este comparat, cu ajutorul analogiilor, cu alte șiruri tipologice, provenite de la diferite situri. Dacă analogiile sunt alese bine și sunt suficiente obiecte pentru alcătuirea unui șir tipologic intern, această metodă are rezultate bune, un exemplu concret ar fi cazul pivniței descoperite la Cristuru Secuiesc, în P-ța Libertății 44⁴⁰. Apelul la analogii poate să aibă, câteodată, și efecte inverse, de exemplu, compararea șirului tipologic al ceramicii alcătuit la Cristuru Secuiesc, bazat pe datarea cu monede și cronologie internă, cu cele din Moldova, poate să schimbe cronologia acestora din urmă. Lipsa acurateței necesare în timpul săpăturii elimină de multe ori posibilitatea de a fi surprinse loturi închise și de folosire a primei metode. În acest fel, cea mai frecventă metodă rămâne doar recurgerea la analogii și putem să spunem, mai ales pentru secolele XIV-XV, că s-a format un grup de articole care, aproape în fiecare caz, sunt citate doar analogii pentru datare. Între aceste articole se numără studiul lui Gheorghe Arion⁴¹, lucrările lui Radu Popa despre cercetările făcute în Maramureș⁴², Bihor⁴³ și Hațeg⁴⁴, precum și studiile care prelucrează rezultatele de la Sopor-Iacobi⁴⁵, Piatra Craivii⁴⁶, Unguraș⁴⁷ și Mediaș⁴⁸. Enumerarea lor arată că, citarea s-a făcut nu pentru că studiile anterioare ar avea o cronologie internă stabilă, sau prelucrează o mare cantitate de material (unele dintre aceste lucrări fiind doar simple rapoarte preliminare), ci pentru că au apărut relativ devreme, fiind doar precedente de cercetare. Trebuie să remarcăm că, la o mare parte a

³² Benkő 1997, p.71-92.

³³ Gh. Anghel, *op. cit.*, p.363.

³⁴ S. Iosipescu, Viorica Ursu, T. Ursu și colab., *op. cit.*, p.474-475.

³⁵ *Ibidem*, p.482.

³⁶ *Ibidem*, p.476.

³⁷ A. A. Rusu, *op. cit.*, p.82-83.

³⁸ I. Berciu, Gh. Anghel, *op. cit.*, p.318.

³⁹ C. Preda, *op. cit.*, p.857.

⁴⁰ Benkő 1997, p.101-102.

⁴¹ Gh. Arion, *Contribuții la cunoașterea ceramicii feudale clujene*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Seria Historica*, X, fasc. 2, 1965, p.25-31.

⁴² Vezi notele 26 și 27.

⁴³ R. Popa, N. Chidioșan, Lukács A., *O reședință feudală din secolele XI - XIII la Sinnicolau de Beiuș*, în *RMM-MIA*, LV, nr.2, 1984, p.24-55; R. Popa, D. Căpățina, Lukács A., *Cercetările arheologice de la Voievozi. Contribuții la istoria Bihorului în secolele XII-XV*, în *Crisia*, XVII, 1987, p.61-104.

⁴⁴ R. Popa, *Streisengeorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI-XIV în sudul Transilvaniei*, în *RMM-MIA*, XLVII, nr.1, 1978, p.24-55.

⁴⁵ V. Pintea, *Cu privire la așezarea feudală de la Sopor-Iacobi*, în *ActaMN*, IV, 1967, p.525-541.

⁴⁶ I. Berciu, Gh. Anghel, *op. cit.*, p.313-318.

⁴⁷ M. Blajan, *op. cit.*, p.626-630.

⁴⁸ M. Blajan, Gh.Togan, *op. cit.*, p.689-705.

acestor articole, datarea s-a făcut prin simpla preluare a unor analogii citate de un alt autor (dând adesea impresia că suntem într-un cerc închis) sau în baza și cu ajutorul unor considerente istorice.

O sursă de eroare în aplicarea acestei metode poate să fie alegerea analogilor de la situri incompatibile sau prea distanțate în spațiu. Cultura materială a unei așezări rurale este diferită de cea a unei reședințe nobiliare sau chiar princiară. Pentru compararea lor trebuie să cunoaștem viteza de pătrundere a modelelor de formă și decor, precum și a noilor tehnici, fapt care aduce prea multe necunoscute în ecuație. Un fenomen frecvent este recurgerea la analogii moldovene și, în unele cazuri, la cele ungare. În aceste cazuri eroarea datării se datorează faptului că siturile comparate sunt în raza diferitelor centre de olărit. Astfel, ajungem iarăși la problema mecanismelor de difuzare a mărfurilor de olărit, preluarea tehnicilor etc. Pentru rezolvarea acestor probleme ar trebui să existe deja serii tipologice interne, bazate pe datarea precisă a loturilor închise.

O metodă folosită cu predilecție în datare este cea a corelării cu date și surse istorice. Desigur, avem de-a face cu o epocă în care sursele istorice sunt deja abundente și este necesară plasarea fenomenelor arheologice în cronologia istorică. În multe cazuri, datele istorice ajută la explicarea problemelor arheologice, însă aplicarea lor fără precauții poate să ducă la erori grave. Printre exemplele pozitive putem aminti datarea stratului de dărâmare-refacere a reședinței nobiliare de la Cuhea, care de fapt ne și arată posibilitățile spectaculoase ale corelării arheologiei cu istoria unei familii în datarea unor construcții rezidențiale și ecleziastice. Supralicitarea metodei, precum și faptul că deseori sunt combinate descoperirile incidentale și datele arheologice imprecise (cauzate de lipsa observațiilor necesare) cu date istorice, duc la cronologii greșite. Astfel, se întâmplă foarte des ca un strat de arsură din secolul al XIII-lea să fie legat automat de invazia tătară de la 1241, ca și când secolul nu ar fi cunoscut și altele, ca și când situl nu s-ar fi putut distruge și din alte motive, strict locale (conflict, trăznet etc. etc.). În secolele XVI-XVII, evenimentele producătoare de distrugeri, par a fi, în mod paradoxal, mai puțin cunoscute de către arheologi. Apoi, așa cum am remarcat, atestarea directă, este, la rândul ei, un produs al unei conjuncturi (conservarea izvorului respectiv, împărtășirea lui istoricilor etc.).

*

În loc de concluzii, remarcăm faptul că, în lipsa unora sau a mai multor condiții pentru aplicarea anumitor metode, se recurge la folosirea combinată a lor, reducând mărimea erorilor posibile. Cu toate acestea, datarea rămâne imprecisă și aservită cronologiilor întocmite în provinciile vecine, care sunt mai bine puse la punct datorită nivelului de dezvoltare al cercetărilor de arheologie medievală. Depășirea nivelului actual este posibilă doar prin stabilirea șirurilor tipologice interne și a microcronologiilor zonale, care, prin comparații și corelări, pot fi generalizate la nivelul întregii provincii. Șirurile tipologice trebuie să aibă la bază datarea loturilor închise cu monede sau cu alte obiecte precis databile, iar numărul acestor loturi trebuie să fie atât de ridicat, încât să putem elimina erorile care provin din perioada neprecizată de folosire a monedelor și a cahnelor (obiect folosit cu predilecție la datare). Pentru realizarea acestui fapt este necesară îmbunătățirea metodelor de săpătură și de observație, așa încât exactitatea lor să crească, precum și de prelucrarea și publicarea calitativ superioară a materialelor descoperite.

Dating and chronology problems concerning the 16th and 17th centuries pottery from Transylvania (Abstract)

The paper shortly presents the main studies which have published transylvanian pottery from the 16th-17th centuries. It is analysed the way, how the pottery is processed and which dating methods were used to make a chronology.

The result of this effort show to us that the most exactly method, thus of dating of a closed group of finds, on the basis of intern relations and with the help of coins and other well-datable objects, is very few used. This fact mainly is owed to the absence of accurate methods on the excavations. The other method, which is the most popular, is that which use analogies and intern typology series. The results of the method is good enough, but at the choosing of the archaeological sites for analogies, we should be very carefully, to avoid the dating errors. An another method, used on large scale, is the corellation of archaeological dates with historical ones. This method is very useful, but its application without precautions can generate fatal errors.

To surpass the present problems it is necessary to make more precise excavations and pottery processing, in order to create a lot of intern typology series and microchronology, which can be generalized on the scale of the province.

Așezarea medieval timpurie de la Bucu, județul Ialomița (II)

ANCA PĂUNESCU, ELENA RENȚA

Continuarea cercetării arheologice, din anii 1997-1998, în așezarea medieval-timpurie de la Bucu, județul Ialomița, în punctul "la Pochină", a urmărit nu numai dezvelirea integrală a locuințelor (B.13; B.14; B.15; B.16), care au fost menționate în partea întâia a studiului de față, dar și stabilirea limitelor întinderii acesteia¹. Au mai fost descoperite și cercetate integral alte trei locuințe (B.20; B.21; B.22) și un atelier pentru reducerea și prelucrarea minereului de fier (B.13) (Fig. 1).

Stratigrafia este asemănătoare cu cea din secțiunile trasate în anii anteriori. S-a constatat, însă, că în secțiunile XXXVI și XXXVII stratul de cultură este mai subțire și mult mai sărac în material arheologic, fapt care ne-a determinat să considerăm că cercetarea noastră s-a apropiat de limita vestică a așezării.

Așa cum se va vedea în continuare, locuințele recent descoperite păstrează, cu mici deosebiri, aceleași caracteristici cunoscute anterior în așezarea de la Bucu, dar și în alte așezări medievale timpurii din Câmpia Munteniei.

Bordeiul 14 (S XXX/1996 și S XXXII/1997). Are o formă aproximativ dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, orientată nord-est – sud-vest. Dimensiunile laturilor sunt: 3,65 x 5,25 m. Pe latura de vest se află urma unei gropi de par, de mici dimensiuni. Podeaua, din pământ cenușiu negricios, bine bătătorită, se păstrează aproape integral. La aceeași cotă de adâncime, în apropierea laturii de sud-est, au fost descoperite resturile unei vetre bine arse (Fig.2/1). Lângă această vatră s-a găsit un fragment de râșniță, din piatră, cu urme de arsură (Fig.17/1). Inventarul este compus din puține fragmente ceramice atipice.

Bordeiul 15 (S XXXI/1996, S XXXII, S XXXV/1997). Are de asemenea o formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, prezentând aceeași orientare cu B.14. Dimensiunile laturilor sunt: 3,60 x 4,20 m. Nu s-a păstrat podeaua și nici urmele vetrei. Groapa bordeiului a fost perforată de o mare groapă menajeră, cu inventar specific așezării medieval timpurii și de alte cinci gropi de pari ale unei construcții moderne de mari dimensiuni (Fig.3/1). Inventarul recoltat este sărac și nesemnificativ.

Bordeiul 16 (S XXXI/1996, S XXXII, S XXXV/1997). Are o formă rectangulară cu dimensiunile laturilor: 3 x 3,30 m. Podeaua, din pământ cenușiu negricios, bine bătut, se păstrează aproape în întregime și prezintă o ușoară alveolare spre centrul locuinței. În colțul de nord-vest au fost descoperite resturile unei vetre la nivelul podelei. În jurul vetrei se aflau pietre, de mici dimensiuni, cu urme de ardere, cărbuni și pigment de cărbune. Din cauza conservării precare nu s-a putut stabili forma și dimensiunile vetrei. Groapa bordeiului a fost perforată de șase gropi ale aceleiași construcții moderne, mai sus menționată (Fig.2/2). Inventarul descoperit este extrem de sărac.

Bordeiul 20 (S XXXII, caseta A și B/1997). Are o formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, orientată nord-est – sud-vest. Laturile au dimensiunile de 3 x 3,85 m, iar podeaua, din pământ cenușiu negricios, bine bătut, ușor albiată spre centru, se păstrează aproape integral. Pe latura de sud vest s-a păstrat urma unei gropi de par. În afara perimetrului ocupat de groapa bordeiului, lângă colțul de vest, a fost descoperit un cuptor, într-o stare de conservare foarte bună, amenajat prin cuptorire, din interiorul gropii bordeiului. Gura de alimentare a cuptorului se afla la nivelul podelei. Dimensiunile cuptorului sunt: 0,90 x 1,40 m. Cupola se păstrează aproape în întregime, cu înălțimea maximă de 0,50 m, și grosimea de 0,12 m (Fig.3/2). Inventarul gropii bordeiului este de asemenea, sărac.

¹ Anca Păunescu, Elena Rența, *Așezarea medieval timpurie de la Bucu, județul Ialomița*, în *ArhMed*, II, 1998, p.51-77.

Bordeiul 21 (S XXXII și caseta C/1997). Acest bordei se afla amplasat pe marginea actualei terase a Ialomiței, unde locuitorii satului Bucu obișnuiesc să sape gropi pentru pământ galben, folosit la construcții. Complexul a fost distrus de groapa unui bordei modern, din care s-au păstrat resturi de podea și cărămizi în umplutură.

Din resturile de podea păstrate, ale bordeiului 21, putem deduce că și acesta a avut o formă dreptunghiulară, orientată nord-est – sud-vest. Pe latura de nord-est s-au păstrat, într-o stare de conservare destul de bună, resturile unui cuptor, cu o formă ovală și diametrul maxim de 1,35 m, lucrat în aceeași tehnică cu cel din B.20. Amenajarea bordeiului 21 s-a făcut peste o groapă, cu urme de ardere pe pereți și pe fund, al cărei inventar era la fel de sărac, ca și în cazul locuințelor.

Bordeiul 22 (S XXXIX și caseta B, C/1998). Avea o formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, orientat nord-vest – sud-est. Dimensiunile laturilor sunt: 2,75 x 2,50 m. Podeaua, din pământ cenușiu negricios, s-a păstrat pe aproape toată suprafața ocupată de groapa bordeiului, prezentând o ușoară alveolare în partea sa centrală. În colțul de nord al gropii bordeiului s-a descoperit un mic cuptor cu dimensiunile de 0,60 x 1,25 m. și înălțimea de 0,35 m, a cărui gură de alimentare era paralelă cu latura de nord-est a bordeiului. (Fig.4) Ca o particularitate, menționăm că latura de SV a cuptorului a fost placată cu o piatră de rășniță din calcar cochilifer. După demontare, suprafața de contact a rășniței cu peretele cuptorului, prezenta urmele arderii (Fig.17/3). Și în acest caz, inventarul a fost sărac și nesemnificativ, cu excepția unui împungător din os (Fig.16/1).

Bordeiul 13 (S XXVIII și caseta A/1996, S XXXIII și caseta A/1997). Prezentăm intenționat, în final, caracteristicile acestui bordei, unde s-a descoperit un atelier destinat reducerii și prelucrării minereului de fier.

Încă din anul 1996, s-a observat în zona bordeiului-atelier, că stratul de cultură conținea o cantitate surprinzător de mare de cenușă. Ulterior, urmărind cercetarea exhaustivă a complexului, pe măsura apropierii de cota de adâncire a gropii bordeiului, s-au găsit, amestecați cu cenușă, și bolovani mari de zgură. Din păcate, în intervalul de timp dintre cele două campanii de cercetări arheologice, o intervenție mecanică, ilegală, în partea de sud, a avut ca urmare distrugerea unei părți de teren, lipsind profilul stratigrafic de stratul de humus arat și stratul de pământ cenușiu negricios granulat, purtător de urme ale culturii medievale-timpurii. Groapa bordeiului nu a fost afectată. Din cele constatate în cursul campaniilor din anii 1996 și 1997 a reieșit că structura bordeiului a avut două etape de amenajare.

Într-o primă etapă de funcționare, groapa bordeiului avea forma dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, orientată nord-vest – sud-est, dimensiunile laturilor măsurând 3,50 x 3,82 m. Podeaua, din pământ cenușiu negricios, bine bătut, este relativ bine conservată. Pe mijlocul laturilor lungi au fost descoperite două gropi tronconice de pari, cu diametre deosebit de mari (0,67 m, 0,60 m), raportate la situațiile cunoscute în așezarea medieval timpurie de la Bucu. Gropile de pari sunt plasate simetric în perimetrul complexului, pe mijlocul laturilor lungi. Aproape de colțul de nord est al bordeiului s-au descoperit resturile unui cuptor, redus ca dimensiuni, cu o formă circulară, cu diametrul de 0,80 m. Vatra este la aceeași cotă de adâncime cu podeaua, care pe o suprafață apreciabilă, din fața cuptorului, era arsă, dobândind culoare roșu-cărămizie. În consistența podelei înroșite s-a constatat prezenta masivă, prin impregnare, a oxidului de fier, rezultat în urma activității de prelucrare a minereului. În elevație, peretele cuptorului, din pământ ars, de culoare cărămizie, cu o duritate deosebită, s-a păstrat parțial, având o cotă de înălțime de 0,35 m față de cota vetrei și implicit a podelei. Diametrul camerei cuptorului era de 0,60 m. Grosimea maximă a peretelui păstrat este de 0,20 m. Suprafața interioară a peretelui este din pământ ars roșu-cărămiziu și foarte dur. Lipite de peretele cuptorului, în exterior, dar și în umplutura acestuia, ca și în umplutura bordeiului, s-au descoperit bucăți mari de zgură și lupe de fier. Pereții cuptorului se sprijineau pe un strat de pământ cenușiu-verzui, de o duritate deosebită, determinată de căldura degajată pe durata funcționării. Nu putem aprecia cauzele încheierii primei etape de utilizare.

Suprafața podelei bordeiului, în cea de a doua fază, nu mai păstrează aceeași orientare cu prima. În această fază de utilizare, cuptorul se află poziționat aproximativ la mijlocul laturii de nord-vest, în exteriorul ei. Parțial, cea de a doua podea iese din conturul inițial al gropii bordeiului și suprapune urmele celor două gropi de pari, descrise mai sus, cea ce atestă faptul că pe durata funcționării atelierului, în faza a doua, s-a renunțat la cei doi piloni principali de susținere. Starea de conservare bună a celei de a doua podele ne-a ajutat la stabilirea cu exactitate a formei, dimensiunilor, (2,75 x 2,35 m) și orientării (nord-nord-vest – sud-sud-est) atelierului din a doua fază. Din datele obținute în cursul cercetărilor, nu putem cunoaște cauzele modificării orientării celei de a doua podele și nici de ce s-a renunțat la o parte din suprafața inițială ocupată de bordeiul atelier.

Între cele două podele, cu grosimea de 0,05 m, din pământ cenușiu - negricios, bine bătut, exista un strat de pământ de umplutură, destul de afânat, în care au fost descoperite câteva fragmente ceramice mărunțite și bucăți mai mici de zgură. În exteriorul laturii de sud-est a podelei refăcute, au fost descoperite două gropi de pari, cu diametrul de 0,20 m și cu distanța între ele de 0,25 m.

Vatra cuptorului a fost utilizată și în cea de a doua fază. În apropierea sa, pe noua podea, a fost descoperită o cantitate apreciabilă de zgură, de culoare ruginie, bucăți de lupe de fier, pietre de mici dimensiuni, unele fasonate, a căror utilitate nu putem s-o precizăm. Câteva din ele prezintă urme de ardere. De altfel, și cea de a doua podea prezintă pe suprafața sa porțiuni dure și puternic înroșite, impregnate cu oxizi de fier (Fig.5).

Inventarul arheologic recoltat din umplutura lui B.13 este la fel de sărăcăcios ca și în celelalte cazuri. Totuși, trebuie menționată descoperirea a două fragmente de tuburi lucrate din lut, de mici dimensiuni, cu diametrul interior de aproximativ 0,02 m, pe care s-au păstrat resturi de minereu topit și zgură (Fig. 18/1, 2). Aceste fragmente provin de la fluierile de foale de fierar, folosite pentru mărirea tirajului în cuptorul descris mai sus.

Din observațiile făcute în cursul cercetărilor rezultă că bordeiul nr.13 nu a avut funcția de locuință, deși ca tehnică de realizare și dimensiuni nu se deosebește de acestea, ci a funcționat ca un atelier de reducere și prelucrare a minereului de fier. Din umplutura bordeiului a fost recoltată o cantitate de circa 50 kg de zgură, de culoare ruginie și fragmente de lupe din fier. În campaniile anterioare au mai fost descoperite bucăți de zgură, un alt fragment de tub de la un fluier de foale de fierar (Fig.18/3) și două fragmente de lame de cuțit, prost conservate.

În vecinătatea bordeiului nr.13 s-au găsit resturile unui mic cuptor, cu diametrul de 0,30 m și grosimea peretelui de 0,08 m. Cota de adâncime a vetrei acestuia este apropiată de cota primei podele a bordeiului-atelier. Nu putem aprecia dacă acest cuptor a funcționat pe toată durata existenței atelierului, sau numai temporar și dacă a fost legat de activitatea de reducere și prelucrare a minereului de fier.

Gropile descoperite în așezare, în campaniile din anii 1997-1998, aveau forme cilindrice și dimensiuni în general reduse. Structura umpluturii nu este relevantă.

Inventarul arheologic, descoperit în strat și în cuprinsul complexelor prezentate mai sus, este format, în principal, din fragmente ceramice, neîntregibile, dar și din câteva unelte și obiecte de uz.

Ceramica descoperită în așezarea medieval timpurie de la Bucu, prezintă, în linii mari, aceleași caracteristici, în ceea ce privește pasta, formele și decorul aparținând celor două categorii, care au fost prezentate în prima parte a studiului.

Fragmentele ceramice ce aparțin vaselor care se încadrează în categoria ceramicii de uz comun, provin de la cele două forme cunoscute în toate așezările din această perioadă: vase borcan, cu umerii bine dezvoltati de la baza gâtului și vase borcan cu corpul mai zvelt și umerii mai jos de linia gâtului.

Fragmentele de buze ale acestor forme, cu marginea teșită, ceva mai numeroase, prezintă câteva variante, după cum urmează: a) marginea teșită (Fig.6/1-7, 7/1-5, 8-11), b) marginea teșită și șanțuită (Fig.8/8-14), c) marginea teșită și trasă în jos (Fig.9, 10/5, 8, 9, 11).

Fragmentele de buze cu marginea rotunjită, prezintă și ele, la rândul lor, câteva variante și anume: a) marginea ușor rotunjită (Fig.8/1-7), b) marginea rotunjită și îngroșată (Fig.12), c) marginea rotunjită cu o muchie trasă în jos (Fig.10/1-4, 6, 7, 10).

Decorul vaselor borcan se încadrează în repertoriul bine cunoscut: benzi de striuri orizontale, benzi de striuri în val, mai rar benzi de striuri în val suprapus peste striuri orizontale (Fig.8/13) și foarte rar fascicule de striuri verticale sau oblice (Fig.7/6, 8), sau striuri asociate cu împunsături (Fig.7/7). Doar foarte puține fragmente de buze au marginea decorată cu benzi de striuri în val (Fig.6/8-10).

Toate vasele din această categorie au fundul drept cu pereții puțin evazați. În multe cazuri decorul realizat din striuri orizontale, ce acoperea corpul vasului, se coboară până aproape de linia bazei (Fig.13).

Fragmentele ce aparțin categoriei ceramicii lucrate din pastă fină, bine arsă, de culoare cenușie, lustruite, sunt rare. Decorul lor este format din linii paralele, orizontale sau verticale, mai rar în rețea, obținute prin lustruire (Fig.14). Una din formele slab reprezentate în așezarea de la Bucu este cea a vasului de mici dimensiuni, cu două torți scurt arcuite (Fig.15/1). Menționăm, însă, câteva fragmente ce se încadrează în categoria ceramicii fine, care aparțin unor forme foarte rar întâlnite în aria culturii materiale a secolelor IX-X din Câmpia munteană. Fragmentul ceramic găsit pe podeaua bordeiului nr.14 provine de la un castron, lucrat la roată, dintr-o pastă fină, arsă uniform cenușiu, lustruită, decorat cu două linii incizate, paralele, trasate sub umărul vasului. Peretele vasului este larg arcuit spre interior, cu buza îngroșată și rotunjită spre exterior (Fig.15/4). Analogii pentru această formă cunoaștem în așezarea de la Bucov-Tioca și în inventarul ceramic al necropolei de la Castelu². Un alt fragment de castron, de mici dimensiuni, lucrat dintr-o pastă fină, arsă roz-cărămiziu, lustruit, decorat cu două linii paralele, incizate aproximativ sub buză, a fost descoperit în stratul de cultură (Fig.15/3). Tot ca o formă singulară este și

² Maria Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978, p.85 și 90, fig. 81/6; A.Rădulescu, N.Harțuchi, *Cimitirul feudal timpuriu de la Castelu*, Constanța, 1967, p.90, pl. XIII, M.124.

fragmentul de buză al unui vas scund, de formă tronconică, lucrat din pastă fină, cenușie lustruită și decorat cu trei linii paralele incizate, distantate între ele. Muchia buzei este țesită orizontal (Fig.15/2).

Unelte din os și din piatră au fost descoperite în stratul de cultură și în umplutura bordeielor. Deși cantitativ ele sunt puțin numeroase, totuși pot documenta ocupațiile principale ale locuitorilor.

Prezența împungătoarelor din os atestă atât existența meșteșugului prelucrării oaselor cât și cel al confecționării obiectelor de port (Fig.16/1-3).

Unelte de piatră sunt puține, dar ele documentează una din ocupațiile locuitorilor din Câmpia munteană, în această vreme. Chiar dacă nu au fost descoperite unelte agricole sau gropi de bucate cu resturi de semințe carbonizate, preocuparea pentru agricultură este atestată prin descoperirea fragmentelor de râșnițe din piatră pe care le descriem în continuare. Piatra de râșniță descoperită în bordeiul nr. 22 avea diametrul de 0,42 m și grosimea de 0,10 m. Fragmente de râșnițe au mai fost descoperite în inventarul bordeielor nr.14 și nr.15. De asemenea, au mai fost descoperite un fragment de frecător, din piatră, pentru râșniță și un fragment de cute din piatră (Fig.17/4-5).

Obiectele de uz curent descoperite în anii 1996-1997 sunt cele două patine din os și un astragal perforat (Fig.16/4-6).

Considerații asupra așezării medievale timpurii de la Bucu. Așa cum se poate observa din planul general al așezării, locuințele se aflau dispuse pe marginea terasei. Limitele de vest și de nord ale acesteia par a fi, în linii mari, conturate. Nu același lucru putem afirma despre limita estică, deoarece existența gospodăriilor actuale ale satului Bucu, nu mai permite extinderea cercetării în această direcție. Din constatările făcute cu prilejul unor cercetări de suprafață în zona ocupată de grădinile locuitorilor, rezultă că așezarea era mult mai întinsă, fără să putem aprecia cu exactitate limita ei. Considerăm că prin cercetările arheologice din anii 1990-1998, am reușit să punem în evidență nucleul acestei așezări, care în momentul de față este reprezentat de cele 18 bordeie, resturile a trei locuințe de suprafață și de un atelier meșteșugăresc. Analizând încadrarea în teritoriu a satului medieval timpuriu de la Bucu, credem că nu greșim a aprecia preferința locuitorilor de aici, de a-și orândui locuințele în două șiruri aproape paralele cu marginea terasei. Distanțele inegale dintre bordeie sugerează amplasarea lor, în grupuri de trei-patru, în mod intenționat. Se conturează, de asemenea, ipoteza existenței unor căi de acces, atât între locuințe, cât și spre marginea terasei. Nu lipsită de importanță, în sprijinul ipotezei noastre, este constatarea că un număr de 11 bordeie din totalul cercetat aveau orientarea nord-est – sud-vest, adaptate la condițiile specifice climei de câmpie.

Organizarea spațiului din interiorul locuințelor nu pare a respecta reguli stricte, atât în privința amplasării instalațiilor de încălzit și preparare a hranei, cât și în preferința pentru un anumit tip de instalație. Au fost descoperite șase cuptoare cotlonite, șase vetre simple și două cuptoare amenajate în interiorul bordeielor

Nu putem încheia studiul de față fără a prezenta acele ocupații și meșteșuguri ale locuitorilor acestei așezări, atestate prin structura inventarului arheologic, relativ sărac, recoltat în timpul cercetărilor.

Cultivarea plantelor este sugerată prin prezența în bucățile de chirpic a resturilor de paie și pleavă, a râșnițelor descoperite în locuințe sau în strat, precum și a unor gropi cu urme de ardere a peretilor, care probabil au fost folosite pentru depozitarea cerealelor.

Creșterea animalelor este dovedită prin cantitatea materialului faunistic, descoperit în umplutura bordeielor și mai ales în gropile menajere. Uneori oasele de animale constituiau materia primă pentru confecționarea unor unelte și obiecte de uz, de tipul împungătoarelor și a patinelor.

Olăritul este cel mai bine documentat prin numărul mare al fragmentelor ceramice recoltat. Cu toate că nu s-a identificat deocamdată nici un cuptor de ars oale, presupunem că acest meșteșug era practicat în cadrul comunității, pentru satisfacerea nevoilor curente.

O importanță deosebită capătă descoperirea atelierului din bordeiul nr.13, a resturilor unui cuptor (S II/1990), cât și a cantității mari de zgură, a lupelor de fier, care atestă existența meșteșugului legat de reducerea și prelucrarea minereului de fier.

Dacă în inventarul arheologic al altor așezări medievale-timpurii din Câmpia munteană au fost descoperite unele fragmente de obiecte din fier sau depozite de unelte din fier³, atelierele destinate reducerii și prelucrării minereului de fier sunt foarte puțin cunoscute până în prezent în literatura de specialitate. În lipsa altor mențiuni documentare, rezultatele cercetărilor arheologice arată că în această vreme meșteșugul reducerii minereului de fier nu era încă separat de cel al prelucrării fierului. Această realitate este surprinsă, de exemplu, în atelierele

³ I.Nania, *O importantă descoperire din perioada feudalismului timpuriu la Bârlogu, comuna Negrași (jud.Arges)*, în *Studii și comunicări*, II, Pitești, 1969; Maria Comșa, E. Gheanopolos, *Unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperite la Radovanu, jud. Ilfov*, în *SCIV*, 4, 1969; Maria Comșa, Gh.Constantinescu, *Depozitul de unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperit la Dragoslavei, jud. Ilfov*, în *SCIV*, 3, 1969; Maria Comșa, C.Deculescu, *Un depozit de unelte și arme descoperit la Curcani. (jud. Ilfov)*, în *SCIV*, 3, 1972.

descoperite la Bucov, din secolele VIII-X⁴, sau la Orașul de Floci, din secolele IX-X⁵. Ca modalitate de amenajare în spațiul unui bordei, cu un cuptor cuptorit, atelierul prezentat, din așezarea de la Bucu, se aseamănă cu atelierul metalurgic din secolul al XII-lea, descoperit în cadrul așezării medievale de la Gornea-Zomonita⁶.

Studiul cuptoarelor medieval timpurii destinate reducerii minereului este limitat de numărul mic de descoperiri pe teritoriul României, "22 cuptoare din secolele VIII-XI scoase la iveală în 12 așezări"⁷.

Atelierul din cuprinsul așezării de la Bucu prezintă o importanță deosebită pentru atestarea unei activități metalurgice în vatra satelor medieval-timpurii, identificate sau cercetate, așezate pe malul Ialomiței, unde au fost descoperite bucăți de zgură sau fragmente de lupe de fier.

În concluzie, lipsa urmelor de incendiu, materialul arheologic fragmentar și foarte sărac, ne determină să presupunem că încetarea locuirii în această așezare s-a produs deliberat, fără a se putea stabili cauzele care au provocat-o, locuitorii alegându-și o nouă vatră în apropiere. În zona în care s-au desfășurat cercetările noastre, locuirea va fi reluată câteva secole mai târziu, așa cum amintesc primele documente medievale referitoare la satul Bucu. Ca o confirmare a acestei realități, menționăm descoperirea în secțiunile trasate a unor fragmente ceramice, ce aparțin secolelor XVI-XVII, și a unei străchini cu suprafața interioară, acoperită cu smalt verde și decorată cu benzi de linii în val incizate sub buză, în exterior (Fig.19).

În final, pe baza observațiilor făcute în cursul cercetărilor, a materialului prezentat, atât în prima parte cât și a doua a studiului, în analogie cu descoperirile din alte așezări publicate, credem că nu greșim a încadra existența așezării medieval timpurii de la Bucu în cursul secolului al X-lea și prima jumătate a secolului al XI-lea.

Din păcate, existența necropolei, bănuită în partea sudică a așezării, unde au fost descoperite întâmplător șase vase întregi, nu mai poate fi cercetată din cauza distrugerilor produse odată cu înălțarea digului râului Ialomița, după inundațiile din anul 1970.

Tipologia locuințelor din așezarea de la Bucu, județul Ialomița

Nr.crt.	Tip de locuință	Forma	Dimensiuni	Orientare	Vatra	Cuptor liber	Cuptor	Podea
1	Bordei nr.1	drept-unghi	2,75 x 2,50 m	NV-SE			da, latura de N-E 1,20 x 1,40 m	da
2	Bordei nr.2	drept-unghi	2,50 x 3 m	E-V			da, colț de N-V, 0,30 m	fragm.
3	Bordei nr.3	pătrat	3,35 x 3,45 m	NE-SV	resturi			fragm.
4	Bordei nr.4	drept-unghi	3,30 x 3,75 m	NV-SE				da
5	Bordei nr.5	drept-unghi	2,90 x 4 m	NE-SV				da
6	Bordei nr.6	drept-unghi	3,15 x 3,60 m	NV-SE	resturi cu pietre			da
7	Bordei nr.7	drept-unghi	2,75 x 3,15 m	NE-SV				fragm.
8	Bordei nr.8	drept-unghi	2 x 15 m	E-V				da
9	Bordei nr.9	drept-unghi	2,80 x 4,20 m	NE-SV		în colț NE, 1,05 x 1,30 m		da
10	Bordei nr. 10	drept-unghi	3 x 3,60 m	NE-SV			0,40 x 0,50 m	da

⁴ Maria Comsa, *op.cit.*, p.47-52.

⁵ L. Chițescu și colab., *Cercetările arheologice de la Piuța Petri (Orașul de Floci), comuna Giurgeni, jud.Ialomița*, în *CA*, IX, 1992, p.99.

⁶ D. Teicu, *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1966, p.83-91.

⁷ Șt. Olteanu, *Societatea carpato-danubiano-ponică în secolele IV-XI. Structuri demo-economice și social-politice*, București, 1997, p.119.

Așezarea medieval timpurie de la Bucu, județul Ialomița (II)

11	Bordei nr.11	drept-unghi	2,80 x 3,60 m	NE-SV			da
12	Bordei nr.12	drept-unghi	3,05 x 3,40 m	E -V	resturi în colț NV		da
13	Bordei nr.14	drept-unghi	3,65 x 5,25 m	NE-SV	resturi lângă latura SE		da
14	Bordei nr.15	drept-unghi	3,60 x 4,20 m	NE-SV			
15	Bordei nr.16	drept-unghi	3 x 3,30 m	NE-SV	colț NV		da
16	Bordei nr.17	drept-unghi	2,50 x 3 m	N-S		doar vatra, latura de N	da
17	Bordei nr.18	drept-unghi	2,50 x 3,50 m	NV-SE	resturi în colț N cu pietre		da
18	Bordei nr.19	drept-unghi	2,65 x 3,20 m	N-S		colț NE 0,37 x 0,50 m	fragm.
19	Bordei nr.20	drept-unghi	3 x 3,85 m	NE-SV		în colț V, 0,90 x 1,40 m	da
20	Bordei nr. 21	drept-unghi		NE-SV		latura de NE, 1,35mx 1,20m	fragm.
21	Bordei nr.22	drept-unghi	2,75 x 3,50 m	NV-SE	0,60x 1,25 m		da
22	Locuință de supra-față nr.1	}	}				resturi peste B.1
23	Locuință de supra-față	}	}				resturi peste B.9
24	Locuință de supra-față	}	}				resturi S.XXIX
25	Bordei nr.13 Atelier	drept-unghi	3,50 x 3,82 m	NV-SE		colț NE, d=0,80m	da

Early medieval settlement from Bucu, Ialomița county (II) (Abstract)

Our archaeological researches near the village Bucu, Ialomița county, already presented in *Arheologia Medievală*, II, 1998, were continued. There are unearthed another six pit houses (B. no.14, B. no. 15; B. no.16; B. no. 20, B. no.21, B. no.22), a workshop for processing of iron (B. no. 13), and a rich archaeological material useful for a better understanding of the life and trades of the people from settlement. Finally, after all our investigation between 1990 and 1998, we succeeded in determining for center of the settlement constituted of 18 pit houses, three houses and an workshop for processing of iron, situated on the bank of Ialomița river and dated in 10th-11th centuries.

Figures explanation

- Fig. 1. The diggings general plan of the first sector, "La Pochină", 1990-1998.
- Fig. 2. Plan and profile of the dwellings, no.14 and 16.
- Fig. 3. Plan and profile of the dwellings, no.15 and 20.
- Fig. 4. Plan and profile of the dwelling, no.22.
- Fig. 5. Plan and profile of the dwelling, no.13.
- Fig. 6. 1-7. Pots shivers with beveled rims, 8-10. Pots rims decorated.
- Fig. 7. 1-5, 8-11. Pots shivers with beveled rims, 6. Pots rims decorated with fascicles of obliques striations and pricks.
- Fig. 8. 1-7. Pots shivers with rounded rims, 8-14. Pots shivers with the rounded flat and thickened rims.
- Fig. 9. Pots shivers with the beveled and down drawn rim.
- Fig. 10. Pots shivers with rounded rims or beveled rims.
- Fig. 11. Pots shivers with rounded rims.
- Fig. 12. Pots shivers with rounded and thickened rims.
- Fig. 13. Fragments of pots bottoms.
- Fig. 14. Pots shivers made of fine paste.
- Fig. 15. Pots shivers made of fine paste.
- Fig. 16. Bone tools (1-3), perforated astragalus (1-3), bone skates (5-6).
- Fig. 17. Stone's hand mill, fragments (1-2), stone's hand mill (3), fragment of whetstone (4), grindstone (5).
- Fig. 18. Fragments of pipes with residues of scoria.
- Fig. 19. Enamelled bowl, 17th-18th centuries.

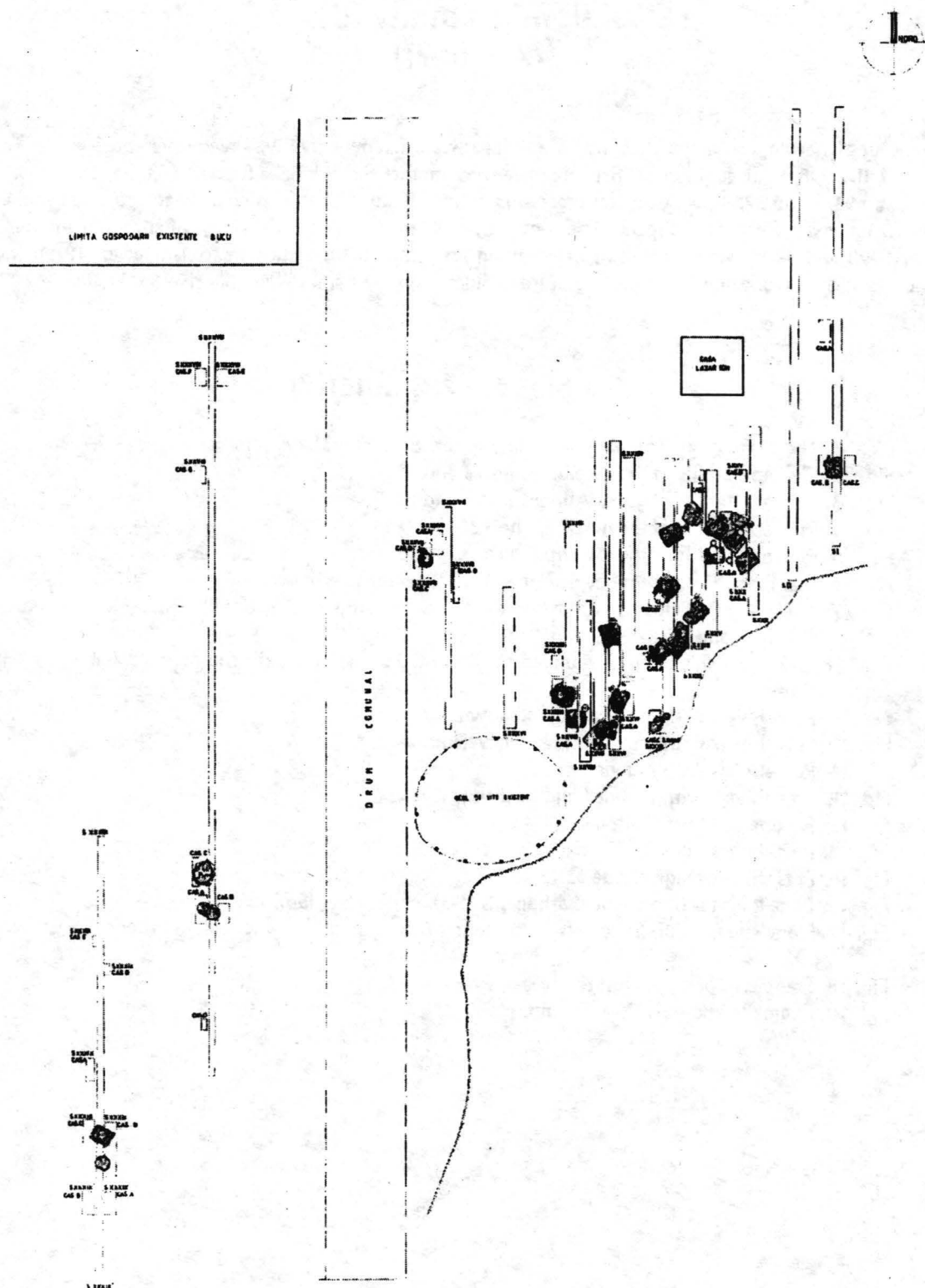

Fig. 1. Planul general al săpăturilor din anii 1990-1998. Sectorul I (Pochină)

<https://biblioteca-digitala.ro>

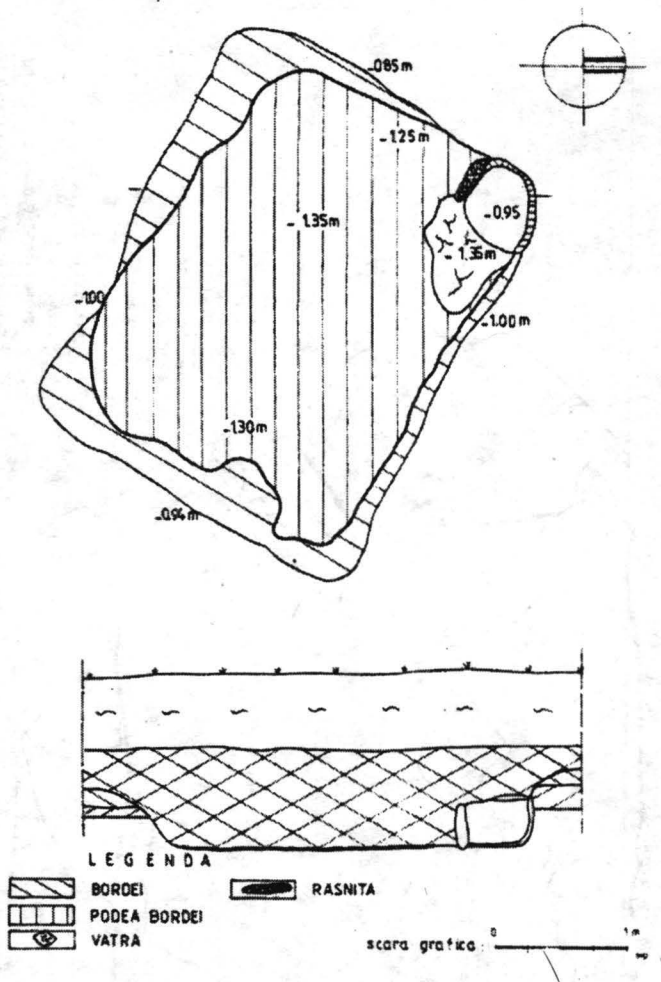
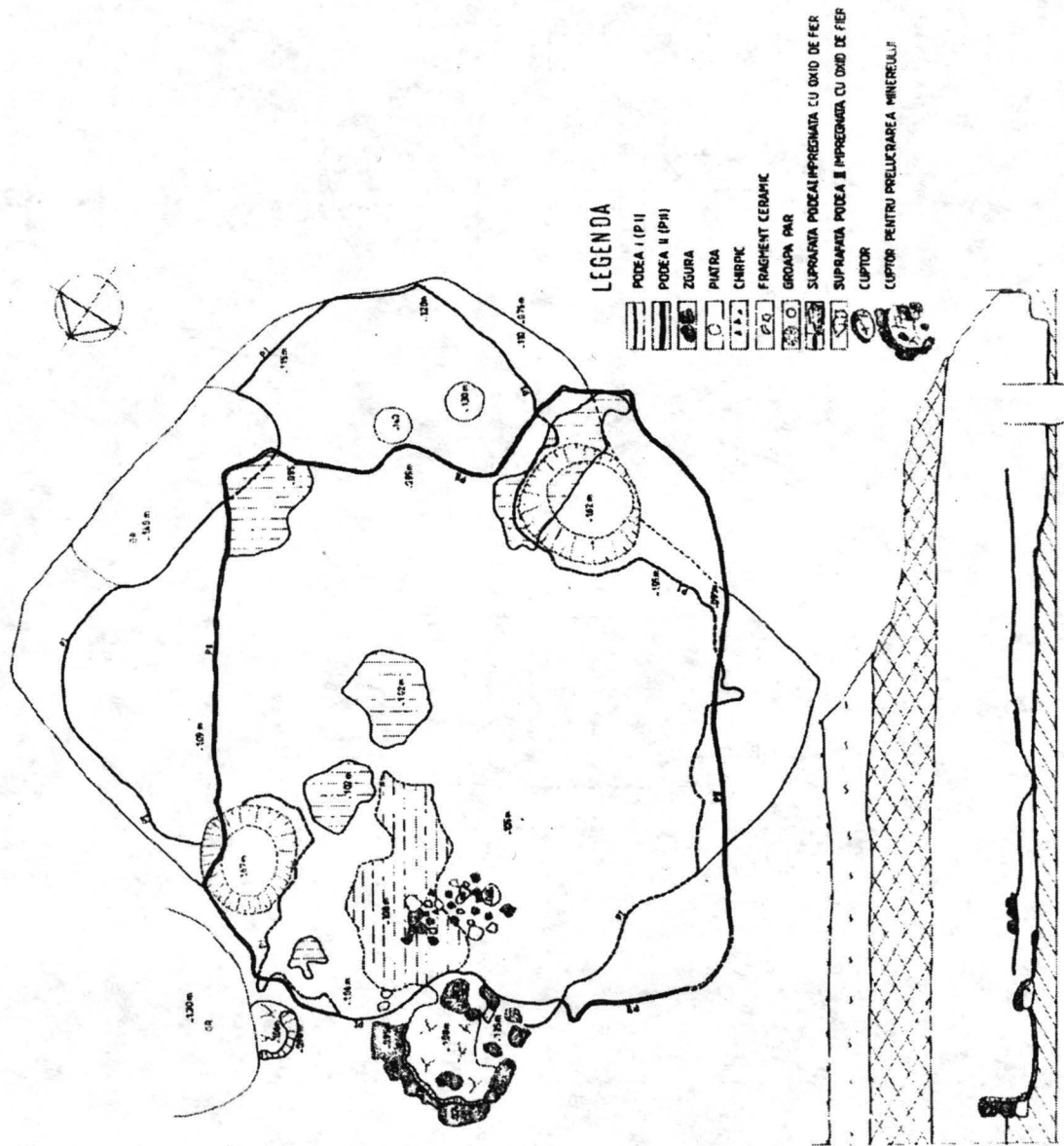

Fig.4. Bordei nr. 22, plan și profil

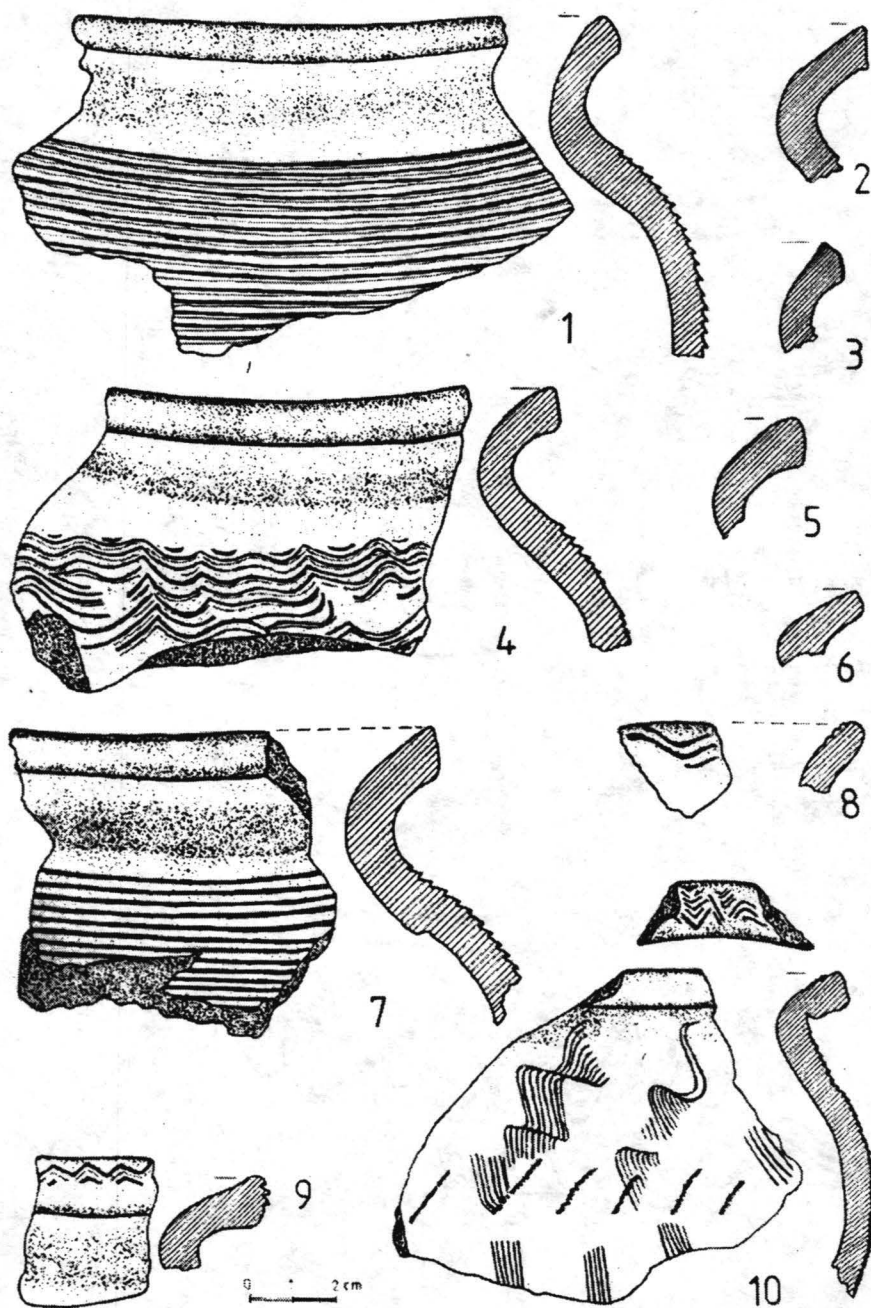

Fig.6. 1-7. Fragmente de vas borcan cu gura țesită; 8-10. Fragmente de vas borcan cu decor pe buză

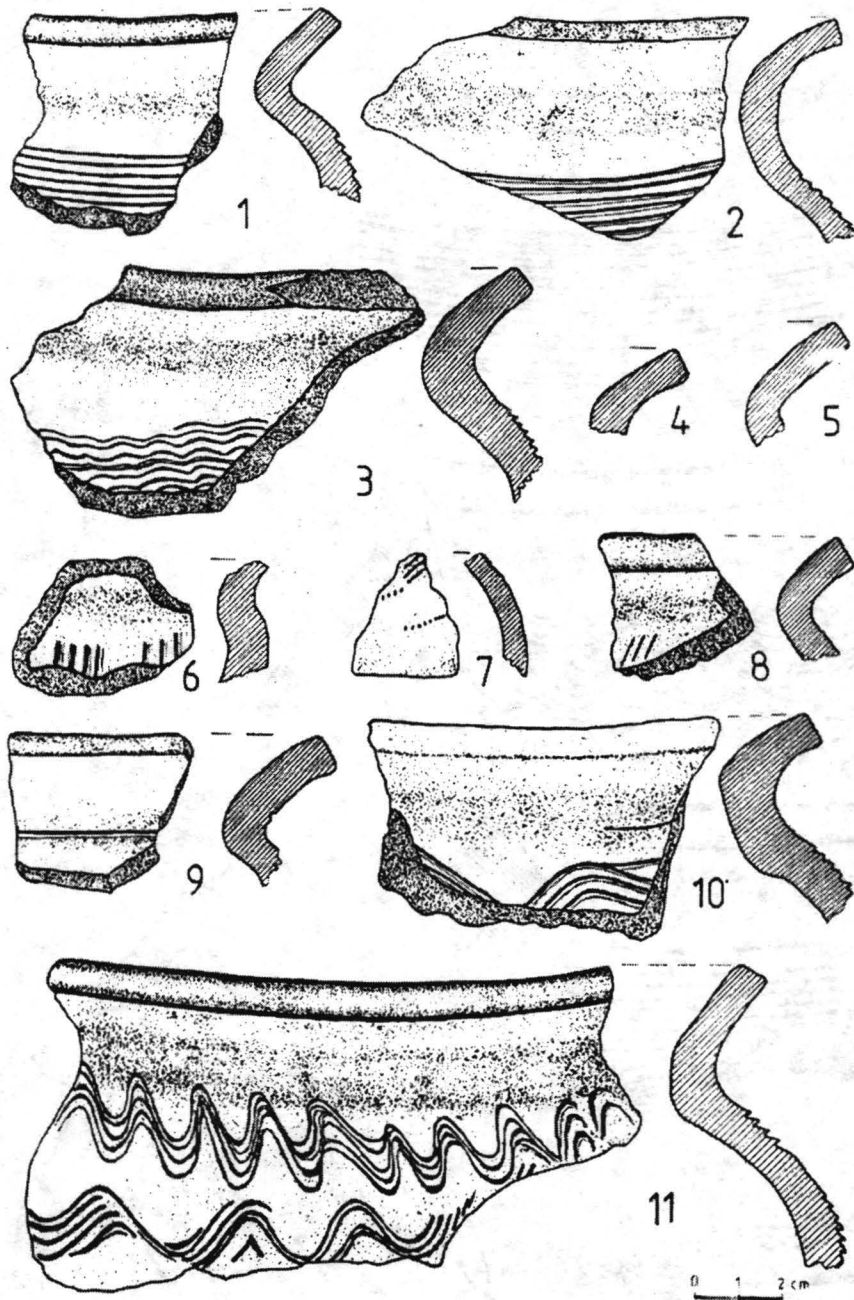

Fig.7. 1-5, 8-11. Fragmente de vas borcan cu marginea țesită, 6. Fragment de vas borcan cu decor din fascicule de striuri verticale, 7. Fragment de vas borcan cu decor din striuri oblice și împunsături

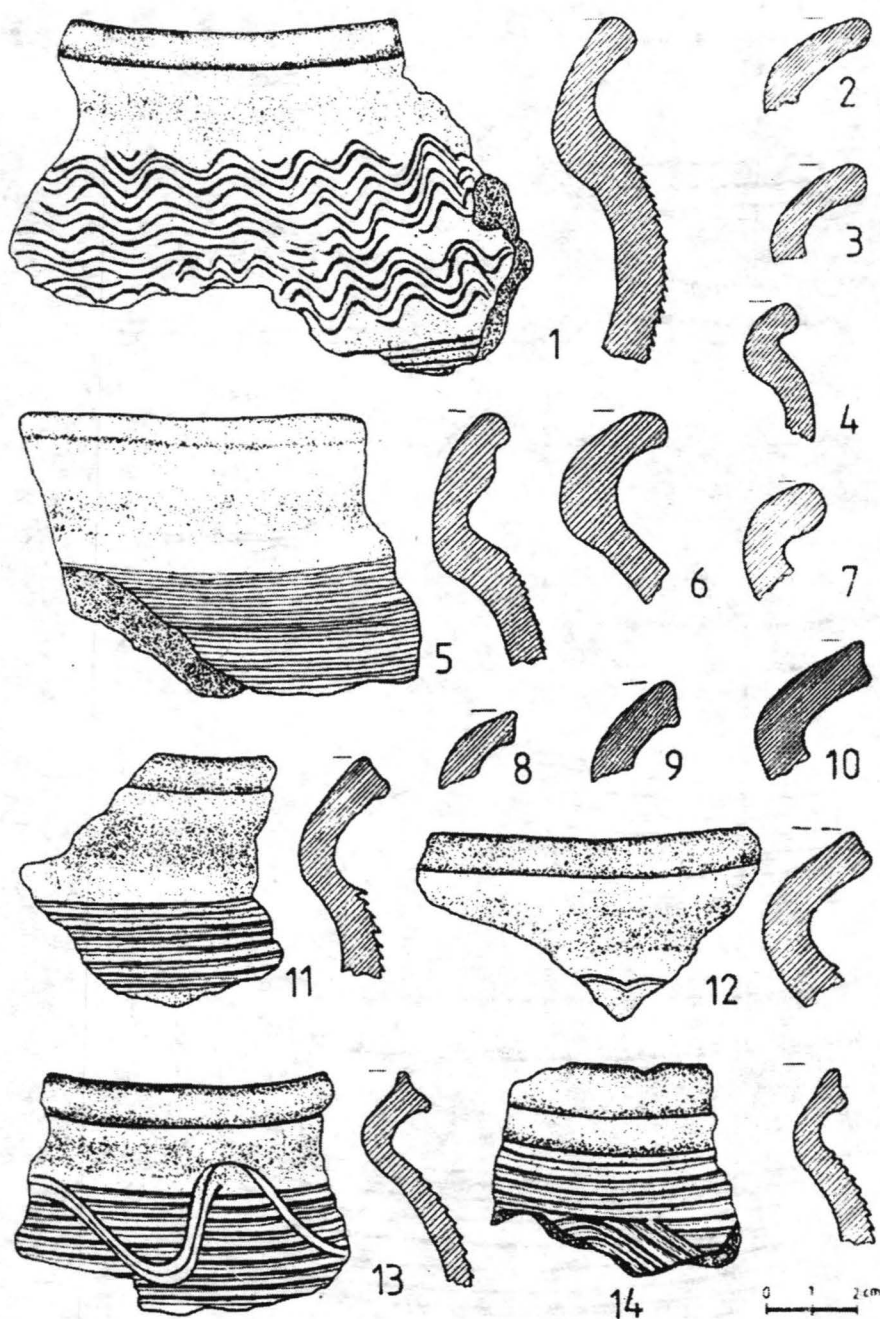

Fig.8. 1-7. Fragmente de vas borcan cu buza rotunjită, 8-14. Fragmente de vas borcan cu buza țesită și smălțuită

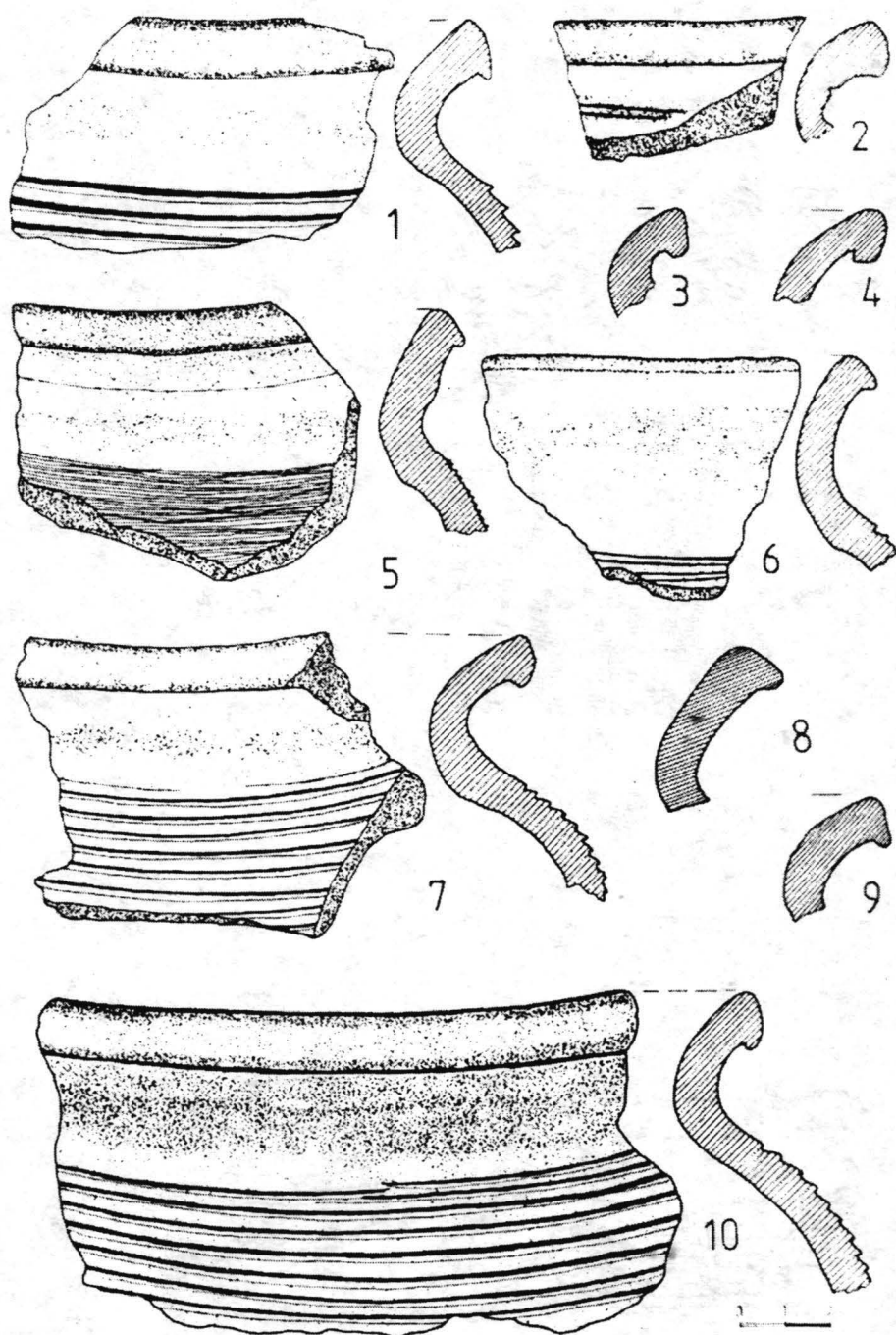

Fig.9. Fragmente de vas borcan cu marginea buzei teșită și trasă în jos

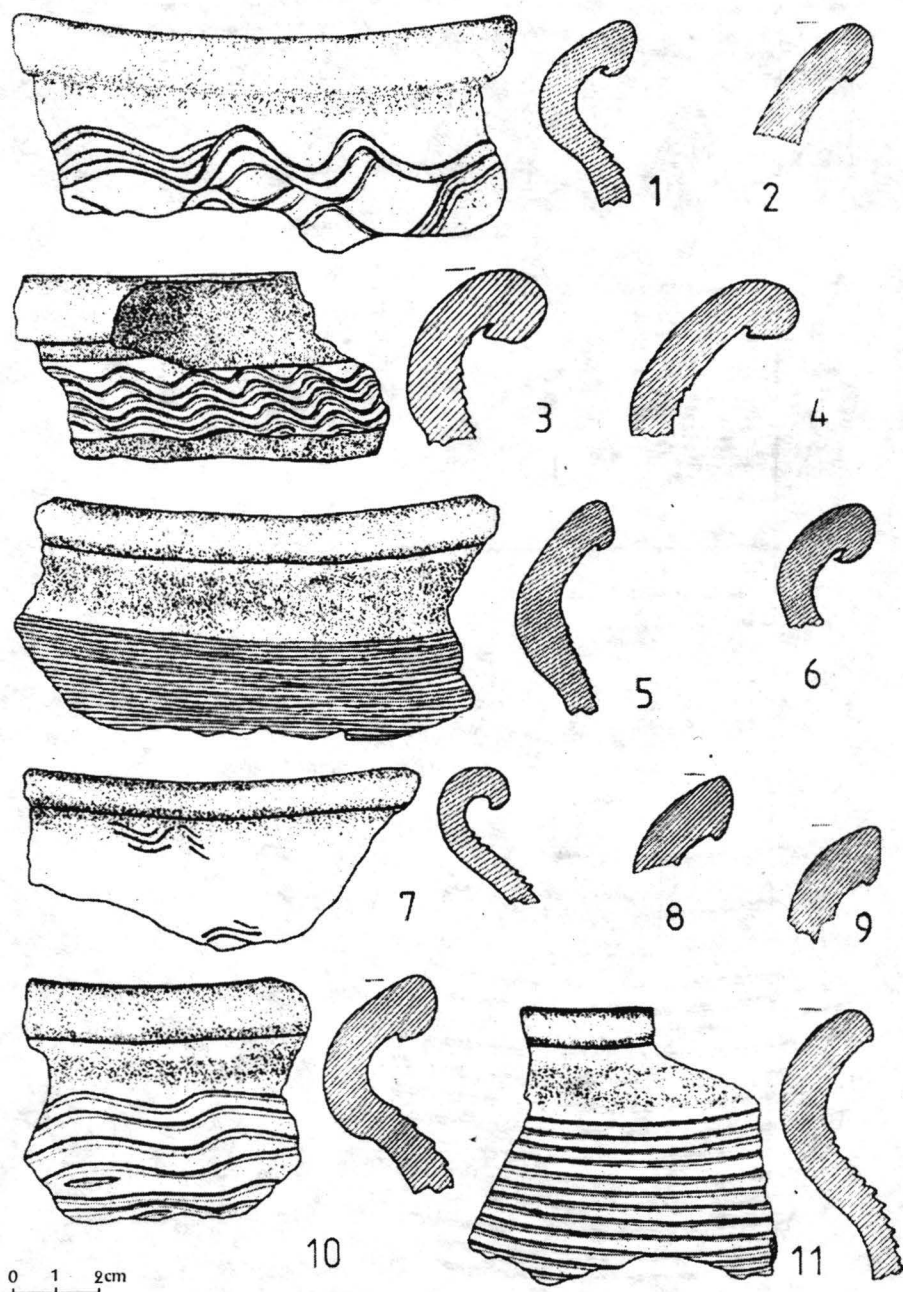

Fig.10. Fragmente de buze de vas borcan cu marginea rotunjită sau teșită și trasă în jos

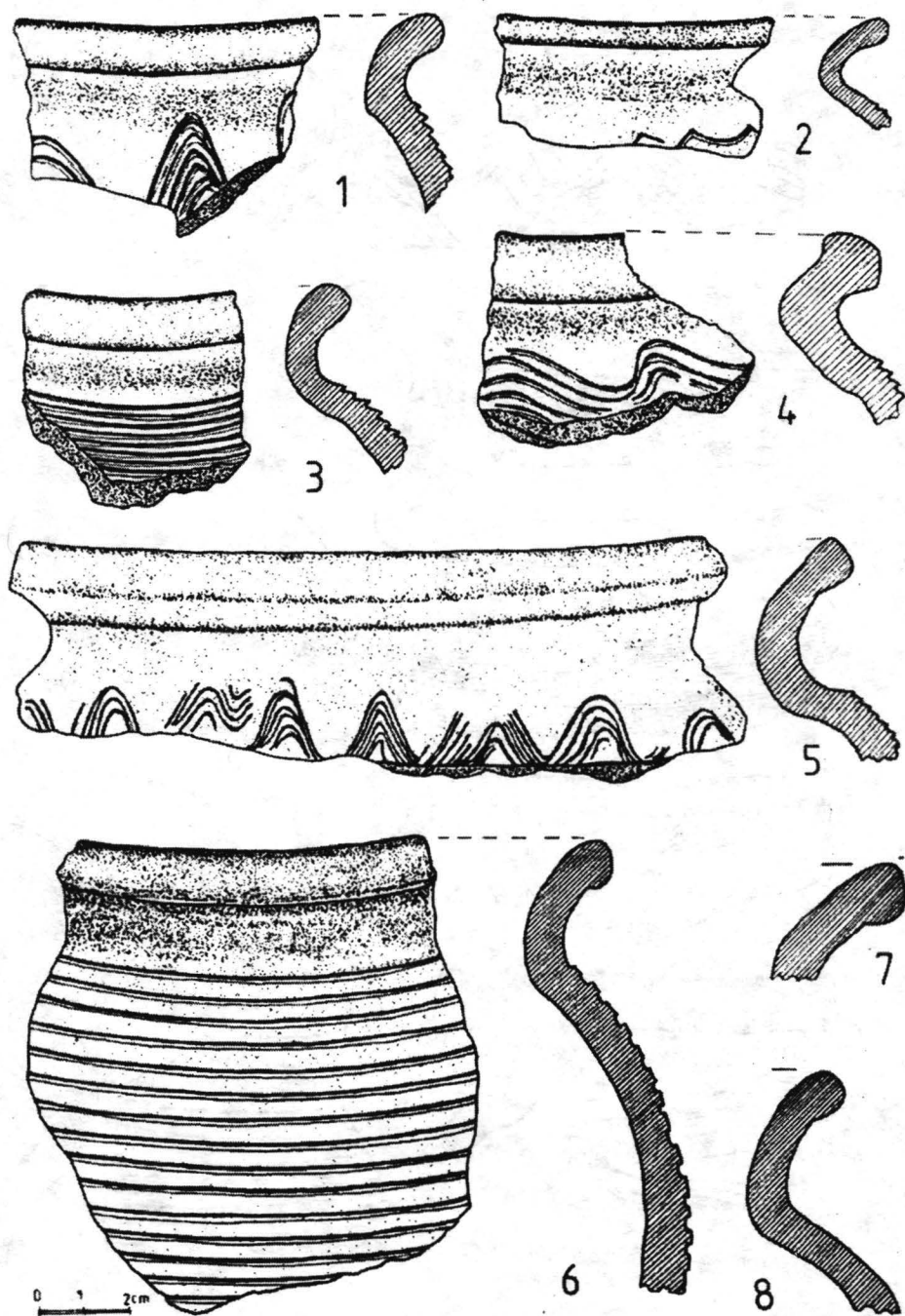

Fig. 11. Fragmente de buze de vas borcan cu marginea rotunjită

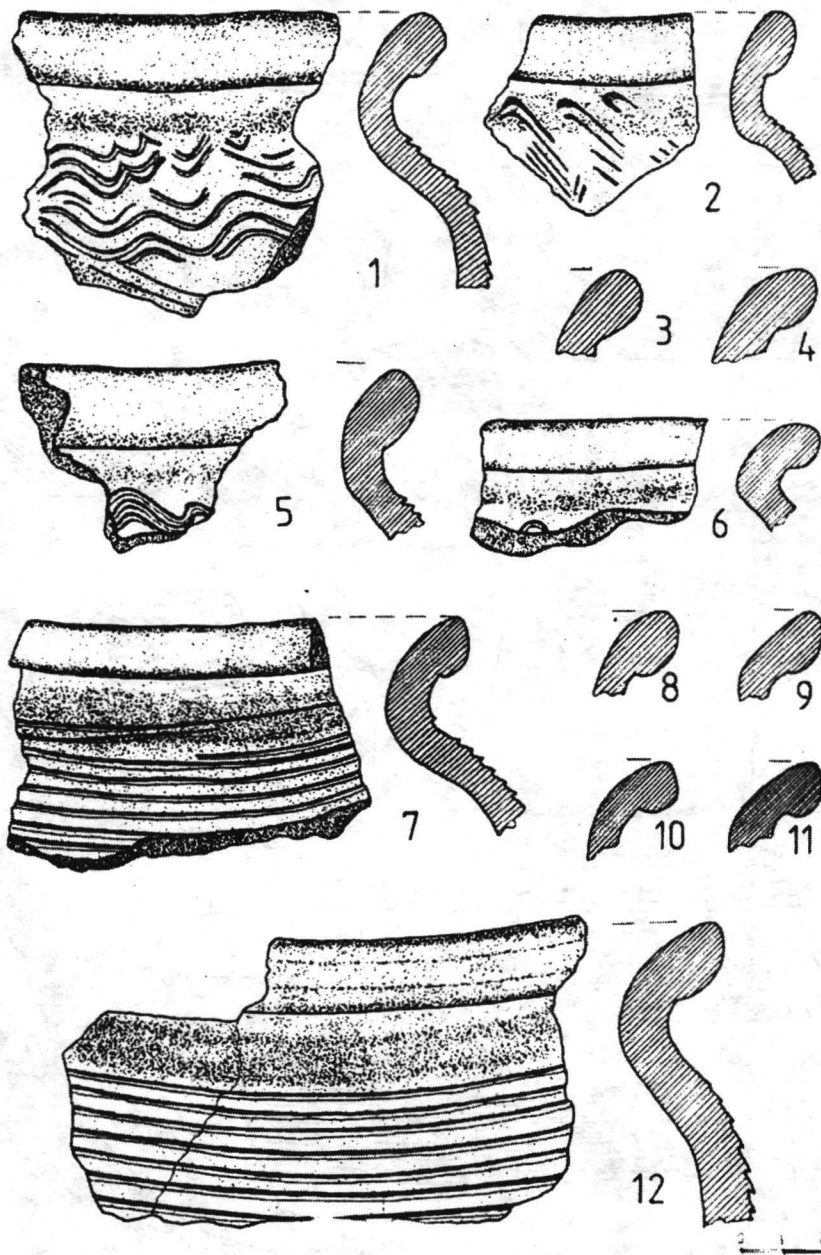

Fig.12. Fragmente de buze de vas borcan cu marginea rotunjită și îngroșată

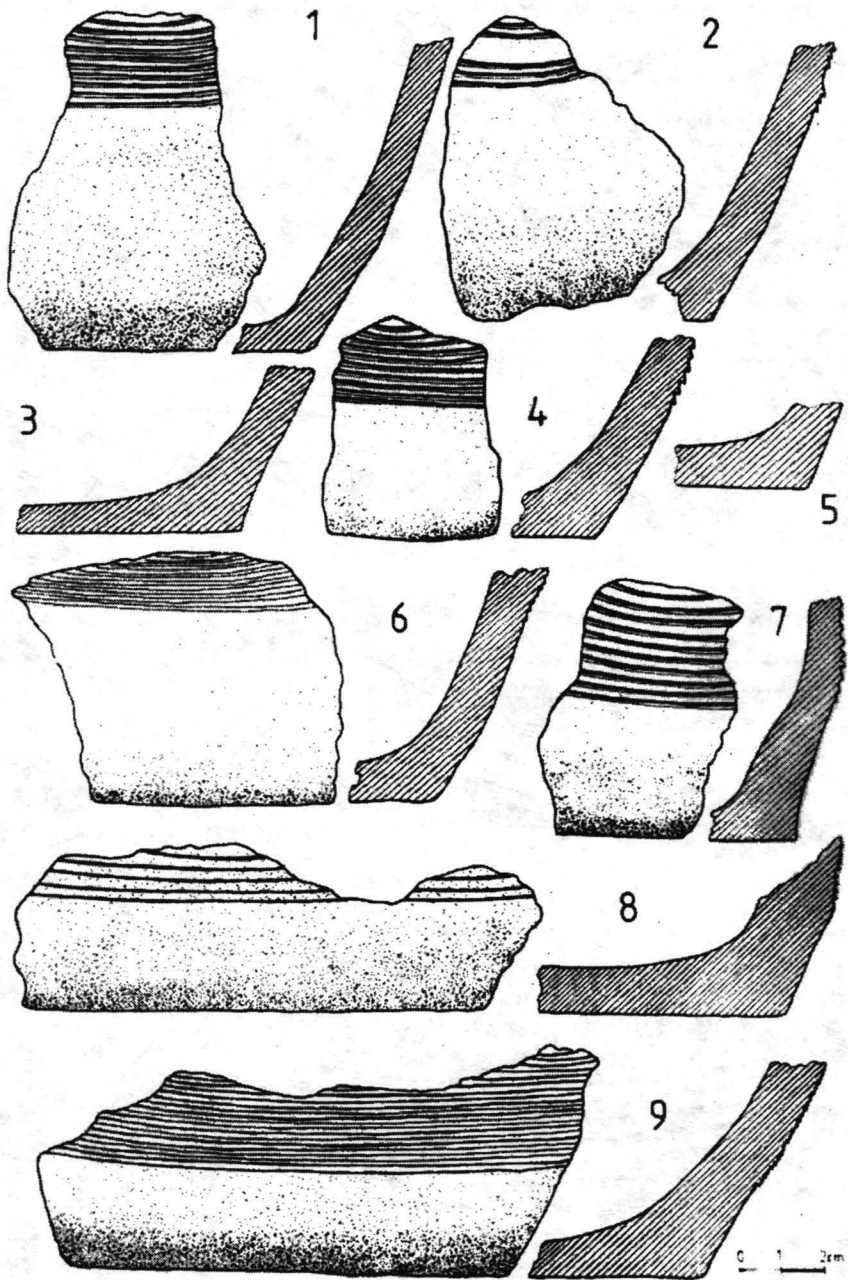

Fig.13. Fragmente de vas borcan decorate cu striuri horizontale

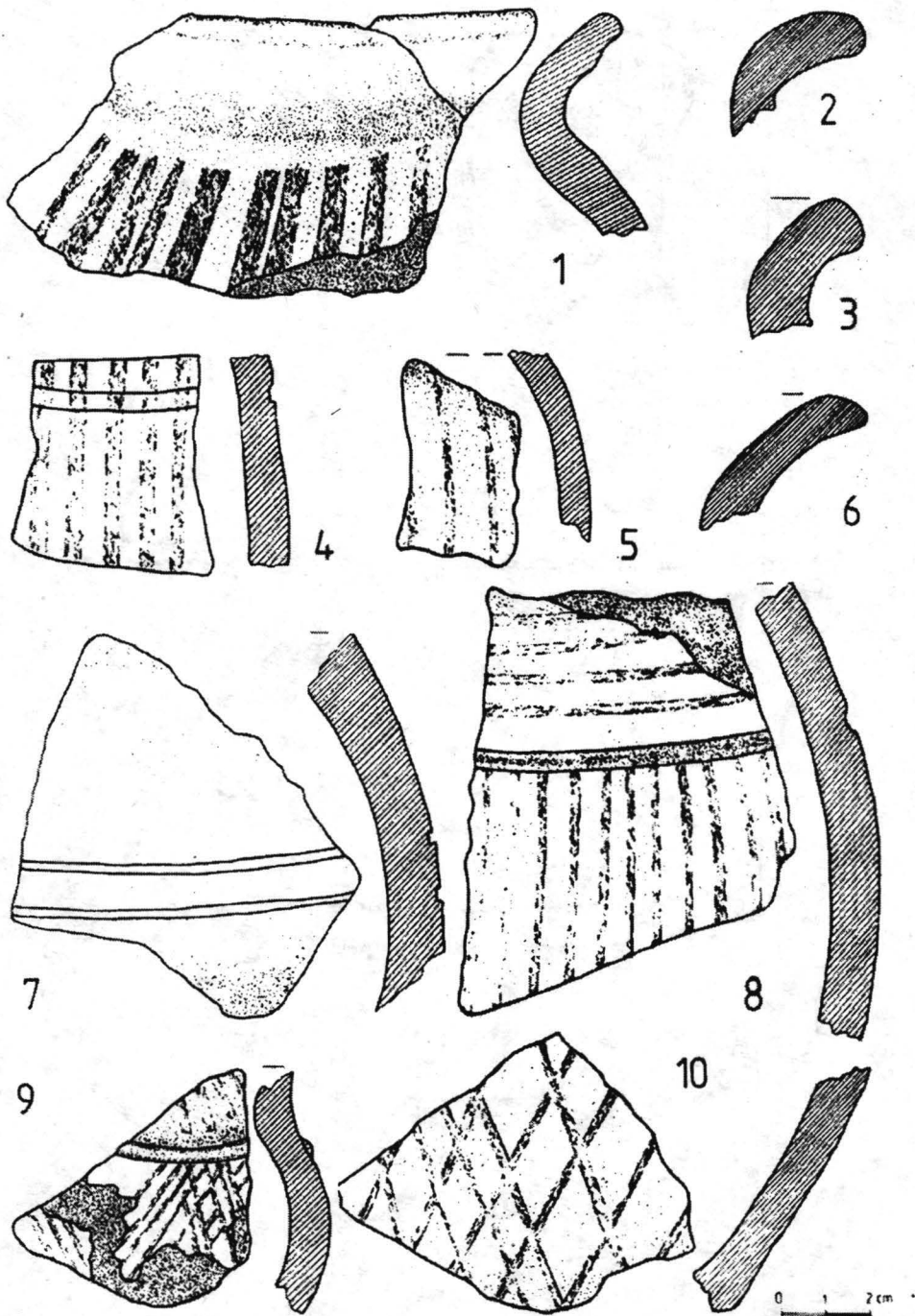

Fig.14. Fragmente de vase din categoria ceramicii fine

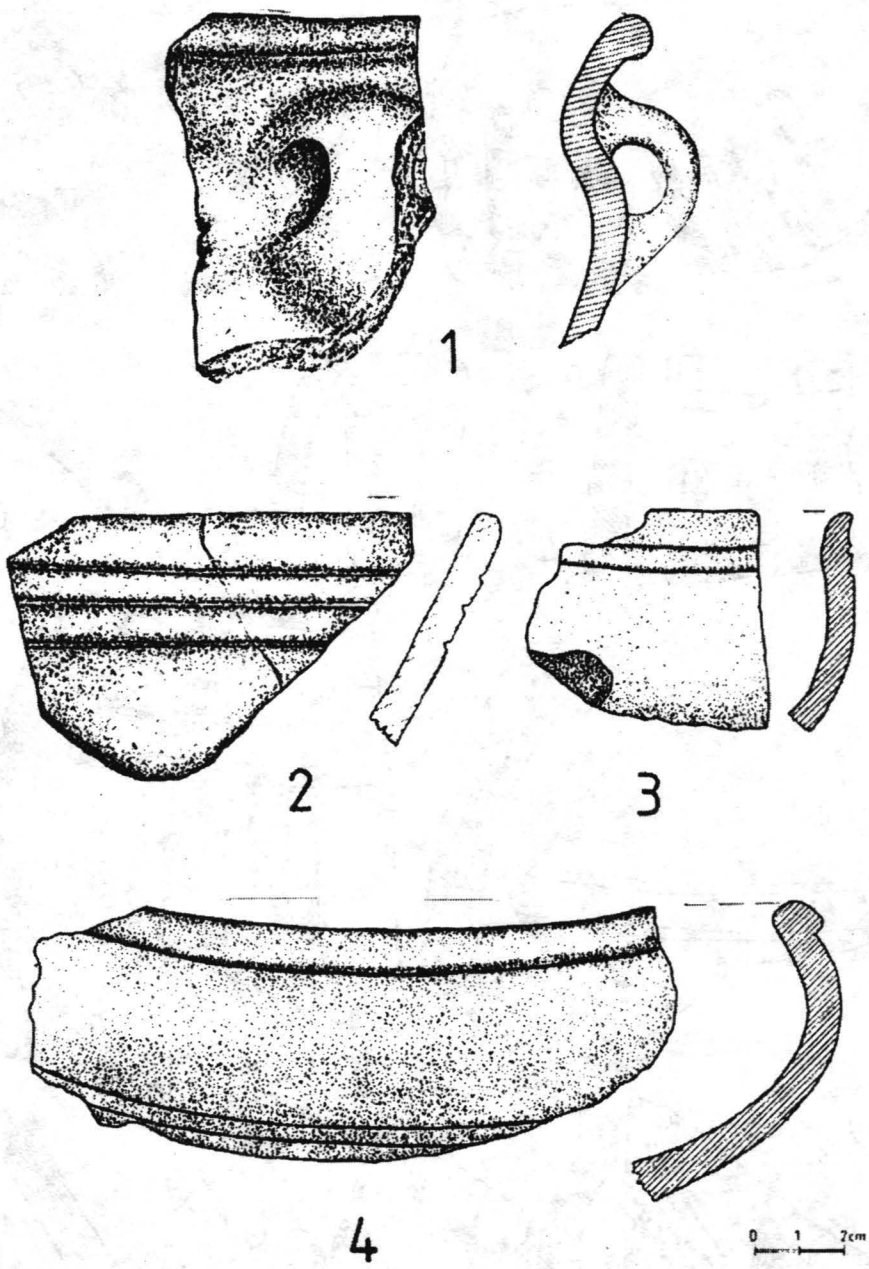

Fig.15. Fragmente de vase din categoria ceramicii fine

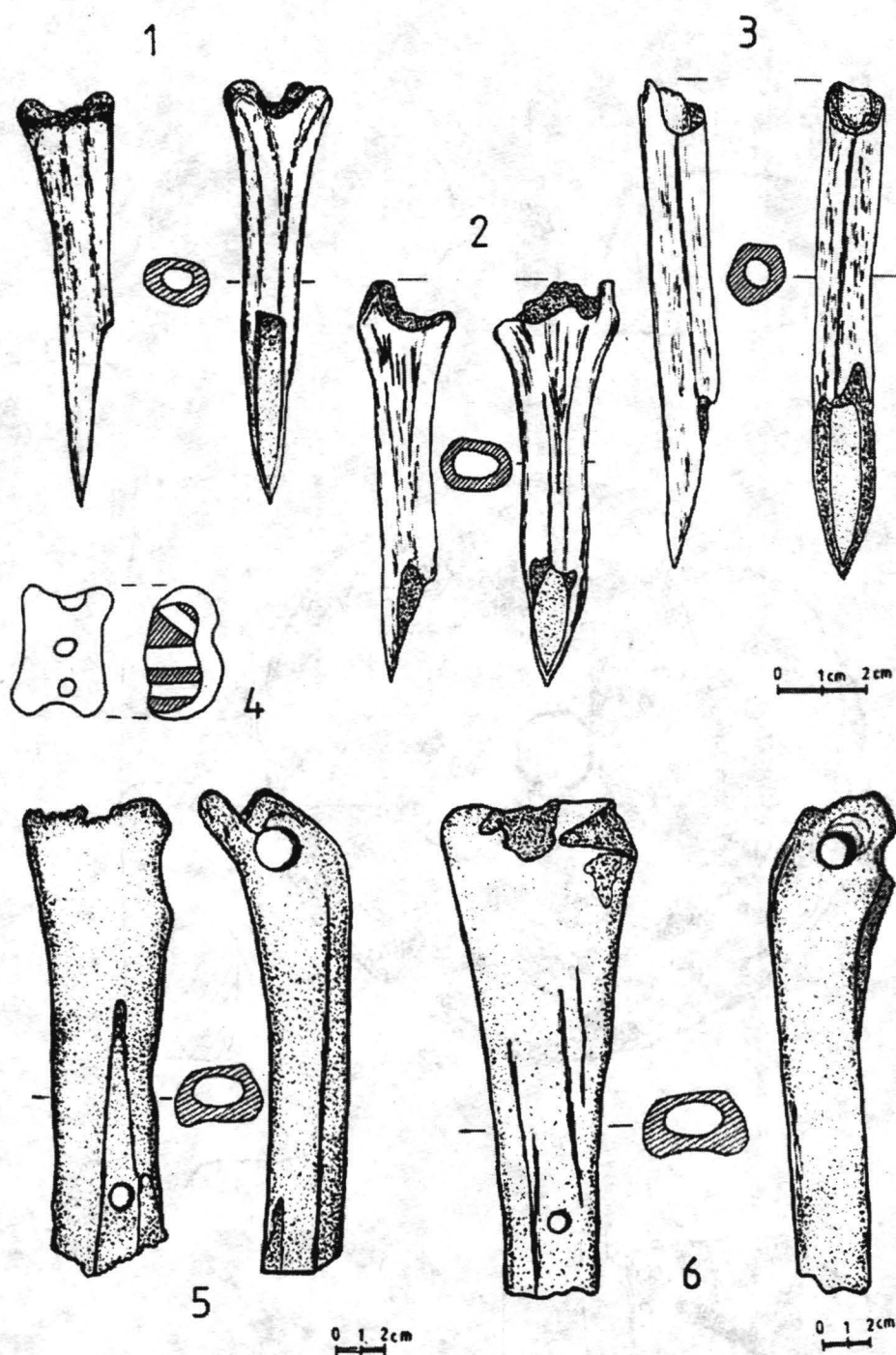

Fig.16. 1-3. Unelte din os, 4. Astragal perforat, 5-6. Patine din os

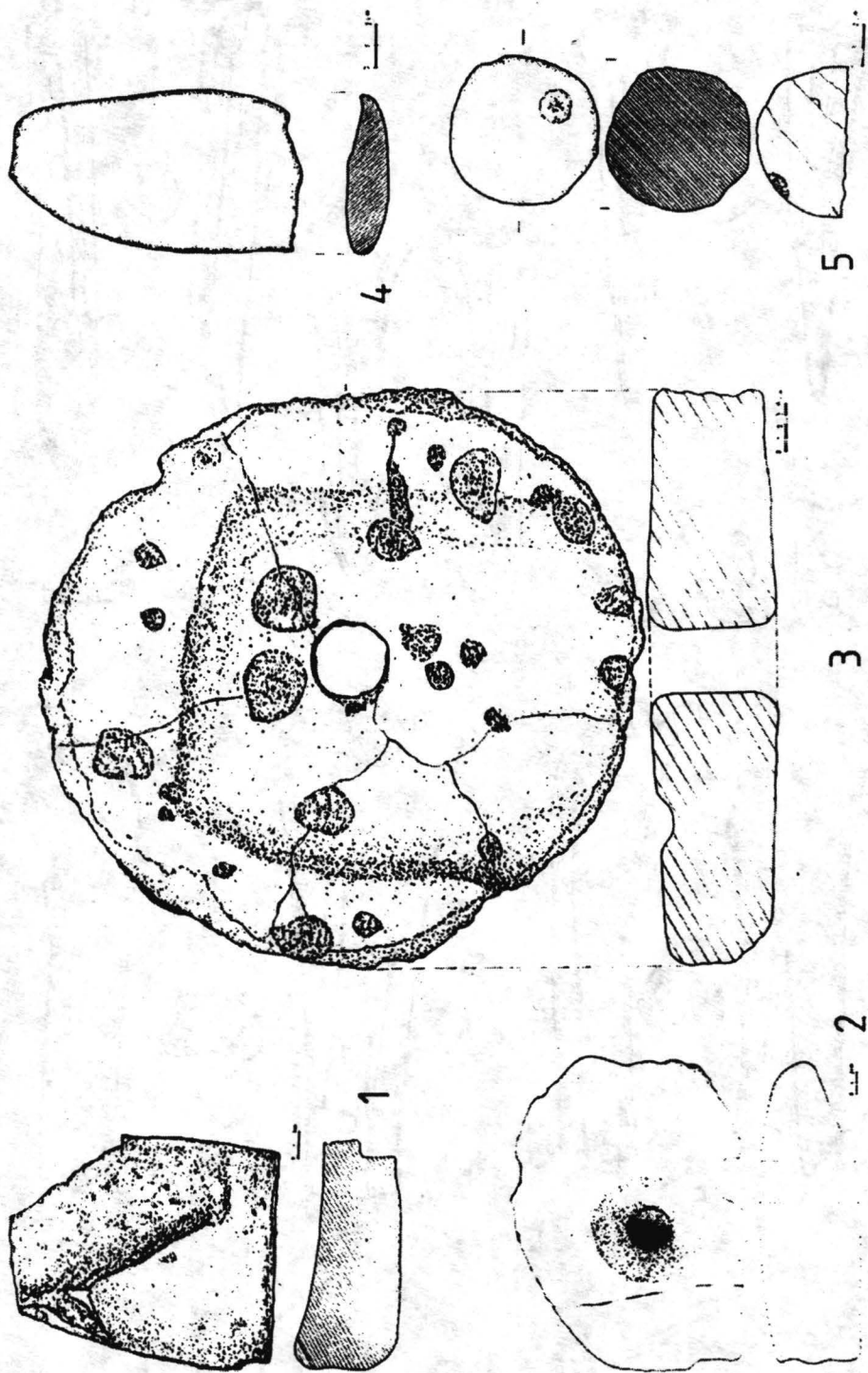

Fig.17. 1-2. Fragmente de pietre de râșniță, 3. Piatră de râșniță, 4. Fragment de cute din piatră, 5. Fragment de frecător de râșniță din piatră

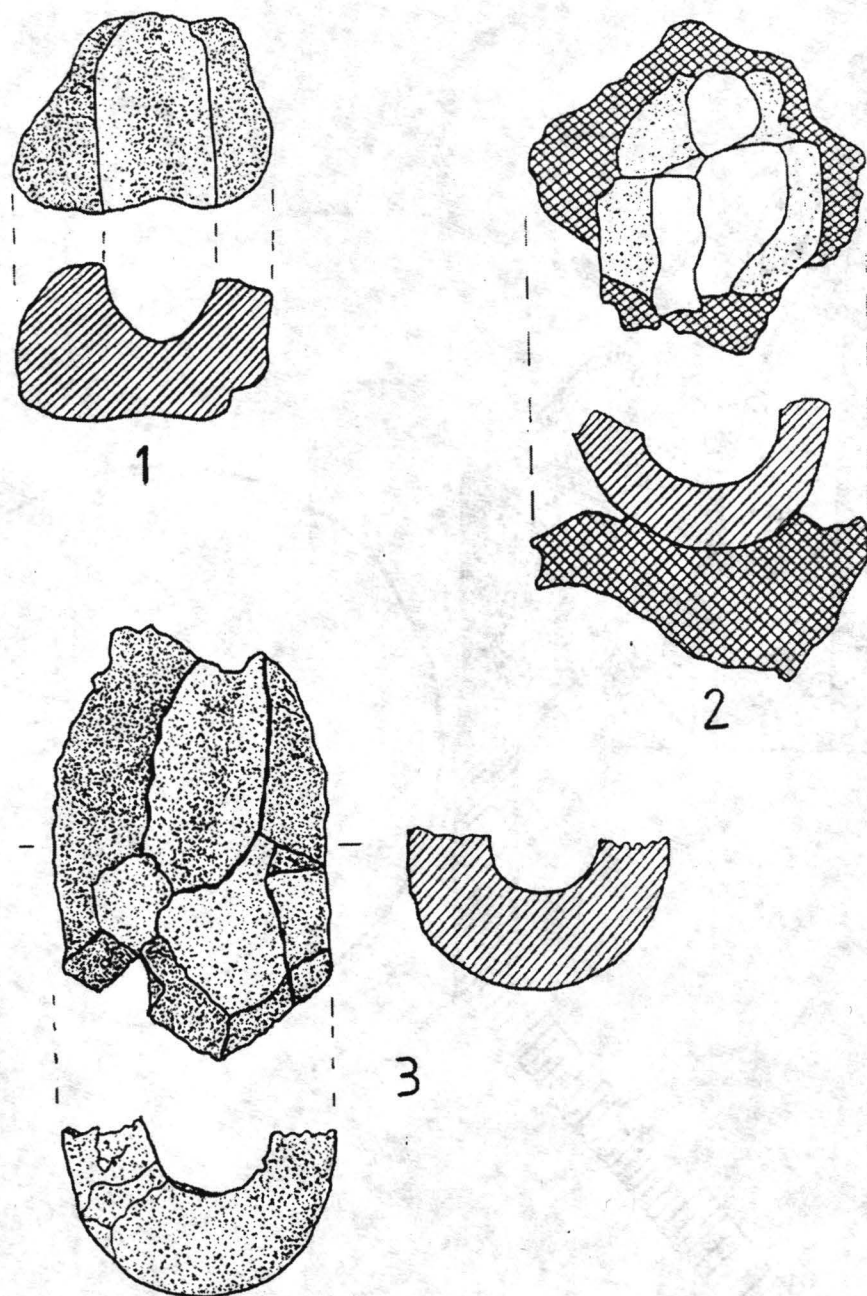

Fig.18. Fragmente de tuburi din lut

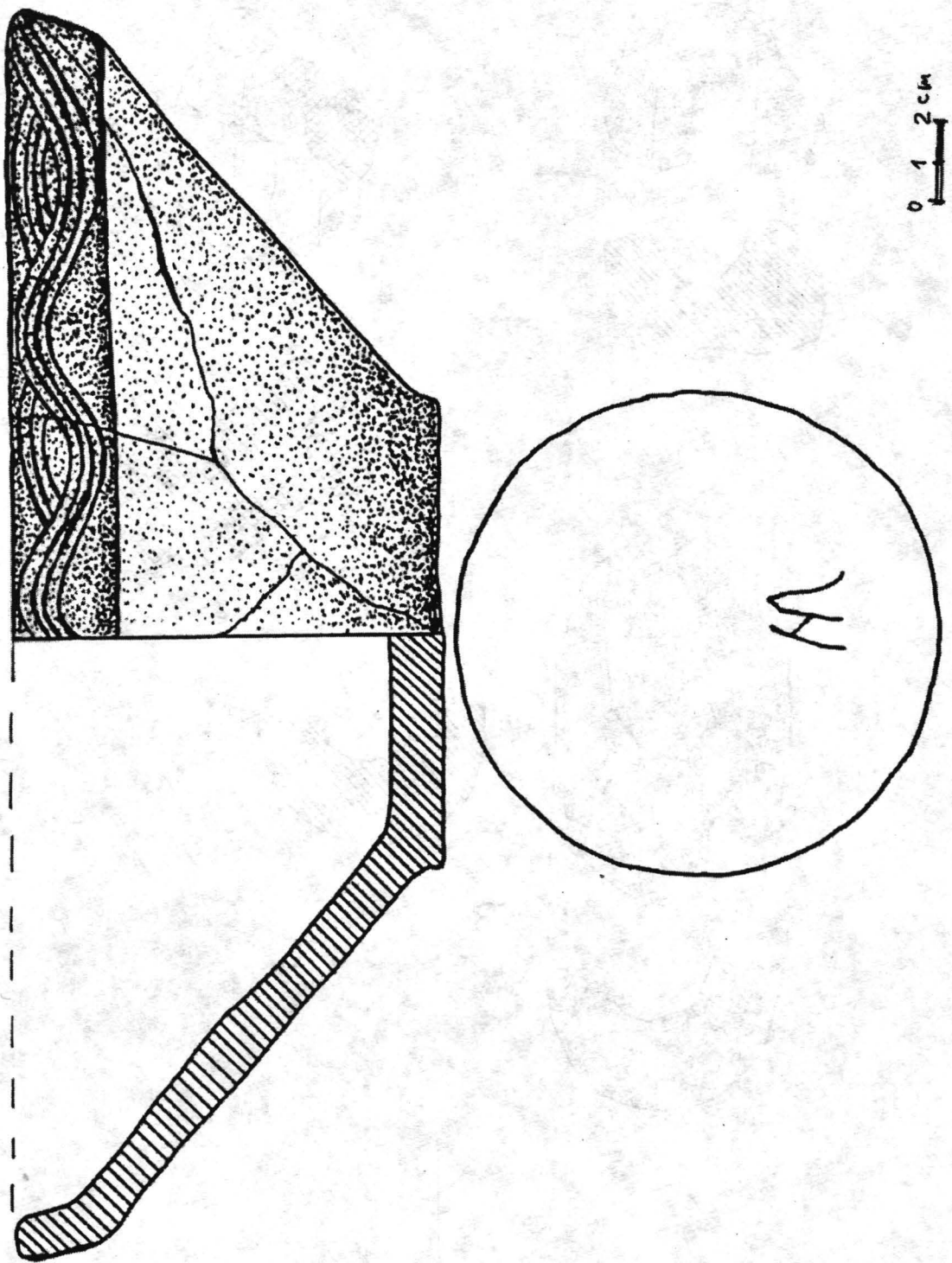

Fig.19. Strachină smălțuită din secolele XVII-XVIII

Die topographische Erforschung von verwüsteten mittelalterlichen Siedlungen auf dem Grenzland im Komitat Békés (Die neuesten Ergebnisse)

IMRE SZATMÁRI

Es ist allbekannt, daß das durch das Archäologische Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften organisierte Forschungsprogramm "Archäologische Topographie Ungarns" das systematische Sammeln der archäologischen Fundorte je eines Gebietes Ungarns, die Bearbeitung der zur Verfügung stehenden Daten und Informationen bzw. die Veröffentlichung der Ergebnisse seit Jahrzehnten kontinuierlich sichert. Zu diesem Zweck dient auch die Ausgabe der – bis dahin aus zehn Bänden bestehenden – topographischen Serie durch den Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften von Budapest.

Die in Ungarn angewandte, kontinuierlich ausgebildete und sich immer noch entwickelnde Methode der archäologischen Topographie hat heutzutage zwei bedeutende Komponenten, nämlich die Geländeforschung und die Bearbeitung der zur Verfügung stehenden Daten.

Die Geländeforschung bedeutet skizzenhaft, daß alle möglichen Orte – sowohl die Ackerfelder als auch die Wälder, Weichbilder und die sonstigen Gelände –, die in den geschichtlichen und archäologischen Epochen für die Besiedlung geeignet gewesen sein konnten, in der Gemarkung der Siedlungen von mehreren (von drei bis fünf) Archäologen begangen werden. Auf dem Platz, wo eine Siedlung einst existiert hatte, kommen Gefäßscherben und Lehmewurfstücke von zerstörten, abgebrannten Häusern, Knochen von verzehrten Tieren oder Stücke von Muschelschalen bzw. Reste von, aus dauerhaftem Material gefertigten Gebrauchsgegenständen, die aus der Erde infolge der Ackerbestellung oder einer anderen Erdarbeit zutage gefördert werden, auf der Erdoberfläche vor. Diese Plätze, d. h. die archäologischen Fundorte werden von den Archäologen auf den Karten im Maßstab von 1:10000 angegeben und die ausführlichen Beobachtungen in den, über die Geländebegehung aufgenommenen sog. Protokollen schon an Ort und Stelle registriert.

Die topographische Arbeit wird mit dem Waschen der auf dem Gelände gesammelten Funde fortgesetzt, dann wird das Material in Tüten und Schachteln aufbewahrt, auf denen die Aufschrift auf die Fundumstände hinweist. Anschließend daran bestimmt man das Fundmaterial chronologisch. Die im Laufe der Geländearbeiten eingeholten Informationen werden schließlich mit den Daten verglichen, die nach einer, in weitem Kreis, nämlich in den Museen, Archiven (usw.) durchgeführten Sammelarbeit zusammengetragen wurden. Das ist der Prozeß der mit wissenschaftlichem Anspruch vollgeführten Bearbeitung der sich auf ein Areal beziehenden Kenntnisse. Danach werden die schon erwähnten Bände herausgegeben.

Die topographische Arbeit wirft mehrere wichtige Fragen auf, die z. B. die Methodik der Archäologie und die Registrierung in den Museen grundlegend betreffen, bzw. die archäologische Topographie steht mit den täglichen landwirtschaftlichen Arbeiten oder mit den verschiedenen Investitionen in den einzelnen Arealen ebenfalls in enger Verbindung.

Die erste wichtige Frage ist die Kenntnis aller archäologischen Fundorte eines geographischen Territoriums. Auf diesem Grund können die einzelnen Funde, archäologischen Fundstellen, Objekte und Erscheinungen viel gründlicher beurteilt und bewertet werden. Das ist eindeutig, da die Einführung der

einzelnen Daten und Informationen in ein historisches Milieu eine Möglichkeit zur am allermeisten objektiven Bewertung des gegebenen Details bietet. Damit kann man höheren fachlichen Erwartungen Genüge tun.

Der andere Fragenkreis bezieht sich auf die Registrierung der Funde in den Museen: Die auf mehr tausend Fundstellen vorgekommenen Funde können nämlich wegen ihrer riesigen Menge einfach nicht inventarisiert werden. Zur Registrierung der Funde solcher Art braucht man ein grundsätzlich anderes System. Nimmt man in Betracht, daß gewiß das Komitat Békés in Ungarn über die meisten archäologischen Fundorte (*etwa siebentausend*) verfügt, sind wir gezwungen, ein System auszuarbeiten, das die Behandlung der riesigen Menge des Materials möglich macht. Dazu arbeiteten wir die aus, von einem bis drei Buchstaben bestehende einheitliche Verkürzung aller Ortsnamen des Komitates aus. Diese Verkürzung und die stetig zunehmende Fundortzahl wird auf alle Stücke Oberflächenfunde aufgeschrieben. Das Fundmaterial der einzelnen Fundorte bewahrt man in selbständigen Schachteln. Über alle Ortsbesichtigungen wird natürlich ein Protokoll aufgenommen. Aufgrund deren kommt die topographische Datenbasis eines Komitates zugrunde, dazu gehören die nach den Gemeinden aufbewahrten, mit Aufschriften versehenen Schachteln mit den Funden, ferner die Protokolle und die Fundortskarten, also eine komplette Dokumentation. Es ist aber zu bemerken, daß diese Methode bisher nur zum Teil, die früheren, eventuell ausgebildeten Zustände berücksichtigend, in die Praxis umgesetzt wurde. Die Vorstellung über die Einführung dieser Methode im ganzen Komitat skizziert sich in unseren Tagen.

Zum dritten Fragenkreis der topographischen Arbeit gehören die sich heutzutage infolge der menschlichen Tätigkeit abspielenden Veränderungen auf den archäologischen Fundorten. Mit Hilfe der Informationen der archäologischen Topographie kann man der die Umwelt umwandelnden menschlichen Tätigkeit, sogar schon deren Absicht vorbeugen, dadurch ausgedrückt, daß man mit der Anwesenheit von Fundstellen auf den Baugeländen rechnen muß. So kann man sich auf die Fundbergung rechtzeitig vorbereiten. Diesen Rettungsgrabungen hilft das im Dezember 1997 angenommene und größtenteils seit Juli 1998 in Kraft stehende Gesetz über den Schutz des Kulturerbes, das vorschreibt, daß mindestens neun Promille des Kostenanschlages der Investitionen für die Rettung der durch die Großinvestitionen gefährdeten archäologischen Fundorte verwendet werden muß.

Außer den oben Behandelten ist auch die Hilfe wichtig, die die archäologische Topographie bei der Ausarbeitung der allgemeinen Flächennutzungspläne der einzelnen Siedlungen, bei den lokalhistorischen Forschungen und im Unterricht der Heimatkunde für die Schulen leisten kann.

In den bis dahin veröffentlichten zehn Bänden der Archäologischen Topographie Ungarns wurden der nördliche Teil Transdanubiens, das Donauknie und ein Teil des Komitates Békés bearbeitet. Diese Bände enthalten die Beschreibung von mehr tausend archäologischen Fundorten samt allen betreffenden Kenntnissen (Abb.1)¹.

Im Komitat Békés, angrenzend an die rumänischen Komitate Arad und Bihar, begann die systematische archäologische topographische Tätigkeit 1968 als das Ergebnis der Zusammenarbeit zwischen dem Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und der Museumsdirektion des Komitates Békés. Diese Arbeit dauert auch heute noch fort. Wie in den anderen Gebieten Ungarns, bedeutet die Topographie auch im Komitat Békés einerseits die Aufnahme der archäologischen Fundorte an

¹ Bakay K., Kalicz N., Sági K., *Magyarország régészeti topográfiája 1. Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás.* Szerkesztette: Sági K. Budapest, 1966, 266 p.; Éri I., Kelemen Márta, Németh P., Torma I., *Magyarország régészeti topográfiája 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás.* Szerkesztette: Éri I. Budapest, 1969, 340 p.; Bakay K., Kalicz N., Sági K., *Magyarország régészeti topográfiája 3. Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és sümegi járás.* Szerkesztette: Bakay K. Budapest, 1970, 322 p.; Dax Margit, Éri I., Mithay S., Palágyi Szilvia, Torma I., *Magyarország régészeti topográfiája 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás.* Szerkesztette: Torma I. Budapest, 1972, 330 p.; Horváth I., H. Kelemen Márta, Torma I., *Magyarország régészeti topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás.* Szerkesztette: Torma I. Budapest, 1979, 455 p.; Ecsedy I., Kovács L., Maráz Borbála, Torma I., *Magyarország régészeti topográfiája 6. Békés megye régészeti topográfiája IV/1. A szeghalmi járás.* Szerkesztette: Torma I. Budapest, 1982, 320 p.; Dinnyés I., Kövéri Klára, Lovag Zsuzsa, Tettamanti Sarolta, Topál Judit, Torma I., *Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája XIII/1. A budai és szentendrei járás.* Szerkesztette: Torma I. Budapest, 1986, 458 p.; Jankovich B. D., Maklay J., Szőke B. M., *Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás.* Szerkesztette: Maklay J. Budapest, 1989, 595 p.; Dinnyés I., Kövéri Klára, Kvassay Judit, Miklós Zsuzsa, Tettamanti Sarolta, Torma I., *Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája XIII/2. A szobi és a váci járás.* Szerkesztette: Torma I. Budapest, 1993, 669 p.; Jankovich B. D., Medgyesi P., Nikolin Edit, Szatmári I., Torma I., *Magyarország régészeti topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke.* Szerkesztette: Jankovich B. D. Budapest, 1998, 955 p.

Ort und Stelle, und andererseits das Zusammentragen aller einschlägigen Angaben, ferner das Zustandebringen je eines Katasters, also das eines wissenschaftlichen Handbuches².

Als Ergebnis der archäologischen Topographie im Komitat Békés erschienen drei Bände beim Verlag der Akademie. Zuerst wurde die Topographie des Kreises Szeghalom herausgegeben. In diesem Band ist die Beschreibung von 1116 archäologischen Fundorten von dreizehn aneinander angrenzenden Gemeinden (*Biharugra, Bucsá, Dévaványa, Ecsegfalva, Füzesgyarmat, Kertészsziget, Körösladány, Körösnagyharsány, Körösújfalú, Okány, Szeghalom, Vésztő und Zsadány*) zu finden³. Dem folgte die Bearbeitung von acht Gemeinden des Kreises Szarvas (*Békésszentandrás, Csabacsúd, Endrőd, Gyoma, Hunya, Kondoros, Örménykút, Szarvas*), mit insgesamt 1262 archäologischen Fundorten⁴. Der neulich erschienene dritte topographische Band enthält die Bearbeitung der mittleren Gebiete, nämlich die von zwölf Siedlungen des Komitates Békés (*Békés, Békéscsaba, Bélmegyer, Csárdaszállás, Gerla, Kamut, Kétsoprony, Köröstarcsa, Mezöberény, Murony, Tarhos, Telekgerendás*), mit 1806 archäologischen Fundorten (Abb.2)⁵.

Die Geländebegehungen des Gebietes der ehemaligen Kreise Gyula und Sarkad wurden im Frühling 1991 begonnen und im Frühling 1998 beendet. 2140 archäologische Fundorte konnten im Gebiet der hierher gehörenden zwölf Siedlungen (*Doboz, Geszt, Gyula, Gyulavári, Kőtegyán, Mezögyán, Méhkerék, Sarkad, Sarkadkeresztúr, Szabadkígyós, Újkígyós und Újszalonta*) kartiert und dokumentiert werden (Abb.2). Nach siebeneinhalbjährigen Geländeforschungen bestimmen wir zur Zeit das Material, sammeln wir die Angaben, lassen wir Fotos und Zeichnungen machen, dem folgt die Fertigstellung des Manuskriptes, um den vierten Band der archäologischen Topographie des Komitates Békés erscheinen lassen zu können. Darin werden mehr als zweitausend neue, bis dahin unbekannte Fundplätze beschrieben werden, mit der Zusammenfassung der Geschichte der betreffenden Siedlungen vom Paläolithikum bis zum späten Mittelalter⁶.

Der vierte topographische Band des Komitates Békés ist unter den topographischen Bänden Ungarns von einem Gesichtspunkt aus alleinstehend: Die zu bearbeitenden Kreise grenzen nämlich auf einer ziemlich langen Strecke an Rumänien an (Abb.1–2). Über die im Verlauf der Kartierung der den heutigen Komitaten Arad und Bihar am nächsten liegenden Gebiete erworbenen Erfahrungen können wir diesmal zuerst berichten. Im Nachstehenden erwähne ich von den im Laufe der Geländebegehungen im Komitat Békés in den letzten Jahren aufgetauchten Daten und Fragen einige Beispiele, die hauptsächlich in Hinsicht der benachbarten Komitate Arad und Bihar wichtig sein können, und die vielleicht für die mittelalterliche Siedlungsforschung ganz Rumäniens Angaben liefern können. Es ist nämlich offensichtlich, daß die systematischen archäologischen Geländebegehungen auch bei der Erforschung von mittelalterlichen Siedlungen eine primäre Rolle spielen, da diese die einzige Methode ist, mit der die mittelalterliche Siedlungsordnung und das Siedlungssystem dieser Epoche in der heutigen geographischen Umgebung rekonstruiert werden können.

Eines der zu erwähnenden Beispiele steht mit der Geomorphologie des Komitates Békés in Beziehung, nämlich mit dem Kennzeichnenden, wonach das Gebiet des Komitates in zwei Teile geteilt werden kann: Für den nördlichen Teil sind die, sich an das Tal der Flüsse Körös anschließenden Oberflächenerscheinungen charakteristisch, und den südlichen Teil bedeckt der Schwemmkegel der Maros (Abb.2). Das Bodenrelief, der Boden und die Oberflächenverhältnisse beider Landschaften weichen voneinander grundsätzlich ab, und diese Unterschiede werden auch durch die archäologischen Fundstellen widerspiegelt, da die Umwelt die Umstände der menschlichen Besiedlung in den verschiedenen archäologischen Epochen entscheidend bestimmte. Im Tal der Flüsse Körös befinden sich die archäologischen Fundorte überwiegend an den Flußufern oder an deren Nebenzweigen, ausgetrockneten Betten, toten Armen. In den, von den Flüssen weiter entfernt liegenden Überschwemmungsgebieten sind Fundplätze zugleich nur gestreut zu finden. Dagegen kommen die archäologischen Fundorte auf dem

² Über die Anfänge und ersten zwei Jahrzehnte der topographischen Arbeiten im Komitat Békés s.: Bakay K., *A régészeti topográfia munkálatai Békés megyében 1969-ben.* – *Archeological topographical operations in county Békés, in 1969.* In: *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei*, 1, 1971, S.135–153; Jankovich B. D., *A régészeti két nagy vállalkozása Békés megyében.* In: *Békési Élet*, 1989, 1, S.18–26.

³ Ecsedy, Kovács, Maráz, Torma, *op. cit.*

⁴ Jankovich, Maklay, Szöke, *op. cit.*

⁵ Jankovich, Medgyesi, Nikolin, Szatmári, Torma, *op. cit.*

⁶ *Magyarország régészeti topográfiája. Békés megye régészeti topográfiája IV/4. A régi gyulai és sarkadi járás.* Szerkesztő: Szatmári I. In Vorbereitung.

Schwemmkegel der Maros scheinbar systemlos, in großer Dichte im ganzen Gebiet vor⁷. Gute Beispiele sind dafür einerseits die Fundorte den durch Sarkad durchfließenden Bach Gyepes entlang (Abb. 3), andererseits die im südlichen Teil der Gemarkung von Gyula gefundenen archäologischen Fundplätze (Abb. 4). Auf der Karte über das Gebiet zwischen Gyula und Kétegyháza ist der Unterschied zu sehen, der sich beiderseits der Verwaltungsgrenze der erwähnten Gemeinden skizziert: Die Zahl der Fundorte ist in der Gemarkung von Gyula, wo Geländebegehungen schon stattfanden, außergewöhnlich hoch, während keine einzige Fundstelle auf der Seite von Kétegyháza, wo noch keine Geländebegehungen durchgeführt wurden, bekannt sind (Abb.4).

In unmittelbarer Nähe der Staatsgrenze bzw. die heutige Staatsgrenze entlang beweist die Dichte der Fundorte, daß man auch auf der rumänischen Seite mit ähnlich vielen Fundplätzen rechnen muß. Ein gutes Beispiel dafür ist das Grenzgebiet bei Kőtegyán (Abb.5).

Die obigen Feststellungen gelten für die im Laufe der Geländebegehungen entdeckten bzw. dokumentierten archäologischen Fundorte unabhängig von ihrer Zeitstellung, also vertreten sie alle archäologischen Epochen. Im Nachstehenden werden aber nur die mittelalterlichen Fundstellen behandelt werden. Zuerst erwähnen wir je ein Kennzeichen der vom 10. bis 13. Jahrhundert datierbaren Fundorte.

In den letzteren Jahren wurde es z. B. beobachtet, daß auch kleinflächige, einander nahe, systemlos liegende siedlungsartige Fundplätze unter den arpadenzeitlichen Fundorten (10.–13. Jahrhundert) vorkommen, deren Ausdehnung nicht größer als 50 x 50 m ist. In diesen Fällen kann das Fundmaterial nur auf je ein Objekt oder eine kleinere Objektgruppe hindeuten⁸. Solche fanden wir unter anderen auch südlich von Gyula (Abb.6).

Davon abweichend gibt es aber Fundorte von größerer Ausdehnung, die Siedlungskerne gewesen sein könnten. Auf dem einen oder anderen Fundplatz konnte auch die Stelle der Kirche gefunden werden, z.B. auf einem Fundort im südlichen Teil der Gemarkung von Gyula (Abb.7). Das Fehlen des Fundmaterials aus dem 14. Jahrhundert oder aus späteren Zeiten weist häufig auf die Unterbrechung der Entwicklung, d. h. auf die frühe Verwüstung der Siedlung hin.

Häufig stößt man nicht nur auf Siedlungskerne, sondern auch auf entwickelte Dörfer, deren Ausdehnung schon sehr groß und die Zahl der Oberflächenfunde hoch ist. Diese Fundstellen können fallweise mit den in den mittelalterlichen Urkunden erwähnten Dörfern identifiziert werden, wie z.B. das verwüstete Dorf Keszi (1232: *Kesey*, 1338: *Kezy*, 1418: *Kezyeghaz*, 1525: *Kezy*)⁹ in der Gemarkung von Gyulavári (Abb. 8). Dieser Name bestand in den Flurnamen der umliegenden Gebiete fort (*Keszi-dűlő*, *Keszi-erdő* usw.). Auf diesen Fundorten ist meistens auch die Stelle der Kirche des Dorfes zu finden, und manchmal ist auch die Stelle der Häuser auf dem Ackerfeld zu beobachten (Abb.9). Auf dem, auf der Abb. 10 sichtbaren Fundort in der Gemarkung von Sarkadkeresztúr wurde auch das Fundament der Kirche freigelegt im 1995. Der Name dieses Ortes ist leider unbekannt.

Im Gebiet der seit der Arpadenzeit (10.–13. Jahrhundert) bewohnten spätmittelalterlichen (14.–17. Jahrhundert) Dörfer konnte man allgemeingültig beobachten, daß während das Dorf in seiner Frühphase von großer Ausdehnung war, war es in der Spätphase wesentlich kleiner. Das erscheint auf der Oberfläche folgendermaßen: Auf dem Ackerfeld kommen die Funde aus dem 10. bis 13. Jahrhundert auf dem ganzen Gebiet des Fundortes vor, während sich die Gefäßbruchstücke aus dem 14. bis 17. Jahrhundert auf einer viel kleineren Fläche konzentrieren. Ein gutes Beispiel ist dafür das Gebiet des mittelalterlichen Kőtegyán

(1229: *Zobodian*, 1233: *Gan*, 1485: *Kethegyan*)¹⁰ (Abb.11).

⁷ Darauf machte schon auch D. Jankovich im Laufe der Geländebegehungen der Umgebung von Békéscsaba aufmerksam (Jankovich B. D., *A honfoglalástól a török korig*, in *Békéscsaba története*. I Bd. *A kezdetektől 1848-ig*. Szerkesztette: Jankovich B. D., Erdmann Gy. Békéscsaba, 1995, S.156–157, 167–168; Jankovich, Medgyesi, Nikolin, Szatmári, Torma, *op. cit.*, S.7–9.

⁸ Zu dieser Beobachtung siehe Jankovich, *op. cit.*, 1991, S.159, 166–168; Jankovich, Medgyesi, Nikolin, Szatmári, Torma, *op. cit.*, S.25–26.

⁹ Haan L., *Békés vármegye hajdani II. Diplomatarium Békessiensis*. Pest, 1870, S.7; Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest, 1890, S.735; Veress E., *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Budapest, 1938, S.90.

¹⁰ Karácsonyi J., Borovszky S., *Regestrum Varadinense. Az időrendbe szedett váradi tűzesvaspróba-lajstrom*. Budapest, 1903, 292, 350 §; Jakó Zs., *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest, 1940, S.251; Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza*.

I. Budapest, 1987, S.620–621.

Unter den, seit der Arpadenzeit (10.–13. Jahrhundert) bewohnten spätmittelalterlichen (14.–17. Jahrhundert) Siedlungen gibt es einige, deren verwüstetes Gebiet durch einen einzigen Fundort vertreten ist, z. B. das Dorf Écs (1431: *Ech*, 1506: *Eech*)¹¹ (Abb.12) und das Dorf Megyes (1220: *Medies*, 1329: *Medyes*)¹² (Abb. 13). In anderen Fällen sind mehrere Fundorte im Gebiet der ehemaligen Dörfer zu finden. Letztere befinden sich im allgemeinen an beiden Ufern je eines ehemaligen Flußbettes, wie z. B. das mittelalterliche Geszt (1213: *Gest*, 1220: *Guezst*, 1341: *Gezth*, 1410: *Egyhazas Gezt*, 1475: *Eghazasgezth*)¹³ (Abb. 14). Das ist ein Beispiel dafür, als das Gebiet der heutigen Siedlung häufig genau das des mittelalterlichen Dorfes deckt. Manchmal befindet sich aber die heutige Siedlung – z. B. Kőtegyán – auf demselben Gebiet wie die mittelalterliche (Abb.11).

Das Kennenlernen aller mittelalterlichen Fundorte eines gegebenen Gebietes und die Identifizierung der genauen Stelle der in den mittelalterlichen Urkunden vorkommenden Dörfer sind nur mit Hilfe der systematischen Geländebegehungen eines größeren Areals möglich (Abb.15). Die Datierung des auf den einzelnen Fundstellen gesammelten Materials bestimmt natürlich zugleich die Dauer der Bestehung der einzelnen Siedlungen. Es stellt sich heraus, ob das genannte Dorf das Spätmittelalter erlebte, oder das Leben dort schon vor dem 14. Jahrhundert aufhörte. Die Identifizierung ist im Falle der frühzeitig verwüsteten Dörfer natürlich schwer, sogar manchmal unmöglich, da nur sehr wenige Urkunden aus dem 11. bis 13. Jahrhundert erhalten geblieben sind, und zu dieser Zeit viel mehr Siedlungen existierten als später. Vom 14. Jahrhundert an stehen immer mehrere schriftliche Quellen zur Verfügung, und die Zahl der spätmittelalterlichen (14.–17. Jahrhundert) Siedlungen ist viel niedriger. Die Identifizierung dieser Dörfer ist in den meisten Fällen möglich.

Bei der Kartierung der zum vierten topographischen Band des Komitates Békés gehörenden zusammenhängenden Gebiete und der kleineren geographischen Landschaften bzw. bei der Identifizierung der im Laufe der topographischen Arbeiten gefundenen Fundorte mit den urkundlichen Angaben war, genauer: ist die heutige Staatsgrenze ein großes Hindernis, da die zu identifizierende Stelle je eines verwüsteten Dorfes des mittelalterlichen Siedlungssystems sowohl auf der ungarischen als auch auf der rumänischen Seite der Grenze liegen kann. Das Wesen der Identifizierung der Dörfer und ihrer Stelle ist die Möglichkeit der Bewertung der topographischen Ergebnissen der sich aneinander geographisch anschließenden, einheitlichen Gebiete. In dieser Hinsicht vertritt die heutige Staatsgrenze eine unzweifelhaft bedeutende Trennungslinie. Zur Veranschaulichung dieses Problems werden drei Beispiele erwähnt.

Im glücklichen Fall ist die Bestimmung einer Siedlung möglich. Die Identifizierung des im Gebiet des mittelalterlichen Komitates Bihar liegenden Dorfes Gyarak/Mezőgyarak/Gyorok (1219: *Cyrok*, 1220: *Gyurhc*, 1323: *Garak*, 1429: *Kysgyarak*, 1552: *Mezeogyarak*)¹⁴ gilt als ein gutes Beispiel dafür. Auf einer Karte im Atlas von Mátyás Huszár aus dem Jahre 1822 ist noch die auf die verwüstete Siedlung hinweisende Aufschrift "*Gyaraki Templom Hely*" lesbar, die einen kleineren Hügel bezeichnet (Abb. 16). Trotzdem, daß die im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts aufgenommene Karte von Huszár sehr genau und wirklichkeitsgetreu ist, kann die Stelle der mittelalterlichen Kirche auf der Karte nur annähernd bestimmt werden. Dabei wurde es klar, daß sich die heutige Staatsgrenze ebenfalls da zieht. Also war es vor den Geländebegehungen noch fraglich, auf welche Seite der heutigen Staatsgrenze die Stelle der Kirche fällt. Nur nach der Beendigung unserer Geländebegehungen stellte es sich heraus, daß sich die Grenze eben durch das mittelalterliche Dorf durchgeht, und die Stelle der Kirche des Dorfes auf der ungarischen Seite, von der Grenze in einer Entfernung nur von 30–40 m zu finden ist (Abb.17).

Ein anderes, in der Arpadenzeit (10.–13. Jahrhundert) schon bewohntes spätmittelalterliches Dorf (14.–17. Jahrhundert) wird in der Gemarkung von Gyulavári durch die heutige Staatsgrenze durchgeschnitten. Der Name dieser Siedlung ist noch nicht zu bestimmen, da die mittelalterlichen Fundplätze auf rumänischer Seite unbekannt sind (Abb.18).

Das im mittelalterlichen Komitat Arad liegende Pél/Pély – das heutige Dorf Pilu – (1334–1335: *Pely*, *Pel*, *Peel*, 1403: *Pyl*, 1486: *Peel*, 1487: *Jazpeel*, 1515: *Pyl*, 1553: *Peely*, 1560: *Peel*,

¹¹ Jakó, *op. cit.*, S.238; Szatmári I., *Árpád-kori templom Sarkadkeresztúron (Arpadenzeitliche Kirche in Sarkadkeresztúr)*, in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica*, III, Szeged, 1997, S. 356–357.

¹² Karácsonyi – Borovszky, *op. cit.*, 243, 121 §; Jakó, *op. cit.*, S.298; Györffy, *op. cit.*, S.642.

¹³ Csánki, *op. cit.*, S.608–609; Karácsonyi, Borovszky, *op. cit.*, 164, 265 §, 243, 109 §; Györffy, *op. cit.*, S.619.

¹⁴ Csánki, *op. cit.*, S.609; Karácsonyi, Borovszky, *op. cit.*, 221, 72 §, 243, 109 §; Jakó, *op. cit.*, S.249–250; Györffy, *op. cit.*, S.622.

1561: *Pel/Jaazpely*)¹⁵ gilt als das dritte Beispiel. Die genaue topographische Stelle dieses Dorfes ist nicht bekannt, aber die in der Péli-Flur, in der heutigen Gemarkung von Gyula liegenden arpadenzeitlichen Fundstellen (10.–13. Jahrhundert) und der hiesige spätmittelalterliche Fundort (14.–17. Jahrhundert) weisen auf die Nähe des verwüsteten mittelalterlichen Dorfes hin. Auf diesem Grund ist es anzunehmen, daß das Zentrum des mittelalterlichen Dorfes und die Stelle seiner Kirche auf der rumänischen Seite der heutigen Staatsgrenze zu suchen sind (Abb.19).

Die oben erwähnten neuen Ergebnisse und Erfahrungen beweisen eindeutig, daß die mittelalterlichen geographischen Verhältnisse beim Kennenlernen des mittelalterlichen Siedlungssystems und bei der Identifizierung der Stelle der in den Urkunden bekannten und verwüsteten Siedlungen als Grund dienen. In den letzten Jahren wurden sehr viele mittelalterliche Siedlungen auf der ungarischen Seite der Grenze kartiert. Bei der Identifizierung dieser Dörfer mit den in den Urkunden erwähnten Ortsnamen brauchten wir aber in vielen Fällen auch die Ergebnisse der rumänischen Geländebegehungen bezüglich der mittelalterlichen Siedlungen. Daraus folgt, daß das vollständige Kennenlernen des ehemaligen Siedlungssystems der mittelalterlichen Komitate Arad, Békés und Bihar nur von der Zusammenarbeit der Mittelalterforscher beider Länder zu erwarten ist¹⁶.

Übersetzt von Katalin H. Simon

¹⁵ Csánki, *op. cit.*, S.772; Veress, *op. cit.*, S.6, 61, 217, 325, 350; Györffy, *op. cit.*, S.183.

¹⁶ Dieser Vortrag wurde am 23. Oktober 1998 in Arad an der Konferenz der rumänischen Forscher der Mittelalterarchäologie gehalten.

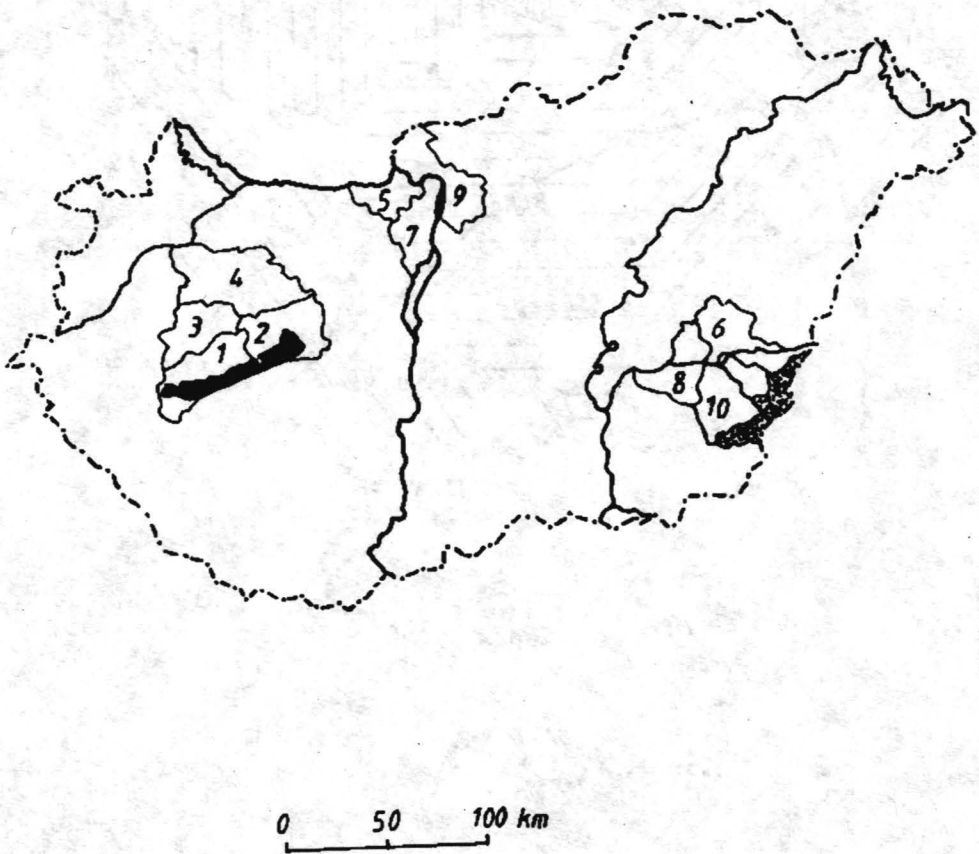

Abb.1. Die in den bis dahin veröffentlichten Bänden der Archäologischen Topographie Ungarns bearbeiteten Gebiete (1966-1998)

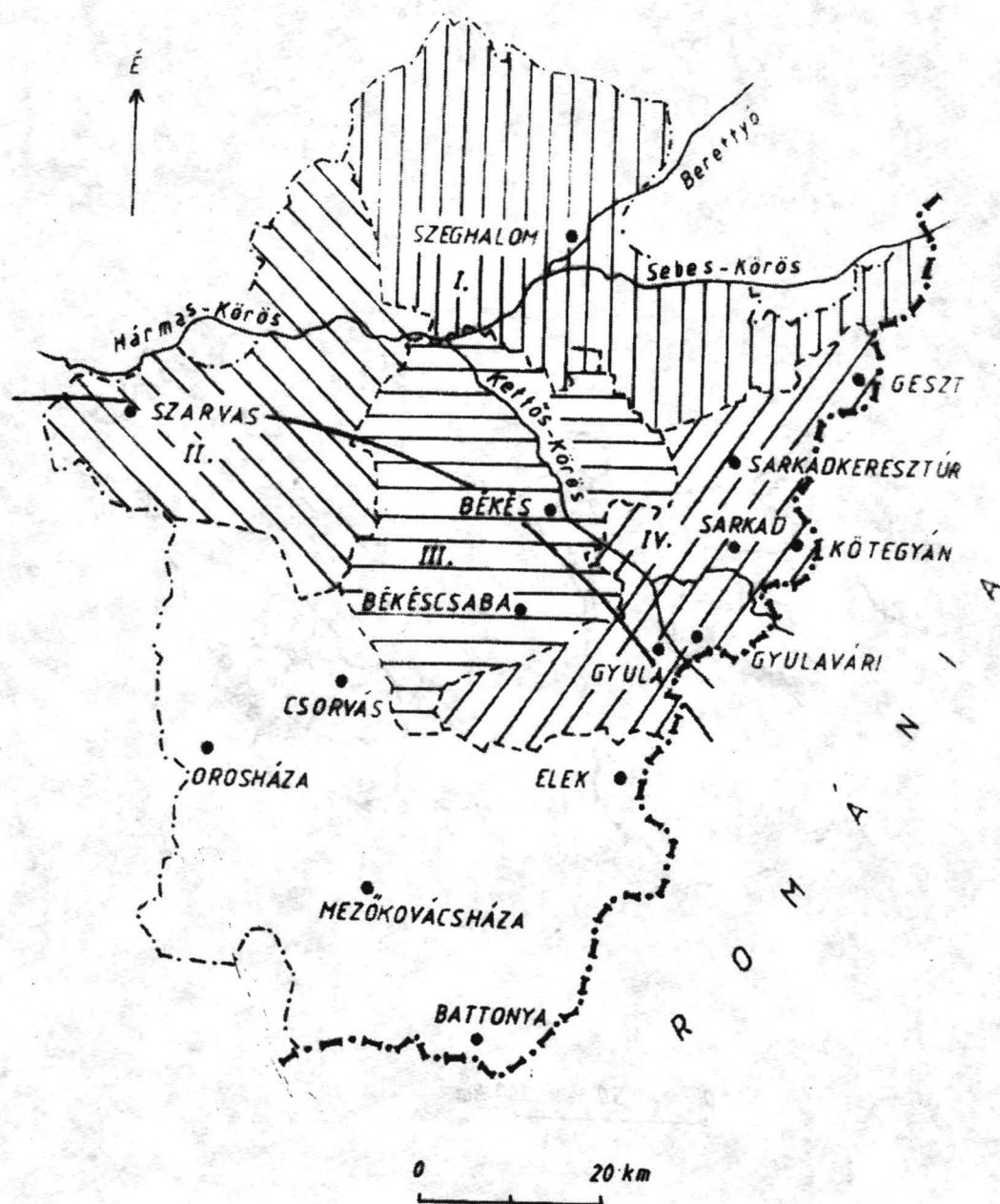

Abb.2. Die Karte der Gebiete, die von der archäologischen Topographie des Komitates Békés bis dahin bearbeitet wurden. I: Der Kreis Szeghalom, 1982. II: Der Kreis Szarvas, 1989. III: Die Umgebung von Békés und Békéscsaba, 1998. IV: Die ehemaligen Kreise Gyula und Sarkad (in Vorbereitung). - Das Körös-Tal und der Schwemmkegel der Maros im Komitat Békés

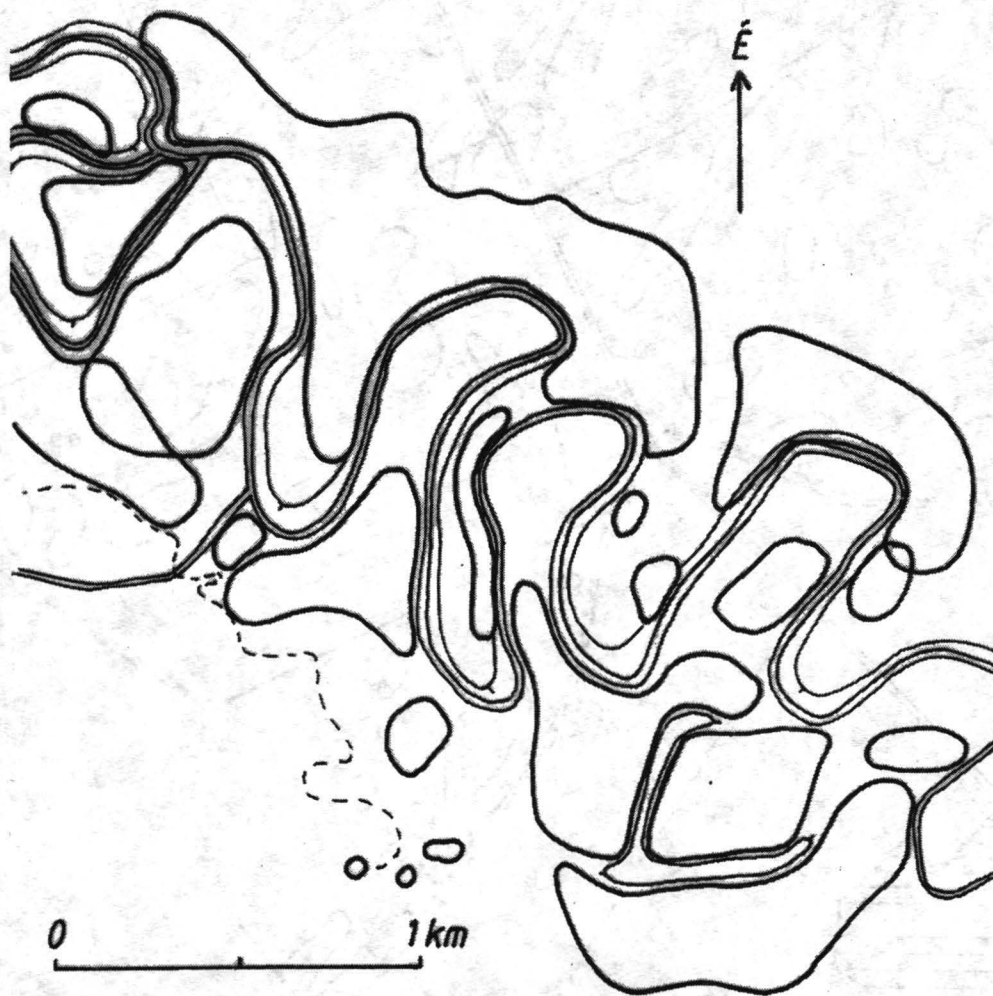

Abb.3. Archäologische Fundorte im Körös-Tal, in der Gemarkung von Sarkad

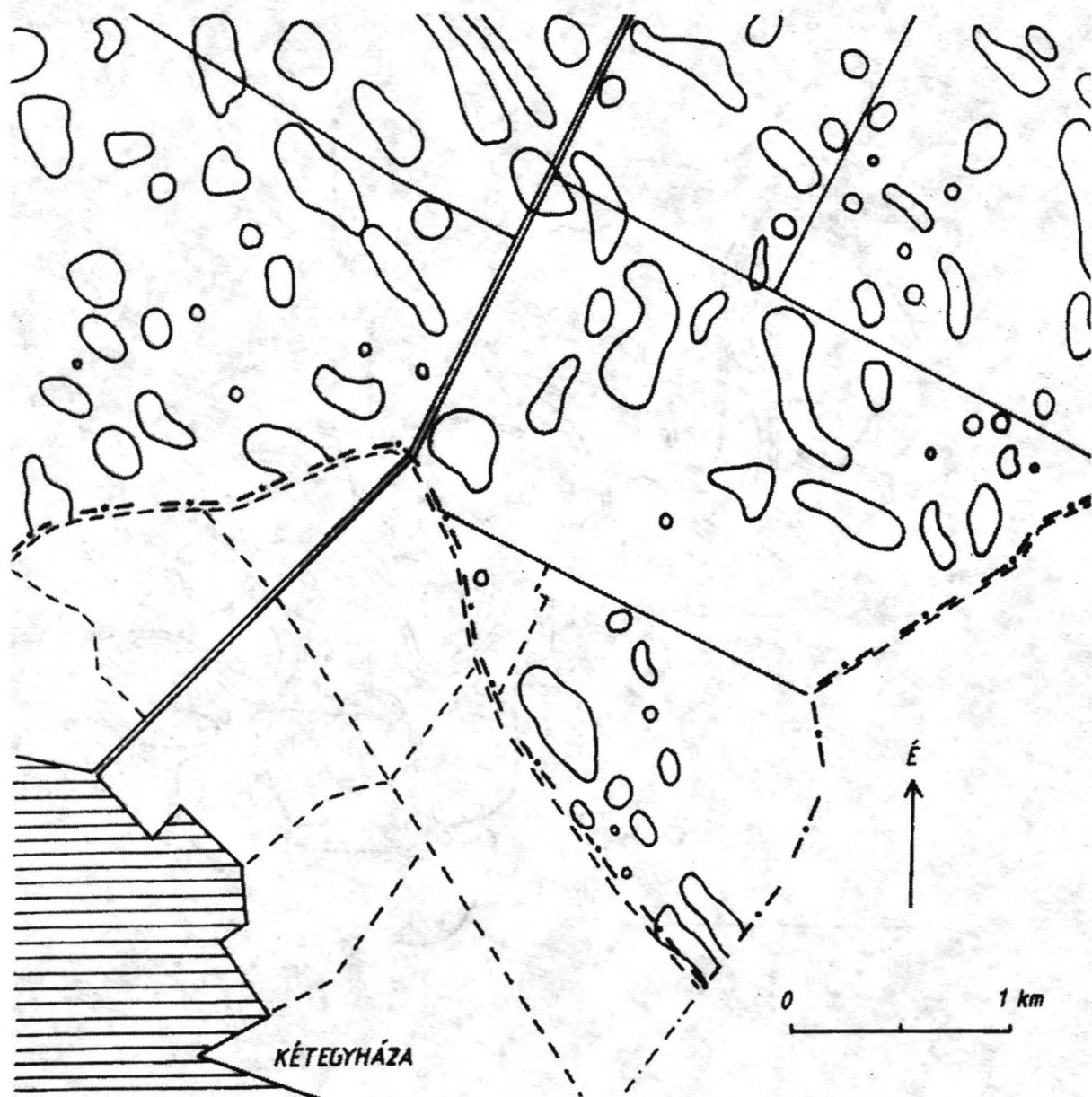

Abb.4. Archäologische Fundorte auf dem Schwemmkegel der Maros, in der Gemarkung von Gyula

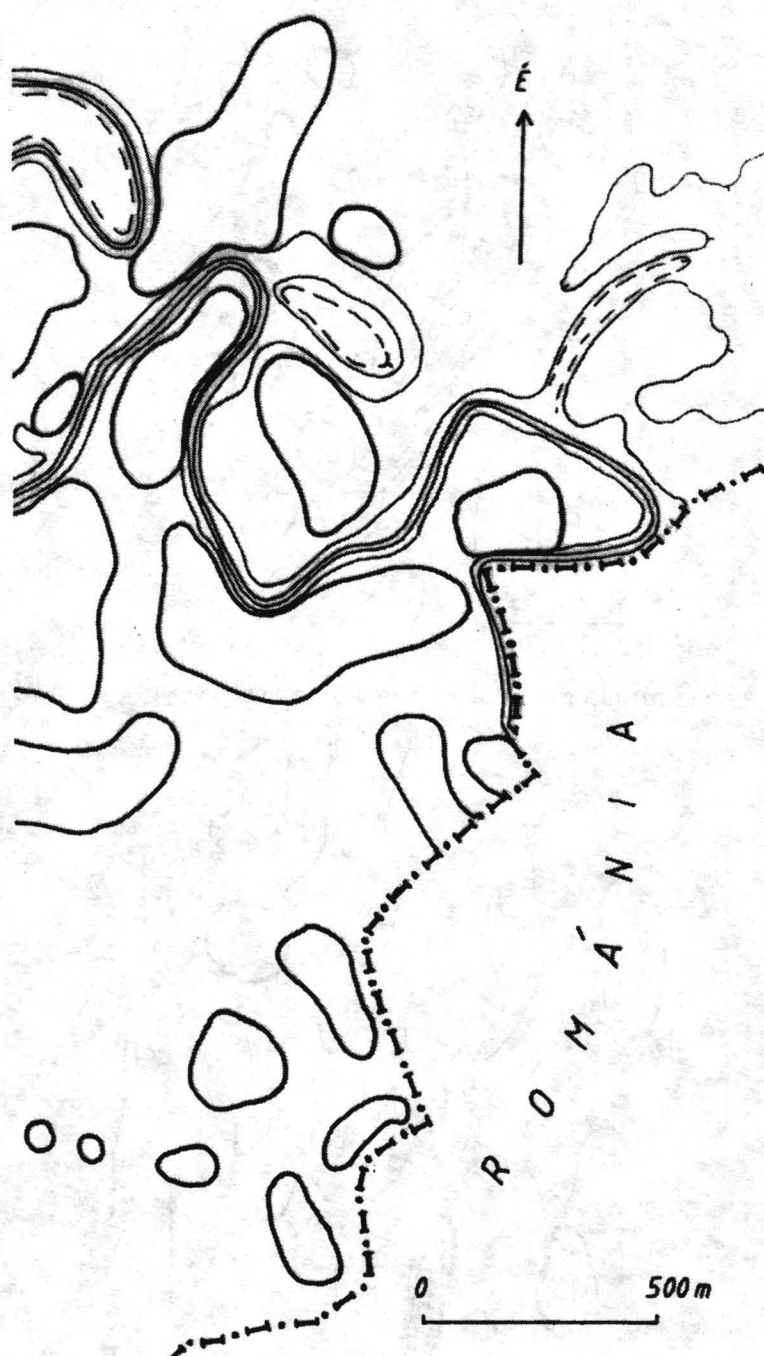

Abb.5. Archäologische Fundorte auf der ungarischen Seite der Staatsgrenze, in der Gemarkung von Kötegyán

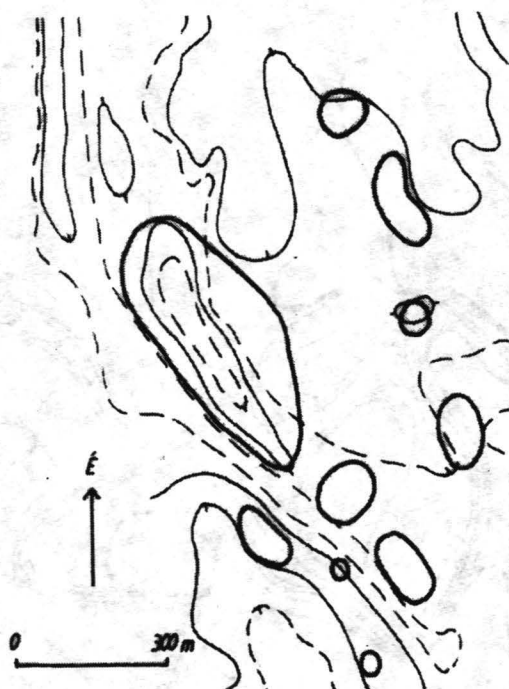

Abb.6. Arpadenzeitliche (10.-13. Jh.) Siedlungen in der Gemarkung von Gyula

Abb.7. Arpadenzeitliche (10.-13. Jh.) Siedlungskerne in der Gemarkung von Gyula

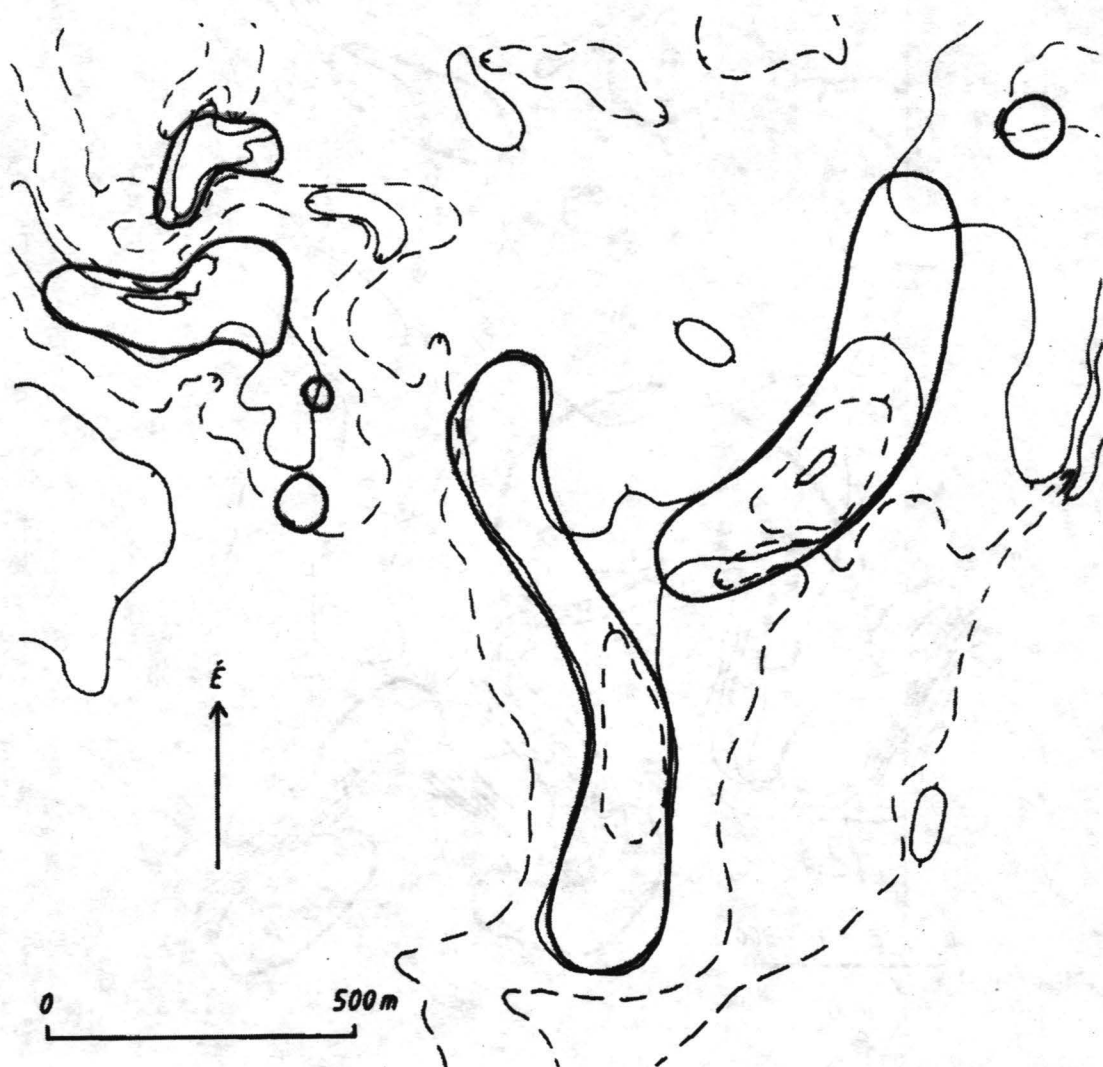

Abb.8. Die Stelle einer arpadenzeitlichen Siedlung (10.-13. Jh.) in der Gemarkung von Gyulavári

Abb.9. Die Stelle einer arpadenzeitlichen Siedlung und ihrer Kirche (10.-13. Jh.) in der Gemarkung von Sarkadkeresztúr

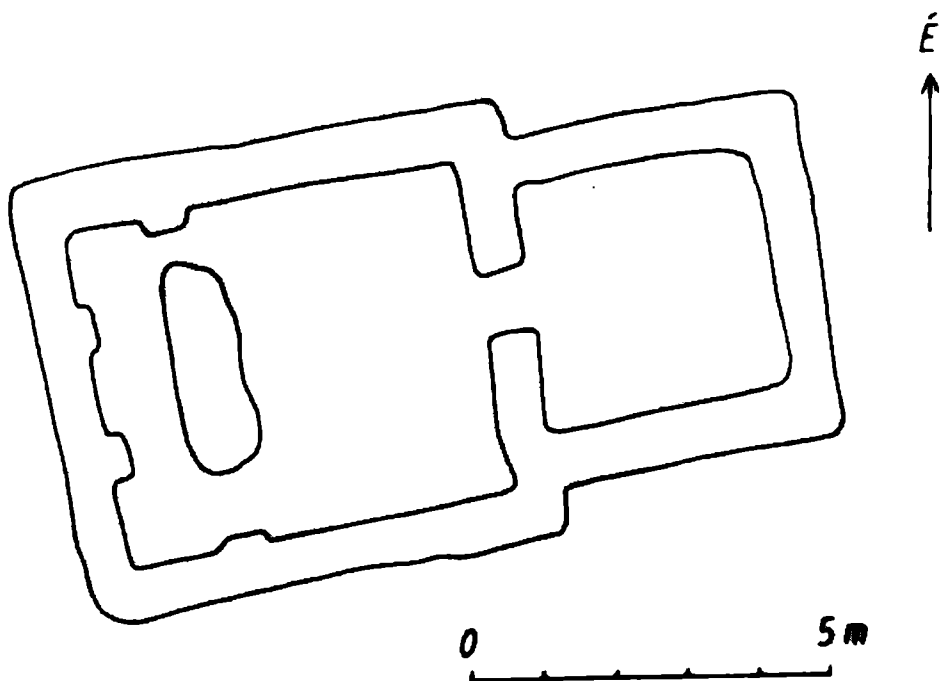

Abb.10. Das Fundament der Kirche einer arpadenzeitlichen Siedlung (10.-13. Jh.) in der Gemarkung von Sarkadkeresztúr

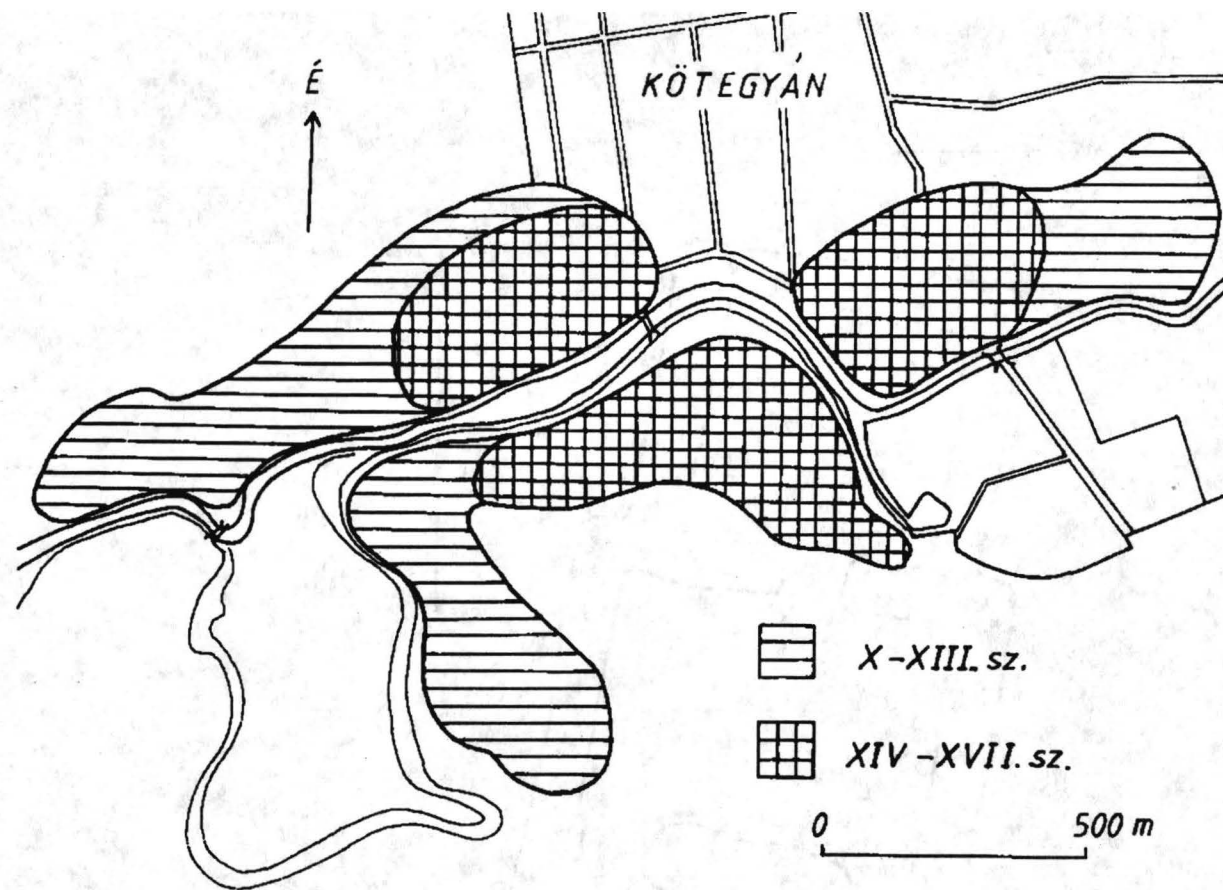

Abb.11. Die Stelle einer spätmittelalterlichen (14.-17. Jh.), von der Arpadenzeit (10.-13. Jh.) an bewohnten Siedlung in der Gemarkung von Kőtegyán

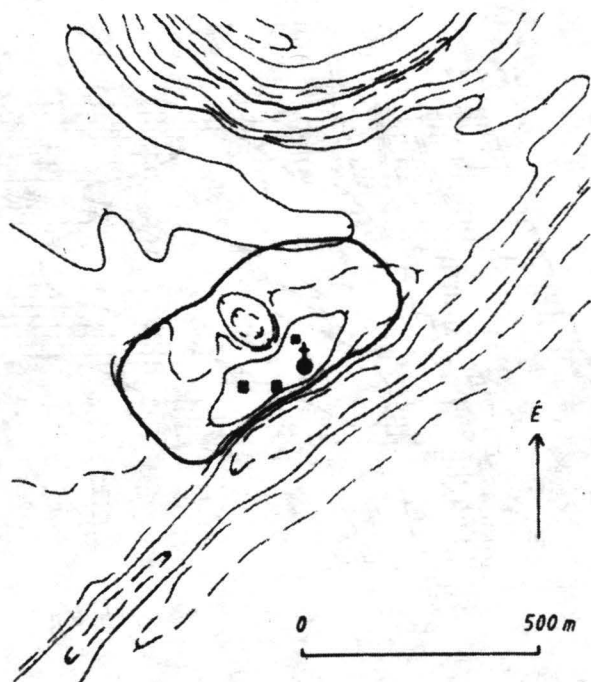

Abb.12. Die Stelle einer spätmittelalterlichen (14.-17. Jh.), von der Arpadenzeit (10.-13. Jh.) an bewohnten Siedlung in der Gemarkung von Sarkad

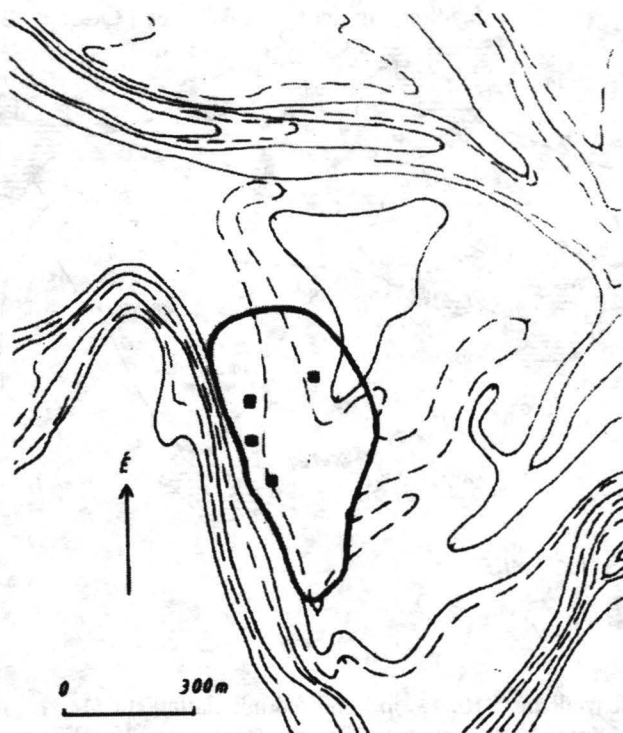

Abb.13. Die Stelle einer spätmittelalterlichen (14.-17. Jh.), von der Arpadenzeit (10.-13. Jh.) an bewohnten Siedlung in der Gemarkung von Sarkad

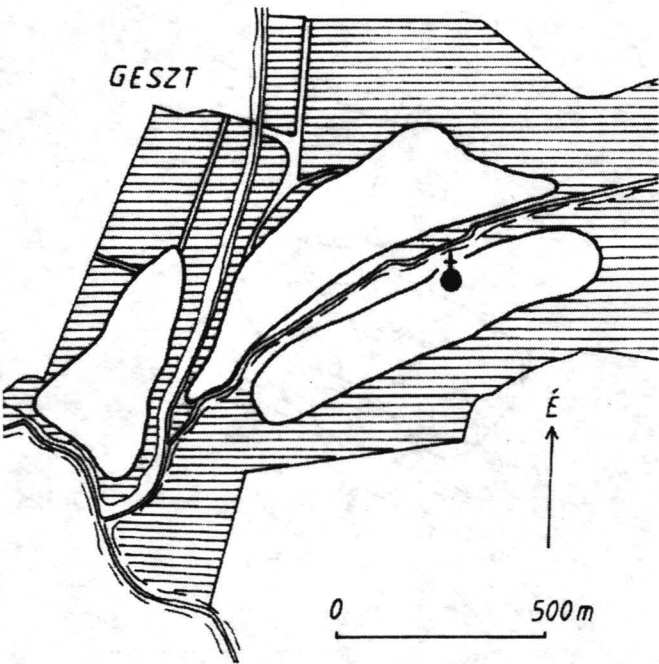

Abb.14. Die Stelle einer spätmittelalterlichen (14.-17.Jh.), von der Arpadenzeit (10.-13. Jh.) an bewohnten Siedlung in der Gemarkung von Geszt.

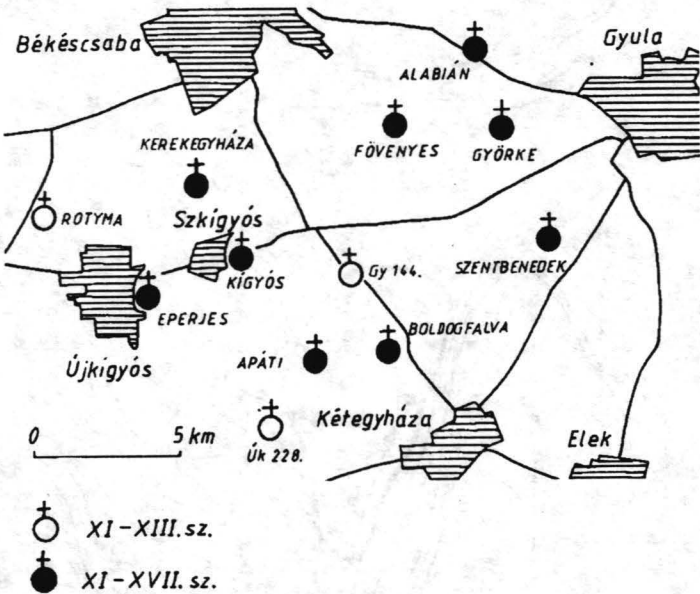

Abb.15. Verwüstete arpadenzeitliche (10.-13. Jh.) und spätmittelalterliche (14.-17. Jh.), von der Arpadenzeit (10.-13.Jh.) an bewohnten Siedlungen mit Kirche im Gebiet zwischen des heutigen Békéscsaba, Gyula und Kétegyháza

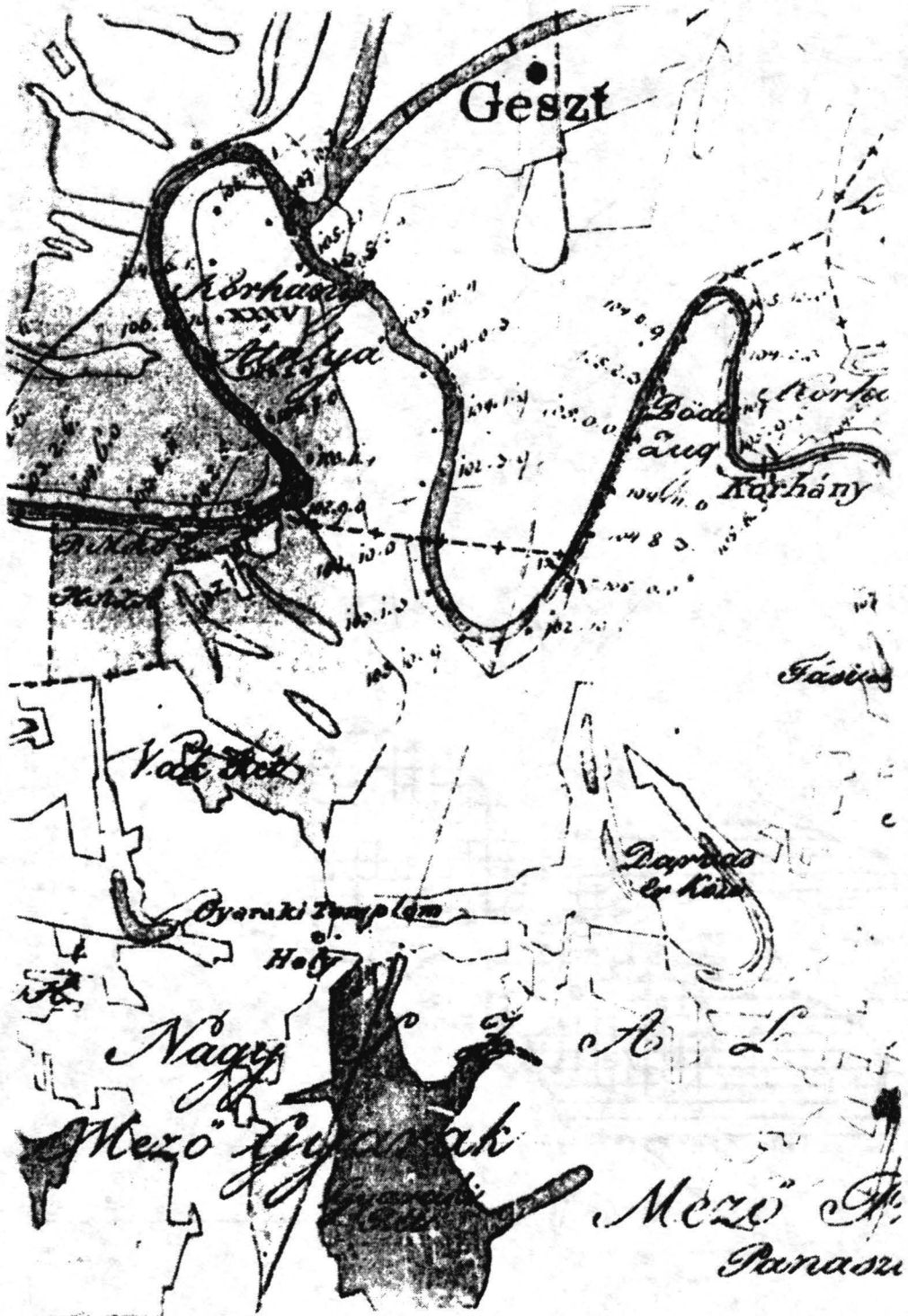

Abb.16. Das ehemalige Geszt und die Stelle der Kirche des verwüsteten Mezögyarak auf der Karte 33 im Atlas von Mátyás Huszár, 1822

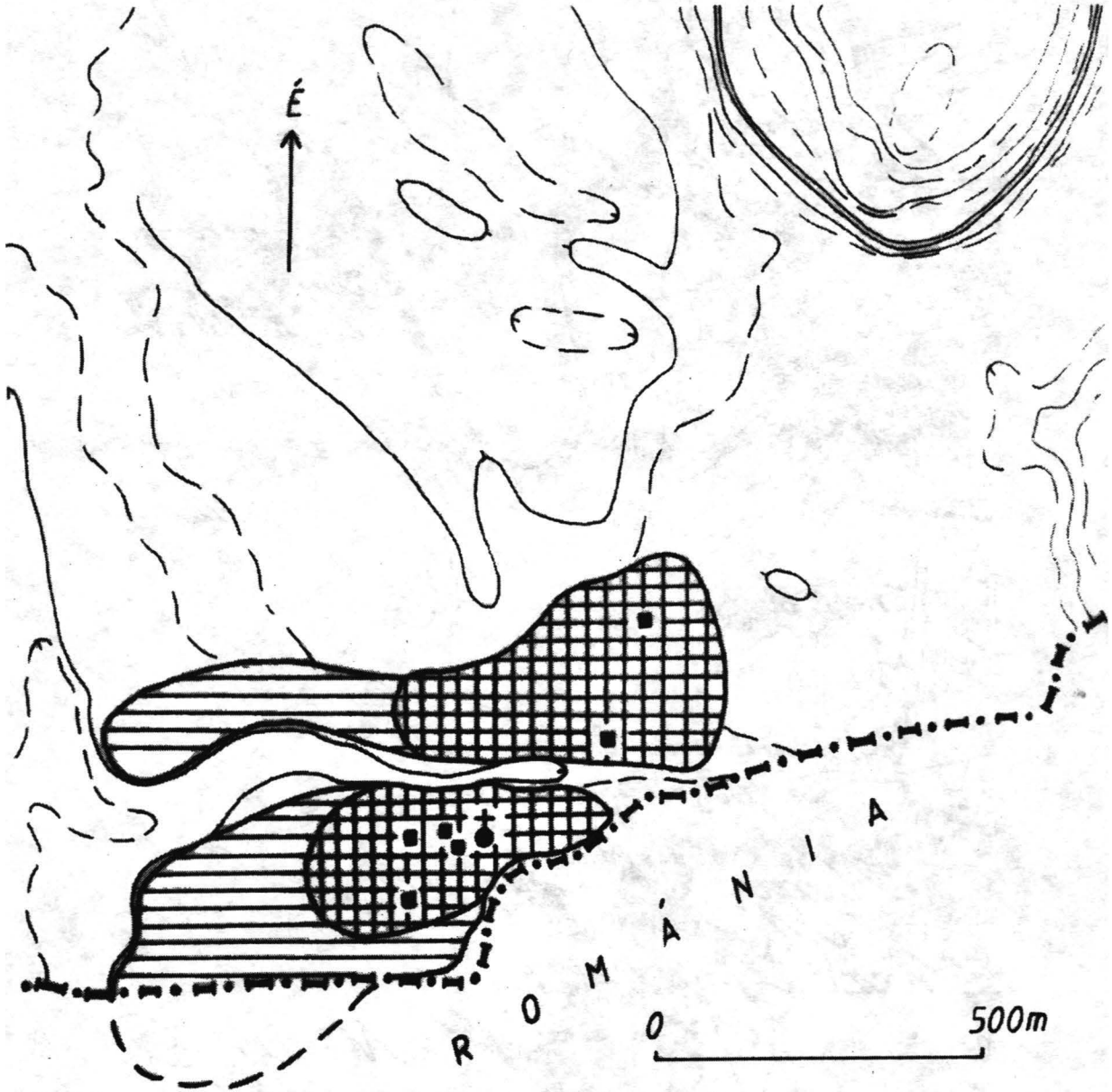

Abb.17. Die identifizierte topographische Stelle des mittelalterlichen Mezögyarak in der Gemarkung von Gjeszt

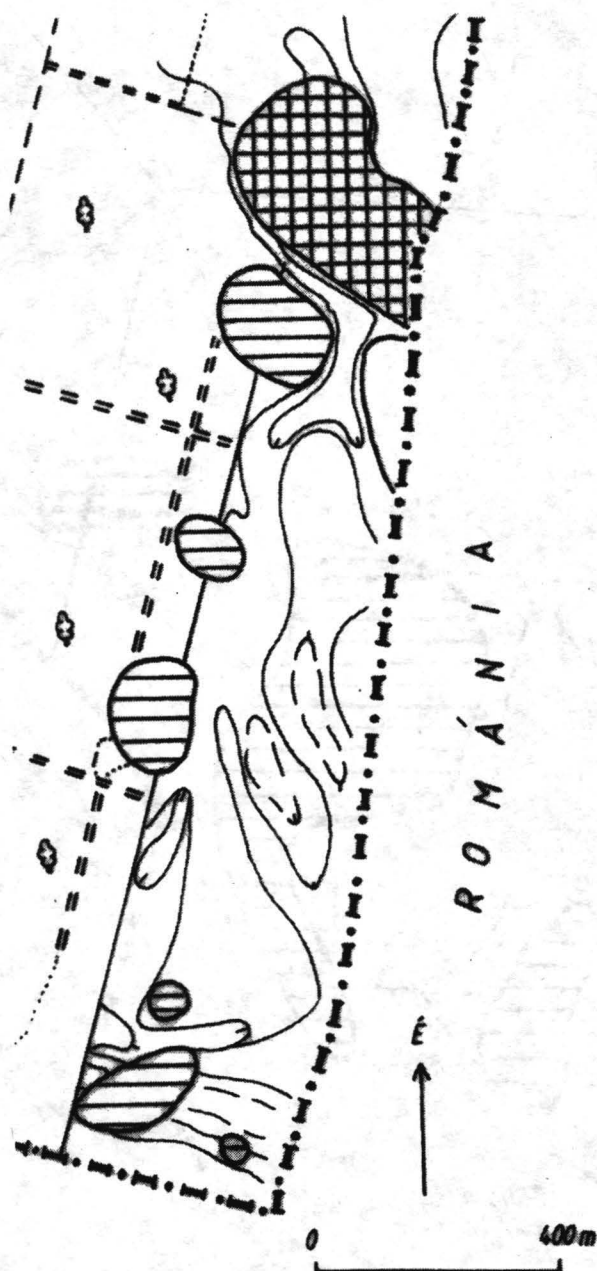

Abb.18. Das Detail einer noch nicht identifizierten, von der Arpadenzeit (10.-13. Jh.) an bewohnten spätmittelalterlichen (14.-17. Jh.) Siedlung an der heutigen Staatsgrenze, in der Gemarkung von Gyulavári

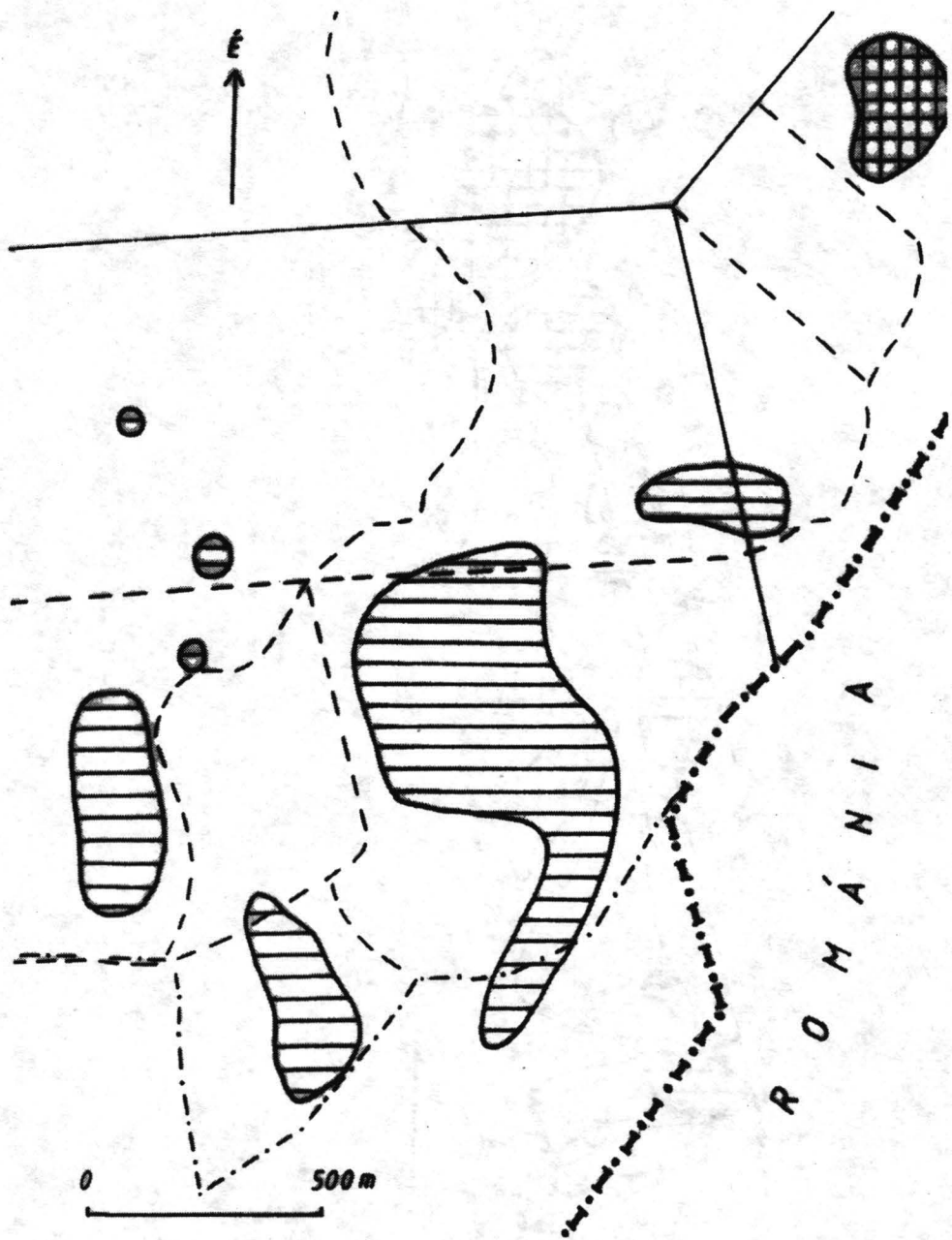

Abb.19. Die auf die Nähe des mittelalterlichen Dorfes Pél hinweisenden Fundorte aus dem 10. bis 17. Jahrhundert an der Staatsgrenze, in der Gemarkung von Gyula

Viața spirituală în orașele din sud-vestul Moldovei (secolele XIV-XVII)

ALEXANDRU ARTIMON

Cultura urbană în Moldova medievală a constituit o preocupare deosebită a istoricilor, literaților și altor specialiști¹. Lipsa izvoarelor a reprezentat un impediment serios în adâncirea cunoașterii unor aspecte din cultura orășenească și ne referim în special la răspândirea științei de carte, frecventarea unor școli superioare din străinătate, cunoașterea limbilor străine, elaborarea unor norme juridice locale necesare conducerii comunității urbane etc.

În lucrarea noastră ne ocupăm numai de anumite aspecte ale culturii urbane din zona de sud-vest a Moldovei, în cadrul căreia s-au întemeiat și dezvoltat în secolele XIV-XVII orașele Bacău, Tg. Trotuș și Adjud.

În Moldova orașele au avut de suferit mult din cauza cotoșitorilor străini și a calamităților legate de purtarea războaielor, ceea ce a determinat distrugerea aproape totală a izvoarelor scrise. În acest sens, așa cum au arătat unii dintre cercetători, numai în timpul domniei lui Ștefan cel Mare orașele au avut de suferit numeroase asedii și pustirii; în 1467, Matei Corvin și oastea maghiară au ars orașele Tg. Trotuș, Bacău, Roman și Tg. Neamț², iar la 15 decembrie 1467 Ștefan cel Mare, pentru a-i nimici pe invadatori, "au aprins târgul Baia asupra lor"³. În campania din 1476, în timpul retragerii din fața cotoșitorilor turci, Ștefan cel Mare a fost nevoit să incendieze orașele Vaslui, Iași, Bacău, Roman și Baia⁴. Suceava a avut de suferit de asemenea trei asedii, incendii și pustiiiri din partea oștilor otomane și poloneze la 1476, 1486 și 1497⁵.

În veacul al XVI-lea, la fel au avut de suferit orașele Suceava, Bacău, Trotuș, Iași, Roman, Adjud etc⁶. Mult mai distrugătoare au fost pentru orașele din Țara Moldovei deșele războaie purtate pe teritoriul ei, în secolul al XVII-lea, la care au fost angrenate trupe turcești, tătarăști, poloneze, ungurești, cu consecințe dezastruase asupra centrelor urbane⁷. Toate aceste războaie și pustiiiri au avut urmări nefaste asupra izvoarelor scrise orășenești, reflectate mai târziu, în constatarea făcută de sfatul domnesc al Moldovei, la 19 februarie 1782: "În vremurile vechi ale stăpânirii Moldovei au fost condice între care se află înscris nu numai pricinile orașelor, a moșilor și hotarele lor, cum și alte pricini ale țării care din vremelnicele întâmplări de prăzi și robii, ce sunt știute de toate megiișile țării Moldovei, toate acele condicii s-au prăpădit, nu se mai află"⁸. Așa cum arată istoricul Radu Manolescu, s-au găsit puține acte în arhive străine, precum cele din Bistrița, Brașov și Liov⁹. S-au mai păstrat manuscrise, inscripții funerare urbane, diverse însemnări pe obiecte, precum și sigilii orășenești.

Dacă informațiile scrise ne aduc mențiuni despre existența cancelariilor urbane, emiterea actelor și ținerea catastifelor orășenești, despre știința de carte a orășenilor și frecventarea unor universități străine, despre folosirea în treburile de negoț a înscrisurilor și a registrelor comerciale, a corespondenței purtate de orășeni moldoveni și cei

¹ O bibliografie privind cultura urbană din această perioadă istorică vezi la P. Cernavodanu și C. Rezachevici, *Înfăptuiri și priorități în medievistica românească*, în *Revista de Istorie*, 38, 7-9, p.319 și urm. De asemenea, lucrările următorilor specialiști: R. Manolescu, *Cultura orășenească în Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p.47 și urm.; Idem., *Cultura orășenească în Moldova în secolul al XVI-lea*, în *Analele Universității*, București, Istorie, Anul XX, 1, 1971, p. 51-77; C. Serban, *Despre cultura orășenească în țările române în evul mediu*, în *Studii, Revistă de Istorie*, 25, 1972, 4, p.743-765; *Istoria învățământului din România. Compendiu*, București, 1971, p.22-63; C. C. Ciurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene în secolele X-XVI*, București, 1967, p.167-172.

² Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1955, p.85.

³ *Ibidem*. p.85.

⁴ Relatarea lui Balthasar de Piscia, în *Columna lui Traian*, 1876, 376-380.

⁵ Gh. Diaconu, *Observații cu privire la urmele vechiului târg al Sucevei în timpul marilor asedii otomane și polone în veacul al XV-lea*, în *Studii și materiale de istorie medie*, I, 1956, p.272-273.

⁶ *Istoria României*, II, București, 1962, p.776-817, 899-931.

⁷ *Ibidem*, III, București, 1964, p.128-157, 185.

⁸ A. Sacerdoțeanu, *Curs de arhivistică*, București, 1958, p.157 (ms.).

⁹ R. Manolescu, *Cultura orășenească în Moldova...*, în *Cultura moldovenească...*, p.49.

străini¹⁰, cercetările arheologice scot la lumină adevăratele izvoare de cultură materială și spirituală ale timpului (ruine de curți domnești și boierești, biserici și mănăstiri, case de orașeni, inscripții funerare, pisanii, inscripții pe diferite obiecte etc.).

Orașele, fiind centre cu populație numeroasă și cu mare însemnătate economică și administrativă, era firesc să fie și sedii ale unor însemnate manifestări culturale. În orașe se aflau sediile voievozilor țării (în capitală și la curțile domnești din celelalte orașe), a mitropolitului și a episcopilor, ortodocși și catolici, iar acest lucru necesita efectuarea unor manifestări culturale în aceste locuri. Meșteșugarii și negustorii trebuiau să cunoască anumite elemente de cultură (scris, socotit etc.), care să le permită să-și exercite meseria, să corespundă cu alții din țară și străinătate, în limba slavă, germană, latină. La fel, conducătorii orașelor (șoltzii și pârgarii) trebuiau să cunoască anumite noțiuni în vederea exercitării funcției lor, printre care ținerea evidențelor, a vânzărilor de pământ în catastife, în corespondențe cu alte orașe, din țară și străinătate. Boierii care rezidau în orașe, preoții de la aceste biserici trebuiau să-și însușească elemente de cultură, pentru a învăța și pe alții și a ține legătura cu voievozii țării, cu înalții prelați etc.

Asupra acestor aspecte ale culturii ne-am referit în cadrul unei monografii, în capitolele ce le-am prezentat despre orașele din sud-vestul țării Moldovei (Bacău, Tg. Trotuș și Adjud)¹¹. În rândurile ce urmează ne vom referi la viața spirituală existentă în secolele XIV-XVII, în centrele urbane menționate.

Izvoarele scrise, ce s-au păstrat până în prezent, sunt extrem de sărace, confuze și neconcludente asupra acestui important aspect al culturii – viața spirituală. Dorim să relevăm că în izvoarele scrise păstrate și publicate până în prezent, am găsit totuși date privind unele aspecte ale problematicii puse în discuție. Ne referim la datele oferite de călătorii străini ce au trecut prin Țările române și în special la misionarii catolici.

Unul din cei mai vechi călători care a poposit în Moldova și care a relatat despre zona de sud-vest a țării a fost Ioan de Ryza, episcop catolic de Baia. Misiunea sa în Moldova constă în întărirea și răspândirea pe toate căile a catolicismului și lupta împotriva husitismului, protejat de voievodul Moldovei, Alexandru cel Bun¹². Într-o scrisoare adresată din Baia la 5 martie 1431 către Sbigneus, episcop de Cracovia, Ioan de Ryza solicită intervenția pe lângă regele Poloniei, cerându-i să se adreseze voievodului Moldovei, Alexandru cel Bun, în privința unui anume eretic husit Iacob, fugit din Cracovia.

În scrisoarea din 5 martie 1431 din Baia trimisă la Cracovia se arată că "domnul (Alexandru cel Bun) i-a dăruit (lui Iacob husit) un loc de locuință în orașul Bacău ("în civitate Bako"), unde trăiește ca un adevărat eretic, având pe lângă el pe un apostol din ordinul minorităților, dând împărtășanie sub cele două forme, ori de câte ori ar vrea el sau ai săi, botezându-i și spovedindu-i și domnul țării, i-a dat lui carte la mână cum că cel care l-ar tulbura pe el sau pe discipolii săi husiti va plăti domnului douăzeci de ducați turcești de aur și din cauza aceasta a ajuns așa de îndrăzneț, încât nu-i mai pasă de nimeni"¹³.

La fel, la Tg. Trotuș, viața spirituală a orașenilor a fost influențată de husitism și protestantism, ceea ce a dat multe necazuri superiorilor bisericești din Moldova (de rit catolic). Prezența husiților în Tg. Trotuș este atestată încă în vremea domniei lui Alexandru cel Bun (1400-1432). La 1437, un grup de emigranți husiti, unguri și germani au tradus pe la 1440 în acest oraș (denumit "Táthros vároşában")¹⁴ *Biblia* în limba maghiară. De altfel, la 1466, *Trotușul* este desemnat "oraș" într-o însemnare de pe o copie a traducerii *Bibliei* în limba maghiară, copie făcută în acest centru de către ungurii husiti refugiați în Moldova¹⁵.

Misionarii din ordinul franciscanilor sunt atestați la Bacău pe la 1475 și 1506, în legătură cu existența aici a mănăstirii aparținând acestui ordin religios și care avea în atenție prezența în această zonă a unei populații alogene formate din coloniști străini (germani și unguri), dar în același timp urmarea atragerea unor alți prozeliti dintre localnici la catolicism¹⁶.

Existența unei comunități numeroase catolice, în zona de sud-vest a Moldovei, determină pe episcopul Mihai "de Milcov" să convoace la sinod pe toți preoții din episcopia de Milcov în târgul Trotuș ("oppido Tatros") la 18 februarie 1518¹⁷. Un călugăr franciscan, misionar în Țările române, și anume Francesco Pestis din Candia, menționează Bacăul ("Bacao"), în care era o mănăstire de călugări franciscani, iar la Trotuș ("Tetrusi") o biserică¹⁸.

¹⁰ *Ibidem*, p.49.

¹¹ Vezi lucrarea Al. Artimon, *Civilizația medievală urbană din secolele XIV-XVII (Bacău, Tg. Trotuș, Adjud)*, Bacău, 1998, p.41-83; 101-130, 158-167.

¹² *Călători străini în Țările române*, I, București, 1968, p.62-63.

¹³ *Ibidem*, p.65.

¹⁴ M. Dan, *Cehi, slovaci și români în veacurile XIII-XVI*, Sibiu, 1944, p.101, nota 62.

¹⁵ Al. Artimon, *Civilizația medievală...*, p.104.

¹⁶ V. Achim, *Ordinul franciscan în Țările Române în secolele XIV-XV*, în *Revista istorică*, S.N., VII, 5-6, p.391-410.

¹⁷ Vezi C. Stoica, *Dicționarul localităților trotușene*, Onești, Editura Aristarc, 1977, p.338.

¹⁸ *Călători străini despre Țările române*, III, p.639.

Între călugării importanți care au poposit pe meleagurile de sud-vest ale Moldovei merită să-l menționăm pe Bernardino Quirini, care la 1589 a venit în Moldova și a vizitat orașele Bacău și Tg. Trotuș. În vizita întreprinsă în *Bacău*, Quirini arată la 1599: "Am vizitat orașul ("Bachon") și biserica din Bacău, care mi-a fost desemnată de scaunul apostolic ca biserica mea episcopală în acest oraș și în satele învecinate, unde sunt cam 4000 de cămine, din care 216 familii sunt latini și catolici, iar sufletele sunt 1692. Aici sunt două biserici, una clădită din piatră, închinată Sfintei Maria, și alta din lemn, închinată Sfântului Nicolae..."¹⁹ Bernardinio Quirini vizitează și orașul Trotuș ("citta tetruși"), "în care sunt cu totul 3500 de familii de unguri și sași (cifra exagerată - n.n.). Aici e numai o biserică încăpătoare de piatră cu podoabe de altar trebuitoare, potire, discuri de argint și o cruce de aramă aurită"²⁰.

Evident, toți acești călători aveau misiunea de a propaga credința catolică, de aceea redau în scrierile lor foarte puține date despre majoritatea populației, care era românească, de credință ortodoxă. Este necesar să relevăm și pe alți călători care au poposit în aceste orașe în secolul al XVII-lea și ne-au lăsat date, uneori exagerate, despre obiceiurile locuitorilor etc.

În relatarea misionarului catolic Andrei Bogoslavič la 1623 se menționează că "în acea provincie (Moldova) mai este o localitate cu numele *Trotuș*, așezată la poalele munților Transilvaniei, acolo este o biserică de a noastră și sunt 70 de case de unguri catolici cu preotul lor; mai sunt și alții... schismatici români și luterani"²¹. Acest călător mai consemnează că în "Moldova, țară a sultanului otoman, se află alte orașe, unul numit *Bacău*; aici este o mănăstire a călugărilor noștri, cu o biserică închinată Sf. Francisc, în acea mănăstire locuiește episcopul de Bacău; aici sunt o sută și mai bine de case de unguri catolici... Alte o sută de case sunt de greci schismatici, având biserica lor cu preot"²².

Călugărul minorit conventual Paolo Bonnici în scrisoarea adresată vicarului patriarhal al Orientului, Giovanni din Frata la 24 aprilie 1630 arată că "în Bacău este episcopia catolică a țării. Laolaltă cu câteva sate, să fie vreo 100 de case, acum nu e preot pentru că episcopul vine și ridică venitul și de rest nu-i pasă"²³. La 1632, Paola Bonnici relevă că "de la Roman, după ce treci apa Moldovei, mergi la Bacău, oraș de ceva mai bine de 200 de case și acolo sunt câteva case de unguri catolici și luterani săraci și orașul este la o depărtare de 25 de mile de Roman"²⁴. În relațiunea sa asupra Moldovei, Paolo Bonnici din 1632 arată că "de la Piatra se poate lăsa drumul mare al Bacăului și se poate merge pe jos prin pădure, până la Trotuș, fiind cam vreo 48 de mile. În apropierea Trotușului trece un râu care își ia numele de la orașul Trotuș, acest oraș poate avea în jur a 400 de case... La două milwe depărtare de acest oraș este o ocnă de sare foarte albă când este pisată...și acea ocnă produce domnului un venit de 15.000 scuzi pe an"²⁵. Călugărul minorit conventual Paolo Bonnici relatează că la 1632 a plecat de la târgul Trotuș spre Adjud²⁶.

Merită de relevat faptul că la 1640 Bartolomeo Bassetti se referea la Trotuș, arătând că sunt 22 case de catolici cu 100 de suflete și 45 de case de schismatici (ortodocși) cu 133 de suflete. Mai menționa existența unei biserici catolice și a două biserici de ale românilor, iar la depărtare de două mile era o altă biserică, unde n-au mai rămas acum decât zidurile²⁷.

La 24 octombrie 1641, călugărul misionar apostolic, Petru Bogdan Baksič menționa că "am vizitat cetatea Bacău, neîmprejmuită cu ziduri care este mai curând târgul Bacău, dar îi zice "cetate" fiindcă se află acolo o episcopie. Este așezat în câmpie, la poalele munților Carpați, pe malul râului Bistrița, care vine din Transilvania. Ținutul are din belșug grâu, vin, poame, de tot felul...pește se găsește în râul Bistrița...,nu lipsesc vacile, boii, oile și alte vite..."²⁸ Mai releva faptul că "am umblat prin Moldova și nicăieri n-am văzut belșug mare de fructe ca în jurul orașului Bacău, poame de tot felul vrednice a fi servite pe masa oricărui om de seamă"²⁹. În același timp, acest călător arată că sunt la oraș 400 de catolici și 120 de copii, iar biserica are o lungime de 25 de pași, fiind închinată Adormirii Maicii Domnului. Mai relatea că lumea fugea de tătari în munți și acest lucru se întâmpla deseori în Moldova³⁰. Sunt fapte interesante pentru cunoașterea situației existente în Moldova acestui veac. La fel, arată că

¹⁹ *Ibidem*, IV, p.37.

²⁰ *Ibidem*, IV, p.39.

²¹ *Ibidem*, V, p.6.

²² *Ibidem*, V, p.5.

²³ *Ibidem*, V, p.16.

²⁴ *Ibidem*, IV, p.22.

²⁵ *Ibidem*, V, p.19-20.

²⁶ C. Stoica, *op.cit.*, p.6.

²⁷ *Călători străini...*, V, p.186

²⁸ *Ibidem*, V, p.245.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

„În Bacău se află 130 de case de români, 700 de suflete... Au o mănăstire cu hramul Adormirii Maicii Domnului și două biserici de lemn...”³¹

Același călător menționa la 27 octombrie 1641, în vizita făcută la Tg. Trotuș, că aici sunt 94 de unguri catolici și o biserică de piatră ridicată în 1557. De asemenea, relevă că sunt 30 de case de români și două biserici ortodoxe, din care una în ruine³². Această informație este extrem de importantă, pentru că se apropie de realitățile scoase la iveală de cercetările arheologice³³. Interesantă este relatarea misionarului Pietro Diodato Baksič, când prezintă orașul Trotuș „ca fiind așezat într-o vale între munții Carpați. Este renumit pentru sare. Natura l-a înzestrat cu materia cea mai necesară, cea mai plăcută pentru neamul omenesc, deoarece în jurul acestui oraș se găsesc ocne de unde se scoate sare în cantități așa de mari, încât este dusă în tot cuprinsul Moldovei, în Rusia, în Turcia și în alte țări. Se transportă pe Dunăre și apoi de pe Dunăre pe Marea Neagră până la Constantinopol. Acest oraș este cercetat de lume și de negustori, care vin să cumpere sare. Sunt 94 de catolici, 28 de copii... Au biserică de zid frumoasă și înaltă, lungă de 33 de pași și lată de 10 pași și e închinată Sfântului ierarh Nicolae. Are trei altare. A fost ridicată în 1557. În jurul bisericii este un cimitir cu gard. În acest oraș sunt 30 de case de români cu 160 de suflete. Au două biserici, dar numai în una se slujește, cealaltă e ruinată”³⁴.

În același timp, trebuie să arătăm că una din descrierile mai ample făcute asupra orașelor, satelor și obiceiurilor din Moldova o datorăm lui Marcus Bandinus (Bandulovič), bosniac de origine, venit pe aceste meleaguri la 21 octombrie 1644 la Iași, iar la 5 noiembrie 1644 se afla la Bacău, unde a fost numit episcop și a rezidat până la moartea sa, fiind îngropat în acest oraș³⁵. De numele acestui misionar se leagă o operă de însemnătate deosebită pentru istoria Moldovei din veacul al XVII-lea, memoriile scrise de el însuși și publicate de V.A. Urechia sub numele de *Codex Bandinus*³⁶.

În călătoria prin Moldova, Bandini a vizitat și zona de sud-vest a țării. În ziua de 19 noiembrie 1646 se afla în orașul Trotuș („oppidum Tatros”). El arată că odinioară orașul era mai spre răsărit cu o jumătate de milă ungurească, unde se mai zăreau atunci pereții ruinați ai templului catolic³⁷. Trebuie să specificăm că această informație n-a fost confirmată de cercetările arheologice. De asemenea, menționa că de la acest oraș întregul district se chema al Trotușului, că erau 30 de case cu 125 de suflete³⁸. El se referă numai la populația catolică. În ceea ce privește bogăția de bază, sarea, Bandini arată că la „apusul orașului este groapa de sare, pe coasta unui munte, la poale este un sat ce are până la 300 de case, ale cărui locuitori nu plătesc bir. Decât scot sare pentru domnitorul Moldovei”³⁹. „Din această ocină se întrebuințează sarea nu numai în Moldova, ci și în Rusia, Podolia, Ucraina, Turcia și Tartaria se exportă, natura acestei sări este cu mult mai tare (e mai sărată) ca sarea de mare, întrucât ajunge puțină pentru a săra bucatele și pâinea”⁴⁰. Mai arată că în acest an, adică 1646, a fost „primarius Judex un ungur catolic”⁴¹. Se constată, așa cum au arătat și alți istorici, că în anumite orașe, cu mai multe elemente etnice, la conducerea lor se află alternativ, într-un an un conducător român, în celălalt an un conducător din rândul elementelor străine (fie ungur, sas sau armean).

În vizita întreprinsă la Bacău, după alte orașe din Moldova, la 29 noiembrie 1646, unde își avea reședința episcopală, el descrie câteva lucruri interesante despre trecutul orașului și a zonei din jur. Se referă și la activitatea episcopiei de la Bacău, de dinaintea lui și la alte mărturii privind ocupațiile locuitorilor și organizarea orașului. În privința Bacăului, Bandinus releva că „orașul acesta odinioară a fost principala reședință a ducilor Moldovei, mai cu seamă înflori pe timpul Margaretei, soția lui Ștefan voievod și pe acea vreme era și un palat al principelui, în partea de miazăzi a orașului, care palat în timpul de față zace îngropat în dărâmăturile sale”⁴². După ce prezintă în mod elogiativ poziția geografică a localității, arată că în partea nordică a orașului se află casa episcopală, pe care cercetările arheologice au identificat-o prin săpături metodice, ca și biserica catolică de piatră⁴³. După prezentarea episcopiei catolice, Bandinus arată că „la Bacău sunt două temple catolice, unul de piatră dedicat Fecioarei..., care odinioară era de o structură amplă și frumoasă, iar acum într-o ruină miserabilă și de necrezut”.

³¹ *Ibidem.*, p.248.

³² C. Stoica, *op. cit.*, p.341.

³³ Al. Artimon, *Considerații istorico-arheologice privind geneza și evoluția orașelor medievale din sud-vestul Moldovei*, în *Carpica*, XXIV, 1993, p.78.

³⁴ *Călători străini...*, p.248-249

³⁵ *Ibidem.*, V, p.299-301

³⁶ *Codex Bandinus*, ed. V.A. Urechia, București, 1895.

³⁷ *Ibidem.*, p.52.

³⁸ *Ibidem.*, p.53.

³⁹ *Ibidem.*, p.54.

⁴⁰ *Ibidem.*, p.55.

⁴¹ *Ibidem.*, p.55-56.

⁴² *Ibidem.*, p.63.

⁴³ Vezi Al. Artimon, *Contribuții arheologice la istoria orașului Bacău*, în *Carpica*, XIII, 1981, p.23.

Al doilea templu este cel parohial, cuprinzând casa parohială ruinată, prefăcută în cenușă. Acest templu durat din lemn, în partea de miază-zi a cetății, dedicat Sfântului Nicolae, acoperit cu scânduri, este și el o ruină⁴⁴. Cercetările arheologice au confirmat existența acestor biserici de rit catolic.

În privința templelor (bisericilor) românești, arată că ele sunt trei: două din piatră, artistic construite (și pe care noi le identificăm cu biserica de piatră descoperită în curtea catedralei Sf. Nicolae, datând din epoca lui Ștefan cel Mare și o altă biserică existentă în zona actualei biserici Sf. Ioan, ridicată în 1806, dar în zona în care exista o altă mai veche), iar al treilea templu se referea la biserica Precista (atunci "mănăstirea vasiliană"), ce se află în zona de miază-zi, unde odinioară a fost "Curtea prea străluciților duci ai Moldovei"⁴⁵. În prezentarea orașului mai relevă faptul că sunt 680 de catolici. Bandinus arată că "românii și catolicii exercitează funcțiunile cetății pe picior egal și "alternatis vicibus"⁴⁶. La fel, menționează că aici este reședința pârcălabului domnesc, care stă în fruntea acestei regiuni și este centru vamal pentru mărfurile care merg în Transilvania⁴⁷.

În concluzie, mărturiile acestui călător, care a stat la Bacău ca episcop până la moartea sa, petrecută în acest oraș, sunt documente revelatoare asupra acestor meleaguri, a situației din Moldova veacului al XVII-lea. Merită să precizăm faptul că în orașele din Țara Moldovei, în veacurile XIV-XVII, locuiau, în afara populației majoritare autohtone (românești), și elemente străine (germani, unguri, armeni, evrei etc.). Datorită acestui fapt și aspirațiile spirituale sunt diverse, legate de confesiunile religioase ale fiecărui cetățean al orașului.

De aceea, în cuprinsul orașelor medievale din zona de sud-vest a Țării Moldovei, bisericilor li s-a acordat un loc deosebit. Astfel, la Bacău, pe baza cercetărilor arheologice s-a identificat zona în care a fost construită de către localnici o veche biserică de la sfârșitul secolului al XIV-lea. În cadrul cercetărilor întreprinse în zona de nord-est a catedralei Sf. Nicolae, în anii 1971-1972, pentru dezvelirea unei biserici de piatră au fost identificate morminte de la începutul secolului al XV-lea. La unul din aceste morminte s-a găsit o monedă de tipul jumătăților de gros, emisă de voievodul Moldovei Alexandru cel Bun la 1408. De asemenea, tot în această zonă, în 1966 a fost identificat un mormânt ce avea ca inventar un dublu gros emis de voievodul Moldovei, Ștefan al II-lea (1433-1435)⁴⁸. Este mai mult ca sigur că în această zonă a catedralei, mai spre nord-est, a existat o veche biserică, de rit ortodox, ridicată de orașenii băcăuani la sfârșitul secolului al XVI-lea.

O altă biserică de rit ortodox, este posibil să fi existat în zona în care există astăzi biserica Sf. Ioan, ridicată la anul 1806. Cercetările arheologice întreprinse în această zonă au scos la lumină fragmente ceramice caracteristice sfârșitului secolului al XIV-lea, identice cu cele găsite în cadrul cercetărilor arheologice de la biserica Precista din Bacău⁴⁹. Tot în această zonă au fost surprinse, cu prilejul unor lucrări de canalizare, morminte vechi, ce conțineau în interiorul gropilor lor ceramică din secolele XIV-XV. Aceste morminte sunt mult mai vechi decât biserica ridicată aici la 1806. Menționăm faptul că, la 1643, călătorul străin venit la Bacău, Bartolomeo Bassetti, scrie că în oraș erau două biserici catolice și trei biserici și o mănăstire ortodoxă⁵⁰.

În zona de nord a orașului, unde se află astăzi blocul de locuințe Pătrășcanu, a fost identificat, prin cercetări arheologice întreprinse în 1975, un cimitir vechi. Într-adevăr, secțiunile trasate aici, au dus la descoperirea a 20 morminte, care făceau parte dintr-un întins cimitir. Pe baza observațiilor stratigrafice, a obiectelor ceramice găsite în gropile mormintelor, reiese că cimitirul datează din secolele XV-XVII⁵¹. Într-o zonă apropiată se află construcția de cult (biserica) care cu siguranță era mai veche decât cimitirul. Studiarea mormintelor dezvelite aici a dus la o serie de observații asupra felului de înmormântare, a ritului și obiectelor de inventar. Înhumarea s-a făcut la unele morminte în groapă simplă, iar la altele în sicrie. Adâncimea la care se aflau scheletele față de nivelul actual de călcare variază între 1,00-1,50 m.

Ritul de înmormântare era creștin, înhumarea fiind orientați cu capul la vest și picioarele la est. Sub acest aspect, au apărut schelete cu ambele brațe încrucișate pe piept sau abdomen, altele având un braț paralel cu corpul, iar al doilea îndoit pe piept sau în regiunea abdomenului. În morminte nu s-a găsit nici un fel de inventar. Din analiza unor izvoare scrise ar reieși că aici ar exista vechea biserică catolică, transformată în sediul episcopiei catolice la sfârșitul secolului al XVI-lea. Această construcție a durat până la 1676, când datorită revărsărilor Bistriței se prăbușește⁵².

⁴⁴ Codex Bandinus, p.77-78.

⁴⁵ Ibidem, p.78.

⁴⁶ Ibidem, p.78.

⁴⁷ Ibidem, p.78-79.

⁴⁸ Al. Artimon, *Contribuții...*, p.22.

⁴⁹ Al. Artimon, I. Miltrea, *Așezarea medievală din secolele XIV-XV de la Curtea domnească Bacău*, în Carpica, VIII, 1976.

⁵⁰ *Călători străini...*, V, 1973, p.178.

⁵¹ Al. Artimon, *Contribuții...*, p.23.

⁵² Vezi capitolul lucrării *Orașul Bacău*, punctul 5.

O veche biserică catolică a existat pe locul unde se află astăzi biserica de același rit, Sf. Nicolae, construită la 1728⁵³. În urma unor investigații arheologice, s-au descoperit aici morminte vechi din secolul al XV-lea și ceramică din secolele XIV-XV⁵⁴. Așa cum a arătat la 1643 misionarul catolic Bartolomeo Bassetti, în această zonă exista biserica parohială Sf. Nicolae, făcută din lemn, lungă de 14 pași și largă de 6 pași și în care nu se mai făcea slujbă, fiind părăsită⁵⁵. Este posibil ca această biserică să fie mai veche, poate de la sfârșitul secolului al XIV-lea, cum au demonstrat cercetările arheologice.

Cercetările arheologice întreprinse între anii 1971-1972 și 1983 la Bacău, în zona unde se află astăzi catedrala Sfântului Nicolae, s-au finalizat cu dezvelirea unei biserici din piatră din epoca lui Ștefan cel Mare⁵⁶ și care avea o lungime de 18 m la exterior, iar la interior de 15 m. Biserica este alcătuită din altar, naos și pronaos. Absida altarului de formă poligonală are trei laturi, atât la exterior, cât și la interior (Fig. 1/1-2). Această dispunere a altarului și pronaosului corespunde cu cea a bisericii din Bălinești-Suceava, ridicată între anii 1494-1499 de logofătul Ioan Tăutu, mare dregător al lui Ștefan cel Mare⁵⁷.

Biserica a fost construită la sfârșitul secolului al XV-lea, în plan treflat, cu absidele laterale semicirculare, absidele altarului și pronaosului fiind poligonale. Întreaga fundație a bisericii a fost făcută din pietre de carieră cu dimensiuni mici, mijlocii și mari prinse cu mortar alcătuit din var, nisip și cărbune. Pavajul bisericii era format din cărămizi așezate pe un strat de nisip.

O încercare de reconstituire a acestor biserici ne permite să emitem unele ipostaze privind respectivul monument de cult. Judecând după forma și dimensiunile zidurilor păstrate din absida altarului și naos, considerăm că ne aflăm în fața unui monument de plan dreptunghiular. Absida altarului, mai restrânsă decât nava cu circa un metru, avea o formă poligonală în exterior și circulară la interior și era flancată de un contrafort dispus în ax caracteristic majorității monumentelor de cult ale acestei epoci, precum și un al doilea contrafort adosat laturii de sud-est, a cărei prezență poate fi justificată numai de rațiuni statice, ca urmare a existenței unui teren mai slab de fundare în această zonă. Urmele unui masiv de zidărie în zona de sud a absidei altarului pot fi interpretate ca fundații ale nișei diaconicului, care, în această situație, trebuia obligatoriu să se regăsească și în zona de nord, unde s-ar fi aflat proscomidarul. Rezolvarea planimetrică a celor două pastoforii, în raport cu traseul zidurilor absidei altarului, permite cele mai apropiate analogii cu biserica Sf. Ioan din Piatra Neamț, construită în 1497-1498, monument cu care biserica băcăuană, pe care o analizăm, prezintă numeroase asemănări și cu care este contemporană. Similitudinile sunt evidente, atât în forma dreptunghiulară a planului, utilizarea unei zidării din piatră brută, existența pastoforiilor, cât și în prezența contrafortului din axul absidei altarului și, probabil, în utilizarea aceluiasi sistem de boltire a naosului, cu o cupolă susținută de arce piezișe, inovație valoroasă a meșterilor constructori, care au activat în timpul domniei lui Ștefan cel Mare.

Aspectele de particular interes ale vechii biserici cu hramul Sf. Nicolae din Bacău față de biserica Sf. Ioan din Piatra constau în forma exterioară pentagonală și mai alungită a absidei altarului, după modelul bisericii din Dolhești Mari (1466-1470), lipsa absidelor laterale interioare amenajate în grosimea zidurilor, precum și dimensiunile mult mai restrânse ale întregii construcții. Toate aceste elemente dau o notă de originalitate monumentului băcăuan și justifică cu prisosință includerea sa în studiile de specialitate referitoare la vechea arhitectură moldovenească.

În concluzie, cercetările arheologice au arătat că monumentul a avut numeroase prefaceri în secolele XVII-XVIII. La mijlocul secolului al XIX-lea, după anul 1849, această biserică a fost abandonată și demolată, întrucât alături de ea fusese înălțată actuala catedrală, care a fost construită între anii 1839-1848.

În cadrul vieții spirituale desfășurată în orașul Bacău, un rol important l-a jucat biserica domnească cu hramul Adormirea Maicii Domnului de la Precista, construită la 1491 de Alexandru voievod, fiul lui Ștefan cel Mare. La început biserica făcea parte din complexul arhitectonic al Curții domnești și deservea pe voievod și anturajul lui. După distrugerea Curții domnești, ce a avut loc în perioada 1530-1540, devine biserică orășenească, iar în vremea voievodului Vasile Lupu este transformată în mănăstire⁵⁸.

Acestea sunt câteva date privind viața spirituală ce a avut loc în orașul Bacău în secolele XIV-XVII. În concluzie, orășenii de rît ortodox și-au construit edificii de cult, unde se manifesta o activă viață spirituală. La fel,

⁵³ I. Gabor, *Dicționarul comunităților catolice din Moldova*, 1996, p.22.

⁵⁴ Al. Artimon, *Contribuții...*, p.24.

⁵⁵ *Călători străini...*, V, 1973, p.178.

⁵⁶ Al. Artimon, *Contribuții...*, p.20-22; vezi și Preot I. Mareș, *Biserica Sf. Nicolae din Municipiul Bacău*, 1983, p.56.

⁵⁷ V. Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p.172.

⁵⁸ O prezentare detaliată a Curții domnești și a istoriei bisericii Precista din Bacău am făcut-o în cadrul capitolului al IV-lea al lucrării de doctorat cu titlul: *Civilizația medievală urbană din sud-vestul Moldovei în secolele XIV-XVI* (Centrele urbane Bacău-Tg.Troutș-Adjud), Univ. "Al.I.Cuza", Iași.

unele elemente străine (germani, unguri etc.), de confesiune catolică, și-au desfășurat activitatea lor spirituală în cadrul lăcașurilor de cult, ridicate de acești orășeni în secolele XIV-XVI.

Izvoarele scrise și cele arheologice dovedesc o intensă viață spirituală manifestată și la orășenii din Tg. Trotuș. Existența unor biserici de rit catolic și ortodox o avem din diverse informații redată sumar, dar mai ales în relatările călătorilor străini (în special misionari catolici) dintr-o etapă, însă mai târzie, în special de la sfârșitul secolului al XVI-lea – secolul al XVII-lea, pe care le-am prezentat mai sus. La fel, am prezentat existența la Tg. Trotuș a husiților, ce au tradus și copiat în acest oraș *Biblia* în limba maghiară, în secolul al XV-lea⁵⁹.

Între descoperirile arheologice de mare valoare pentru viața spirituală a orășenilor trotușeni, considerăm dezvelirea fundațiilor unei vechi biserici românești din secolul al XVI-lea, cât și cercetarea unui întins cimitir din veacurile XV-XVII⁶⁰. Aceste cercetări au avut loc între anii 1981-1983, 1990-1994 și 1997, iar secțiunile și casetele trasate ne-au oferit posibilitatea obținerii unor impotante date privind situația stratigrafică din interiorul și exteriorul bisericii. Cu acest prilej s-au clarificat toate datele ce se referă la perioada de reconstruire a bisericii, a refacerilor întreprinse la monument, cât și vremea când a fost distrus. De asemenea, s-au adus precizări importante privind evoluția cimitirului medieval, a perimetrului lui și timpul când a fost abandonat (Fig. 2; 3).

În cadrul secțiunilor trasate perpendicular pe monument, solul viu, de culoare galben murdar, este suprapus de un strat de pământ de culoare cenușiu închis, în umplutura căruia s-au găsit rare fragmente ceramice din epoca bronzului, cultura Monteoru IC₁. La partea lui superioară s-au găsit fragmente ceramice de la sfârșitul secolului al XIV-lea și el reprezintă nivelul primilor constructori (Fig. 4/1-3). Urmează un alt strat de pământ de culoare cenușiu deschis, în care s-au găsit materiale din secolul XV. La partea lui superioară s-au descoperit fragmente ceramice din secolul al XVI-lea. În sfârșit, deasupra acestui strat se găsește stratul arabil actual, în care s-au descoperit la baza lui fragmente ceramice, bucăți de mortar, pietre numeroase, cărbuni și monede din a doua jumătate a veacului al XVII-lea și care fixează un termen *post quem* pentru epoca în care s-a produs demolarea bisericii (Fig. 4/1-3).

Cercetările întreprinse în secțiunile XI-XVII au dovedit că fundațiile acestei construcții au fost ridicate la sfârșitul secolului al XIV-lea. În acest sens, menționăm găsirea unor fragmente ceramice caracteristice acestei perioade istorice și care corespund cu materialele arheologice descoperite în așezarea medievală din apropiere⁶¹. În cadrul secțiunilor și casetelor trasate pentru dezvelirea bisericii, s-a observat existența a două niveluri de arsură. În special în secțiunea XIV, această observație ne-a prilejuit emiterea unor interesante ipoteze privind construirea și refacerea monumentului în diferite perioade istorice (Fig. 4/1-3). Cu acest prilej s-a constatat că șanțurile de fundație ale bisericii erau, la început, umplute cu bolovani de râu și care la suprafață susțineau o construcție de lemn. Imediat după construirea bisericii, în interior s-a procedat la o nivelare cu pământ galben, peste care s-a amenajat pardoseala de lemn. Pe acest nivel s-au găsit fragmente ceramice datate la sfârșitul secolului al XIV-lea. După o anumită perioadă de funcționare, s-a produs un incendiu, probabil la mijlocul secolului al XV-lea, așa cum rezultă din descoperirea în acest strat de arsură a unor fragmente ceramice, cât și a unei monede anepigrafice (jumătate de gros), destul de corodată și emisă în timpul domnitorului Alexandru cel Bun (1400-1432).

În sprijinul opiniei enunțate mai sus există și alte date ce probează incendierea bisericii în această vreme. Astfel, în interiorul bisericii, după construirea ei, au fost efectuate unele înmormântări. Acest lucru a fost surprins în cadrul secțiunii XIV, unde cele mai vechi morminte secționează dunga de arsură. În această direcție deosebit de clare sunt mormintele M₄₈, M₅₈ și M₆₀ (Fig. 4/1). Din analiza întreprinsă a reieșit că, din prima jumătate a secolului al XV-lea, la un mormânt din această vreme s-a găsit o monedă emisă între anii 1432-1433 de domnitorul Moldovei, Iliș Voievod. După refacerea bisericii și funcționarea ei într-o anumită perioadă de timp, se produce un incendiu mult mai puternic și care distruge complet construcția. Acest incendiu a fost observat în toate secțiunile trasate în interiorul și exteriorul bisericii (Fig. 4/1-3).

Din analiza materialelor arheologice, cât și din situația stratigrafică, reiese că incendiul a avut loc la sfârșitul secolului al XV-lea. Într-adevăr, sub această puternică arsură s-au găsit mormintele cele mai vechi din interiorul bisericii și care cuprind perioada dintre prima jumătate a secolului al XV-lea și până în a doua jumătate a aceluiași veac. Sub arsură s-a găsit și unul din mormintele cele mai interesante (M₄₆), cu o piatră cu inscripție în limba slavonă, în mare parte distrusă de incendiu și care, probabil, aparținea unuia din ctitorii lăcașului. Această puternică arsură a fost secționată de unele morminte de la începutul secolului al XVI-lea (cele mai vechi) și de alte morminte din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

⁵⁹ Vezi cap. I al lucrării noastre de doctorat, cap. V, punctul 2.

⁶⁰ Vezi cap. V al lucrării noastre de doctorat, punctul 2: *Geneza și evoluția orașului în secolele XIV-XV* și lucrarea Al. Artimon, *Noi contribuții arheologice privind istoria așezării urbane de la Tg. Trotuș*, în *Carpica*, XVI, 1984, p.101-126.

⁶¹ Idem, în *Carpica*, XIV, 1982, p.101-103.

La sfârșitul secolului al XV se întreprind refaceri ample la acest monument, constatate peste tot în cadrul cercetărilor arheologice. Se consolidează fundația bisericii, prin amenajarea ei cu pietre de râu și foarte puține pietre de carieră, legate cu un mortar alcătuit din var, nisip și cărbune. De asemenea, se amenajează în interior pardoseala alcătuită din pietre de râu și umplute cu pământ galben. Sub pardoseală au fost găsite cele mai vechi morminte din secolul al XV-lea. În nivelul de refacere au fost descoperite monede emise între anii 1482-1494 de Matei Corvin și Vladislav al II-lea.

În această vreme, se pare că se ridică biserica din zid (pietre de râu și mai puține pietre de carieră), așa cum sugerează existența fundației din pietre legate cu mortar, iar acoperișul a fost construit din șindrilă. Numai așa explicăm prezența unor numeroase materiale și cuie de șindrilă găsite în acest context arheologic. Intervențiile constructorilor au fost observate în toată suprafața cercetată și în mod special la absida altarului, la absidele de nord și sud ale monumentului, cât și la intrarea în biserică (Fig.6). Din cele constatate, a reieșit că, după refacere, biserica a durat până în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, când va fi abandonată și dezafectată. În sprijinul opiniei noastre menționăm descoperirea în stratul de demolare format din pietre numeroase, bucăți de mortar, cărbuni, fragmente ceramice, a unor monede, imitații de șilingi cu stema orașelor Riga și Elbing și a Livoniei, bătute în monetăria Sucevei în vremea unor voievozi din Moldova, printre care și a lui Dabija Vodă (1661-1665). Astfel, în secțiunea XV s-au găsit monede imitații după șilingii suedezi emiși de regina Christina pentru Riga și Livonia și imitații după șilingii de la Gustav II Adolf pentru orașul Elbing⁶².

În sprijinul ipotezei noastre privind abandonarea și dezafectarea bisericii în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, menționăm și faptul că cele mai noi morminte (M_{30} , M_{40}) au ca inventar monede emise în anul 1649. După această perioadă nu se mai fac înmormântări în perimetrul cercetat de noi⁶³.

Biserica descoperită la Tg. Trotuș face parte din tipul de construcții dreptunghiulare, cu absida altarului aproape semicirculară (Fig. 2). În exterior, biserica are o lungime de 17,80 m și o lățime de 6,80 m. În interior, construcția are o lungime de 15,70 m și o lățime de 6,20 m. Fundația bisericii este alcătuită din bolovani de râu și foarte puține pietre de carieră, având adâncimea cuprinsă între 0,40-0,60 m. Din cercetările efectuate a reieșit că șanțurile de fundație nu secționează nici un mormânt. De asemenea, nu a fost surprins nici un element care să ateste existența, pe același loc, a unui monument mai vechi decât momentul săpării șanțurilor de fundație ale bisericii. Acest lucru dovedește că biserica descoperită la Tg. Trotuș, indiferent de refacerile ce s-au efectuat la ea, a reprezentat prima construcție ridicată pe locul respectiv. Grosimea zidurilor fundației bisericii oscilează între 0,90-1,10 m, iar adâncimea lor variază între 0,40-0,60 m.

Un alt aspect reliefat de cercetările noastre e acela al descoperirii în fundația construcției a unei pietre incizate și care provenea, probabil, de la o altă construcție mai veche din zona pe care o cercetăm (Fig. 7/1c). De asemenea, în interiorul bisericii s-a descoperit, deasupra unui mormânt, o lespede în lungime de 1,50 m și lățime de 0,35 m, ruptă din vechime și care avea la partea superioară două litere chirilice cu dimensiunile de 7 cm. Această lespede provine de la un portal de ușă (forma pietrei ne sugerează acest lucru) și care aparținea, probabil, perioadei de început a monumentului (Fig. 7/a). Această piatră a fost pusă deasupra mormântului în secolul al XVI-lea.

Din investigațiile întreprinse a reieșit că intrarea în biserică se făcea pe partea de vest, unde a fost surprins și pavajul aflat la 0,50 m față de nivelul actual de călcare (Fig. 2). În această zonă s-a descoperit și un interesant lacăt, ce provenea de la acest monument și care este de tipul celor de formă paralelipipedică, având analogii cu descoperirile similare de la Baia⁶⁴ și datate în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

Imediat după distrugerea bisericii a început să se scoată piatră din temeliiile ei, în vederea reutilizării la un alt monument, așa cum s-a constatat la zidul de sud al construcției (Fig. 2). Această operație a fost abandonată din motive necunoscute nouă.

Cu prilejul descoperirilor arheologice s-a observat că după construirea bisericii, în jurul ei a început să se formeze un cimitir. Cu această ocazie au fost dezvelite un număr de 214 morminte de adulți și copii, constituind dovada că este vorba de un cimitir obișnuit. Precizăm că necropola nu a fost cercetată în întregime, dar limitele cimitirului au fost surprinse în toate părțile de nord, sud, est și vest (Fig. 3). La morminte s-au făcut observații asupra felului de înmormântare, a ritului și obiectelor de inventar găsite la înhumați. Grupurile mormintelor, de formă dreptunghiulară, erau săpate la adâncimea maximă de 1,25 m și minimă de 0,60 m față de nivelul actual de călcare. Numai în mormintele din interiorul bisericii adâncimea variază între 1,20-1,75 m, determinată și de aglomerarea pământului în această zonă după dezafectarea construcțiilor medievale. În mormântările prezintă un caracter de uniformitate datorat ritului creștin, scheletele fiind descoperite culcate pe spate în poziție întinsă, cu

⁶² G. Buzdugan, O. Luchian, C. C. Opreșcu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, p.95-97.

⁶³ Vezi și opinia noastră în lucrarea *Noi contribuții...*, p.105.

⁶⁴ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Chepte, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, Iași, 1980, p.59-60, fig.29.

brațele paralele cu corpul și îndoite din cot, formând un unghi aproape drept. În majoritatea cazurilor, mâinile sunt îndoite în zona superioară a abdomenului, așezate una peste alta, în mod obișnuit mâna stângă peste cea dreaptă, iar în rest stau așternute peste stern (brațul cu antebratul formează un unghi drept).

În unele cazuri s-a observat că mâna stângă era așezată pe piept, formând un unghi ascuțit, în timp ce dreapta se afla pe abdomen, formând un unghi drept. Mormintele aveau orientarea ritului creștin de înhumare, cu capul spre vest și picioarele spre est, adică având privirea spre răsărit. Unele mici deviații de orientare spre sud-est sau nord-est, se datoresc, probabil, anotimpului în care s-a făcut înhumarea. Există însă și o situație specială în orientarea unor morminte, neexplicabilă nouă. Astfel, în cadrul cercetărilor întreprinse în 1992, la secțiunea XXXI s-a constatat o abatere de la acest rit, în sensul că mormântul 126, avea poziția inversă, capul la est și picioarele la vest (Fig. 8). La fel, o poziție curioasă, care nu respectă ritul de înmormântare comun, o au și mormintele 129 și 130 (Fig. 8). Mormintele 125, 138, 151, 152 au și ele deviații de la acest rit de înmormântare (Fig. 8).

Perioada de funcționare a cimitirului este cuprinsă între secolele XV-XVII și nu există decât câteva suprapuneri de morminte. În secțiunea XIII, mormântul 29 este suprapus de mormântul 30. La fel, mormântul 126 este suprapus de M₁₂₇.

În interiorul bisericii au fost dezvelite un număr de 20 morminte, din care zece sunt din secolul XV (M₁₁₈, M₃₈, M₄₀, M₄₈, M₃₁, M₅₅, M₅₈, M₅₉, M₆₀ și M₆₁), nouă din secolul XVI (M₁₀, M₁₇, M₁₉, M₃₄, M₅₁, M₅₂, M₅₄, M₅₆ și M₅₇) și unul din secolul al XVII-lea (M₆₈) (Fig. 2).

Referitor la mormintele găsite la Tg. Trotuș, se observă faptul că au analogii cu cele descoperite la Bacău⁶⁵, Adjulul Vechi⁶⁶, Ștefan cel Mare⁶⁷, Suceava⁶⁸, Retevoiești⁶⁹, Târgșor⁷⁰, Tânganu⁷¹, Traian⁷² etc.

Din cele 214 morminte cercetate, numai la 63 s-au descoperit piese de inventar constând din monede, cercei, inele, mărgelile, nasturi, copci, aplice și fragmente din materialul hainelor. Inventarul mormintelor este sărac în exteriorul bisericii și deosebit de bogat în interiorul ei. Este firesc să fie așa, întrucât în interiorul bisericii erau înmormântate personaje de vază, diferiți ctitori ai monumentului, care aveau o poziție socială privilegiată.

Analiza întreprinsă asupra mormintelor pe baza obiectelor de inventar și a situației stratigrafice ne-a oferit posibilitatea să constatăm că din secolul al XV-lea datează 67 de morminte, din care numai la 17 s-au găsit obiecte de inventar. La unul din cele mai vechi morminte (M₆₃) s-a descoperit o foarte interesantă monedă de argint emisă de domnitorul Moldovei Alexandru cel Bun între anii 1409-1415 și face parte din tipul jumătăților de gros, timbrat de o rozetă (Fig. 10/6)⁷³. Un alt mormânt vechi (M₇₀) avea ca inventar un gros de argint emisiune de la Alexandru cel Bun (1400-1432), doi nasturi globulari și cinci copci de aramă.

Între cele mai vechi morminte descoperite în interiorul bisericii este cel cu numărul 61, aflat sub dunga de arsură și la care s-a găsit o monedă de tip gros, de argint, emisă între anii 1432-1433 de Iliș Voievod⁷⁴. Moneda are pe avers un cap de bour, cu o stea între coarne, la dreapta rozeta și la stânga semiluna. Legenda între două cercuri: ELIAS WOIWODA. Pe revers legenda: ELIAS WOIWODA. În mijloc un scut despicaț, având în stânga trei bare orizontale inegale, iar în dreapta cinci flori de crin. Scutul este timbrat cu un cap de bour. La dreapta scutului o siglă (Fig. 11/1).

La mormântul 48, aflat în interiorul bisericii, sub dunga de arsură, s-au găsit doi cercei și câteva fire de țesături aurite. Cerceii sunt lucrați din argint, în tehnica filigranului, fiind ornamentați cu roțițe perlate, dobândind aspect poligonal prin perlele proeminente. Veriga este întărită cu sârmuliță împletită. Cerceii sunt similari și lucrați în aceeași tehnică cu alții descoperiți la Drobeta-Turnu Severin⁷⁵. Asemenea cercei își găsesc analogii și în descoperirile de la Suceava⁷⁶ și Tîfești-Putna⁷⁷, datați în secolul al XV-lea (Fig. 11/2). Fragmente de cercei de acest tip au mai fost descoperite la mormântul 58. De asemenea, la acest mormânt s-a găsit un inel de argint în greutate de 1,12 grame și cu un diametru de 15,5 mm. Veriga este bătută odată cu montura. Pe montură este incizat soarele și semiluna, iar în apropierea lor două incizii orizontale și două verticale, de o parte și de alta a inelului

⁶⁵ Al. Artimon, în *Carpica*, XIII, 1981, p.20.

⁶⁶ Idem, în *Carpica*, VIII, 1986, p.240-241.

⁶⁷ Al. Artimon, C. Eminovici, în *Carpica*, X, 1978, p.279-282.

⁶⁸ SCIV, IV, 1-2, 1955, p.357; *Materiale*, V, p.610; Al. Artimon, Al. Rădulescu, în *Anuarul Muzeului Județean Suceava*, VIII, 1981, p. 85-99.

⁶⁹ *Materiale*, VI, p.711-712.

⁷⁰ *Ibidem*, p.736-737.

⁷¹ Mioara Turcu, în *Cercetări arheologice în București*, 1965, p.264-270.

⁷² SCIV, IV, 3-4, 1955, p.471-472.

⁷³ O. Iliescu, *Moneda în România*, București, 1970, p.27.

⁷⁴ *Ibidem*, p.29.

⁷⁵ *Materiale*, V, p.780, fig.3/1-2.

⁷⁶ SCIV, IV, 1-2, 1953, p.360.

⁷⁷ C. Moisil, în *Buletinul Societății Numismatice Române*, 27, 1916, p.13.

(Fig. 11/5). Tot la acest mormânt s-a găsit un fragment de la o monedă anepigrafă, emisă pentru Moldova în prima jumătate a secolului al XV-lea.

Mult mai bogat în obiecte de inventar este mormântul 37, dezvelit în apropierea absidei exterioare de nord a bisericii și la care s-au găsit doi cercei, șapte nasturi și un șirag de mărgel. Cerceii sunt lucrați din argint în tehnica filigranului. Ei sunt ornamentați cu roțițe perlate, dobândind aspect poligonal prin perlele proeminente. Perlele dau acestui corp central cu interiorul ajurat un aspect hexagonal: fețele lui laterale sunt împodobite cu câte un cerc de perle și altul mai mic concentric cu primul din sârmuliță răsucită. Între acest corp central și cele două roțițe laterale, sârma pe care sunt fixate este întărită cu sârmuliță împletită. Cerceii sunt similari și realizați în aceeași tehnică cu cei descoperiți la Drobeta-Turnu Severin⁷⁸ și datați în secolul al XV-lea (Fig. 11/4).

În mormântul 18, aflat în interiorul bisericii, sub dunga de arsură, s-au găsit cinci nasturi din os și care au analogii cu obiecte similare descoperite la Suceava⁷⁹, date în secolul al XV-lea (Fig. 11/4). Tot din secolul al XV-lea este și mormântul 63, descoperit în secțiunea XXVII, în care s-a depistat o monedă de argint de tip dinar, emisă între anii 1468-1471 de Matei Corvin pentru Ungaria.

La fel și mormântul 50, descoperit în secțiunea XVI, avea un dinar de argint emis de Matei Corvin pentru Ungaria în perioada anilor 1471-1478.

Mai menționăm descoperirea în mormântul 31, din interiorul bisericii, a unor numeroși nasturi aurii și fire aurite de la îmbrăcăminte. De la acest mormânt, aflat sub dunga de arsură, s-au recuperat 55 de nasturi, de dimensiuni mai mari sau mai mici, de tipul celor de formă globulară cu fundul ușor turtit și cu o mică ureche de prins în partea superioară, asemănători cu cei descoperiți la Suceava⁸⁰, în sectorul cimitirului de la Cetatea de Scaun, datați în secolul al XV-lea (Fig. 11/7).

Un mormânt interesant s-a descoperit în secțiunea XIV, din interiorul bisericii, sub dunga de arsură și la care s-a aflat deasupra o frumoasă piatră cu inscripție în limba slavonă. Acest mormânt (M_{46}) a fost cercetat cu multă atenție, dar din nefericire piatra de inscripție, fiind dintr-o gresie albă, s-a distrus, la care a contribuit și incendiul ce s-a abătut asupra bisericii și nu s-a mai putut descifra conținutul ei. De altfel, o bună parte din piatră a fost ruptă din vechime, iar bucăți din ea au fost găsite în umplutura gropii mormântului. Din cercetările întreprinse, a reieșit că piatra de mormânt avea o lungime de 1,60 m și o lățime de 0,70 m. Se mai distingeau câteva litere slave situate pe marginea pietrei, la două rânduri, iar la mijloc se observa o cruce dublă cu brațele uniforme (Fig. 9). Cercetările întreprinse la mormânt nu s-au soldat cu nici un fel de inventar și considerăm, pe marginea observațiilor făcute, că s-a umblat la el încă din vechime. Din analiza datelor stratigrafice, a elementelor păstrate de la piatra de inscripție, reiese că mormântul datează din secolul al XV-lea și aparține unuia din ctitorii acestui monument.

În interiorul bisericii s-a observat faptul că, sub morminte mai noi, au existat altele mai vechi. Astfel, în apropierea mormântului 46, au fost descoperite câteva oase răzlete ce proveneau de la un mormânt mai vechi și care a fost distrus. De la acest vechi mormânt provenea un frumos inel de argint, în greutate de 7,28 grame și cu un diametru de 18 mm. Veriga, semicirculară în secțiune, se lățește spre chaton, cele două părți componente fiind turnate împreună. În chaton era prinsă o piatră roșu-închis (rubin). Inelul este datat în secolul al XV-lea (Fig. 11/6).

În mormântul 93 din secțiunea XXIX, caroul 8, s-a descoperit un interesant inel de argint datat în secolul al XV-lea (Fig. 10/8). De asemenea, menționăm găsirea în mormântul 147 a unei monede de argint de tip dinar, emisiune pentru Ungaria, a lui Matei Corvin, din anii 1471-1478. La fel, în mormântul 144 s-a descoperit un interesant cercel de argint cu perle.

Din secolul al XV-lea au fost dezvelite un număr de 109 morminte, din care 37 conțineau obiecte de inventar. Unul din cele mai importante morminte a fost descoperit în interiorul bisericii și care tăia dunga de arsură. La acest mormânt (M_{51}) s-au găsit următoarele obiecte de podoabă: un cercel, un șirag de mărgel din sticlă vopsită în verde, verde închis, alb, cafeniu închis, cafeniu deschis și un șirag de mărgel din bronz (Fig. 11/3; Fig. 10/13). Cercelul este format dintr-o verigă simplă lipită de o plăcuță dreptunghiulară. Pe plăcuță sunt lipite cercuri de perle (Fig. 11/3). Cercelul prezintă analogii cu un exemplar găsit la Popricani⁸¹, datat la sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea.

Mormântul dezvelit în secțiunea XXVII (M_{77}) avea ca inventar o monedă de argint de tipul dinar, emisă de Vladislav al II-lea pentru Ungaria, între anii 1498-1503. La fel, mormântul 74, descoperit în secțiunea

⁷⁸ *Materiale*, V, p.780, fig.3/1-2.

⁷⁹ *Anuarul Muzeului Județean Suceava*, VIII, p.96.

⁸⁰ *SCIV*, IV, 1-2, 1953, p.360, fig. 24/1-2.

⁸¹ Eugenia Neamțu, în *Arh. Mold.*, I, p.286, fig.1/2.

XXVII, avea o monedă, dar deteriorată, emisă de Vladislav al II-lea (1490-1516). Un mormânt găsit în secțiunea X (M₂) avea ca inventar o monedă emisă la anul 1508 de Sigismund I pentru Polonia.

La un mormânt de copil, dezvelit în secțiunea XXVIII (M₇₁), s-au găsit doi aspri de argint, emiși de Selim I (1512-1520) pentru Imperiul Otoman. La fel, în mormântul 21, aflat în secțiunea XII, s-a găsit un dinar de argint emis la anul 1526 de Ludovic al II-lea pentru Ungaria.

Deosebit de valoros este mormântul 34, găsit în interiorul bisericii și care tăia dunga de arsură. La el s-a descoperit o monedă de tipul dinar, emisă la 1538, de Ferdinand I, pentru Ungaria. De asemenea, s-a găsit aici un interesant inel de argint, având veriga bătută o dată cu placa. Marginea plăcii e tăiată în formă de octogon. În centrul plăcii, între două octogoane există incizate câteva litere. La mijloc, în interiorul unui octogon, o floare stilizată. Marginile exterioare ale verigii, în apropiere de chaton, sunt frumos încrustate (Fig. 10/1). Tot la acest mormânt, mai menționăm găsirea unei frumoase copci de argint, având partea exterioară sub forma unui cerc ornamentat (Fig. 10/2).

Un dinar de argint, emis în 1540 de Ferdinand I pentru Ungaria, s-a găsit în mormântul 89 din secțiunea XXIX. O monedă de același tip, emisă tot de Ferdinand I, însă în anul 1545 s-a găsit în mormântul 82. Monede emise de Ferdinand I pentru Ungaria au fost găsite în mormintele 75 (1546), 33 (1549), 174 (1550), 195 (1587), 203 (1550), 187 (1550). De asemenea, s-a găsit la un mormânt distrus, un triplu gros de argint, în perfectă stare și emis pentru orașul Riga la 1589.

Mai menționăm, dezvelirea în interiorul bisericii a mormântului 52, care tăia dunga de arsură și avea ca inventar o monedă emisă la anul 1558 de Ferdinand I și șase aplice de argint frumos ornamentate (Fig. 10/4). De la același emitent, Ferdinand I, s-au găsit monede mai uzate la mormintele 85, 111 și 123. Au mai fost găsite monede la mormintele 5 (dinar de argint emis de Maximilian I) și 19 (triplu gros de argint emis la anul 1599 de Sigismund III pentru Polonia). Dinari emiși de Rudolf al II-lea pentru Ungaria s-au descoperit în mormintele 69, 81, 94 și 187. În mormântul 81, în afara monedei emise de Rudolf al II-lea, s-a găsit și un cercel. Corpul lui este constituit dintr-o sârmă de bronz, având unul din capete îndoit în forma unui început de spirală. Pe inel este prins la mijloc o sferă din tablă de aramă. Pe inelul cercului, între această sferă sunt două roțițe zimțate, înfășurate de o parte și de alta de sârmă de aramă. Acest inel prezintă analogii cu unul aproape identic descoperit la Bacău⁹² (Fig. 10/9).

Mormântul 93 dezvelit în secțiunea XXIX avea ca inventar un inel din bronz. Chatonul, discoidal, având marginea zimțată, era lipit de veriga simplă și acoperea locul de prindere a celor două capete ale verigii (Fig. 10/8). De asemenea, la picioarele acestui mormânt din secolul al XVI-lea s-au găsit două potcoave cu gheare de fixare, de formă semiovoidală, cu capete bine ascuțite, trase spre interior și îndoit, pentru a putea fi înfipte în tocul încălțăminte, fiind prevăzute cu un cui la mijloc. În mormântul 68 din secțiunea XXVII s-a găsit un nasture globular și o interesantă aplică de argint (Fig. 10/12).

Din secolul al XVII-lea s-au dezvelit 38 de morminte, din care la numai nouă morminte s-au găsit piese de inventar. Astfel, din mormântul 73 dezvelit în secțiunea XXVIII s-a recuperat o monedă de tipul dinar, emisă de Rudolf al II-lea, pentru Ungaria, în anul 1602. La acest mormânt s-au mai găsit un bold și resturi de la îmbrăcăminte. La fel, în mormântul 21 din secțiunea XII s-a găsit o piesă monetară emisă pentru Polonia de Sigismund al III-lea (1587-1632).

Mormântul 28, dezvelit în interiorul bisericii și care tăia dunga de arsură, avea ca inventar o monedă de argint, de tipul triplu gros, emisă în anul 1606, de Ștefan Bocskai, pentru Transilvania. Tot de la acest mormânt, provine un inel de argint, având veriga turnată odată cu montura. În centrul chatonului și pe marginea lărgită a verigii sunt redate motive geometrice (Fig. 10/5).

La un mormânt aflat în secțiunea XXX s-a găsit o monedă cu valoare de un gros și jumătate de argint, emisă la anul 1622 de Sigismund III pentru Polonia. La acest mormânt s-au descoperit nasturi de diferite tipuri și fluturași din bronz (Fig. 11/14).

Mai menționăm descoperirea unei monede cu valoarea de un gros și jumătate, emisă la anul 1626 de Gustav Adolf, pentru orașul Riga, în mormântul 44 din cadrul secțiunii XVI. Au mai fost găsite monede din secolul al XVII-lea la mormintele 39 (un grosetto emis pentru Republica Ragusa) și 42 (grosetto emis la anul 1649 pentru Republica Ragusa)⁹³. La mormântul 172 s-a găsit o monedă emisă de Sigismund III, la anul 1614.

La morminte s-au găsit și numeroși nasturi globulari și copci din secolele XV-XVII. În suprafața cercetată s-au găsit piroane și cuie ce proveneau de la construcția bisericii și de la sicriele din morminte. Unele sunt prismatice cu patru muchii, având la capăt o floare pătrată ori discoidală, altele sunt prismatice ori plate, cu floarea discoidală în formă de T.

⁹² Cercetările arheologice de la Curtea domnească din Bacău. Inedit, inv.8621.

⁹³ Monedele au fost identificate după lucrarea lui M. Reșetar, *Dumbrovica Numismatica*, p.147, nr.1606.

O semnificație deosebită o prezintă găsirea în morminte, într-o stare precară de conservare, a unor urme din materialul îmbrăcăminții (M_{19} , M_{31} , M_{34} , M_{48} , M_{59} , M_{73}). De multe ori sunt numai fire metalice, alteleori bucăți mai mari, care permit chiar identificarea tehnicii, a materialelor lor. Ele sunt țesături și cusături din lână sau mătase cu fir de argint aurit la foc, înfășurat pe fir de mătase sau fir de argint aurit la foc, înfășurat pe fir de mătase și decorate cu motive geometrice în care predomină romburi singuri sau în combinație, zigzaguri etc.

Analiza întreprinsă asupra acestor morminte a relevat faptul că după obiectele de inventar și conform situației stratigrafice din cele 214 morminte, un număr de 67 aparțin veacului al XV-lea, 109 aparțin secolului al XVI-lea și 38 secolului următor.

Cercetările întreprinse aici au surprins perimetrul necropolei în părțile de nord, sud, est și vest. Din constatările făcute ar reieși că necropola cuprindea o suprafață de cca. 6662 m². Din calculele efectuate, ar rezulta că necropola cuprindea cca. 1468 morminte (Fig. 3).

Această situație a reieșit din următoarele estimări:

1. Suprafața aproximativă a perimetrului cimitirului este de 6662 m².
2. Suprafața secțiunilor săpate este de 966 m²;
3. Numărul de morminte descoperite este de 214;
4. Numărul de m² pe mormânt: $966/214$ este de 4,51 m² pe mormânt;
5. Numărul de morminte aproximativ din cimitir este egal cu:

Suprafața cimitirului / Nr. m² pe mormânt = $6662 / 4,51$ = Total morminte 1468.

Descoperirile făcute în cadrul bisericii și necropolei medievale de al Tg. Trotuș completează datele oferite de cercetările din cuprinsul așezării și aduc noi precizări privind geneza și evoluția istorică a orașului. Bogăția și varietatea materialelor scoase la iveală cu prilejul investigațiilor arheologice întreprinse aici, în perioada 1976-1997, ne dovedește nivelul relativ înalt de dezvoltare a acestui centru urban situat în Valea Trotușului și care avea intense relații cu orașele din Transilvania.

Descoperirea bisericii românești de la Tg. Trotuș contribuie la completarea datelor istorice privitoare la evoluția arhitecturii medievale din Moldova secolelor XIV-XVII. În lumina izvoarelor scrise, merită de evidențiat că la Tg. Trotuș mai exista și o altă biserică de rit ortodox.

Din analiza unui document (triptic), aflat la biserica Sfinții Voievozi Mihail și Gavril din Tg. Trotuș, reiese că acest monument a fost ridicat în secolul al XVII-lea, probabil, după distrugerea bisericii descrisă mai sus de noi. În secolul al XVIII-lea (1730) acest monument a fost consolidat, așa cum rezultă din tabloul votiv, aflat pe peretele de vest al pronaosului, unde apar ctitori Jupan Constantin, Jupâneasa Anița, Jupan Anastasie⁸⁴.

Din relatările călătorului Bartolomeo Bassetti, venit la Tg. Trotuș în 1640, reiese că în acest oraș erau două biserici ale românilor⁸⁵. La vremea respectivă mai funcționa biserica descoperită de noi în cadrul săpăturilor arheologice, dar exista și o altă biserică de rit ortodox, mai mult ca sigur e vorba de actuala biserică cu hramul Sfinții Voievozi Mihail și Gavril, refăcută la 1730. Acest lucru este dovedit și de relatarea misionarului catolic Petru Bogdan Baksic, care menționa cele două biserici românești, numai că la această dată biserica descoperită de noi se afla în ruine⁸⁶.

În concluzie, relevăm că acestea sunt bisericile de rit ortodox, ce au funcționat la Tg. Trotuș în secolele XIV-XVII.

În acest oraș au existat și conviețuit cu populația românească și elemente etnice străine (germani, unguri etc.), care aveau credința lor spirituală proprie. Dintre confesiunile religioase, în afara celei ortodoxe, erau și catolici sau de altă credință. Catolicii au avut în oraș și o veche biserică, probabil încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea. Izvoarele scrise menționează existența unei biserici Sf. Nicolae, de rit catolic, încă de la anul 1557⁸⁷. Evident că era mai veche, pentru că la 18 februarie 1518 Mihail, episcop de "Milcov", convoacă la sinod pe toți preoții din episcopia de Milcov în târgul Trotuș ("oppido Tatros")⁸⁸. Acest lucru ne determină să credem că exista și un locaș de cult de rit catolic.

În orice caz, tradiția catolică susține că la Trotuș a fost una din bisericile de zid, făcute de Margareta Mușat, bunica lui Alexandru cel Bun, așa cum reiese din scrierile preotului Ioan Botezătorul Bărcuță din Cotnari, într-o relație trimisă Sf. Congregației de Propaganda Fide, în anul 1676. Cu vremea și pustiirile care au trecut prin partea locului, biserica s-a dărâmat și nu se cunoaște locul unde a fost amplasată, iar tradiția locală nu a înregistrat evenimente speciale care au fost legate de această biserică ori de altele din vecinătate⁸⁹.

⁸⁴ G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVII-lea*, București, 1933, p.211.

⁸⁵ *Călători străini...*, V, p.186.

⁸⁶ C. Stoica, *op.cit.*, p.341.

⁸⁷ *Diplomataricum Italicum*, IV, p.123.

⁸⁸ C. Stoica, *op. cit.*, p.338.

⁸⁹ I. Gabor, *op.cit.*, p.274.

Cercetările arheologice întreprinse la Tg. Trotuș n-au identificat până în prezent ruinele vechii biserici catolice a orașului. Un sondaj întreprins în anul 1975, în zona de sud a actualei biserici catolice, s-a soldat cu rezultate neconcludente în această direcție. O cercetare mai metodică, ar putea să lumineze acest aspect, întrucât sondajul întreprins pe o suprafață mică de teren a determinat dezvelirea unor morminte de la începutul secolului al XVIII-lea⁹⁰.

Un alt aspect ce trebuie relevat în legătură cu viața spirituală a orășenilor trotuseni e acela că ei au fost influențați de husitism și protestantism, ceea ce a provocat multe necazuri superiorilor bisericesti din Moldova. La 20 august 1571, G. Vasari, secretarul episcopului de Camenita, scria nuntului din Polonia că Mihai Thabuca din Seghedin, preot la Trotuș, a convertit la husitism pe cei din Trotuș, Huși, Roman și din alte cinci sate din jurul Romanului, toți în număr de 2000, după ce au stat 150 de ani sub husiti⁹¹.

Prezența husiților în Tg. Trotuș este atestată încă în vremea domniei lui Alexandru cel Bun (1400-1432), așa cum am precizat mai sus în cursul lucrării noastre. În orice caz, la 1437, un grup de emigranți husiti - unguri și germani - s-au stabilit la Trotuș, care a devenit un centru al activității husite în Moldova. Ei au tradus la 1440 *Biblia* în limba maghiară în acest oraș⁹².

Circulația manuscriselor a jucat un mare rol în difuzarea creației spiritului omenesc. La Biblioteca de stat din capitala Bavariei (München) se semnalează un manuscris din timpul lui Ștefan cel Mare, datat la 1466. Manuscrisul este denumit convențional "Der Münchener Kodex" și a fost scris în localitatea românească Trotuș din Moldova. Aici se refugiase o comunitate venită din vest, prigonită de organele inchiiziției ce urmărea distrugerea învățăturii husite. Enoriașii husiti nu numai că au găsit atunci adăpost și protecție în sânul populației românești, dar simțindu-se bine pe noile meleaguri, au rămas definitiv acolo, unde își puteau exercita liber convingerile religioase, în care vedeau un component specific al libertății conștiinței revendicată de epoca modernă⁹³. Manuscrisul "Der Münchener Kodex" cunoaște o ediție în 1958-1969 la Wiesbaden.

În secolul al XVII-lea călătorii străini menționează date privind existența la Trotuș a populației catolice, dar și asupra evoluției bisericii lor în această vreme⁹⁴.

În orice caz, merită să evidențiem faptul că orășenii trotuseni, indiferent de confesiunea lor religioasă, s-au împăcat și au contribuit la dezvoltarea culturii materiale și spirituale a orașului în care au trăit. Acest fapt este sugerat de descoperirile făcute la Tg. Trotuș și care, prin bogăția materialului arheologic recuperat, reflectă în esență contribuția tuturor locuitorilor, indiferent de credința lor religioasă, la dezvoltarea "cetății" în care au locuit.

Analiza inventarului arheologic arată faptul că locuitorilor trotuseni nu le-a lipsit setea de frumos, că ei au reușit să dezvolte elemente de cultură spirituală. Elemente importante, ca cele legate de meșteșuguri, comerț, muncile agricole, de diferite obiceiuri ca nașterea, căsătoria și moartea, au reprezentat liantul suprem al credinței lor. Transmise pe cale orală și înregistrate târziu, cum sunt cele legate de sărbătoarea Crăciunului și a Anului Nou, mai păstrează și astăzi tradiții din vremuri foarte îndepărtate. Este firesc ca cei veniți în acest oraș (germani, unguri etc.) să fi transplatat la Trotuș propriile lor credințe și obiceiuri, reflectate în materialul arheologic (ceramică de uz casnic, ceramică ornamentală, obiecte de podoabă, piese vestimentare etc.). În acele vremuri tulburi, orășenii trotuseni n-au renunțat la viața lor spirituală, la cunoașterea celor mai necesare notiuni despre meseria lor. Faptul că unii dintre ei și-au trimis la studii în străinătate copiii, așa cum rezultă din izvoarele scrise în care sunt menționați la 1470, frecventând Universitatea din Cracovia, studentul Johan Stanislau, și la 1490, la aceeași universitate, studentul Paulus Pauli, reflectă dorința orășenilor de cunoaștere a științei de carte⁹⁵.

Un domeniu important în care orășenii trotuseni s-au manifestat este și cel legat de muzică. În biserici se propovăduia permanent acest aspect prin dorința de a ameliora viața oamenilor, dar și prin credința creștină. Izvoarele arheologice au scos la lumină și elemente din acest domeniu, prin descoperirea a numeroase drâmbe, folosite la cântat (cobze). Fără îndoială, însă, că repertoriul instrumentelor muzicale utilizate de trotuseni a fost mult mai bogat, dar, alcătuit din materiale perisabile, n-a lăsat urme care să poată fi surprinse pe cale arheologică.

În concluzie, evidențiem faptul că viața spirituală a orășenilor trotuseni din acele vremuri îndepărtate (sec. XIV-XVII) a fost pe măsura dorinței lor de cunoaștere a lumii înconjurătoare.

Date extrem de puține avem în legătură cu viața spirituală a orășenilor adjudei. Ele sunt determinate de faptul că vatra veche a acestui oraș a fost distrusă în cea mai mare parte de râul Siret. Așa cum am arătat într-o

⁹⁰ Al. Artimon, *Orașul medieval Tg. Trotuș în lumina datelor istorico-arheologice*, în *Carpica*, XIV, 1982, p.94-96.

⁹¹ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, II, partea a V-a, p.692.

⁹² M. Dan, *Cehi, slovaci și români în veacurile XIII-XIV*, Sibiu, 1944, p.99-100.

⁹³ Victoria Popovici, *Manuscrise și cărți rare din secolele XV-XVI*, în *Revista muzeelor*, 4, 1992, p.78.

⁹⁴ Vezi pentru aceasta capitolul I al lucrării noastre de doctorat, unde am tratat pe larg despre călătorii străini, care au venit la Tg. Trotuș și s-au referit la acest aspect al vieții spirituale (manuscris).

⁹⁵ C. Stoica, *op. cit.*, p.338; R. Manolescu, *Cultura ...*, p.81.

lucrare recent apărută⁹⁶, orașul Adjud a fost distrus în cea mai mare parte de viiturile puternice ale râului Siret, dar evident că și aici a existat o viață spirituală, determinată de credința oamenilor care au locuit și întemeiat acest oraș. Faptul că numele orașului e acela a unui sfânt reflectă acest lucru. În actul din 9 aprilie 1433, dat de voievodul Moldovei, Iliș, sașilor din cele șapte scaune ale Transilvaniei, orașul apare sub numele de "Egydhalma"⁹⁷. Cercetătorii au admis că "Egyd" provine de la latinescul "Aegidius", nume de sfânt. Din punct de vedere lingvistic, originea numelui Adjud se explică prin derivarea lui de la numele unguresc de botez EGYED=AEGIDIUS=EGIDIU, din sinaxarul catolic, punându-se în legătură cu populația catolică ce a fost în oraș⁹⁸. Se admite faptul că Adjutul moldovean ar fi corespondentul Aiudului transilvănean⁹⁹.

Unii cercetători emit ipoteza că Adjutul a făcut parte din episcopatul cumenilor și se pare că e unul din centrele în care s-au așezat elemente germane și ungare venite din Transilvania, de care amintește actul papal din 14 noiembrie 1234¹⁰⁰. Aceste elemente străine, influențate încă de atunci de populația românească în mijlocul căreia s-au stabilit, au sfârșit cu timpul prin a se contopi cu ea¹⁰¹.

Populația românească și-a avut credința ei de rit ortodox. Evident că au existat în oras biserici aparținând acestui cult. Din motivele arătate mai sus, prin distrugerea unei mari părți a orașului de râul Siret, n-au mai fost depistate urmele acestor lăcașuri. S-a identificat în marginea vechiului oraș (Adjutul Vechi de astăzi) un cimitir din secolele XVI-XVIII¹⁰². La fel, au existat și lăcașuri de cult de alte credințe și în special de rit catolic, dar care nu s-au mai păstrat. Izvoarele scrise și călătorii străini nu ne relevă nimic despre acest centru, nici chiar în veacurile XVI-XVII. Un singur călător, Paolo Bonici, relatează că a plecat la 1623 din Tg. Trotuș spre Adjud, fără să-i nominalizeze calitatea de oraș¹⁰³.

La vie spirituelle dans les villes du sud-ouest de la Moldavie (XIVe-XVIIe siècles) (Résumé)

La présente étude a pour objet la vie spirituelle dans les villes médiévales Bacău, Târgu Trotuș et Adjud, situées au sud-ouest de la Moldavie. Les informations des sources écrites n'en sont pas trop riches, mais elles sont, par bonheur, complétées par les fouilles archéologiques entreprises les dernières décennies.

Les chroniques et les actes de chancellerie attestent la présence, dans l'aréal en question, de plusieurs églises, orthodoxes et catholiques. Sur les dernières il y a des références assez consistantes dans les notes des missionnaires et des prélats catholiques qui ont voyagé au sud-ouest de la Moldavie. Au début du XVe siècle dans cette région se sont réfugiés pas mal de Hussites qui avaient joui de la protection des autorités. La plupart des habitants catholiques étaient d'origine hongroise et allemande, étant colonisés de Transylvanie.

Bien des églises attestées dans les documents ont été recherchées du point de vue archéologiques aussi, ainsi que l'on a obtenu des données importantes sur la planimétrie, la chronologie du système de construction etc. De même, on a recherché aussi les nécropoles situées autour des complexes de culte, ce qui a permis de faire des observations intéressantes sur le rituel et l'inventaire funéraire. Parmi les nécropoles découvertes, la plus étendue est celle de Târgu Trotuș, où l'on a recherché 214 tombes. Leur inventaire, composé d'objets de parure, d'accessoires vestimentaires, de monnaies etc., reflète certaines tendances esthétiques d'une part, et d'autre part, les orientations prépondérantes du commerce avec les régions avoisinantes.

⁹⁶ Al. Artimon, *Civilizația medievală...*, p.158-167.

⁹⁷ M. Costăchescu, *Documente moldovenesti...*, II, p.646-648.

⁹⁸ I. Gabor, *op. cit.*, p.7.

⁹⁹ C.C. Giurescu, *Târguri sau orașe...*, p.178.

¹⁰⁰ Hurmuzaki, *Documente...*, I, p.178.

¹⁰¹ C.C. Giurescu, *Târguri sau orașe...*, p.42.

¹⁰² Vezi capitolul VI, punctul 2 al lucrării noastre de doctorat.

¹⁰³ *Călători străini...*, V, p.20.

Légende des figures

Fig. 1. Bacău. 1, Église de l'époque d'Étienne le Grand. 2, Les murs de l'autel côté est.

Fig. 2. Tg. Trotuș. Le plan de l'église avec l'emplacement des tombes découvertes dans la période de années 1981-1983.

Fig. 3. Tg. Trotuș. Église du XIVe siècle et le cimetière médiéval des XVe-XVIIe siècles. Les campagnes de fouilles archéologiques des années 1981-1983, 1990-1994 et 1997.

Fig. 4. Tg. Trotuș. 1, Profil de la paroi du nord de la section XIV (m 14-29). 2, Profil de la paroi côté est de la section XII. 3, Profil de la paroi ouest de la section.

Fig. 5. Tg. Trotuș. a, Vue sur les fouilles de la section X, b, c, et d, Vue sur les fondations de l'église du XIVe siècle.

Fig. 6. Tg. Trotuș. a et c, Vue du côté est de la section XIV, avec le mur côté est de l'église au premier plan. b, Vue du côté est avec l'intérieur de l'église.

Fig. 7. Tg. Trotuș. a, Vue sur une pierre tombale à l'intérieur de l'église. b, Vue du côté est de la zone est de l'église. Au premier plan, des tombes. c, Pierre à incision découverte dans le mur nord-ouest de l'église. d, Pierre tombale à lettres cyrilliques.

Fig. 8. Tg. Trotuș. Plan de la section XXXI avec la mise en vedette des tombes.

Fig. 9. Pierre tombale à inscription en slavons.

Fig. 10. Tg. Trotuș. Monnaies, accessoires vestimentaires et objets de parure découverts dans les tombes.

Fig. 11. Tg. Trotuș. Monnaies, accessoires vestimentaires et objets de parure découverts dans les tombes.

Traduit par Michaela Spinei

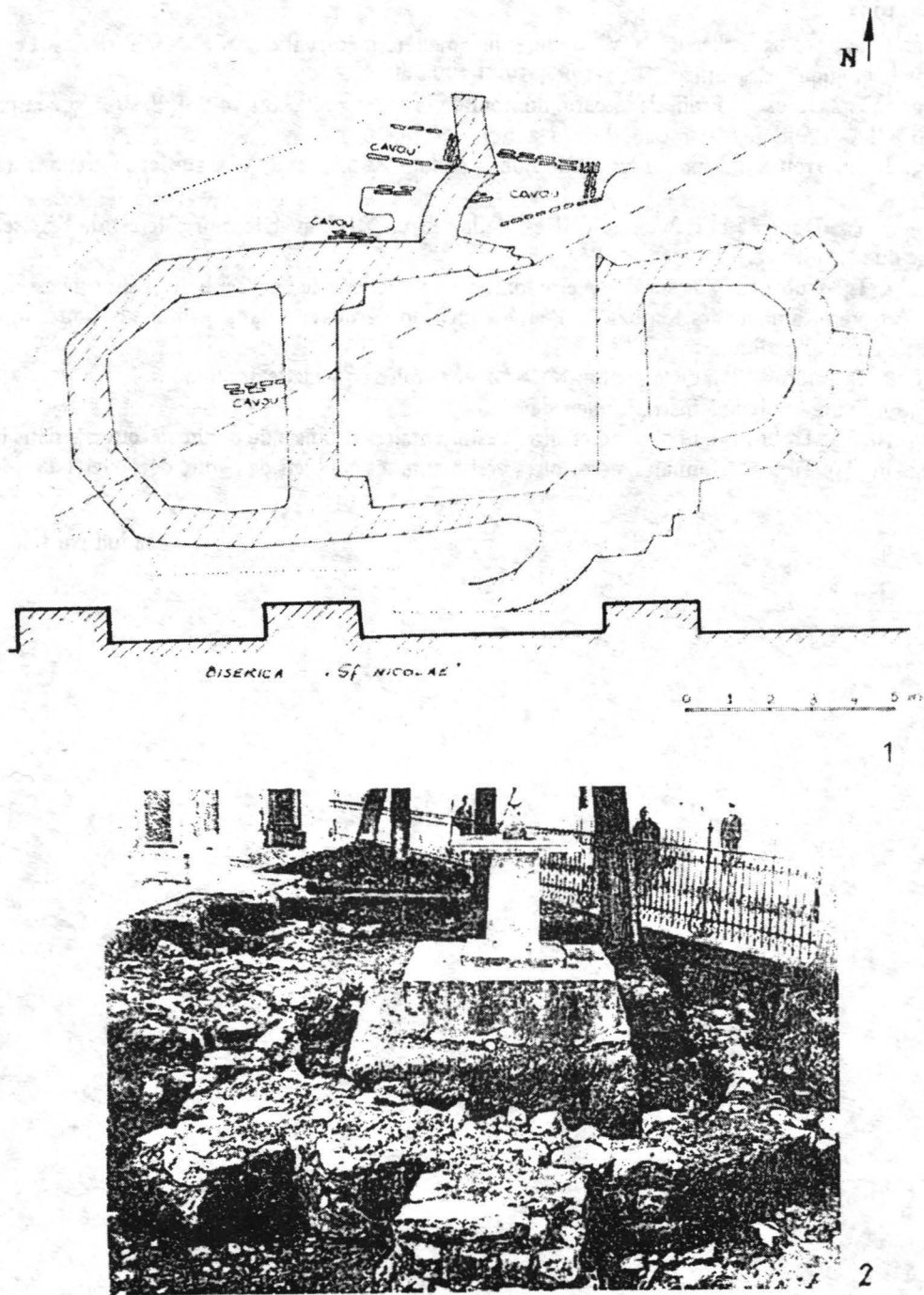

Fig.1. Bacău. 1. Biserică din epoca lui Ștefan cel Mare. 2. Zidurile altarului dinspre est

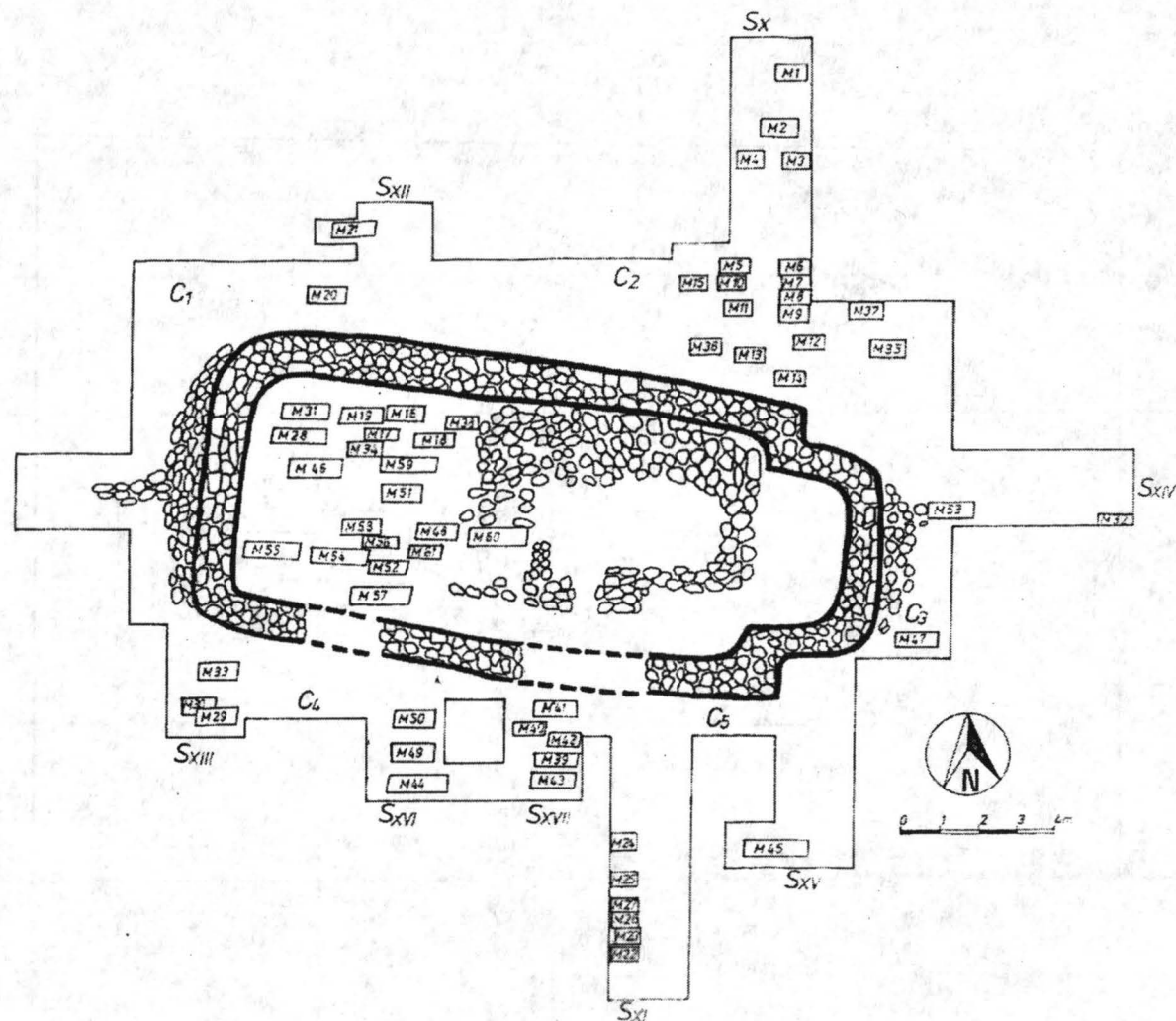

Fig.2. Tg. Trotuș. Planul bisericii cu localizarea mormintelor descoperite în perioada anilor 1981-1983

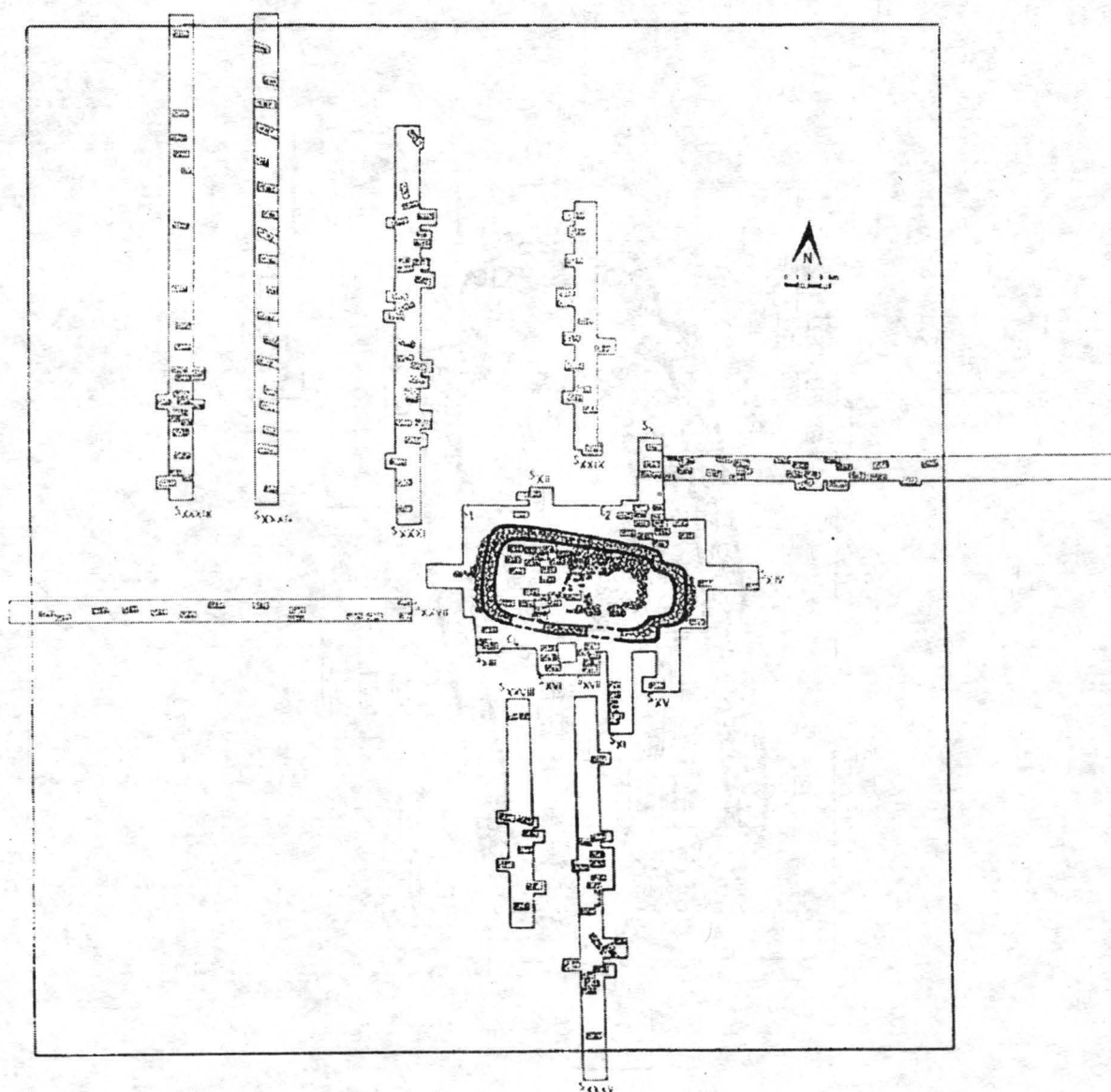
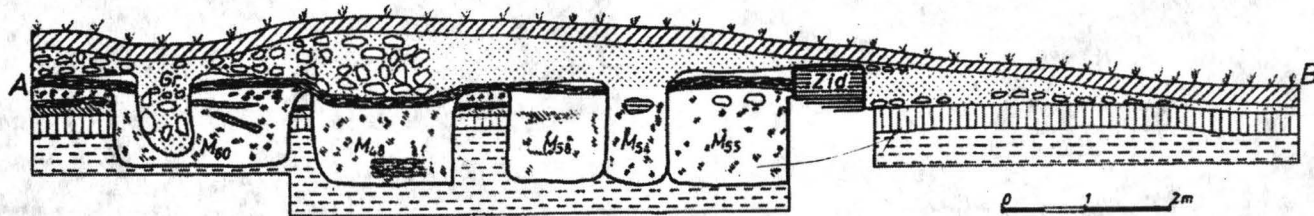

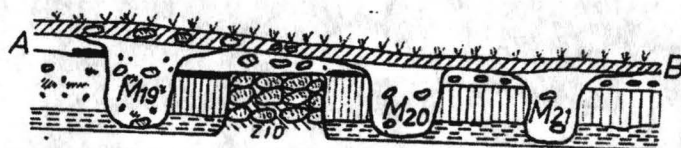
Fig.3. Tg. Trotuș. Biserică din secolul al XIV-lea și cimitirul medieval din secolele XV-XVII. Campaniile de cercetări arheologice din anii 1981-1983, 1990-1994 și 1997

LEGENDA

Pământ negru-arabil	Pământ galben murdar - viu.
Strat de pământ cu pietre	Dungă pământ galben.
Arsură	Grepți morminte
Umplutură pământ galben cu negru	Piatră mormintă
Strat pământ galben	Urme sicriu - lemn de stejar putrezit.
Pământ cenușiu închis.	Pietre râu - nival pavaj

1

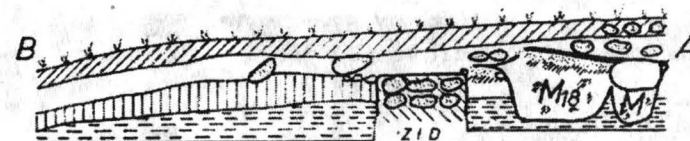

LEGENDA

- Pământ negru-arabil	- Dungă arsură
- Pământ cenușiu deschis	- Pământ de umplutură negru cu lentile galbene
- Pământ cenușiu închis	- Pietre
- Pământ galben murdar-viu	

0 0.5 1 2m

2

LEGENDA

- Pământ negru-arabil	- Fragmente de mortar
- Pământ cenușiu deschis	- Dungă de arsură neagră și cărămidă
- Pământ cenușiu închis	- Lentile de pământ galben
- Pământ galben murdar-viu	
- Pietre	

0 0.5 1 2m

3

Fig.4. Tg. Trotuș. 1. Profilul peretelui de nord al secțiunii XIV (de la m. 14-29). 2. Profilul peretelui de est al secțiunii XII. 3. Profilul peretelui de vest al secțiunii

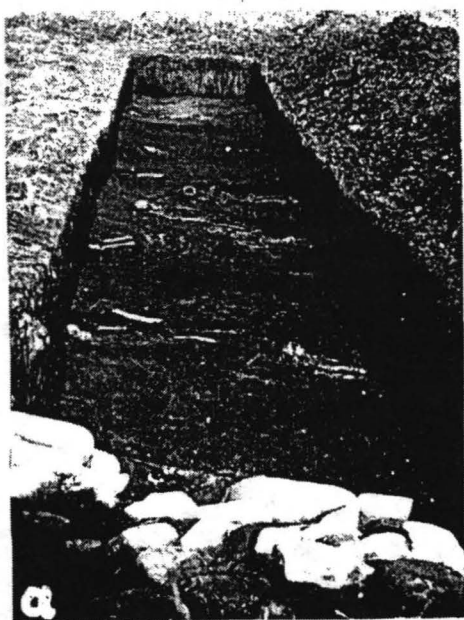

Fig.5. Tg. Trotuș. a. Vedere asupra cercetărilor din secțiunea X; b,c, și d. Vedere asupra fundațiilor bisericii din secolul al XIV-lea

Fig.6. Tg. Troțuș. a și c. Vedere dinspre est a secțiunii XIV, cu zidul de est al bisericii în prim-plan. b. Vedere dinspre est cu interiorul bisericii

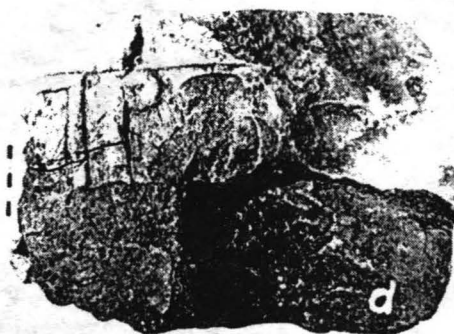
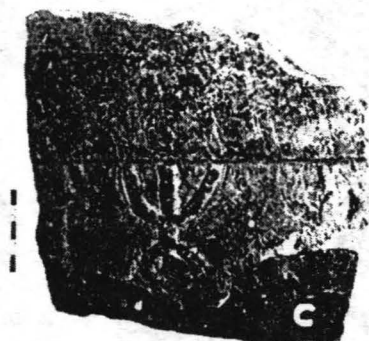

Fig.7. Tg. Trotuș. a. Vedere asupra unei lespede de piatră pusă deasupra unui mormânt din interiorul bisericii. b. Vedere dinspre est a zonei de nord-est a bisericii. În prim-plan morminte. c. Piatră cu incizie descoperită în zidul de nord-vest al bisericii. d. Lespede cu litere chirilice

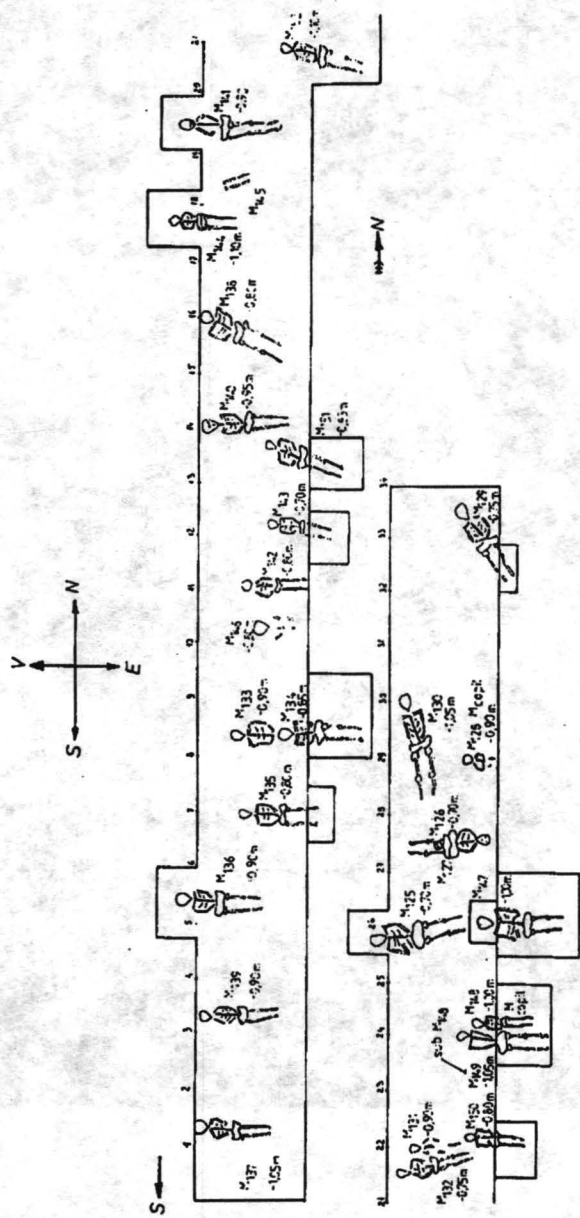

Fig.8. Tg. Troțuș. Planul secțiunii ××××I cu localizarea mormintelor

Fig.9. Piatră de mormânt cu inscripție în limba slavonă

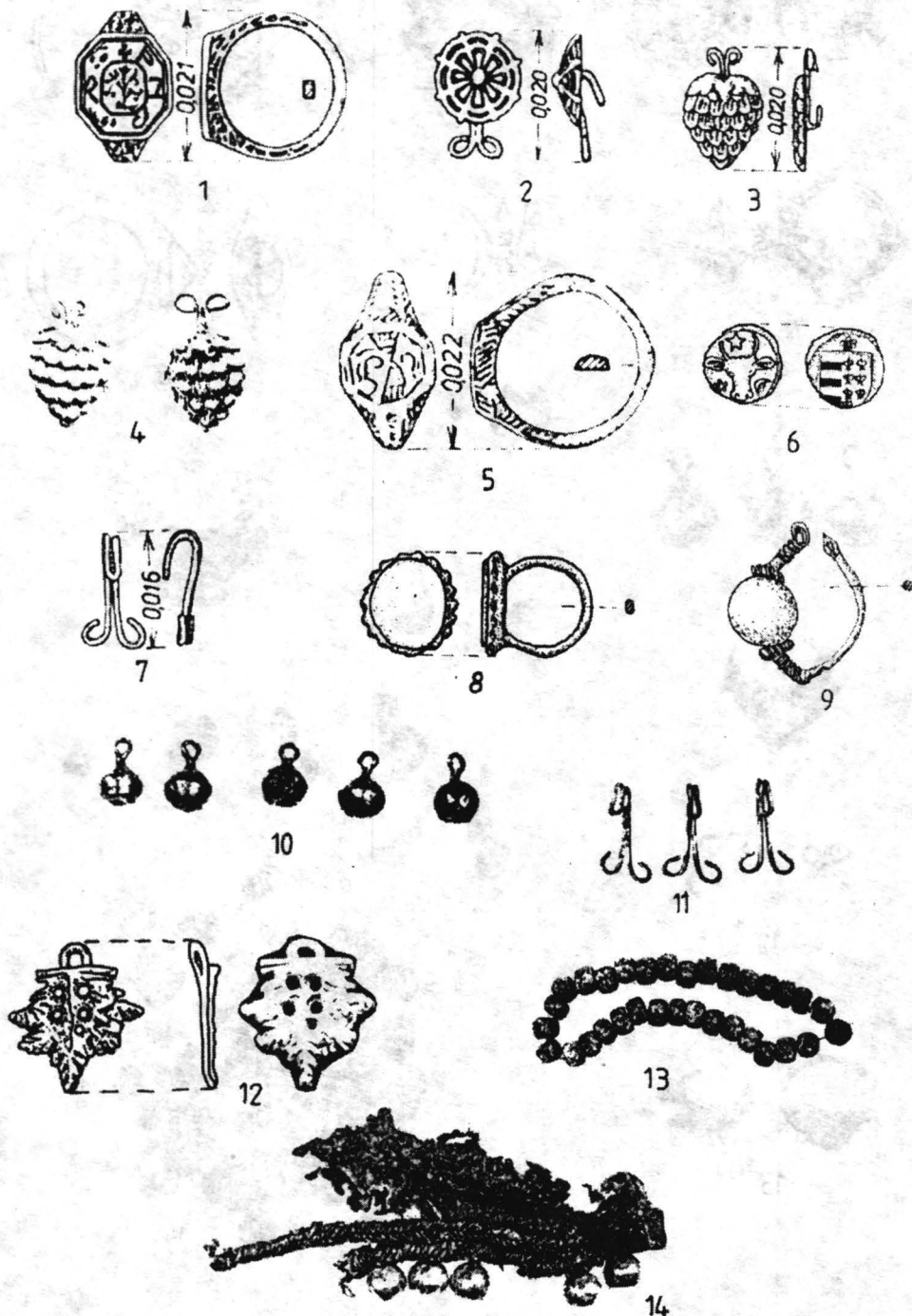

Fig.10. Tg. Trotuș. Monede, accesorii vestimentare și obiecte de podoabă descoperite în morminte

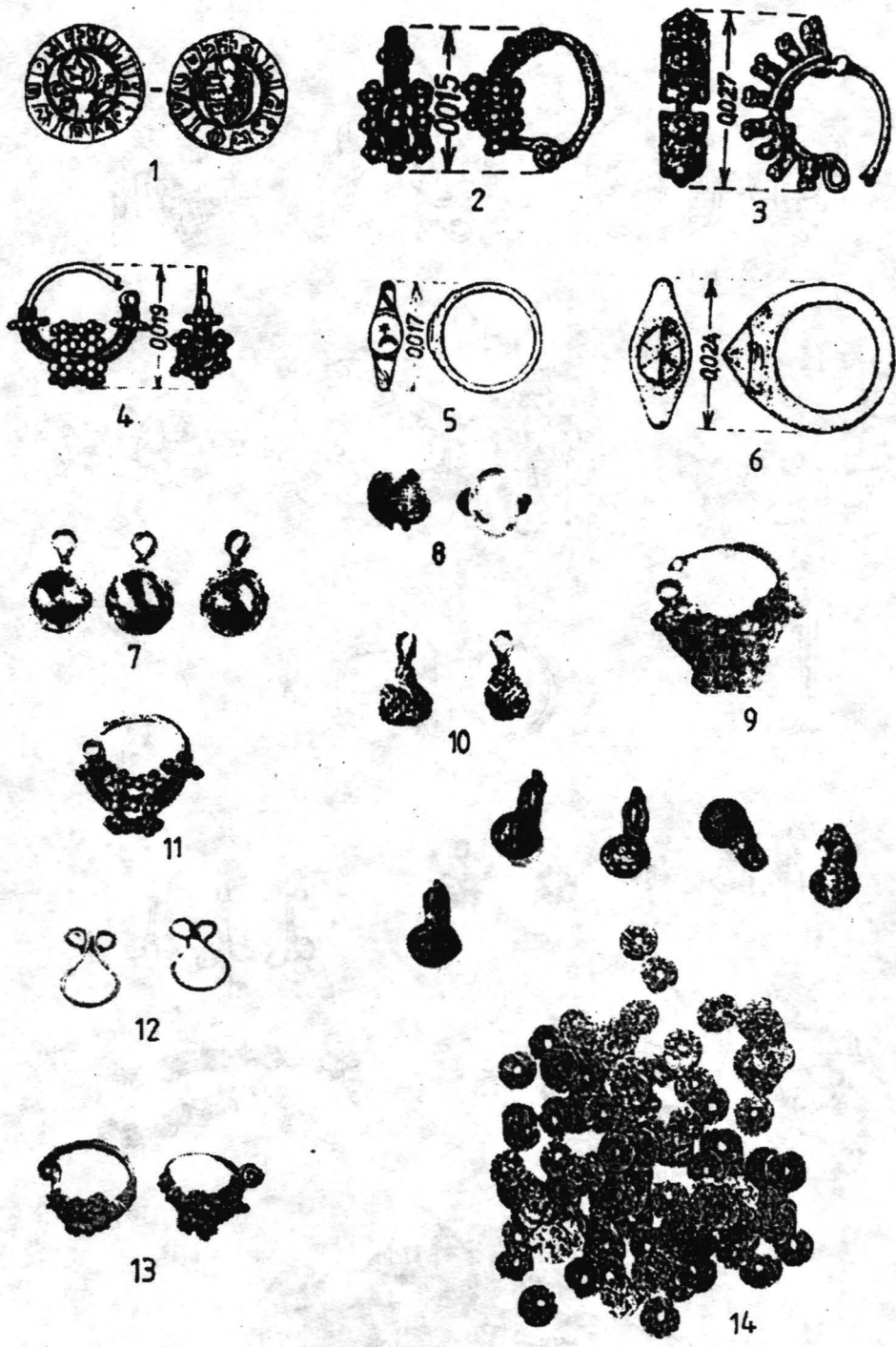

Fig.11. Tg. Trotuș. Monede, accesorii vestimentare și obiecte de podoabă găsite în morminte

Anexele gospodărești de la Orheiul Vechi din secolul al XV-lea și de la începutul secolului al XVI-lea

PAVEL BĂRNEA, TATIANA REABOI

Cercetările din ultimele decenii de la Orheiul Vechi (Rep. Moldova) au dus la descoperirea unui număr impunător (peste 300) de construcții cu meniri diverse: de la locuințe cu plan complex până la gropi simple. Caracterizarea succintă a unora dintre ele a făcut obiectul mai multor articole și rapoarte de săpături diseminate în diferite publicații¹.

Anexele gospodărești se deosebesc de locuințe prin lipsa instalațiilor de încălzit și prin dimensiunile mai reduse, dar rămân apropiate de locuințe prin formă, prezența gărlicelor, tehnică și material de construcție.

Valoarea lor științifică constă nu numai în modul și tehnica de construcție, ci și în aceea că în ele s-au păstrat și au fost descoperite materiale foarte interesante, unice uneori, care prezintă o mare importanță ca izvor istoric, păstrate în complexe închise, ce dau posibilitatea de a formula și de a sprijini importante concluzii. Ca exemple grăitoare în acest sens servesc diverse anexe, precum pivnița I, magazia 1, cât și alte construcții cu un inventar variat și bogat.

Spre deosebire de locuințe, frecvent menționate în literatura de specialitate, anexele gospodărești descoperite în așezările medievale de la est de Carpații Orientali nu au fost studiate cu prea multă acribie. Este drept că unele dintre ele au fost incomplet publicate, însă încercările de generalizare lipsesc. Doar în mod succint au fost descrise construcțiile de lemn cu caracter auxiliar de la Baia².

Despre construcțiile gospodărești de la Orheiul Vechi s-a vorbit în treacăt, într-o formă generalizată, realizându-se și o tipologie sumară. În această categorie de construcții au fost plasate magazinele, pivnițele și gropile menajere³, fiind introduse în circuitul științific un șir de anexe gospodărești mai interesante descoperite în anii 1968-1975⁴.

Anexele gospodărești erau dispuse pe tot teritoriul orașului medieval, între locuințe ori în apropierea lor. În momentul descoperirii se prezentau precum unele pete de forme diferite pe fondul lutului steril.

Atenția principală a fost acordată studierii caracterului și destinației acestor construcții. La Orheiul Vechi au fost descoperite în total 29 de anexe gospodărești sau menajere. Toate erau adâncite în pământ, de tip bordei. Acestea sunt construcțiile 4, 8, 11, 16, 17, 18, 20, 21, 24, 35, 37, 38, 40, 41, 44, 47, 49, 50, 53, 56, 58, 61, 62, 63. Unele dintre acestea erau dreptunghiulare, mai rar ovale, dar cel mai frecvent pătrate, mai cu seamă cele prevăzute cu gărlie. În majoritatea cazurilor erau orientate conform punctelor cardinale (12) sau pe linia nord-sud (14) și mai rar vest-est (3). Dimensiunile erau diferite, de la 3,0 x 2,85 m până la 8,4 x 6,4 m, suprafața ajungând până la 55 m². Podeaua era de obicei din lut steril, bătătorit, într-un caz a fost lutuită, iar în altul era de lemn (pivnița 1). Toate anexele gospodărești au fost adâncite în solul steril de la 0,70 m și până la 1,00-1,65 m.

Multe din vestigiile anexelor au fost distruse în timpul incendiilor și aveau pereții carbonizați. În numeroase dintre ele au fost descoperite rămășițe de stâlpi, bărne așezate orizontal sau vertical, cununi inferioare de bărne, care formau talpa construcției.

Din cercetarea acestor construcții au rezultat câteva variante în realizarea pereților:

¹ Cf. *Archeologiceskie issledovanija v Moldavii*, Chișinău, 1969-1987; E.N. Abyzova, P.P. Bărnea, A.A. Nudel'man, *Drevnosti Starogo Orheja. Moldavskij period*, Chișinău, 1982, p. 19-25; *Archeologiceskie issledovanija v Starom Orhee*, Chișinău, 1991.

² Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, I, Iași, 1980, p. 25, 27-28; *Ibidem*, II, 1984, p. 42-43.

³ P. P. Bărnea, *Pamjatniki kul'tury moldavan (XV-XVII)*, în *Drevnjaja kul'tury Moldavii*, Chișinău, 1974, p. 187-188.

⁴ E.N. Abyzova, P. P. Bărnea, A. A. Nudel'man, *op.cit.*, p. 19-25.

a) construcții compuse în cununi de bârne, legate la capete "în cheotori" (construcțiile 11, 14, 20, 40, 44, 49, 53, 62). Este clar că spațiul dintre groapa de fundație și pereții construcțiilor a fost umplut cu pământ turnat bătătorit;

b) construcții cu pereți din bârne orizontale (pivnița 1, magazia 1, construcțiile 43, 54). Informații ample despre acest procedeu constructiv ne oferă vestigiile pivniței I și ale magaziei I. La baza gropii pivniței situate în centrul așezării în fața moscheii din secolul XIV a fost așezată o talpă din cununi de bârne cu dimensiunile de 20 x 20 cm, fasonate, prinse "în cheotori". În bârne au fost cioplite orificii pătrate de 10 x 10 cm, "șiruri" pentru montarea cepului pătrat al bărnei verticale. Judecând după rămășițele construcțiilor, astfel de bârne verticale se montau și la mijlocul fiecărui perete. Spațiul dintre pereții gropii de fundație și bârnele verticale era căptușit cu bârne orizontale, care erau prinse fix cu alte bârne de pereții gropii. Pereții pivniței au fost unși cu un strat de lut. Spațiul dintre pereții gropii și căptușeală era umplut cu pământ turnat și bătătorit. Dimensiunile pivniței erau de 4,20 x 4,40 m. În pivniță ducea gârliciul de la intrare (2,80 x 1,40 m) cu cinci trepte. Patru stâlpi verticali susțineau bârnele orizontale de la pereții gârliciului⁵.

De o construcție asemănătoare era și magazia 1, situată în partea nordică a așezării, la 150 m nord de ruinele moscheii, la stânga drumului care duce spre satul Trebujeni. Forma construcției era apropiată de pătrat și avea dimensiunile 4,40 x 4,30 m, iar orientarea E-V. În magazie s-au păstrat resturile a opt stâlpi verticali, care fixau bârnele orizontale ale pereților de pereții gropii de fundație: trei pe peretele de sud, trei pe cel de est și doi pe cel nordic. Stâlpii erau fixați pe talpa de bârne cu ajutorul cepurilor de la capătul inferior al acestora, în orificii pătrate cioplite la colțurile tălpii. Magazia a fost prevăzută cu un gârlici cu cinci trepte, căptușit cu scânduri așezate orizontal, susținute de stâlpi verticali⁶. Pereții magaziei au fost lutuiți.

c) construcții ale căror pereți au fost realizați din căptușeală de scânduri puternic strânse una de alta, astfel ca marginea unei scânduri să se suprapună peste muchia celei următoare. La părțile inferioară și superioară această căptușeală era susținută de bârne orizontale, fixate de stâlpi verticali în colțurile construcției și la mijlocul peretilor (17, 25, 35, 44);

d) construcții cu pereți din stâlpi de la care s-au păstrat gropile. Aceste construcții erau căptușite cu scânduri fixate orizontal de carcasa de stâlpi. Carcasa putea uneori să fie împletită din nuiile (16, 51);

e) ultima variantă de construcție nu poate fi determinată. S-au păstrat numai gropile de fundație, fără urme de lemn (18, 24, 47, 50, 56, 58, 61).

În majoritatea cazurilor întâlnite în anexele gospodărești erau marcate de gârlice, care ieșeau în afara limitelor construcțiilor. Acestea erau prezente îndeosebi în construcțiile cu pereți de bârne și căptușeală verticală sau orizontală, ori cu carcasă de stâlpi. Gârlicele erau de două feluri: cele care se adânceau lin, oblic, spre podea și cele din trei sau cinci trepte. Dimensiunile gârlicelor mergeau de la 1,40x1,20 și până la 4,80x1,40x5,00x1,50 m. De obicei erau căptușite cu lemn, în mod orizontal sau vertical. Și treptele erau căptușite cu lemn, de obicei cu scânduri. Pereții gârlicelor erau lutuiți. Într-un caz a fost descoperit un gârlici (25) care cotea în unghi drept⁷.

Foarte interesante se dovedesc a fi obiectele descoperite în umplutura anexelor gospodărești, fapt care le desemnează drept încăperi pentru păstrarea inventarului și a proviziilor: unelte de lucru: seceră, sfredel, daltă figurată, sulă, ac de os, foarfece în șarnieră, cuțit de cizmar; armament: lănci, sulite; harnasament: psalii, zăbale, scări de șa, catarama; inventar de uz casnic: cuțite, fusaiole, plăsele de os, ceramică; cereale: grâu, seceră, orz; podoabe: nasturi de aramă, inele de aramă, padantive, aplice, cercei de bronz etc; obiecte ce caracterizează construcțiile: scoabe, cuie, lacăte, chei, piroane, cahle, închizător, sfeșnice.

Un interes deosebit prezintă inventarul descoperit în trei anexe gospodărești:

Pivnița I : cufăraș de lemn, două funduri de butoi, ramă de fier a unui hârleț de lemn, suport de lut, sfeșnic vertical, tipar pentru turnat minereu, rondelă de os de la jocul de dame;

Magazia I : trei cuțite, creuzet, pinten cu benzi, cuțitoaie, sfredel, zăbale, lacăt pentru cai, roată de lemn carbonizată, ace de fier și os, drâmbă, tigiaie de fier cu mâner, câteva detalii de la mecanismul de întindere a coardei arbaletii, resturi de piele de la un animal cu blană, mai multe vase de lut, deformate în timpul incendiului;

Construcția 37 : 14 vase întregi, de forme diferite, două castroane, două cufe, cuțit, inel de fier, sigiliu de bronz.

Astfel, inventarul din aceste construcții confirmă părerea că ele reprezintă locul principal de depozitare al obiectelor gospodărești și de uz casnic, a proviziilor. Pe lângă aceasta, asemenea construcții puteau servii și ca locuințe, fapt dovedit de prezența sfeșnicului de masă, dar și ca loc unde se puteau efectua reparații mărunte sau lucrări ce țineau de meșteșugurile casnice: cuțite cu lama curbă, foarfeci, ace etc.

⁵ *Ibidem*, p. 24, fig.12.

⁶ *Ibidem*, p. 25, fig.13.

⁷ *Ibidem*, p. 23, fig.11.

Materialul menționat demonstrează că anexele gospodărești de la Orheiul Vechi, după aspect, dimensiuni, materialul din care au fost făcute, dar și ca tip, aproape că nu se deosebesc cu nimic de locuințe, care prezentau aceleași caracteristici tehnice și puteau fi folosite pentru desfășurarea unor îndeletniciri casnice, repararea inventarului etc.

Household building of 15th-early 16th centuries from Orheiul Vechi (Abstract)

The article offers the characteristics and typology of the discovered in Orheiul Vechi (Old Orhei) supplementary construction, close to dwelling in appearance, size, constructive peculiarities and building material. These are pit-houses with walls out of wood without heating construction of pantry type. Usually different household equipment was kept there but in summer time they could have been used as dwellings or as the place for domestic production, equipment repairing etc.

Inside these constructions often there are very interesting finds, represented by characterise the level of development of the material culture of urban population in the period under consideration.

Habitatul medieval de pe cuprinsul comunei Zamostea (județul Suceava)*

MUĞUR ANDRONIC

În cursul săpăturilor de salvare efectuate pe arealul hidroamenajării de la Vârful Câmpului, din luna august a anului 1990, pe tarlaua Măzăreanu din satul Lunca, au fost descoperite vestigiile arheologice ce au aparținut unei locuințe medievale. În acest punct, în dreptul gospodăriei lui Ion Irimescu, a fost trasată o secțiune de control cu dimensiunile de 20 x 2 m, care a dus la identificarea complexului amintit la circa 10 m sud de actualul mal înalt al Siretului¹. Deoarece la suprafața solului aici există un strat gros de aproximativ 30 cm de pământ gălbui și nisip aluvionar, fără să putem cunoaște exact data acestor depuneri raportate la momentul amenajării locuinței, ne găsim în situația de a specifica doar că nivelul de călcare în aceasta se găsea plasat la adâncimea de circa 55 cm față de nivelul actual de arătură. Oricum însă, putem considera că avem de-a face cu o construcție de suprafață, ușor adâncită în sol.

Laturile locuinței, trasând un dreptunghi, au fost de aproximativ 3 x 2,60 m. Locuința nu a fost înzestrată cu vreo instalație de foc sau alte amenajări deosebite. Pe podea au fost descoperite doar două grupaje restrânse de lespezi de piatră locală (fig. 2). Alături de o cantitate modestă de chirpic, ceramică fragmentară și oase de animale, în principal bovine, în pământul de umplutură a fost găsit și un vârf de săgeată (fig. 3/10).

Ceramica fragmentară prezintă un decor variat, de la tipul de pastă de aspect mai puțin evoluat (peretii groși, microprundișuri în componentă, ardere inegală spre cenușiu-roșcat închis), până - este drept, în cazuri rare - la ceramica nisipoasă fină, arsă uniform la cărămiziu. Cel mai important eșantion îl reprezintă însă cantitatea de material descoperită pe nivelul podelei. În acest caz predomină categoric specia de tip grosier cu profile ce se încadrează cronologic spre sfârșitul veacului al XIV-lea și începutul celui următor (fig. 3/1-5), interval de timp în care plasăm și noi perioada de existență a locuinței. Ulterior, după distrugerea sa prin incendiere, în groapa fostei locuințe s-au mai colectat sau aruncat voit și alte resturi ceramice de epocă mai nouă.

O altă problemă pe care o implică descoperirea este aceea a atribuirii locuinței unei așezări rurale cunoscute ca existând în microzonă în acele timpuri, deoarece din analiza prezentei vestigiilor ceramice medievale, depistate până acum perieghetic pe întreg cuprinsul comunei Zamostea², putem afirma cu certitudine că aici au existat în evul de mijloc cel puțin două așezări rurale distincte. Una dintre ele se găsea pe cursul superior al pârâului Baranca, afluent de stânga al Siretului, nu departe de actuala limită nordică a pădurii Zamostea. Aici, în punctul 7 A și în apropiere, în 7 C, au fost descoperite ceramică fragmentară din secolele XIV-XVII și mici bucăți de zgură provenită de la reducerea minereului de fier. Cea de a doua așezare era plasată pe cursul inferior al pârâului Verehia, acolo unde au fost identificate, în punctele 6 B și 3 B, vestigii medievale din veacurile XIV-XVI (cf. fig. 1).

Zamostea nu este unul din satele cu frecvente menționări documentare. Cea mai veche atestare a sa ne oferă și informații interesante. Este vorba despre cunoscutul document din 15 martie 1490³, unde, după cea de a "23-a biserică, la Zamostia, cu popă", urma cea de a "24-a biserică, cu popă, la Basinț" (s.n.), după acestea figurând în ordine cele de la "Băilăuți"⁴, "Grămești" ("La Grama"), "Calafendești" (Calafindești, n.n.), "Călinăuți" (Călinești,

* Comunicare prezentată la simpozionul "Artă și civilizație medievală", Suceava, 24-25 noiembrie 1995.

¹ La aceasta trebuie să ținem cont și de ruperile succesive ale malului râului, care erodează neîncetat terenul în acest cot al cursului său și care s-au putut petrece aici vreme de secole. Cf. M. Andronic, *Repertoriul arheologic al comunei Zamostea (județul Suceava)*, în *Suceava*, XXI, 1994, p. 15 (pe hartă punctul 6A).

² M. Andronic, *op. cit.*, p. 14, 16.

³ DRH, A, *Moldova*, III, p.138, nr. 73.

⁴ După autorii volumului de documente citat, satul este plasat în arealul localității Bălinești, comuna Grămești, județul Suceava (*Ibidem*, p. 565).

n.n.)⁵, Românești ("La Roman"), "Crănicești" (Crănicești, n.n.), Bădeuți etc. Satul Basinți, menționat imediat după Zamostea (ceea ce a făcut în mod logic să fie plasat geografic de autorii volumului de documente citat în vecinătatea Zamostei), este astăzi dispărut⁶.

Existența sa nu a fost deosebit de îndelungată, de vreme ce nu mai apare pomenit în alte contexte documentare. Sate cu nume apropiate, "Băsești" sau "Băsăști", au fost menționate de-a lungul timpului în ținuturile Bacău și Fălciu⁷.

O altă localitate cu numele Zamostea a fost amintită frecvent în cursul secolului XVII în ținutul Cernăuți, lângă Bănila pe Prut, Bărbesti și Văscăuți, "cu loc de mori pe pârâul Berejnița"⁸. Prima atestare documentară a acestui sat datează din 13 decembrie 1433⁹.

Revenim însă la Zamostea de pe Siret, care re apare într-o hotărnicie din august 1629, prin care se stabilesc limitele teritoriale ale unei moșii în dispută din vatra satului Bălinești: "Grămești, vadul Căndești, Cudrina (deal numit astfel și astăzi în Grămești, n.n.), Botoșanița, Calafindești, Siret, Zamostie, Vatra Roșie, cotitura Verechiei, moara Tăutului (de pe Verehia, n.n.)"¹⁰. Incitant, aici apare pentru prima și ultima dată toponimul "Vatra Roșie", încadrat fiind de numele satului la care facem acum referiri și de cotitura Verechiei, de pe cursul ei inferior. Aceasta ne face să presupunem că "Vatra Roșie" se referă la prima vatră de amplasare a Zamostei, pustie deja în veacul al XVII-lea. Abundența în arătură în acele timpuri a chirpicului de la fostele locuințe (poate și a celui provenind de la habitatul culturii Sântana de Mureș din aceeași zonă, punct arheologic 6 B¹¹), a putut să ducă la alegerea unei astfel de denumiri.

La acestea mai adăugăm și informația primită de la unii locuitori din zonă că pe terasa dreaptă a Verechiei, chiar înaintea vărsării sale în Siret, s-au identificat ocazional în mai multe rânduri oase umane, ceea ce ne face să presupunem că aici - în lipsa atestării descoperirii în teren și a unui inventar ceramic fragmentar funerar, nelipsit de regulă în cazul necropolelor Sântana de Mureș - poate fi vorba de un foarte vechi cimitir al satului Zamostea. Ipotetic, deci, avansăm opinia că la un moment dat, spre sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul celui următor, vatra satului s-a deplasat din motive rămase necunoscute spre amplasamentul actual axat pe confluența pâraielor Prisos și Baranca.

În ceea ce privește existența localității Basinți, considerăm că vatra sa a existat în punctul arheologic 7 A, pe pârâul Baranca, acolo unde, alături de ceramică fragmentară din secolele XIV-XV, au fost descoperite inclusiv urme materiale ale unor activități metalurgice. Ceramica fragmentară datată în secolul al XVII-lea, identificată în punctul 7 B din apropiere credem că este legată mai degrabă de unele locuri sporadice ulterioare dispariției acestui sat, datorate locuitorilor din Zamostea, sau reprezintă pur și simplu o licărire din vechiul habitat Basinti, care, ulterior, prin adaos etnic, în principal din Zamostea, va da naștere satului Răuteni de astăzi.

În acest context al demersului cognitiv și în această fază incipientă a sa, considerăm că locuința la care au fost făcute referiri aparținea satului medieval Zamostea, având însă o amplasare - și credem că nu era singura - mai aparte, nu pe terasa pârâului Verehia, ci nu departe, pe cea a râului Siret.

De altfel, însăși etimologia numelui Zamostei, pornind în chip logic de la existența unui pod de trecere a Siretului, ne întărește convingerea că plasarea teritorială propusă de noi pentru cele două așezări medievale este pe deplin corectă.

Mediaeval habitat from Zamostea commune (Suceava county) (Abstract)

With the occasion of an archaeological test were discovered, in the nearly of the Siret River, the vestiges of a dwelling from the end of the 14th century or the beginning of the 15th century. Having already benefited of the publishing of all the archaeological sites discovered in the area of Zamostea and having used the information

⁵ Localitatea Călinești, azi dezvoltată în Călinești Cuparencu și Călinești Vasilache, se plasează în vecinătatea satelor Românești și Calafindești.

⁶ DRH-A, Moldova, III, p. 565, unde apare însă nominalizat sub forma "Băsinți".

⁷ Ibidem, II, p.164, nr.114, XXI, p. 240, nr. 184.

⁸ Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului, II, 1621-1652, p. 369, nr. 1878; Ibidem, III, 1653-1675, p. 71, nr.238; T. Balan, Documente_bucovinene, I, p. 215, 226, Ibidem, II-IV, passim.

⁹ T. Balan, op. cit., III, p.73.

¹⁰ Catalogul..., II, 1621-1652, p. 116, nr. 509.

¹¹ M. Andronic, op. cit., p.15.

registered in the documents, the autor localizes the area of Basinți village (14th-15th centuries - which doesn't exist anymore) in Zamostea area and attributes the discovered dwelling to this mediaeval village.

Figures explanation

Fig. 1. Map of Zamostea commune.

Fig. 2. Mediaeval dwelling-plan and profil.

Fig. 3. Pottery discovered in the dwelling (1-9) and iron arrowhead (10).

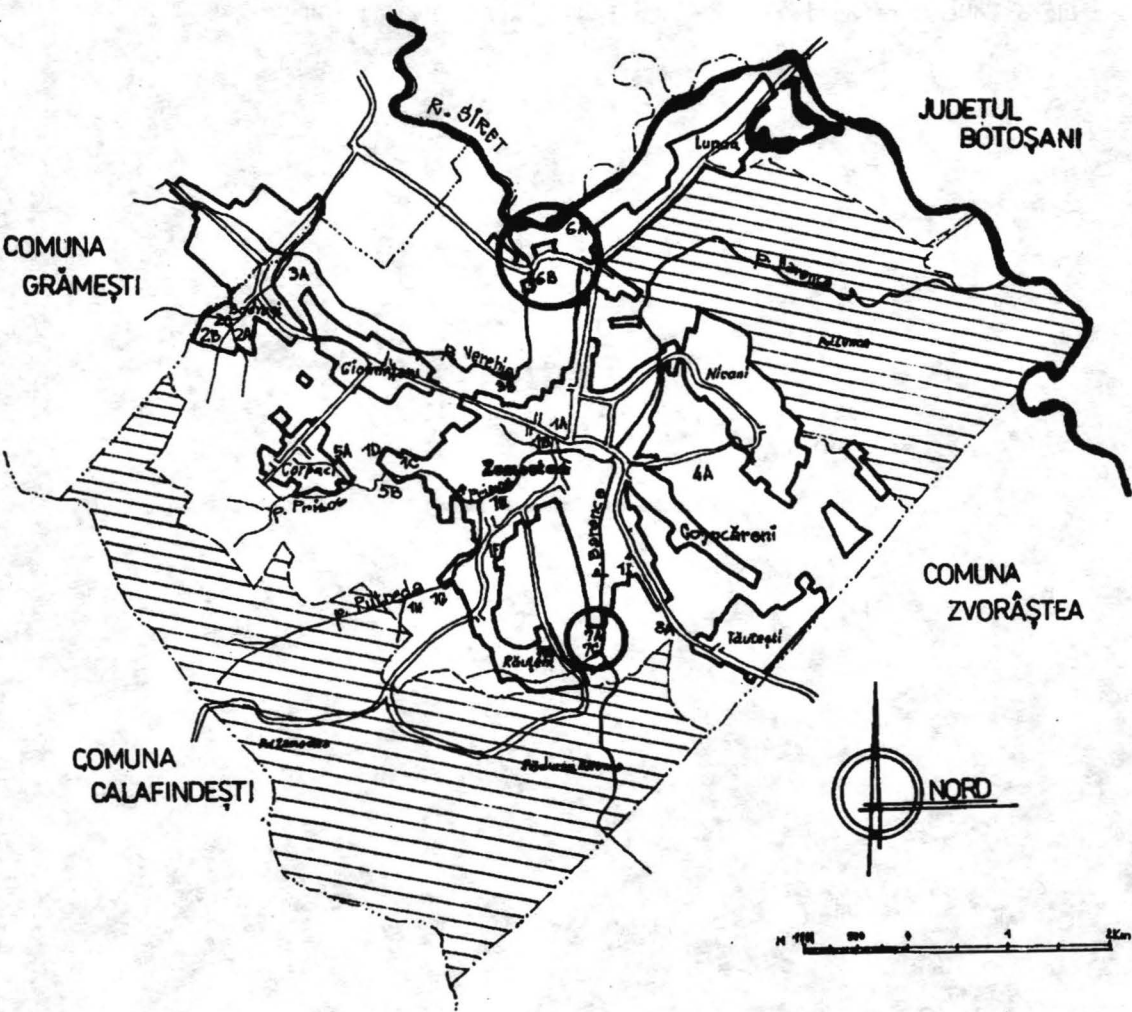

Fig.1. Harta comunei Zamostea

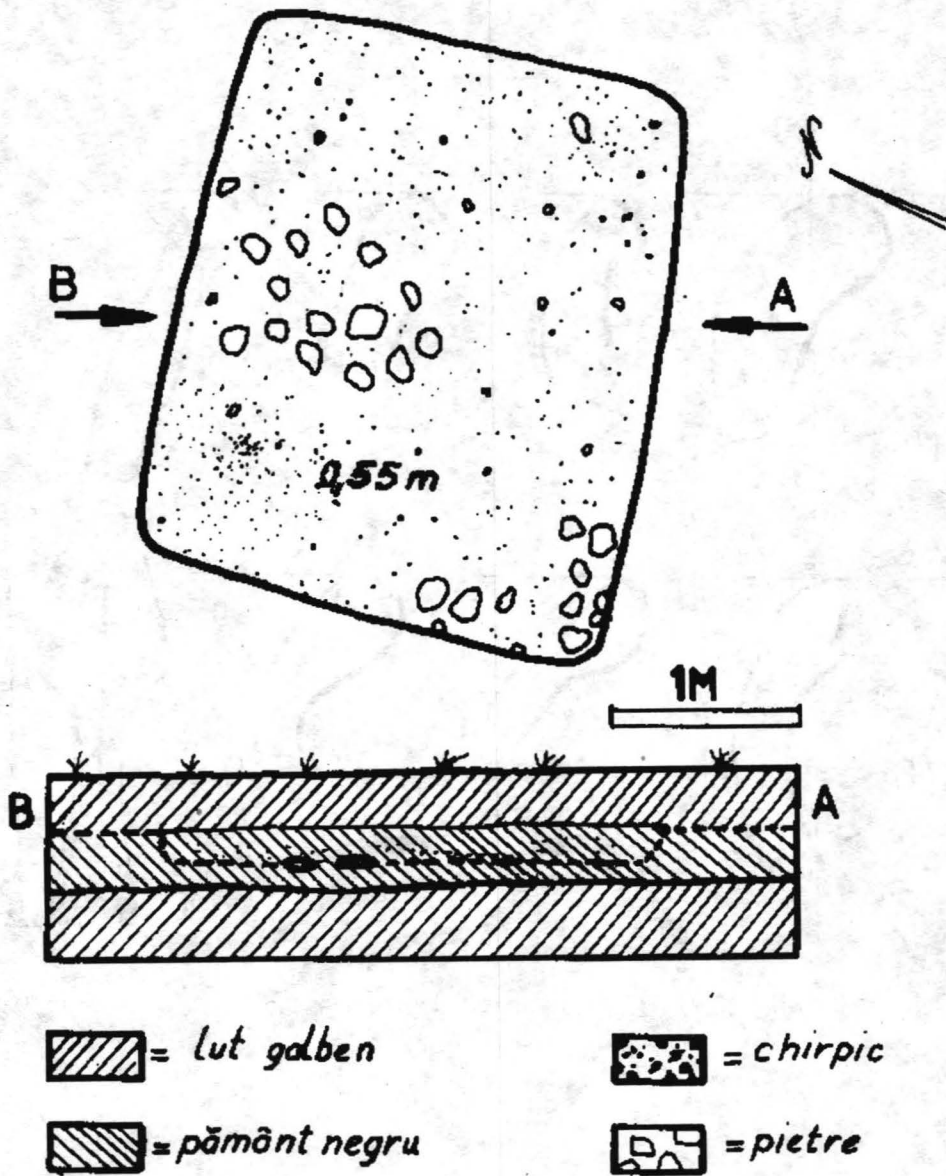

Fig.2. Planul și profilul locuinței medievale

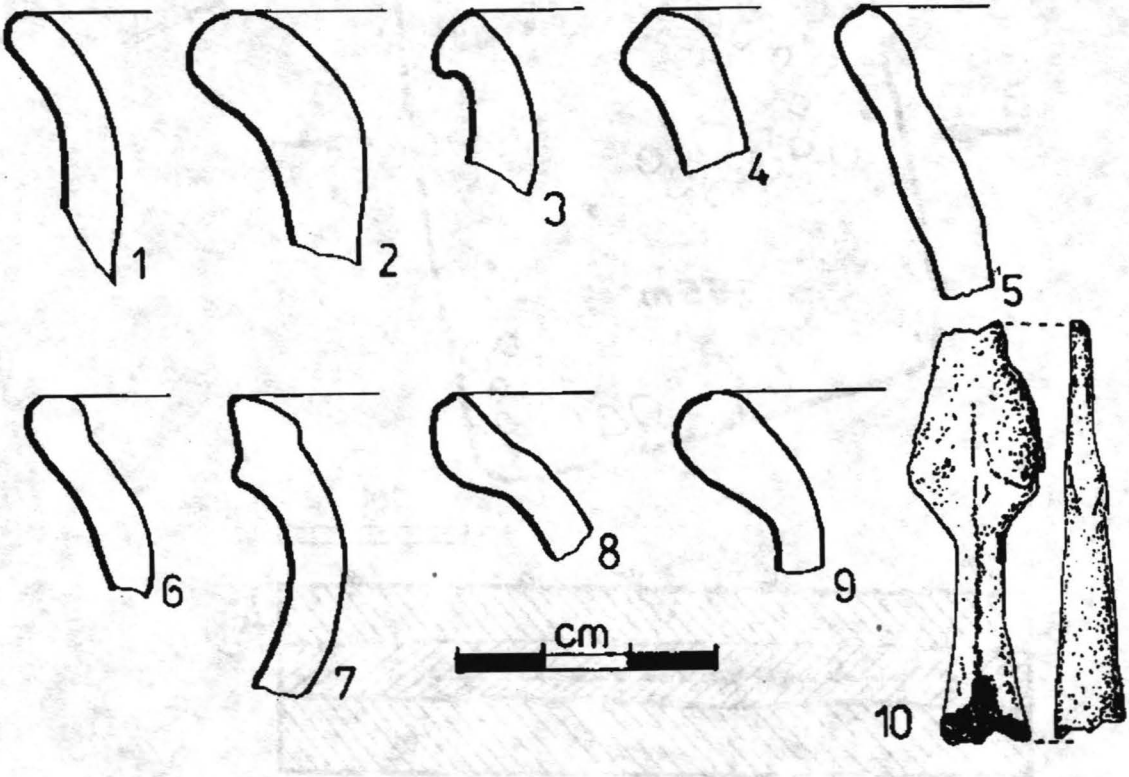

Fig.3. Ceramică descoperită în locuință (1-9) și vârf de săgeată (10) .

Cetatea din Călnic (jud. Alba)

(Considerații pe marginea cercetării arheologice)

NICOLAE MARCEL SIMINA

La o sumară trecere în revistă a bibliografiei fortificațiilor medievale din Transilvania s-ar observa că puține sunt situațiile în care siturile cercetate arheologic oferă în urma publicării o imagine despre ceea ce s-a descoperit, astfel încât aceste cercetări să contribuie la creionarea istoriei obiectivului investigat. O asemenea situație se înregistrează și în cazul cetății medievale din Călnic (jud. Alba). Când se vorbește de reconstituirea trecutului acestui important monument istoric din sud-vestul Transilvaniei se are în vedere, în special, informația furnizată de studierea materialului documentar și de cercetarea în teren a monumentului. Cercetarea arheologică, deși a fost întreprinsă de către arheologul Radu R. Heitel, în urmă cu peste trei decenii, nu își aduce, până în momentul de față, decât un aport minor la cunoașterea trecutului acestui monument istoric. Concluziile care s-au tras în urma cercetării arheologice sunt de ordin general și expeditiv, iar documentația obținută în urma investigației arheologice este în majoritate inedită.

Demersul de față se dorește a fi o contribuție la reconstituirea dosarului tehnic al cercetării arheologice a cetății Călnic și are ca punct de plecare o serie de informații de arhivă privitoare la investigațiile respective, care s-au păstrat la Muzeul din Sebeș și în arhiva Direcției Monumentelor Istorice din București, comanditarul lucrărilor întreprinse.

Istoriografia.

Debutul preocupărilor privind cetatea din Călnic trebuie căutat în secolul al XIX-lea, când multe dintre edificiile medievale transilvănene au primit descrieri romantice. Amintim în acest sens, pentru cetatea din Călnic, referirile unor reprezentanți de seamă ai istoriografiei săsești, precum Michael Johann Ackner¹ și Gustav Seivert². În același secol, cea mai importantă contribuție ce ne interesează în excursul de față, a apărut în anul 1868 și o datorăm profesorului sebeșean Ferdinand Baumann. Pornind de la o minucioasă cercetare documentară, Baumann a reușit să stabilească arborele genealogic al greavilor din Călnic, evidențiind poziția privilegiată de care se bucura familia Kelling de-a lungul perioadei medievale în *Unterwald*³.

Pentru începutul secolului nostru, se detașează cercetătorul Gyula Halaváts, care scrie, în 1907, o lucrare inspirată din călătoriile sale în zona Călnicului și a Gârbovei⁴. În cadrul acestei lucrări, începuturile cetății sunt situate în secolul al XIII-lea, sesizându-se existența mai multor faze de construcție. Donjonul cetății este considerat ca fiind ridicat între anii 1410–1437. Același cercetător maghiar revine, în anul 1912, cu un articol dedicat exclusiv cetății Călnicului, în care, pentru prima dată, este publicat un plan, mai exact o schiță, a cetății medievale⁵.

În perioada interbelică, în care preocupările de medievistică se suprapun în cea mai mare măsură pentru Transilvania, cu cercetarea fortificațiilor, se detașează, prin preocupările sale, istoricul de artă Victor Roth. Într-o ultimă lucrare, elaborată în anul 1934, datează complexul de la Călnic în secolul al XV-lea,

¹ M. J. Ackner, *Die römischen Altertümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, în *Jahrbuch K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Viena, 1, 1857, p.59.

² G. Seivert, *Der Grefendorf von Kelling. Eine culturhistorische Novelle aus dem vierzenten Jahrhundert*, Sibiu, 1863, p.399.

³ F. Baumann, *Die Erbgrafen des Unterwalds*, în *Programm des evangelischen Unter-Gymnasiums Müllbach*, 1867/8, Sibiu, 1868, p.1–35.

⁴ G. Halaváts, *Utijegyzetek Kelnek, Vingárd, Szászorbó Könyvééről*, în *ArhÉrt*, 1907, XXVII, p.205–222.

⁵ Idem, *Kelnek vara*, în *Hadtörténelmi Közlemények*, XIII, 1912, p.41–53.

socotind cetatea ca fiind de tipul *Bauernburg* (cetate țărănească)⁶. Tot în această perioadă, un alt cercetător de marcă și bun cunoscător al istoriei acestor monumente, Walter Hortwath, discută datarea complexului în secolul al XIII-lea, cu oarecare rezerve în ceea ce privește donjonul, unde consideră ca pertinentă datarea propusă de Halaváts. Hortwath sesizează faptul că donjonul nu putea aparține unei așa-zise cetăți țărănești. Același cercetător publică pentru prima dată un plan la scară al cetății din Călnic, trasând și fazele evolutive⁷ (Fig.III/1).

În anul 1941, arheologul Kurt Horedt atribuia prima fază a cetății, mai exact donjonul și turnul interior, secolului al XIII-lea, precizându-i fortificației inițiale caracterul de reședință nobiliară⁸.

Fortificația de la Călnic este menționată, în anul 1957, de către Gheorghe Oprescu, care o descria ca fiind o cetate cu triplă incintă, în jurul unui puternic și deosebit de masiv turn de apărare. Același autor considera că cetatea a aparținut la început nobililor de Kelling. Oprescu precizează că, la 1430, nobilii respectivi au vândut cetatea comunității săsești locale pentru ca să-i servească drept loc de apărare în fața invaziilor turcești din Ardeal⁹.

Profesorul clujean Virgil Vătășanu, în anul 1959, publică un nou plan al cetății și înclină spre datarea primei faze a complexului către sfârșitul secolului al XIII-lea sau prima jumătate a celui următor, perioadă în care s-ar fi construit și capela. Același cercetător amintește de vânzarea complexului, în anul 1430, la comunitatea locală și transformarea acestuia "într-o cetate de refugiu"¹⁰ (Fig.III/2).

Treptat, cetatea din Călnic ajunge, prin anii '70, să fie considerată drept una dintre cele mai reprezentative "cetăți țărănești" din Transilvania. Cea mai edificatoare pledoarie în acest sens aparține lui Oliver Velescu, care preciza că, la Călnic, după anul 1430, "țărani ridică un nou zid de incintă exterioară și sapă un val în fața lui, iar ceva mai târziu construiesc în interior încăperi..., cetatea primind astfel caracterul specific fortificațiilor țărănești"¹¹.

În anii 1963 și 1964 au loc în cetatea din Călnic, primele și deocamdată singurele, investigații arheologice, ele desfășurându-se sub conducerea arheologului Radu Robert Heitel. Rezultatele, așa cum s-a menționat deja, au rămas în cea mai mare parte inedite. Cu titlul informativ, dar mai ales cu o certă tentă popularizatoare, a văzut lumina tiparului, în anul 1968, în colecția "Monumentele patriei noastre", a Editurii Meridiane, sub semnătura lui Radu Robert Heitel, lucrarea *Cetatea din Călnic*. Aceasta conține unele considerații de ordin general privitoare la istoricul complexului de la Călnic și care sunt coroborate cu informații obținute în urma investigațiilor arheologice întreprinse aici. Lucrarea cuprinde și un nou plan general al cetății¹² (Fig.IV/1).

Concomitent cu cercetarea arheologică, la Călnic s-au întreprins și ample lucrări de restaurare și reamenajare a cetății. În urma acestora au rezultat, în special datorită operațiunilor de decapare, noi informații, mai ales de natură tehnică, asupra obiectivelor aflate în cetate¹³.

Cunoscut prin preocupările sale în domeniul cetăților medievale din Transilvania, cercetătorul albaiulian Gheorghe Anghel abordează tangential, în anul 1972, cetatea din Călnic propunând, la rândul său, un nou plan general al fortificației¹⁴ (Fig.III/3). Gheorghe Anghel revine în anul 1980 cu un alt plan al cetății, de data aceasta cu fazele evolutive de construcție, precum și cu un profil transversal al donjonului¹⁵. Cu prilejul publicării lucrării privitoare la fortificațiile medievale din Transilvania, tipărită în anul 1986, Gheorghe Anghel reia planul cetății publicat în 1980, insistând de această dată asupra istoriei și descrierii fortificației respective¹⁶ (Fig.III/4).

Din acel moment și până în prezent, preocupările privind cetatea Călnicului, ca de altfel și acelea asupra fortificațiilor medievale în general din Transilvania, par să fi intrat într-un con de umbră. Se cuvine a fi

⁶ V. Roth, *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*, Sibiu, 1934, p.11 și 67.

⁷ W. Hortwath, *siebenbürgischen-sächsische Kirchenburgen*, Sibiu, 1940, p.118.

⁸ K. Horedt, *Zur Siebenbürgischen Burgenforschung*, în *Südost-Forschungen*, VI, 1941, p.606-607.

⁹ Gh. Oprescu, *Biserici cetăți ale sașilor din Ardeal*, București, 1957, p.48.

¹⁰ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p.17 și urm.

¹¹ O. Velescu, *Cetăți țărănești din Transilvania*, București, 1964, p.24.

¹² R. R. Heitel, *Cetatea din Călnic*, București, 1968, p.8-9.

¹³ Șt. Balș, *Restaurarea cetății țărănești din Călnic*, în *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, 2, 1967, p.38-51.

¹⁴ Gh. Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972, p.32-33.

¹⁵ Idem, *Despre apariția primelor donjoane din piatră din Transilvania*, în *Apulum*, XX, 1980, p.206, pl. II/1.

¹⁶ Idem, *Fortificații medievale din piatră din secolele XIII-XIV*, Cluj-Napoca, 1986, p.98-102, fig. 7.

amintit, totuși, lucrarea recentă de sinteză privitoare la arhitectura medievală din Transilvania a arhitectului sibian Hermann Fabinni¹⁷ (Fig.IV/4-5).

Informația documentară. Mențiunile documentare¹⁸ ce ne interesează în lucrarea de față se suprapun, în cea mai mare parte, după cum era de așteptat, cu cele privitoare la familia greavilor de Călnic¹⁹. Printr-un act regal, emis în anul 1269, este amintit greavul Chyl de Kelling, fiul lui Erwin, care s-a distins în timpul luptelor dintre regele Bela al IV-lea și fiul său Ștefan, ca servindu-l pe cel din urmă, în calitatea sa de *rex iunior* și *dux* al Transilvaniei. Pentru serviciile aduse, greavul Chyl primește ca răsplătă posesiunile infidelului Dumitru și ale lui Vincentiu, respectiv așezările Dumitra și Hening²⁰. Curând după această primă danie, Chyl sau Chell cumpără și Vingardul, pe care, mai apoi, moștenitorii greavilor din Călnic, familia Țeréb din Vingard, din neamul maghiar Kacsics, îl dezvoltă ca centru administrativ al domeniului lor²¹.

Toate documentele menționate anterior, evidențiază faptul că familia greavilor din Călnic se afla, către sfârșitul secolului al XIII-lea, în plin proces de constituire a domeniului său nobiliar, dispunând așadar de o bună situație materială.

Actul de judecată, emis la Buda, în anul 1309, amintește ca părți adverse în proces pe Filip de Cingolo, reprezentantul capitolului bisericii din Transilvania și Berthold, parohul de Călnic și decan de Sebeș, însoțit de tânărul Nicolae, fiul greavului Solomon de Călnic, înlocuitorii în proces ai greavului Solomon care zăcea bolnav²². Documentul denotă sprijinul și încrederea de care se bucura parohul din Călnic din partea greavului său.

Într-un document din anul 1334 se menționează că, pentru anul 1333, Petru, preot de Călnic, a plătit ca dare, în ajunul sărbătorii Tuturor sfinților, trei banali vechi. Același document precizează că Mihail, paroh de Călnic, a plătit, tot cu același prilej, patru florini de aur²³. Documentul oferă, așadar, informații privitoare la existența la Călnic, în deceniul patru al secolului al XIV-lea, a doi preoți catolici, unul probabil al comunității săsești, iar celălalt probabil aflat direct în slujba familiei greavilor din Călnic.

La 1430, Johann Țeréb din Vingard, care, în urma căsătoriei sale, a devenit moștenitor al domeniului, vinde cetatea din Călnic, împreună cu toate posesiunile din jur, pe care le deținea, renunțând astfel și la funcția, devenită acum inutilă, de greav săsesc²⁴.

În anul 1438, cetatea din Călnic este predată turcilor, fără rezistență, de către parohul din Călnic, împreună cu câțiva complici. Populația surprinsă în interiorul fortificației a fost parțial ucisă, iar cei rămași în viață au fost duși în captivitate²⁵.

Cercetarea arheologică. Lucrările de restaurare a cetății din Călnic, începute încă din cursul anului 1961, impuneau ca o necesitate realizarea unor lucrări de reamenajare a incintei. Acest fapt a determinat, spre sfârșitul lucrărilor de restaurare, eliminarea unor construcții de piatră din secolul al XVIII-lea, care erau adosate fațadei de vest a capelei, precum și decaparea straturilor de pământ moderne, pentru recăștigarea proporțiilor autentice ale monumentului. Efectuarea acestor lucrări a determinat executarea și a unor lucrări de cercetare arheologică.

Investigația arheologică a sitului medieval de la Călnic a fost întreprinsă în perioada 10 iulie–9 august 1963, apoi între 21–27 noiembrie 1963 și în cursul anului 1964, la o dată pe care nu o cunoaștem cu precizie. În funcție de obiectivele stabilite anterior, au fost trasate o serie de secțiuni axiale, căutându-se obținerea

¹⁷ H. Fabinni, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, I, Sibiu, 1998, p.342–346.

¹⁸ F. Baumann, *op. cit.*, p.7–19; Th. Streitfeld, *Gräfen des Unterwalds*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 23, 2, 1976, p.30–39.

¹⁹ Arborele genealogic al familiei greavilor de Călnic a fost întocmit de F. Baumann, *op. cit.*, p.35, iar mai apoi de G. Halaváts, *op. cit.*, p.207. Între cele două propuneri există deosebiri notabile, explicabile prin momentul în care au fost întocmite. S-ar impune, în perspectivă, o reluare a problematicei respective, întrucât, dintre familiile greavilor din Transilvania, pentru cei din Călnic dispunem de cele mai multe referiri documentare.

²⁰ *Ub*, I, nr. 127, Zs. Jakó, *Erdélyi Okmánytár*, I, 1023 – 1300, Budapesta, 1997, doc. 276.

²¹ Th. Nágler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, p.164; Zs. Jakó, *op. cit.*, doc. 311, 318, 480, 495.

²² *DIR C*, XIV, I, p.96.

²³ *DIR C*, IV, p.181 și 184.

²⁴ Fr. Baumann, *op. cit.*, p.19; Th. Nágler, *op. cit.*, p.164.

²⁵ A. Amlacher, *Kellings Untergang im Türkeneinfall von 1438*, în *Korrespondenzblatt des Arbeits-Kreiss für Siebenbürgischen Landeskunde*, 1907, p.33–38; Fr. Pall, *Știri noi despre expedițiile turcești din Transilvania în 1438*, în *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, I – II, 1958–1959, p.19.

legăturii dintre obiectivele cercetate arheologic și informațiile scrise asupra monumentului prin identificarea succesiunii stratigrafice generale și precizarea în timp a depunerilor arheologice existente (Fig.V).

Secțiunea I a fost așezată perpendicular față de latura de est a turnului-locuință, fiind orientată pe axa est-vest și traversa curtea interioară a fortificației, până la zidul de incintă din interior al cetății.

Stratigrafia secțiunii I-a a fost considerată concludentă în profilul de sud a carourilor I-IV. Peste solul viu, care are o culoare gălbuie, cu tentă albicioasă, urmează un strat de pământ de culoare galbenă – în această zonă steril arheologic – ce aparține, din punct de vedere istoric, probabil perioadei neo-eneolitice. Suprapus peste nivelul preistoric este un strat de pământ sfărâmbicios, care are o culoare maro-castanie. Acest ultim strat menționat conține foarte puțin material arheologic și este datat în secolul al XI-lea și la începutul celui următor. În caroul I s-a conturat, în partea superioară a stratului de pământ cenușiu, resturile unui cuptor care se datează prin poziția sa stratigrafică, în secolul al XII-lea. Cuptorul, după ce a fost dezafectat, a fost umplut cu pământ lutos de culoare galbenă pentru ca mai apoi să fie nivelat. Această nivelare este demonstrată de existența unui strat de pământ, de culoare galbenă, care se suprapune peste cuptor și parțial, în carourile I și II, peste stratul din secolele XI-XII. Între carourile I și II se observă că pământul de nivelare este tăiat de o vatră de foc. Urmează un strat de pământ, de culoare brun-castanie, care este suprapus de un nivel de mortar (nivelul de construcție al turnului-locuință). Aceste prime resturi de mortar apar și în șanțul de fundare executate cu ocazia ridicării turnului-locuință. Nivelul de mortar este suprapus de un strat de culoare cenușiu-deschisă și care conține sporadic materiale ceramice din secolul al XIV-lea. și acest strat pare a fi fost, la un moment dat, nivelat, pentru ca, mai apoi, să fie acoperit de un strat, de culoare cenușie închisă, din care provin două monede din secolul al XV-lea. Urmează un strat compus din mortar și pietre, precum și unele materiale arheologice din secolul al XVII-lea, și care trebuie legat de ridicarea unor construcții în interiorul cetății, eventual a cămărilor și a unor lucrări de supraînălțare a turnului-locuință. În sfârșit, urmează un strat gros de umplutură, databil în secolele XIX-XX și care, în bună parte, trebuie să rezulte din lucrările "de curățire" a interiorului cetății prilejuite de restaurarea din anii '60 ai secolului nostru (Fig.VI).

În prelungirea secțiunii I, a fost trasată secțiunea I a, care este așezată oblic față de axa est-vest, respectiv între cele două incinte de piatră ale cetății. Reprezentativ este profilul de nord al secțiunii. Primul nivel, constituit din pământ galben (sol viu), a fost amenajat după terminarea construcției primului zid de incintă, sub forma unei berme lată de circa șapte metri. Berma se termină brusc, fiind întreruptă de escarpa șanțului care apăra inițial cetatea. Peste solul viu, în dreptul bermei, se suprapune o lentilă de depunere, a cărei compoziție nu o putem preciza. Urmează o depunere masivă, respectiv un strat de nivelare din secolul al XVI-lea, iar mai apoi un strat de pământ din secolul al XVII-lea și, în fine, umplutură din secolele XIX-XX (Fig.VII).

Secțiunea I b, trasată în prelungirea dinspre est a S I a, este singura secțiune arheologică întreprinsă de Radu Heitel în afara incintei de piatră din exteriorul cetății de la Călnic. Sugestiv este profilul de nord. Solul viu a fost atins în partea de vest a secțiunii, surprinzându-se resturile șanțului de apărare inițial al cetății. Se impune precizarea că șanțul de apărare nu a fost în totalitate golit în secțiunea I b datorită pericolului prăbusirii malurilor. În escarpa șanțului de apărare, între S I a și S I b, se află un zid de piatră, implantat aici în secolul al XVI-lea. Solul viu este suprapus, în S I b, de un strat masiv de nivelare din secolul al XVI-lea. Peste acesta se găsește un pământ de umplutură din secolele XVII-XX (Fig.VII).

Secțiunea a II-a a fost trasată perpendicular pe S I, pe axa nord-sud, surprinzându-se stratigrafia din interiorul curții, precum și din nava capelei. Deși personal nu am ajuns în posesia coloanei stratigrafice, din însemnările păstrate reiese că secțiunea a oferit date noi în privința încadrării cămărilor adosate zidului de incintă din interiorul cetății, iar în capelă s-a identificat o pardoseală din cărămidă 0,30 x 0,17 x 0,05 m), dispusă în zig-zag. S II nu a reușit să lămurească legăturile capelei cu restul complexului, dar a permis cercetarea fundației capelei și precizarea faptului că pe latura de sud, aceasta nu se adâncea mai mult de 0,25-0,40 m sub nivelul de pardoseală vechi, descoperit în nava capelei.

Cea de-a treia secțiune arheologică a fost trasată pe axul central al capelei, depășindu-se închiderile de est și vest ale edificiului ecleziastic. Fără a ajunge în posesia stratigrafiei secțiunii, din însemnările ce ne-au parvenit reiese că încă din evul mediu, față de curtea cetății, în capelă se cobora, iar aici nivelul de călcare în zona altarului era mai sus față de navă. În exterior, fundația absidei altarului este mult mai adâncă decât fundația la zidurile din navă. Secțiunea a III-a a permis identificarea unor straturi aparținând secolului al XIII-lea, în care s-au descoperit monede emise de regii maghiari Bela al IV-lea (1235-1270) și Ștefan al V-lea (1270-1272).

Identificarea nivelurilor databile în secolul al XIII-lea a determinat trasarea unei secțiuni paralele (S III a), prin care se urmărea stabilirea legăturii dintre zidul de incintă interior, zidurile cămărilor și capela capelei. Raportul între obiectivele enunțate anterior a putut fi observat în profilul de sud al secțiunii III a. Peste solul viu s-a surprins un strat de depunere de culoare albăstruie, cu tentă galbenă, care se datează prin două fragmente ceramice în secolele XI-XII. Urmează un nivel asemănător în privința compoziției, dar care prezintă o culoare mai închisă. Pe baza unor fragmente ceramice, dar mai ales a unor monede emise de regele Bela al IV-lea, stratul a putut fi datat cu siguranță în secolul al XIII-lea. Urmează un nivel de mortar, provenit de la construcția inițială a capelei, precum și a zidului de incintă interior al cetății. Nivelul de mortar se subțiază treptat, pe măsură ce se distanțează de parament, ajungând ca la mijlocul secțiunii III a să fie sesizabil printr-un strat de pământ pigmentat cu resturi de mortar. Urmează un strat de depunere, de culoare albăstruie, care are tentă brună datorită resturilor de cărbune. Din acest strat de depunere, ce corespunde nivelului inițial de călcare în fortificația de la Călnic, provin o serie de fragmente ceramice, precum și patru monede descoperite sub forma unui mic tezaur și care au fost emise în timpul regelui Ungariei, Ștefan al V-lea (1270-1272). Stratul din a doua jumătate a secolului al XIII-lea este acoperit, în parte, de o depunere de culoare brună, cu foarte rare fragmente ceramice, databile în secolul al XIV-lea. În acest secol, zidul de fundare a absidei capelei înregistrează o retragere, care pare a fi tot acum plombată cu un zid de piatră sfărâmicioasă (?). Nivelul de secol XIV este suprapus de un strat de locuire puternic pigmentat cu resturi de arsură și care pot fi puse în corelație cu invazia turcească din anul 1438, când cetatea, potrivit informațiilor documentare, a fost cucerită. Urmează un strat de culoare cenușie albicioasă, ce conține pământ amestecat cu resturi de materiale de construcție (fragmente de cărămidă, pietre, granule de mortar). Acest nivel se datează, pe baza materialului arheologic și a situației stratigrafice, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, eventual în secolul al XVI-lea. Suita stratigrafică este continuată printr-un strat de culoare brun-cenușie, amestecat cu granule de mortar și lentile de pământ galben care provin de la resturile unor podele. Fără a putea diferenția cu exactitate existența mai multor nivele, se impune precizarea că acest strat trebuie legat de construirea cămărilor adosate zidului de incintă din interior. Dacă ținem cont că în interiorul unei astfel de cămări de la Călnic a fost descoperită o monedă emisă în anul 1697, precum și de situația stratigrafică înregistrată în general, aceste construcții pot fi datate în secolele XVI-XVII. În exteriorul cămării, peste depunerile din secolele XVI-XVII, profilul înregistrează resturile unui pavaj, respectiv un strat de pământ sfărâmicios de culoare brun-castanie, din care provin fragmente ceramice din secolul al XVIII-lea. Deasupra acestui strat este un pământ de umplutură, cu resturi ceramice și monede databile între anii 1861-1911, care încheie succesiunea stratigrafică din exteriorul cămării. În interior, în schimb, peste depunerile din secolele XVI-XVII, urmează o umplutură modernă, care se adâncește în profil, lângă zidul de incintă, sub forma unei gropi. Acest strat constituie ultimul identificat în interiorul cămării surprinse în S III a (Fig. VIII).

În cursul anului 1964 au fost efectuate în curtea din cadrul incintei interioare a cetății, trei secțiuni, dar despre stratigrafia obținută cu acest prilej nu deținem informații. Din planul general al cercetării arheologice întreprinse la Călnic, reiese că S IV a fost trasată între umărul de sud al navei capelei și S I, S V între mijlocul laturii de sud a donjonului și până la zidul de incintă din interior, iar S VI perpendicular pe zidul de incintă în dreptul treptelor de acces la etajul superior al turnului de poartă. Atât în S IV, cât și în S V, au fost surprinse resturile unor ziduri de piatră care proveneau de la construcțiile de tip cămară, din cetate.

Materialul arheologic. Dintre materialele arheologice rezultate în urma investigației arheologice întreprinse, în anii 1963-1964, în situl medieval de la Călnic, doar o mică parte au văzut lumina tiparului²⁶. Întreg materialul arheologic descoperit se pare că, până în prezent, s-a pierdut. Informații referitoare la acest material, mai ales la cel special, figurează în cadrul rapoartelor de cercetare arheologică, întocmite de către arheologul Radu Heitel.

În funcție de materialul din care erau confecționate, piesele medievale de la Călnic, despre care deținem într-o formă sau alta informații, se clasifică în:

A) Piese de metal:

- a) inel de cupru, decorat cu un trifoi, descoperit în cetate, lângă poarta de acces, în anul 1963,

* Materiale arheologice cu locul descoperirii neprecizat.

²⁶ R. Heitel, *op. cit.*, pl. 35-36, 39. Un număr de trei fragmente ceramice de la Călnic, datate în secolul al XIII-lea, figurează într-o fotografie publicată de R. Heitel (cf. R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenbürgen*, în *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art*, seria Beaux-arts, IX, nr.2, 1972, p.146, fig. 6/1, 3-4).

b) cheie de fier (fotografie Muzeul Sebeș, nr. inv. 648) (Fig.X/9)*;

c) monede:

- emise în Ungaria:

- Bela al IV-lea (1235-1270) - în S III și S III a,

- Ștefan al V-lea (1270-1272) - în S III, iar în S III a un mic tezaur, compus din patru monede,

- Sigismund de Luxemburg (1386-1437) - în S I, două monede, una din 1386-1437, iar cealaltă, bătută la Sighișoara, din 1433-1437,

- emise în Imperiul german:

- Leopold I (Silezia) - în S III a, în interiorul cămării, monedă emisă în anul 1697.

B) Piese din ceramică:

a) fragment de cahlă* cu reprezentarea unui cavaler, datată în secolul al XIV-lea²⁷ (Fig.X/10),

b) ceramică uzuală:

- fragmente ceramice din secolele XI-XII - în S III a,

- fragmente ceramice din secolul al XIII-lea - în S III a,

- fragmente ceramice din secolul al XIV-lea - în S I și S III

c) cărămizi pavimentale, cu dimensiuni de 0,30 x 0,17 x 0,05 m, identificate în S II, respectiv în interiorul capelei.

Efectuarea recentă, în toamna anului 1996, a unor lucrări edilitare, în interiorul cetății, a prilejuit și descoperirea altor materiale arheologice medievale (Muzeul Sebeș, nr. inv. 6334)²⁸. Chiar dacă nu provin dintr-un context arheologic sigur, aceste materiale au menirea de a completa seria celor cunoscute, în literatura de specialitate, ca provenind din cetatea medievală din Călnic²⁹.

Cea mai mare parte a materialului arheologic descoperit recent o constituie ceramica. Pentru secolul al XII-lea – eventual prima jumătate a secolului al XIII-lea, acesta se rezumă la o fusaolă (Fig.IX/5), fragmente de vas-borcan (Fig.IX/2-3) și de căldări de lut (Fig.IX/1,4). Secolelor XIV-XV îi corespunde un fragment de capac (Fig.X/5) și unele de vas-borcan (Fig.IX/6-8). Din secolul al XVII-lea provine un fragment de cahlă cu decor vegetal (Fig.X/3), precum și unele fragmente de buză de vas (Fig.X/1,4). Datorită condițiilor incerte de descoperire, fragmentul de olan (Fig.X/2) poate fi încadrat din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și până în epoca modernă.

Pe lângă materialul ceramic s-au descoperit și materiale provenite de la turnarea unui clopot și care au fost identificate în colțul de sud-est al gangului din cadrul barbacanei cetății. Aceste materiale se rezumă la fragmente de batură (Fig.X/6-8), rezultate în urma turnării clopotului, precum și la fragmente din lutul ars întrebuințat ca negativ. Pe unele din bucățile de lut ars se observă existența unui decor, care permite încadrarea cronologică a resturilor de la turnarea clopotului în secolele XVII-XVIII (Fig.X/11,12).

Considerații de ordin general privitoare la cetatea din Călnic. Cele mai vechi urme de cultură materială descoperite în cercetarea arheologică întreprinsă în cetatea din Călnic, aparțin preistoriei, respectiv neo-eneoliticului. De altfel, la 200 m de situl medieval, în punctul "În vii", este semnalată existența unei stațiuni arheologice neo-eneolitice³⁰.

Deși în raportul preliminar al cercetării arheologice întreprinse de către Radu Heitel, nu se amintește de existența unui strat sau a unor materiale arheologice de factură Dridu, în broșura *Cetatea din Călnic* figurează descoperirea, în incinta cetății, a unor fragmente ceramice aparținând acestei culturi³¹. O asemenea afirmație vine în contradicție cu situația stratigrafică și cu rapoartele de săpătură întocmite de Radu Heitel. Posibila explicație a prelinsei descoperiri a unor materiale arheologice aparținând culturii Dridu în cetatea medievală din Călnic s-ar putea găsi în "moda" descoperirii unor astfel de materiale în orice săpătură arheologică medievală

²⁷ *Ibidem*, pl.39. Nivelul de cunoștințe pe care îl deținem astăzi asupra cahlilor ne permite să apreciem că datarea nu este corectă, ci ar aparține secolului următor, dacă nu începutului secolului al XVI-lea.

²⁸ Materialul și informațiile respective ne-au fost oferite cu amabilitate spre publicare de către d-l Marius Porumb, coordonatorul *Centrului Cultural Internațional Cetatea Călnicului*.

²⁹ În curtea cetății de la Călnic se află o serie de pietre profilate, de factură gotică, inedite, cărora nu se cunoaște locul de proveniență.

³⁰ I. Paul, *Cultura Petrești*, București, 1992, p.139, pct. 17.

³¹ R. Heitel, *op. cit.*, p.6-7.

întreprinsă în deceniul șapte al secolului nostru. Desigur, nu suntem în măsură să apreciem dacă menționarea a fost conjuncturală din vina autorului cercetării sau ca urmare a unei solicitări exprese exterioare.

Nivelul preistoric din cetate este suprapus de un strat medieval care conține puțin material arheologic, datat în secolul al XI-lea - începutul secolului al XII-lea. Fără a ajunge în posesia materialului arheologic care a permis această încadrare cronologică, precizăm că pe teritoriul localității Călnic sunt semnalate descoperiri arheologice care aparțin acestui interval cronologic³².

Spre deosebire de nivelul aparținând secolului al XI-lea, mult mai bine este cunoscut la Călnic nivelul imediat următor și care este datat în secolul al XII-lea, eventual în prima jumătate a secolului al XIII-lea³³. Datarea este asigurată și prin descoperirea recentă, în interiorul cetății, a unor materiale arheologice din perioada respectivă, în special a unor fragmente de căldări de lut. Dacă ținem cont că datarea acestor căldări de lut nu poate depăși, în Transilvania, mijlocul secolului al XIII-lea, când are loc generalizarea roții olarului cu învârtire rapidă³⁴, putem conchide că sfârșitul așezării din secolul al XII-lea - eventual parțial al XIII-lea, la Călnic, poate fi împins până la marea invazie tătară din anul 1241.

De la Călnic provin și două capitelluri, asemănătoare, aparținând stilului romanic, unul descoperit în anii '70, cu ocazia eliminării unei construcții din secolul al XVIII-lea, adosată laturii de vest a capelei din cetate, iar celălalt a apărut recent, în condiții care ne sunt necunoscute. Capitellurile trebuie să provină de la lăcașul de cult construit inițial de către comunitatea săsească așezată la Călnic³⁵. Pe baza manierei stilistice în care s-au realizat cele două capitelluri, începuturile acestui complex ecleziastic poate fi situat cândva între sfârșitul secolului al XII-lea și prima jumătate a celui următor. Foarte probabil că resturile acestui complex de cult se găsesc sub biserica evanghelică din Călnic³⁶, situată "Pe deal" și care nu este încă cercetată arheologic. Investigarea arheologică a sitului respectiv ar putea lămuri raportul dintre posibilul complex ecleziastic romanic și așezarea din secolele XII - parțial XIII, situată în zona cetății din Călnic.

În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în Transilvania se manifestă tendința de consolidare a domeniului nobiliar. Conform privilegiului acordat nobilimii din regatul maghiar, în anul 1267, de către regii Bela al IV-lea și Ștefan al V-lea, domeniul seniorial urma să fie stăpânit ereditar³⁷. Dacă inițial greavii erau doar juzii unor comunități sătești, ei ajung acum pe o treaptă socială superioară, respectiv nobili. Treptat, către sfârșitul secolului al XIII-lea, procesul constituirii nobilimi ca factor politic instituționalizat s-a încheiat, el dovedindu-se, de altfel, a fi ireversibil³⁸.

Într-un asemenea context, greavul Chyl de Kelling, fiul lui Erwin, printr-un act regal, emis în anul 1269, primește ca feud două noi sate. Documentele vremii nu ne spun dacă Erwin a fost, la rândul său, greav al comunități sătești din Călnic, lucru de altfel posibil dacă ținem cont că titlul de greav era moștenit acum pe linie ereditară masculină. Greavul Chyll cumpără acum Blajul și *terra Zanchalteluky*, iar regele Ștefan al V-lea îi confirmă, la 1271, această posesiune³⁹. Cert rămâne faptul că, la sfârșitul deceniului șapte al secolului al XIII-lea, procesul de constituire al domeniului greavilor din Călnic se afla în plină desfășurare.

³² Cu diverse prilejuri s-au descoperit un vas din secolul al XI-lea (K. Horedt, *Ceramica slavă în Transilvania*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p.195, pct. 11, pl. X/3), precum și două brățări de bronz, una simplă și cealaltă terminată în forma a două capete de animal (Muzeul Brukenthal Sibiu, nr. inv. 11.022), brățările respective fiind date în a doua jumătate a secolului al X-lea - secolul al XI-lea, și atribuite orizontului timpuriu al culturii, atunci denumite Bjelo - Brdo în Transilvania (K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p.116, 119, 205, Abb. 45/4, 8).

³³ Pornind de la materialele ceramice de la Călnic date în secolele XI-XIII, arheologul R. Heitel consideră că aceste materiale aparțin "culturii Ciugud" (R. Heitel, *Archäologische Beiträge* ..., p.147). Ulterior, R. Heitel revine asupra acestei mențiuni, contestând existența "tipului Ciugud", ceramica considerată a fi tipică "culturii Ciugud" - și care, de altfel, definea tipul respectiv - fiind socotită ca aparținând tipurilor caracteristice în secolele XI-XII, întregului sud-est european (R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977)* (I), în *SCIV*, 36, 3, 1985, p.227). În prezent, utilizarea termenului de "cultura Ciugud" tine de domeniul apus al istoriografiei (R. Popa, *La începutul evului mediu românesc. Tara Hațegului*, București, 1988, p.66, nota 100; N. M. Simina, *Despre "cultura Ciugud"*, în *BCȘS*, I, 1995, p.109-119).

³⁴ N. M. Simina, *Contribuții la cunoașterea feudalismului timpuriu pe teritoriul comunei Vințu de Jos (jud. Alba)*, în *ActaMN*, 32/1, 1995, p.478.

³⁵ Monumente ecleziastice aparținând stilului romanic sunt cunoscute în imediata apropiere la Reciu, Gârbova și Dobârca (G. Treiber, *Mittelalterliche Kirchen in Siebenbürgen*, Hilfskomitee der Siebenbürgen Sachsen, 1971, p.80, 82-83 și 111).

³⁶ Pentru planul acestui edificiu vezi H. Fabinni, *op. cit.*, p.345-346, fig. 208.3.

³⁷ Ș. Papacostea, *România în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, p.143-144.

³⁸ Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, p.164.

³⁹ *Ibidem*.

Situația privilegiată față de regalitate, dar și prosperitatea economică de care trebuie să se fi bucurat familia greavilor din Călnic, a determinat și construirea unei pretențioase reședințe nobiliare. Cercetarea arheologică întreprinsă la Călnic a arătat că nu există pigmenți sau urme de mortar anterioare mijlocului de secol XIII. La scurt timp după această dată se pare că a avut loc construirea inițială a fortificației medievale. Identificarea unei pelicule de mortar, pe întreaga suprafață sondată arheologic, vine să demonstreze contemporaneitatea, eventual imediata apropiere cronologică, între construirea incintei interioare a cetății, a donjonului și a edificiului patruleter situat sub altarul semicircular al capelei. Situația stratigrafică, însoțită și de descoperirea unor serii de monede, permite datarea acestor construcții în jurul anului 1272.

Asupra rolului pe care l-a îndeplinit edificiul patruleter situat sub altarul semicircular al capelei, Radu Heitel, care de altfel a identificat arheologic construcția respectivă, consideră că aparține fazei I a cetății, fiind datată așadar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea⁴⁰, fără a se pronunța în privința utilizării acesteia⁴¹. Spre deosebire de talpa fundației navei capelei, care coboară la 2,25–2,40 m față de Wagriss, construcția patruleteră are talpa fundației la 3,46 m, fără a atinge solul viu. Latura de vest a edificiului patruleter se găsește sub arcul de triumf al capelei actuale, fiind identificată arheologic sub forma unei "trepte". Stratigrafia din S III a arătat contemporaneitatea, eventual apropierea cronologică, între construcția patruleteră și incinta inițială a fortificației. Într-o asemenea conjunctură, construcția patruleteră situată sub altarul capelei poate fi identificată ca fiind resturile unui donjon (9 x 4 m), respectiv donjonul inițial al cetății. Se pare că acest presupus donjon nu a fost terminat, fiind ridicat doar la nivelul fundațiilor. Cert rămâne faptul că în scurt timp se renunță la donjonul inițial și se construiește un nou donjon, în zona vestică a interiorului cetății, și cu dimensiuni mult mai mari decât a celui ridicat inițial. Noul donjon, păstrat în elevație și în momentul de față, a fost ridicat în jurul anului 1272, datare asigurată de o serie de monede descoperite *in situ*, în S I. Talpa de fundare a noului donjon, chiar dacă nu a putut fi sesizată arheologic, se afla direct pe solul viu. Donjonul⁴² are o formă dreptunghiulară (12 x 9 m), iar maniera pretențioasă în care a fost realizat, trădează gustul și pretențiile pe care le avea, la sfârșitul secolului al XIII-lea, familia greavilor din Călnic. În această perioadă se pare că s-a construit și curtea inițială, respectiv cea din interiorul cetății. Pentru a se asigura accesul în cetate, în conformitate cu experiența acumulată în cadrul sistemelor medievale de fortificare a epocii și care au pătruns în Transilvania, pentru astfel de construcții, pe filieră apuseană, s-a ridicat un turn de poartă, de formă rectangulară, în zona nord-vestică a cetății. Turnul de poartă a fost prevăzut cu hersă (ulucele sunt vizibile și în prezent), iar înspre fațada exterioară trebuie să fi existat un pod rabatabil, amenajat conform sistemului *pont levis*⁴³. S-a săpat și un sant de apărare, în jurul cetății, adânc de 3 m și lat de 10 m. Donjonul și turnul de poartă nu puteau asigura controlul și asupra părții est și sud-estice a incintei cetății. S-a ridicat în acest sens, în zona sudică a cetății, un turn patruleter, care se țese cu zidul de incintă.

Impozantele construcții ce s-au ridicat la Călnic în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cu predilecție în deceniul opt, sunt evidențiate și prin descoperirea, pe întreaga suprafață sondată arheologic, a unui masiv strat de mortar. Ridicarea acestor construcții a fost posibil susținut doar de un considerabil efort material pe care trebuie să-l fi suportat acum familia greavilor din Călnic. Dacă ținem cont că greavii respectivi se bucurau, în acea perioadă, de o situație de înaltă favoare din partea regalității, ei reușind să acumuleze, prin dăni, dar și prin cumpărare, noi posesiuni teritoriale, pare firesc ca cea mai importantă familie de greavi din *Unterwald* să-și ridice un edificiu impunător.

Pentru perioada în care fortificația a funcționat ca reședință nobiliară, ultima construcție majoră ridicată a fost capela cetății⁴⁴. Altarul arcuit al absidei capelei suprapune donjonul inițial. La lucrările de restaurare, când s-a decapat și nava capelei, s-a constatat că aceasta inițial dispunea, pe fațada sudică, de trei ferestre, de format dreptunghiular, ușor arcuite în partea superioară. O fereastră similară s-a identificat și pe

⁴⁰ R. Heitel, *Cetatea din Călnic...*, p.8-9.

⁴¹ Construcția respectivă a atras atenția și lui șt. Balș, restauratorul responsabil al șantierului, care menționează că "există o fundație mai veche de plan dreptunghiular, sub peretele semicircular actual al capelei, a cărei vechime a putut fi stabilită cu certitudine ca fiind de la sfârșitul veacului al XIII-lea (cf. șt. Balș, *op. cit.*, p.48).

⁴² Donjonul de la Călnic se înscrie în categoria celor ce au aparținut greavilor sași și care constituiau circa 21,58 % din totalul donjoanelor medievale din Transilvania (cf. A. A. Rusu, *Donjoanele din Transilvania*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p.191).

⁴³ R. Heitel, *În legătură cu unele probleme ale arheologiei cetăților de piatră medievale din Transilvania*, în *BMI*, 39, nr.2, 1970, p.27.

⁴⁴ R. Heitel considera că inițial, sub capelă, a funcționat o construcție dreptunghiulară, cu dimensiuni aproximative de 15 x 7 m, în care trebuie să se fi adăpostit oamenii de curte ai nobilului (cf. R. Heitel, *op. cit.*, p.17), fapt puțin probabil, întrucât nu cunoaștem situații în care greavul, proprietar al unei reședințe prevăzute cu donjon, să-și împartă spațiul locuibil din interiorul fortificației cu familiile fidelilor săi.

latura vestică. Într-o fază ulterioară capela a fost prevăzută, pe latura sudică, cu două ferestre gotice, în arc frânt, vizibile și astăzi, care se încadrează din punct de vedere stilistic la mijlocul secolului al XIV-lea. În perioada de funcționare a capelei ca lăcaș de cult catolic, în colțul de sud-est al navei, pe peretele arcului de triumf, s-au realizat, pe o suprafață de circa 1 m², două picturi suprapuse, dintre care cea mai recentă reprezintă bustul lui Hristos⁴⁵.

Documentele medievale amintesc existența la Călnic, în anul 1333, a doi preoți catolici, dintre care unul trebuie să fi ținut direct de familia greavilor din Călnic. Acest preot își desfășura activitatea într-un somptuos edificiu ecleziastic, pe măsura faimei și puterii economice de care se bucura familia greavilor locali, respectiv în capela din cetate⁴⁶.

Prospera activitate economică pe care o înregistra orașele săsești din Transilvania, mai ales odată cu mijlocul secolului al XIV-lea, a determinat substituirea rolului de care se bucurau greavii ca factori de conducere zonali cu patriciatul orășenesc. Instituția greavilor înregistrează după această dată un regres continuu.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, familia greavilor din Călnic este implicată într-o serie de procese de partaj privitoare la moștenirea domeniului familial. S-a ajuns, în acest sens, la începutul anului 1380, cu un astfel de proces, până la instituția de judecată supremă, regală, de la Vișegrad. Treptat, întinsul domeniu feudal al greavilor din Călnic începe să se fărâmițeze. La 1388 a avut loc moartea greavului Ioan, ultimul vlăstar bărbătesc direct din neamul greavilor din Călnic. După moartea acestuia, domeniul familiei a fost moștenit ereditar pe linie feminină, fapt care a generat o serie de procese interminabile, până către mijlocul secolului al XV-lea. Demnitatea de greav și reședința familială din Călnic a trecut în proprietatea greavilor din Vingard. În anul 1430, Ioan Țeréb din Vingard⁴⁷, ultimul greav de Călnic, care a deținut acest titlu încă din anul 1422⁴⁸, a vândut cetatea și posesiunile din jur, în ciuda protestelor fiilor săi Nicolae, Andrei și Ioan, la comunitatea săsească locală, renunțând astfel la funcția, devenită acum modestă, de greav⁴⁹. Ceea ce a determinat comunitatea locală să cumpere cetatea a fost, probabil, pericolul deselor incursiuni ale turcilor în Transilvania. Efortul material depus la cumpărare, trebuie să fi fost unul consistent, care a întârziat pentru o vreme reamenajarea și modernizarea fortificației ridicate de foștii greavi locali. În fața incursiunii turcești din anul 1438, cetatea a fost nevoită să capituleze fără luptă, situație de care se fac vinovați preotului satului, Laurențiu, și câțiva complici ai lui.

Cercetarea arheologică a stabilit că, din punct de vedere stratigrafic, în interiorul cetății, în secolele XIV-XVI, au avut loc ample lucrări de nivelare și de eliminare a depunerilor acumulate în acest interval cronologic. Fragmentul de cahlă este un indiciu al materialului arheologic care a fost atunci scos și depozitat probabil undeva în vecinătățile cetății.

Următoarea fază de construcție în cadrul cetății din Călnic se consemnează în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, moment în care armele de foc deveniseră principalul element de asediu, iar fortificația locală se impunea a fi readaptată noilor cerințe. S-a ridicat o a doua curtină, care o înconjoară pe prima, la intervale de opt, până la 30 m. Noua curtină, construită cu rolul de a proteja baza curtinei inițiale, a fost amplasată în escarpa vechiului șanț de apărare a cetății. Concomitent s-a înălțat și donjonul cu încă un etaj, s-a ridicat barbacana care făcea legătura între turnul de poartă și noua curtină, precum și turnul bastionar în formă de potcoavă, care străjuia zona sud-vestică a cetății. Este foarte posibil ca tot atunci să se supraînălțat și curtea primară. Indiciile acestei operațiuni se disting bine pe paramentele fotografiilor mai vechi ale cetății.

Desele incursiuni turco-tătare de la mijlocul secolului al XVII-lea, în Transilvania, au determinat comunitatea din Călnic să-și construiască în curtea cetății un șir neîntrerupt de cămări. Acestea sunt adosate incintei inițiale. Drumul de rond a fost fie demontat, fie parțial înglobat în aceste încăperi, cu două nivele. Ferestre au fost deschise în curtină, la nivelul al doilea. Într-o astfel de cămară s-a descoperit o monedă emisă în anul 1697. În secolul al XVIII-lea, cetatea a fost folosită ca loc de depozit, pentru ca, mai apoi, în secolul

⁴⁵ Șt. Balș, *op. cit.*, p.48.

⁴⁶ Referin la cercetarea efectuată în anii '60 la capela din interiorul cetății există în lucrările lui R. Heitel și ale lui Șt. Balș. Între cele două opinii exprimate există deosebiri notabile. Precizarea trecutului acestui edificiu de cult rămâne deficitară și faptului că nu sunt cunoscute rezultatele obținute în urma investigației arheologice întreprinse în interiorul acesteia. În momentul de față, capela cetății se dorește a fi cel mai interesant obiectiv de studiat arheologic în condițiile unei reluări a acestor cercetări în situl medieval de la Călnic.

⁴⁷ Denumirea de *geréb* sau *greb* vine de la săsescul *gräf*, adică inițial *jude*, din care a derivat numele românesc de *greav* și cel maghiar de *geréb* (cf. Th. Năgler, *Românii și sașii până la 1848*, Sibiu, 1997, p.133).

⁴⁸ G. Gündisch, H. Krasser, Th. Streifeld, *Dominium, Kirche und Burg von Weingartskirchen*, în vol. *Studien zur Siebenbürgen Kunstgeschichte*, București, 1976, p.144.

⁴⁹ Th. Năgler, *Așezarea...*, p.165; F. Baumann, *op. cit.*, p.19.

al XIX-lea, fortificația să intre într-o accentuată stare de ruină. Tot acum s-au ridicat, în jurul capelei, o serie de locuințe destinate paznicilor cetății⁵⁰. Ultimele resturi ale unor astfel de construcții au fost eliminate cu ocazia restaurării cetății din anii '60 ai secolului nostru.

Cetatea de la Călnic oferă, prin istoria sa, o imagine din trecutul unei importante comunități, prin ea putând fi observate totodată și principalele aspecte pe care le-a înregistrat societatea din Transilvania pe parcursul perioadei medievale.

Die Burg aus Kelling (Kreis Alba) **(Wertschätzung der archäologischen Forschung)** **(Zusammenfassung)**

Die Burg aus Kelling ist eine der wichtigsten und bekanntesten mittelalterlichen Festungen aus dem südwesten Siebenbürgens. Diese Burg wurde von über 30 Jahren archäologisch geforscht, aber die Ergebnisse waren im allgemeinen neu. Dadurch wollen wir diese Lücken der Geschichte ausfüllen.

Ein kurzer Überblick derjenigen, die sich mit der Forschung der Burg beschäftigten, zeigt dass man sich an die dokumentarischen Erwähnungen wendete, und das, weil die Burg die Wohnung der wichtigsten Familie aus Unterwald war.

Die Festung ist gewöhnlich nur einfach beschrieben, ohne die Bauphasen zu betrachten. Die Dimensionen und der Plan der Burg ändern sich von einem Verfasser, darum schlagen wir einen neuen Plan vor, wo zum ersten Mal in der Geschichte, die Standortvorteilung der archäologischen Sektionen angezeigt wird.

Wenn wir für S I, S II und teils S III die Pläne und die Stratigraphie haben, gingen die Daten für S IV, S V, S VI fast verloren. Einige Bauarbeiten die neulich gemacht wurden trugen zur Entdeckung einiger keramischen Materialien bei, sowie auch zu einem Rest vom giessen einer Glocke (XVII.-XVIII. Jh.).

Zufolge der dokumentarischen Informationen, der Geschichte und jetzt zum ersten Mal der archäologischen Forschungen, kann man ein neues Bild der mittelalterlichen Vergangenheit der Burg Kelling bieten.

Über ein vorgeschichtliches Niveau sind, stratigraphisch, zwei Niveaus aus dem XI.-XII. Jh., eventuell bis zum Überfall der Tataren aus dem Jahre 1241. In der zweiten Hälfte der XII. Jh., die Grafen aus Kelling liessen sich da nieder und bauten sich ursprünglich ein Wohnturm unter dem jetzigen Altar der Kapelle, der aber nicht fertiggestellt wurde.

Weil die Grundlage des Wohnturms nicht bis zum Lehm gemacht wurde, aber auch weil es relativ eng war wurde ein neuer Wohnturm gebaut (auch heute zu sehen). Immer jetzt am Ende des XIII. Jh. baut man auch das Innere der Burg mit einem sehr modernen Wehrungssystem, zu der Zeit. Später bauen die Grafen eine Kapelle.

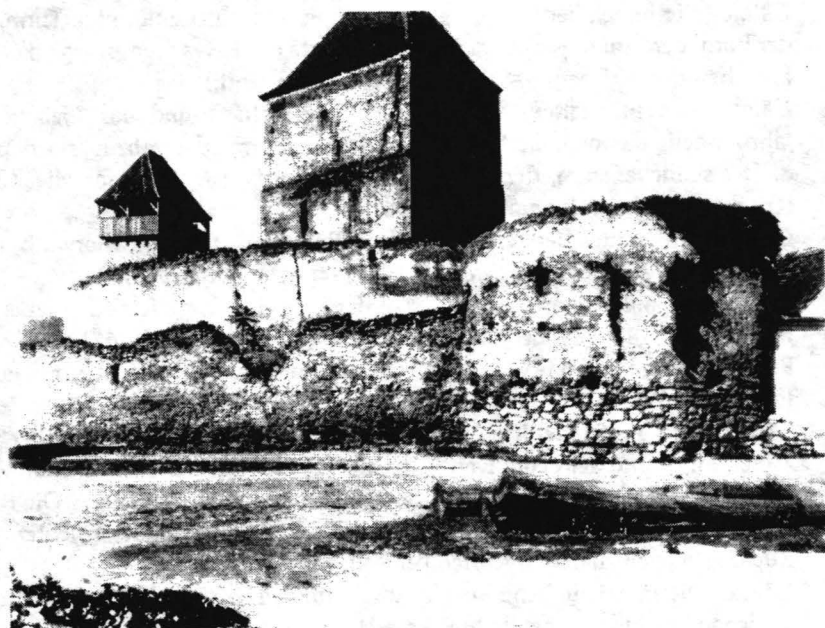
Aus der zweiten Hälfte des XIV. Jh. wird der Platz der Grafen der sächsischen Gesellschaft von dem städtlichen Patriziat übernommen. Im Jahre 1430 ein indirekter Erbe der Grafen aus Kelling, Johann Gereb aus Vingard verkauft die Burg und das umgebende Gebiet der städtlichen Gesellschaft aus Kelling. Diese baut Mitte des XVI. Jh. ein neues Gebäude mit mehreren Hilfsbauten. Im XVII. Jh. wegen den vielen Überfällen der Türken und Tataren wird die Burg mit einer Reihe von Kleinzimmern, die an die Hauptwand angeklebt wurden, ausgestattet.

Aus dem XVIII. Jh. wird die Burg als Lager der Dorfbewohner verwendet und im XIX. Jh. wird die Burg eine Ruine. Die Festung wurde in der sechsziger Jahre unseres Jahrhunderts wiederhergestellt.

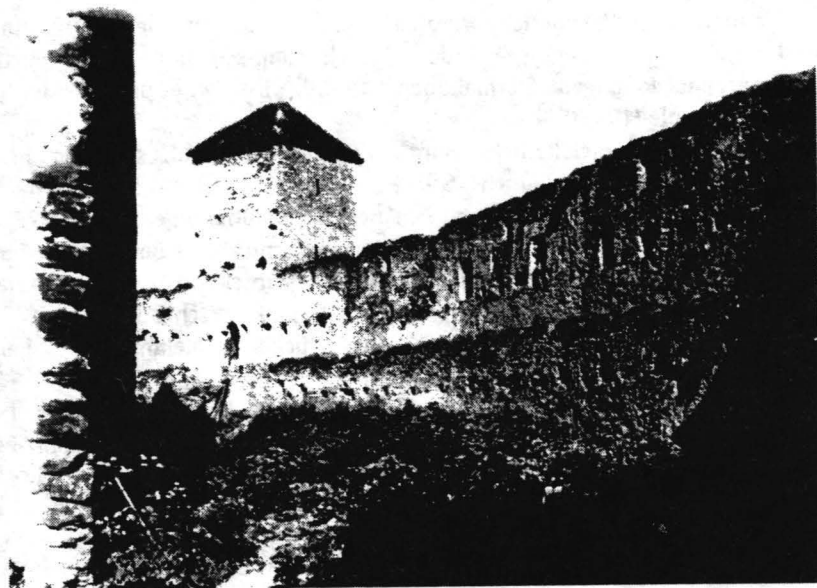
⁵⁰ R. Heitel, *Cetatea din Călnic* p.24.

Abbildungsverzeichnis

- erstes Bild.** Călnic "Die mittelalterliche Burg". 1. Donjon und hufeisenförmige Turm, 2. Das Innere der Burg, der Anfangsinnerraum und die Reste des Bewachungswegs (Foto Cloos, die Zeit zwischen den Kriegen, in Sebeș Museum aufbewahrt.)
- zweites Bild** Călnic "Die mittelalterliche Burg". 1. Der Torturm und das Gebäude aus dem 18. Jahrhundert, das demoliert wurde, 2. Der Torturm, das Abzugsgloch und der Donjon, 3. Der südliche Turm, der Donjon und der Torturm (Foto Cloos, die Zeit zwischen den Kriegen, in Sebeș Museum aufbewahrt.)
- drittes Bild** Călnic "Die mittelalterliche Burg" Der Burgplan, 1. nach Horwath (1940), 2. nach Vătășianu (1959), 3. nach Anghel (1972), 4. nach Anghel (1986)
- viertes Bild** Călnic "Die mittelalterliche Burg". 1-2 der Plan der Burg, 1. nach Heitel (1968), 2. nach Fabianni (1998), 3. Querschnitt durch Donjon nach Balș (1967), der Wiederaufbau der Burg, nach Fabianni (1998), 5. Die Skizze der Burg, Aussicht vom Eingangstor, nach Ionescu (1982)
- fünftes Bild** Călnic "Die mittelalterliche Burg". der allgemeine Stollungsplan der archeologischen Abteilungen und der evolutiven Phasen: 1. Bauten aus der zweiten Hälfte des 17. Jh-s, 2. Die im 14.Jh gebaute Kappelle, 3. Bauten aus dem 16.-17. Jh. en 4. Die Kammer aus dem 17 Jh. 5. Zementbogen, der anlässlich der Restauration errichtet wurde, 6. Die Zugangstreppen zu dem höchsten Niveau
- sechstes Bild** Călnic "Die mittelalterliche Burg". Abschnitt. 1. Der südliche Profil, Karos 1-4. Legende: die lebendige Erde, 2. gelbfarbige Erdeschicht, 3. kastanienbraune bröckelige Erde, 4. Ofen (12. Jh), 5. gebrannte Tonerde bei Rot, 6. gelbfarbige Tonerde (Lehmboden), 7. gelbe Tonerde, 8. archeologische Schicht (unbestimmter Jh), 9. kastanienbraune Erde, 10. Mörtelniveau, 11. dunkelgraue Schicht, 12. Mörtelschicht und Streine, 13. Füllungsschicht
- siebentes Bild** Călnic "Die mittelalterliche Burg". Die erste (a) und zweite (b) Abschnitte, Nordprofile. Legende: 1. lebendige Erde, Nivellierungsschicht – aus dem 16. Jh, 3. Planzenaufstellungen (formationen 18.-19. Jh), 4. Füllungserde (17.-18. Jh), 5. Füllungserde (19.-20. Jh),
- achtes Bild** Călnic "Die mittelalterliche Burg". Zweiter Abschnitt, südlicher Profil. Legende: 1. lebendige Erde, 2. bläuliche Schicht, 3. dunkelbläuliche Schicht, 4. Mörtelniveau, 5. bläuliche Schicht mit brauner Nuance, 6. braunfarbige Schicht, 7. mit Resten vom Brennen gefarbte Schicht, 8. grau-weissliche Schicht mit Baustoffenresten, 9. braun-graue Schicht mit Mörtelkörnern und Tonerdenlinsen, 10. kastanienbraune bröckelnde Erdeschicht, 11. moderne Füllungsschicht, 12. Füllungsschicht
- neuntes Bild** Călnic "Die mittelalterliche Burg". Brückstückhafte Keramikstoffe, Lehmgebäude (1,4) Napf-gefäß (2-3, 6-8), Fusaiole (5)
- zehntes Bild** Călnic "Die mittelalterliche Burg". Archeologische Keramikstoffe: Napf-gefäß (1,4), Deckel (5), Kachelbrückstücke (3,10), Eisenschlüssel (3,10) Hohlziegel (2), die von Eingießen der Glocke gebliebenen Reste: Metallgussnaht von der Glocke (6,8) die zum Druck verwendeten gebrannten Lehmbrückstücke (11,12) (9-10 - ohne Skala)

1

2

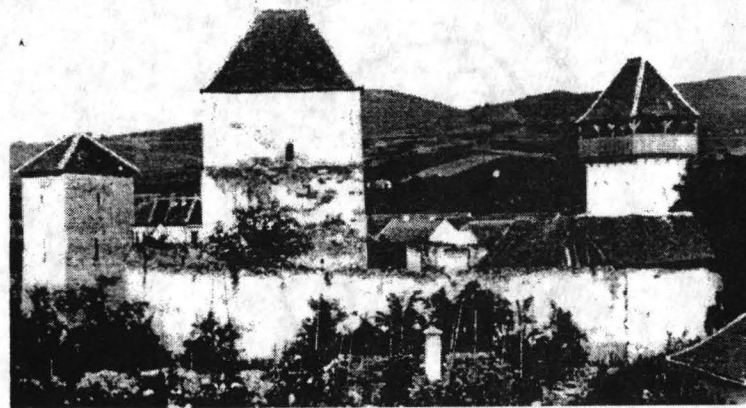
Fig.1. Călnic - "Cetatea medievală": 1. Donjonul și turnul în formă de potcoavă, 2. Interiorul cetății, incinta inițială și resturile drumului de strajă (foto Cloos, perioada interbelică, păstrate la Muzeul Sebeș)

1

2

3

Fig.II. Câlnic - "Cetatea medievală"; 1. Turnul de poartă și clădirea din secolul XVIII, care a fost demolată; 2. Turnul de poartă, barbacana și donjonul, 3. Turnul sudic, donjonul și turnul de poartă (foto Cloos, perioada interbelică, păstrate la Muzeul Sebeș)

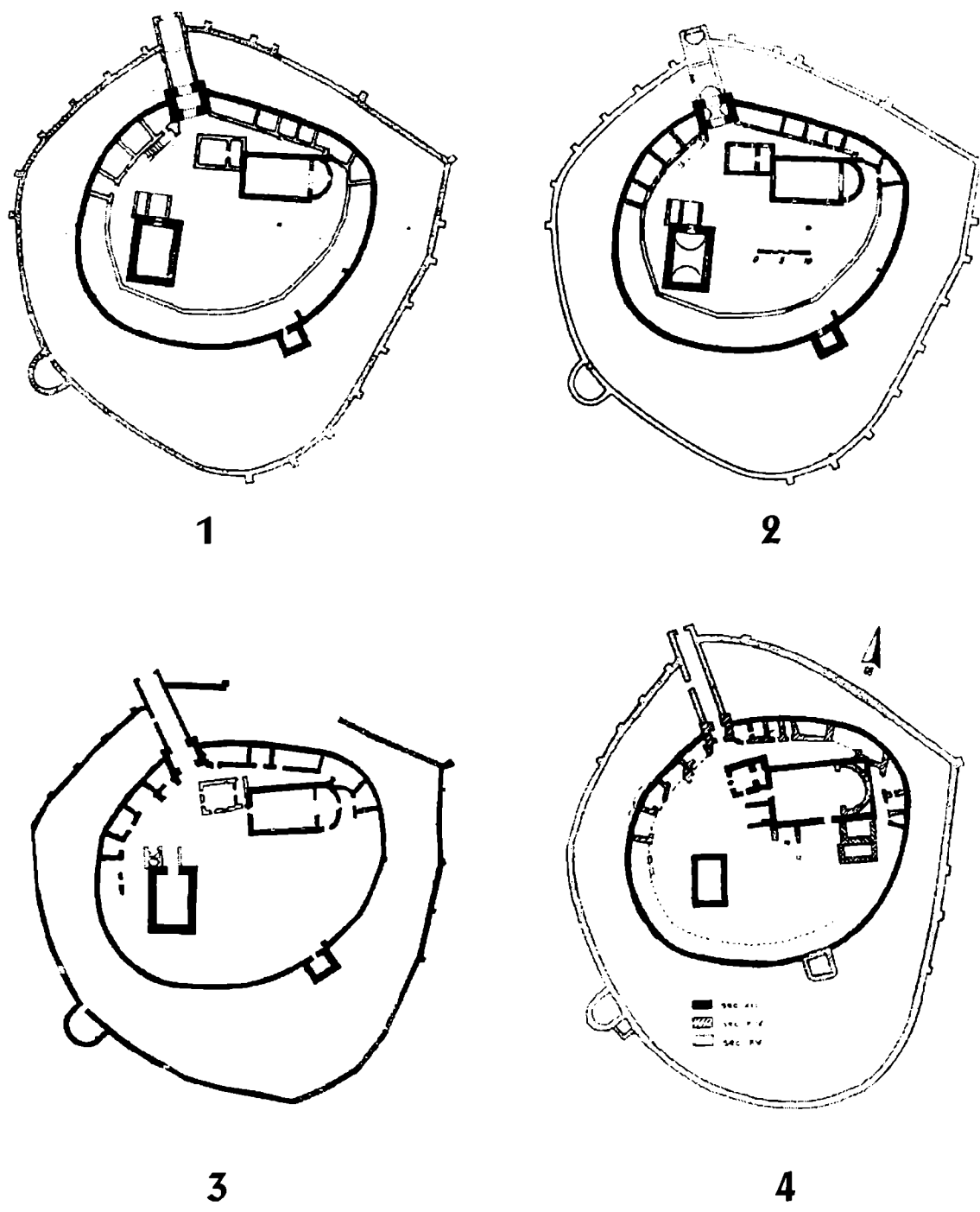

Fig.III. Călnic - "Cetatea medievală". Planul cetății: 1. după Horwath (1940), 2. după Vătășianu (1959), 3. după Anghel (1972), 4. după Anghel (1986)

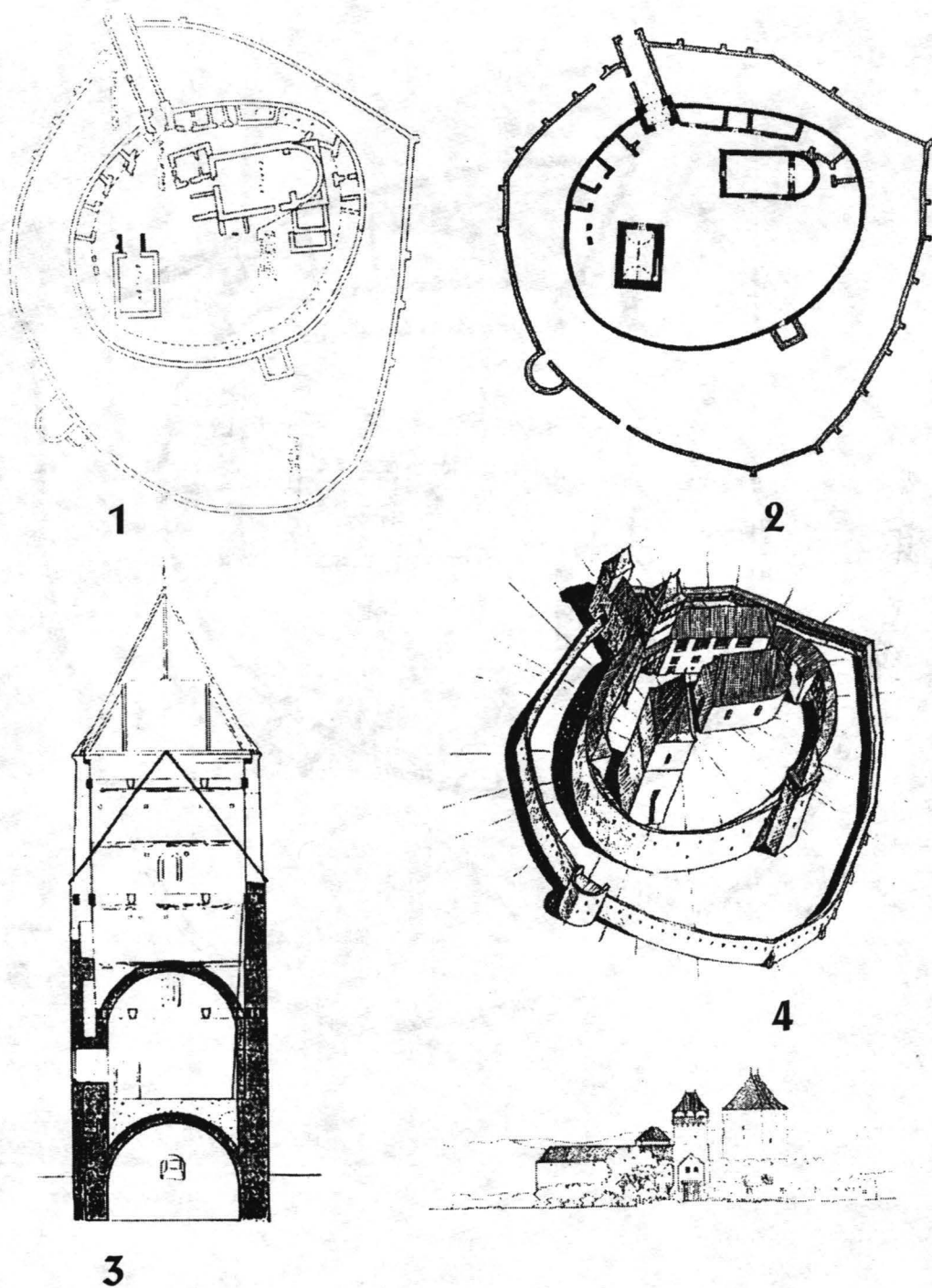

Fig.IV. Călnic - "Cetatea medievală": 1 - 2. planul cetății: 1. după Heitel (1968), 2. după Fabinni (1998), 3. secțiune transversală prin donjon, după Balș (1967); 4. reconstituirea cetății, după Fabinni (1998); 5. schița cetății, vedere dinspre poarta de acces, după Ionescu (1982)

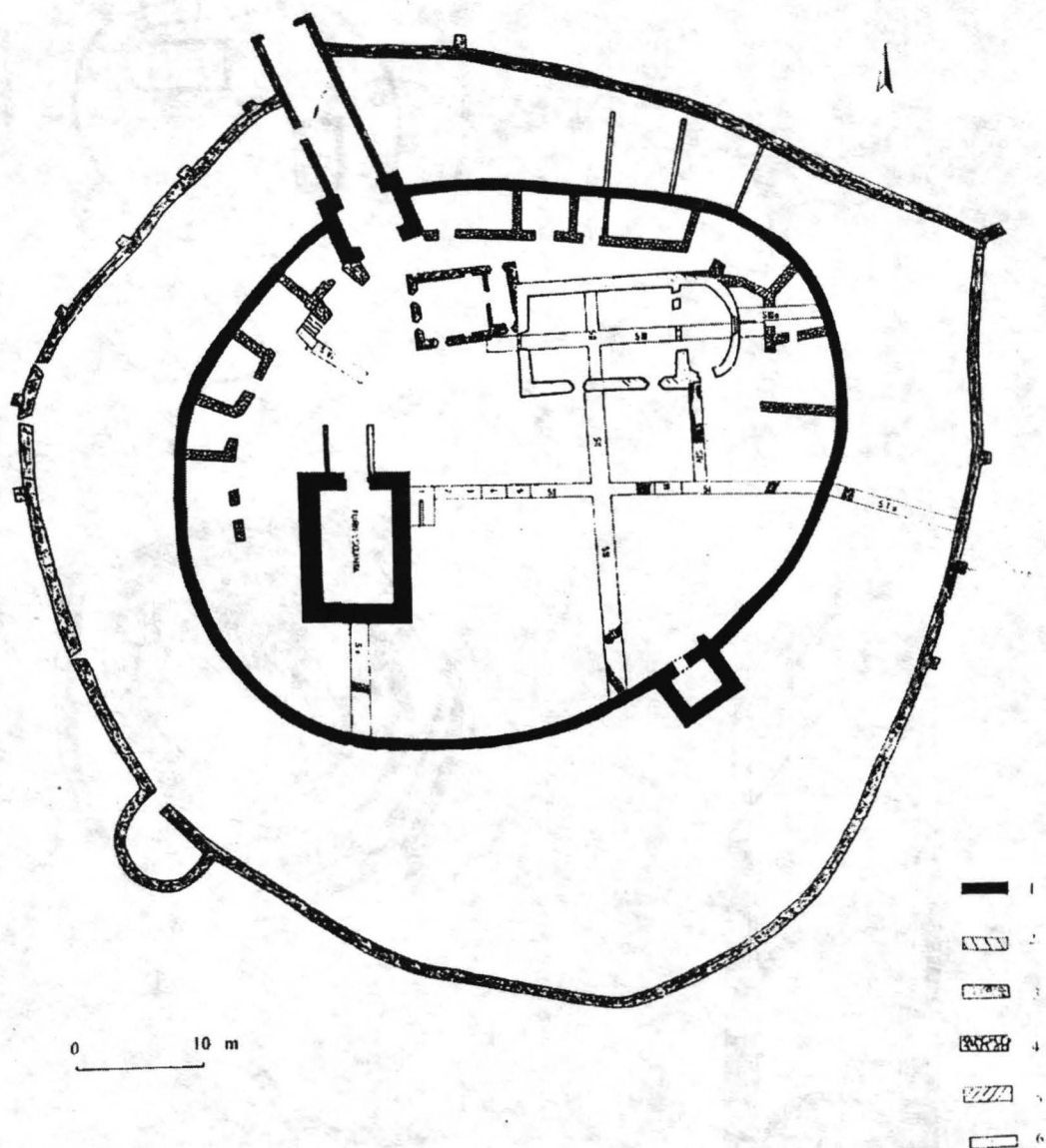

Fig.V. Călnic - "Cetatea medievală". Planul general de amplasare a secțiunilor arheologice și fazelor evolutive:
1. Construcții din a doua jumătate a secolului al XVII, 2. Capela construită în secolul XIV, 3. Construcții din secolele XVI-XVIII, 4. Cămarile din secolul XVII, 5. Arcuri din ciment ridicate cu ocazia restaurării, 6. Trepte de acces la nivel superior

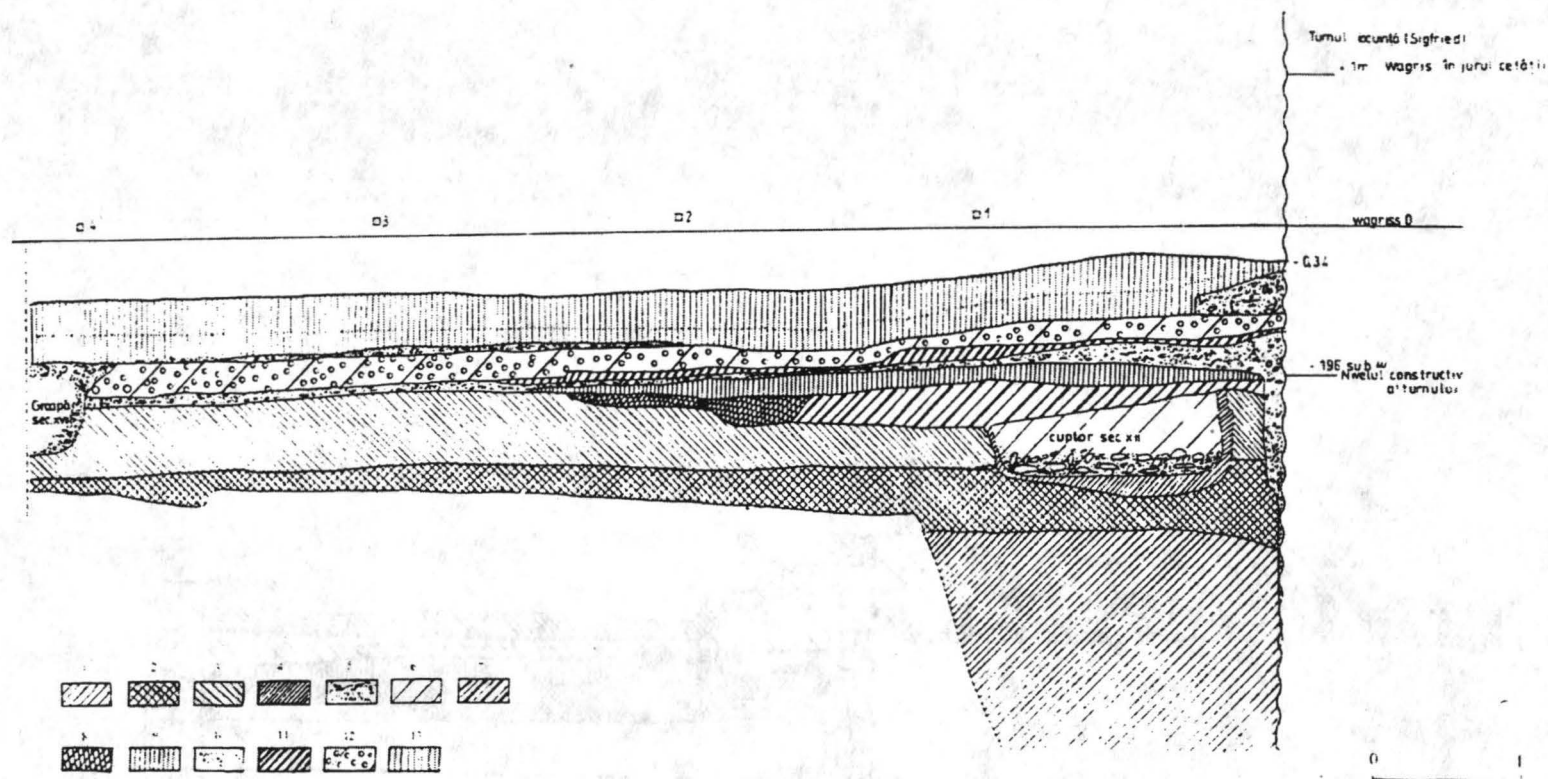

Fig.VI. Câlnic - "Cetatea medievală". Secțiunea I. profilul de sud, carourile 1-4. Legenda: 1. solul viu; 2. strat de pământ de culoare galbenă; 3. pământ sfărâmișos de culoare maron-castanie; 4. cuptor (sec. XII); 5. pământ ars la roșu; 6. pământ lutos de culoare galbenă; 7. pământ galben; 8. strat arheologic (cu conținut neprecizat); 9. pământ de culoare brun-castanie; 10. nivel de mortar; 11. strat de culoare cenușie închisă; 12. strat de mortar și pietre; 13. strat de umplutură

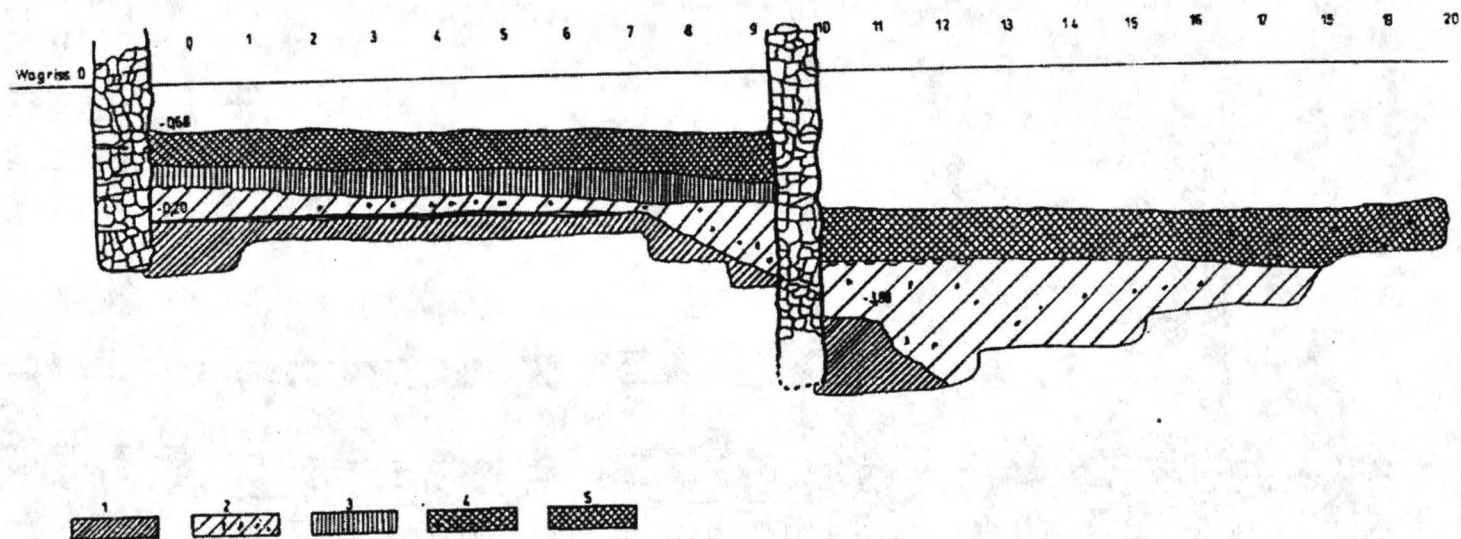

Fig.VII. Călnic - "Cetatea medievală". Secțiunile I-a și I-b, profilele de nord. Legenda: 1. solul viu, 2. strat de nivelare din secolul XVI, 3. formațiuni vegetale (sec. XVIII-XIX), 4. pământ de umplură (sec. XVII-XIX), 5. pământ de umplură (sec. XIX-XX)

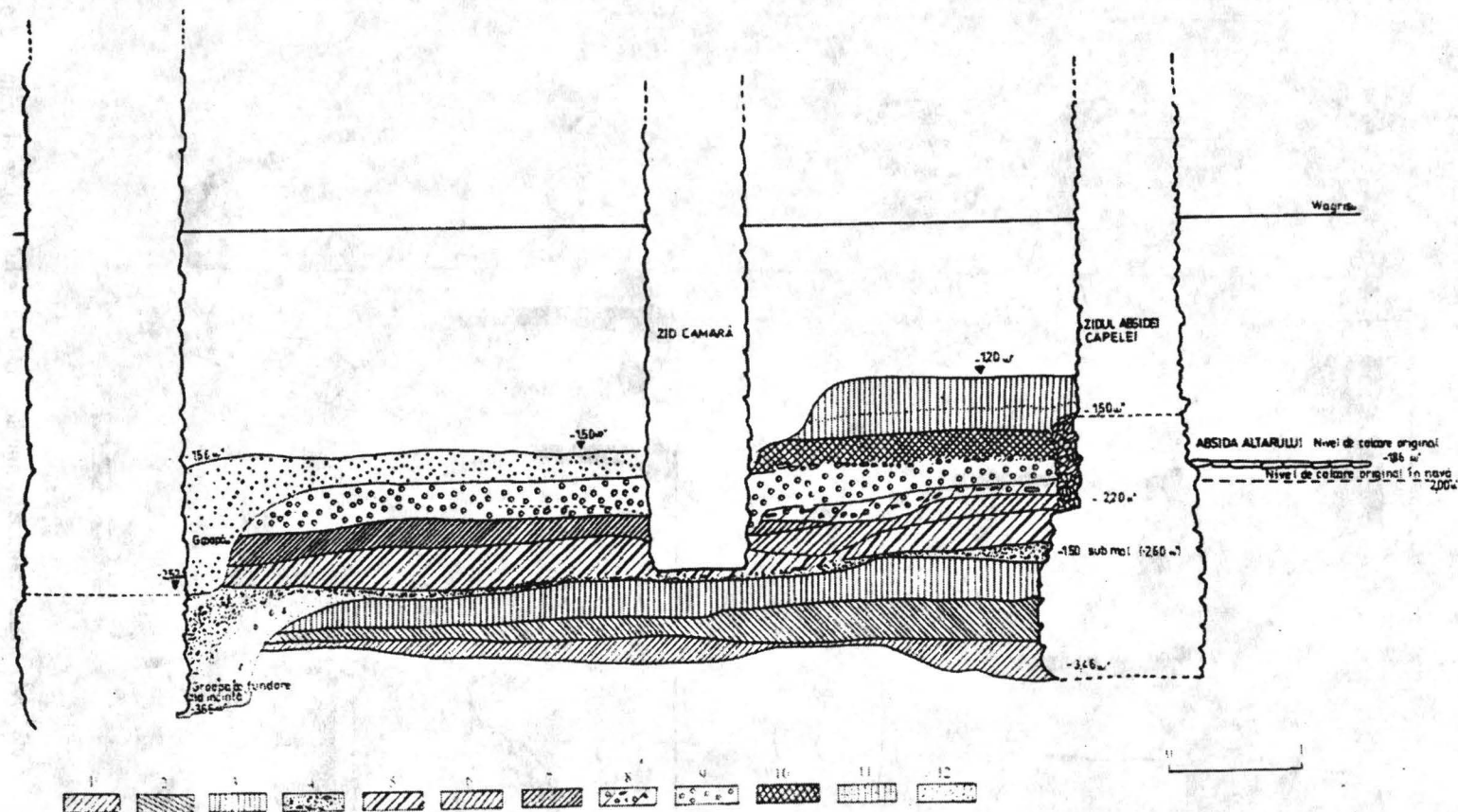

Fig.VIII. Călnic - "Cetatea medievală". Secțiunea II-a, profilul de sud. Legenda: 1. solul viu, 2. strat de culoare albastruie, 3. strat albastrui închis, 4. nivel de mortar, 5. strat albastrui cu tentă brună, 6. strat de culoare brună, 7. strat pigmentat cu resturi de arsură, 8. strat cenușiu albicios cu resturi de materiale de construcție, 9. strat brun cenușiu cu granule de mortar și lentile de pământ galben, 10. strat de pământ sfărâmiș de culoare brun castanie, 11. strat de umplutură modernă, 12. strat de umplutură;

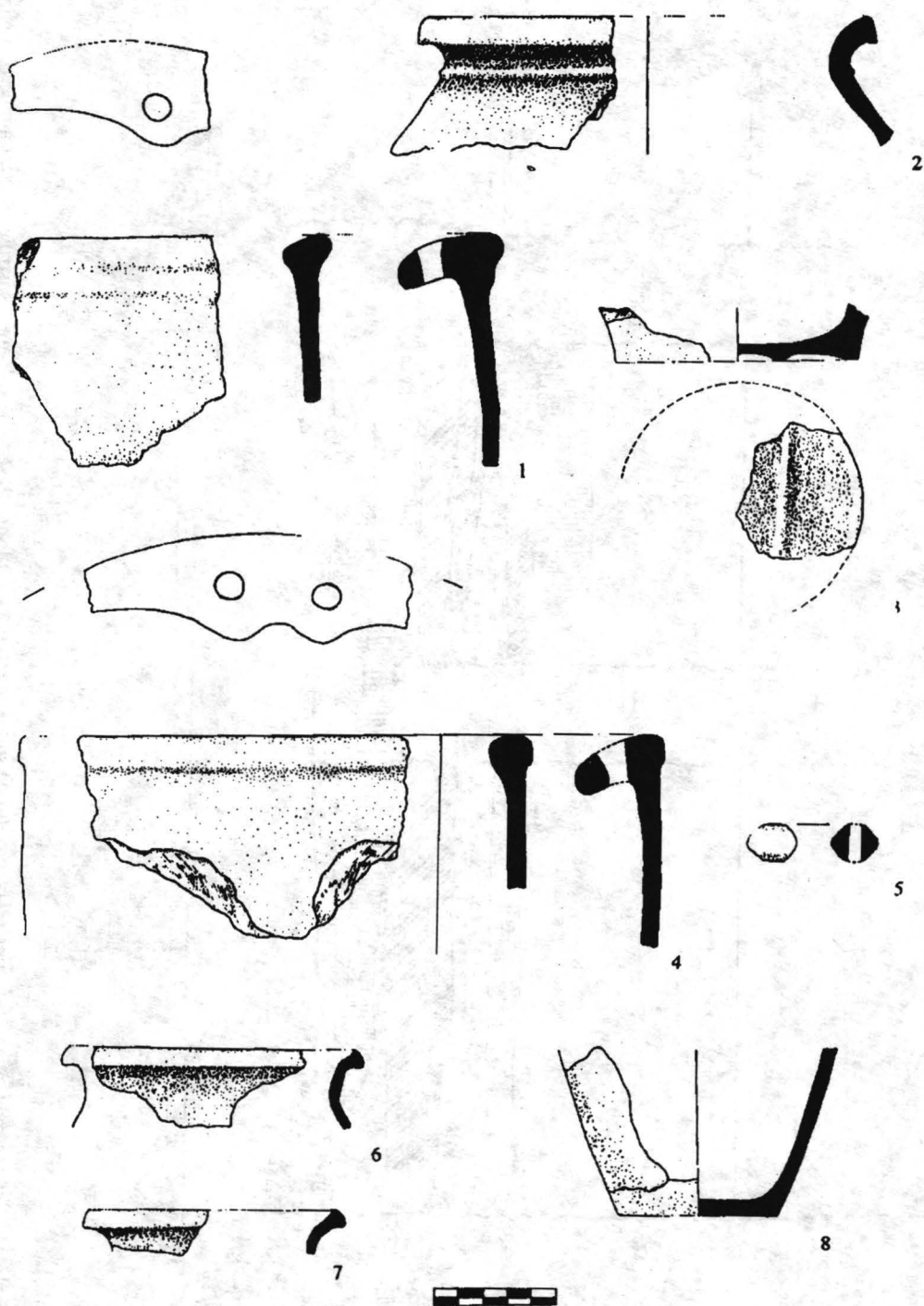

Fig.IX. Călnic -"Cetatea medievală". Materiale ceramice fragmentare: căldări de lut (1,4), vase-borcan (2-3,6-8), fusaioală (5)

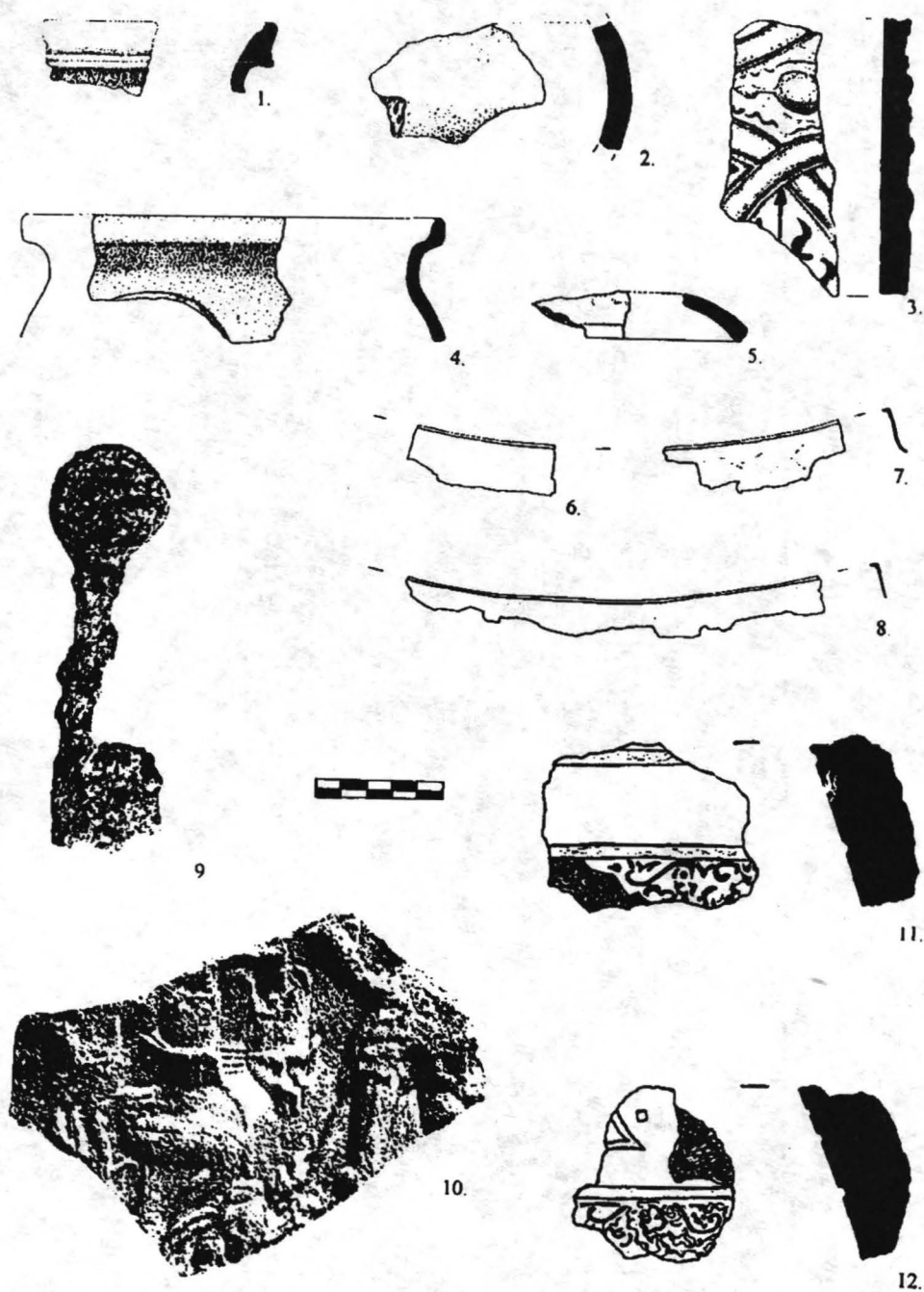

Fig.X. Călnic - "Cetatea medievală". Materiale arheologice din ceramică: vas-borcan (1, 4), capac (5), fragmente de cahlă (3,10), olan (2), cheie de fier (9) și resturi de la turnarea clopotului: bavură metal de la clopot (6, 8), fragmente de lut ars utilizat ca tipar (11-12) (9 și 10 - fără scară)

Identificarea unei capele gotice din Sibiu

(Piața Huet, nr. 17)

IOAN MARIAN ȚIPLIC

Imobilul nr.17 din Piața Huet din Sibiu se află plasat pe colțul dinspre nord-est al pieței, înspre pasajul pietonal ce trece peste Podul Minciunilor. Planimetria sa actuală este rezultatul mai multor prefaceri petrecute în decursul secolelor XIX - XX și înglobează o veche capelă, a cărei localizare a ridicat semne de întrebare, fiind identificată cu capela Sf. Iacob sau, mai puțin probabil, chiar cu cea a Sf. Ladislau¹.

Ca urmare a lucrărilor de modernizare, în urma cărora asupra monumentului și a zonei imediat înconjurătoare au avut loc intervenții, s-a executat o supraveghere însoțită de cercetare arheologică. Studiul arheologic a constatat în cercetări de parament ale zidurilor² și în cercetarea arheologică propriu-zisă a monumentului, în limitele impuse de situația din teren. În acest sens au fost trasate: o secțiune (S₁ - vezi pl.I) - aceasta fiind inițial o casetă perpendiculară pe zidul exterior al actualei bucătăriei, extinsă ulterior pentru o mai bună cercetare a celor două ziduri dezvelite, - și o casetă (C₁- vezi pl.I), ambele clarificând, în final, planimetria exactă a capelei.

Studiul de parament a reliefat faptul că planimetria clădirii a suferit mari prefaceri la nivelul elevatiei, fiind mărit spațiul util prin adosarea a două încăperi pe latura de sud și de est a clădirii inițiale. În absida capelei s-au identificat două straturi de frescă aflate sub cel de zugrăveală contemporană și urmele vechilor ferestre gotice³, probabil zidite înainte de momentul transformării în locuință, deoarece ancadramentul renascentist al ferestrei de pe peretele sudic al absidei, sub care se află crucea de consacrare (vezi fig.2), a fost prins în zidul ce umple golul ferestrei gotice.

În S₁ (1 x 2,5 m) au fost surprinse fundațiile capelei și ale contrafortului sudic al absidei și s-a putut constata că ele sunt ridicate în aceeași etapă de construcție, dar totodată s-a reliefat faptul că elevatia zidului este din altă etapă, fiind cu cca. 0,20 m mai groasă - probabil ca urmare a refacerii masive de după anul 1839. În capătul sudic al secțiunii a fost dezvelit un zid ce dublează pe interior actualul perete al bucătăriei, zid ridicat din cărămidă. Perpendicular pe acest zid este dispus și țesut un alt zid din cărămidă, care, în capătul opus, aproape se lipește de fundația contrafortului, închizând un spațiu util de 2,50 m lățime și aproximativ 4,30 m lungime. Aceste ziduri sunt probabil din aceeași perioadă cu construirea pivniței boltite (sec. XIX). La adâncimea la care a fost surprinsă această dublare a zidului exterior (cca. - 0,40 m) au fost găsite câteva cărămizi dispuse ordonat, ce ar putea proveni de la un nivel de călcare din interiorul spațiului adosat absidei capelei (posibil o pardoseală de cărămidă). Totodată, în capătul de vest al secțiunii, la - 0,70 m, a fost surprins un strat din mortar și pământ de cca. 5 cm grosime și de cca. 0,60 m lățime, strat ce ar putea fi un pavaj ce înconjură capela (vezi pl.III).

În privința materialului ceramic rezultat din S₁ - în cantitate extrem de mică -, el este databil în secolele XVIII-XX, fiind alcătuit din ceramică pictată și ceramică smălțuită la interior și la exterior. Tot acest

¹ A. Dumitrescu-Jippa, N.Nistor, *Sibiul și finutul în lumina istoriei*, I, Cluj-Napoca, 1976, p.108; E. Sigerius, *Vom allen Hermannstadt*, I, Hermannstadt, 1922, p.13.

² Decaparea tencuielii până la stratul de frescă de factură gotică a fost făcută sub supravegherea de specialitate a d-lui lect. univ. Sotelecan, de la Catedra de Conservare-Restaurare din cadrul Facultății de Istorie a Universității "Lucian Blaga" Sibiu. Stratul de frescă este reprezentat de imaginile șterse a patru sfinți: pe peretele sudic se distinge silueta specifică a Sf. Cristofor cu Pruncul pe umăr, pe latura de nord-est a corului poligonal se află imaginea unui sfânt învelit într-un mantou cu guler mare, a cărui mână dreaptă ține un toiag, iar stânga o filacteră nelizibilă, toate fiind atribute specifice Sf. Iacob, personajul aflat la dreapta Sf. Iacob nu poate fi identificat deoarece reperele vizuale sunt nelizibile; personajul din stânga Sf. Iacob poartă o manta roșie de martir și tine o filacteră, pe baza faptului că are ochii zgâriați poate fi identificat cu Sf. Laurențiu.

³ Pe peretele sudic, unde se află fereastra cu ancadrament renascentist, prin decaparea tencuielii s-a descoperit golul ferestrei gotice (pentru analogie, vezi fig.1/a sau C₁.Entz, *Erdeky építészete a 14-16. században*, Kolozsvár, 1996, fig.58), care pornește de la 0,40 m față de podeaua actuală.

material ceramic a rezultat din stratul de nivelare, aflat imediat sub nivelul de călcare și se leagă de momentul folosirii spațiului imediat înconjurător capelei pentru reînhumări și, mai târziu, de transformarea acesteia în casă de locuit.

În caseta C, trasată între contraforturile sudice ale absidei, în urma cercetărilor s-a putut observa că, cel puțin la nivelul fundațiilor, nu s-a executat nici o modificare de planimetrie sau constructivă, fiind modificată parțial sau în unele locuri total doar elevația zidurilor. Fundația capelei este ridicată din piatră prinsă cu mortar și de la nivelul pavajului de cărămidă, ce exista în a doua treime a secolului XIX, s-au făcut rezidiri în cărămidă. Totodată, spațiul util dintre cele două contraforturi a fost folosit ca osuar, probabil ca urmare a deselor intervenții asupra terenului din jurul bisericii parohiale evanghelice, mai ales în secolul trecut⁴, s-au deranjat morminte mai vechi, oasele defuncților fiind reînhumate în jurul capelei.

Ca urmare a acestor date, s-a putut stabili că actuala clădire, în forma în care este astăzi, este rezultatul marilor prefaceri suferite ca urmare a necesarei renovări a capelei în urma stricăciunilor suferite la cutremurul din 1838⁵ și mai apoi modificărilor executate asupra ansamblului la începutul secolului nostru. Capela, ce reprezintă spațiul central al imobilului, este de clară factură gotică, fiind surprinse în săpătură două dintre contraforturile ce sprijineau latura sudică a absidei poligonale.

*

Pentru prima dată este menționată documentar o organizație bisericească a sașilor din Sibiu, la 20 decembrie 1191, când, într-un document emis de papa Celestin al III-lea⁶, este vorba de *ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum*, mai exact de prepozitura Sibiului, închinată Sf. Ladislau⁷. Documentul nu spune decât că regele Bela al III-lea a contribuit la fondarea prepoziturii, iar în continuare se referă la chestiuni de jurisdicție ecleziastică și nu face nici o referire la existența sau construirea unui lăcaș de cult, dar existența acestuia anterior documentului trebuie presupusă. E. Sigerius spune că prepozitura Sf. Ladislau este desființată în anul 1424 de către regele Sigismund de Luxemburg, iar proprietățile ei sunt donate orașului⁸, dar G. Entz, citând documentul datat 19 august 1424⁹, spune că Sigismund, ca urmare a stării de neglijare în care se afla prepozitura, face donații pentru refacerea ei¹⁰. Cu toate acestea, capela Sf. Ladislau este părăsită și nu se mai fac slujbe, fiind transformată, cca. 150 de ani mai târziu, în bibliotecă, de către Albert Huet¹¹. În anul 1839, S. Möckesch¹² identifica în capela existentă în colțul de sud al Pieții Huet, acea capela a Sf. Ladislau¹³.

În documentul de desființare al prepoziturii, apare trecută, alături de biserica parohială (*ecclesia Mariae virginis*)¹⁴ și capela dedicată Sf. Iacob¹⁵, ce se afla în cimitirul din jurul catedralei. Această capelă a fost considerată cel mai vechi edificiu ecleziastic al coloniștilor sași din Sibiu, fiind ridicată în anul 1160¹⁶ și care a funcționat până în anul 1838¹⁷, când a fost cedată definitiv școlii, folosindu-se ca sală de clasă. Stilul arhitectonic în care a fost ridicată nu a putut fi decât stilul romanic, dar nu s-a păstrat în această formă decât până în secolul al XV-lea, când

⁴ Vezi E. Sigerius, *op.cit.*, p.62, 68, 80; M. Kimakowicz, *Alt-Hermannstadt. Eine entwicklungsgeschichtliche Studie*, în *AVSL*, XXXVII, 1911, p.241.

⁵ La această dată are loc și înglobarea capelei în cadrul unui ansamblu civil, fiind transformată în casă de locuit.

⁶ *Ub*, I, nr.1, p.1-2; Th. Nägler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, editia a II-a, București, p.136; E. Sigerius, spune că prepozitura este înființată de către regele Bela al III-lea (E. Sigerius, *op.cit.*, p.11).

⁷ E. Sigerius, *Die Stadt Hermannstadt. Eine historische Skizze*, Hermannstadt, 1859, p.6.

⁸ Idem, *Cronica...*, p.15.

⁹ *Ub*, IV, nr.1956, p.217-220.

¹⁰ G. Entz, *op.cit.*, p.87.

¹¹ În anul 1457, cu aprobarea lui Szecsi Dénés, episcop de Strigoni, preotii prepoziturii Sf. Ladislau, primesc dreptul de a ține liturghii în spitalul Sf. Spirit, ceea ce arată că la această dată activitatea prepoziturii în capela originală era întreruptă dintr-o cauză oarecare (G. Entz, *op.cit.*, p.123); S. Möckesch, *Die Pfarrkirche der Augsb. Conf. Verwandten zu Hermannstadt*, Hermannstadt, 1839, p.2-3.

¹² S. Möckesch, *op.cit.*, p.2.

¹³ În sprijinul acestei afirmații vine și textul lui G. Entz, care se bazează pe o copie din 1783 a documentului din 19 august 1424, copie care stabilește și locul unde se aflau capela Sf. Ladislau și cea a Sf. Iacob și anume: prima este "identică cu Biblioteca gimnazială, adică se găsea în fața Bisericii parohiale evanghelice, iar capela Sf. Iacob (...), se găsea în cimitirul parohial..." (G. Entz, *op.cit.*, p.87, 405; copia din 1783 în *DI*, 11546, 37046 și 37047).

¹⁴ *Ub*, IV, p.219.

¹⁵ "...capella beati Joacobi apostoli in cimiterio euisdem parochialis ecclesiae (*Ub*, IV, p.219). M. Kimakowicz, preluând o informație de la S. Möckesch, spune că pe unul din zidurile capelei (din Piața Huet nr.17 - n.a.) a fost inscripționat anul 1160. (M. Kimakowicz, *Alt-Hermannstadt. Eine entwicklungsgeschichtliche Studie*, în *AVSL*, XXXVII, 1911, p.250). Prima mențiune documentară a capelei datează din 10 septembrie 1409 și este făcută cu ocazia unui proces între preotul din Slimnic și cel din Ocna Sibiului (*Ub*, III, nr.1637, p.482). Probabil anterior acestei date capela a fost reconstruită în stil gotic, odată cu ridicarea bisericii parohiale, așa cum este cazul la Sebeș (vezi G. Entz, *op.cit.*, p.64 și fig.58).

¹⁶ Informație neverificabilă - vezi nota 16.

¹⁷ S. Möckesch, spune că vizitatori mai vechi au văzut inscripționat pe unul din pereții capelei anul 1160, an considerat data la care edificiul a fost terminat (S. Möckesch, *op.cit.*, p.1-2.).

a fost dărămată și reclădită în stil gotic, fiind transformată, apoi, în anul 1592, în bibliotecă¹⁸. H. Fabini, citând un izvor documentar de secol XIX, susține identificarea capei Sf. Iacob cu capela ce a existat în colțul de sud al Pieței Huet, lângă Turnul Preoților, ambele clădiri fiind demolate la 1 august 1898¹⁹, cu ocazia ridicării statuii lui Teutsch. Autorii lucrării *Sibiul și ținutul în lumina istoriei* spun că la mijlocul secolului al XIX-lea, capela a fost cedată școlii și folosită ca sală de clasă²⁰, dar nu oferă nici o informație cu privire la izvorul documentar folosit.

Capela situată în colțul de nord al Pieții Huet, astăzi imobilul nr.17, a reușit să supraviețuiască tocmai datorită înglobării sale în cadrul unei case de locuit în preajma anilor '40 ai secolului trecut. În iulie 1838 - probabil, datorită unor stricăciuni nereparate, suferite la cutremurul ce a avut loc la începutul anului²¹ - bolta capei s-a prăbușit și la acel moment capela s-a refăcut și s-a transformat în locuință pentru "clopotarul cel tânăr"²². Conform unor mărturii mai vechi, pe peretele de nord al capei era o frescă reprezentând capul Sf. Ștefan²³, ceea ce ar putea pleda în favoarea ideii că ea a fost consacrată în memoria primului rege creștin al Ungariei. Conform informației oferite de G. Entz, în cronica bisericii evanghelice, la anul 1471, se vorbește de capela Sf. Nicolae aflată în afara "pronaosului" (sic!) bisericii, pe drumul care ducea la spital, capela ce a fost prinsă în casa de la nr.17, din actuala Piață Huet, în anul 1838, după cum consideră autorul mai sus citat²⁴.

Pe baza informațiilor oferite de fresce și de coroborarea celor două documente (1424 și 1471), care spun despre capela Sf. Iacob că se află *in cimiterio ecclesiae parochialis in Cibinio*²⁵ și despre cea a Sf. Nicolae că se află în *extra cimiterium in via versus alumniam in medio mur*²⁶ (în afara cimitirului, dar nu în afara zidului de incintă - n.a.), putem să acredităm ideea că în clădirea nr. 17 din Piața Huet a fost înglobată capela Sf. Iacob, care inițial este posibil să fi avut hramul Sf. Ștefan²⁷, despre capela Sf. Nicolae putem spune că localizarea ei trebuie căutată undeva între Turnul Scărilor și pasajul de trecere peste Podul Minciunilor, iar despre capela Sf. Ladislau că a fost aceea capela demolată în anul 1898.

Pentru clarificarea acestei situații, fără umbră de îndoială, fiind absolut necesare cercetări arheologice în zona unde a existat Turnul Preoților și capela, atribuită greșit Sf. Iacob, precum și în fața capei înglobată în casa din Piața Huet, nr. 17.

¹⁸ A. Dumitrescu-Jippa, N. Nistor, *op.cit.*, p.107; E. Sigerius, *Cronica....*, p.25.

¹⁹ E. Sigerius, *Cronica....*, p.59; H. Fabini, *Sibiul gotic*, București, 1982, p.141. V. Vătășianu, citându-l pe V. Roth, atribuie cele patru chei de boltă, existente în Muzeul Brukenthal, capei Sf. Iacob. Din cele patru chei de boltă, una poartă capul lui Isus, o alta bustul apostolului Iacob, iar celelalte două sunt împodobite cu rozete (V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p.736 și n.4). Alte două pietre de boltă se află în ferula bisericii parohiale evanghelice, acolo unde au fost toate până în anii '60 ai secolului nostru (pentru mai multe informații vezi G. Entz, *op.cit.*, p.65). Identificarea greșită a capei demolate în anul 1898 pornește de la articolul din același an al lui K. Albrich, articol în care autorul, pe baza unei chei de boltă cu reprezentarea Sf. Iacob, consideră capela ca atribuită Sf. Iacob (K. Albrich, *Die "Kapelle" in Hermannstadt*, în *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt, 1898, p.96-99). Pornind de la acesta și ceilalți autori (Sigerius, Kimakowicz, Fabini) au atribuit eronat capela demolată în 1898.

²⁰ A. Dumitrescu-Jippa, N. Nistor, *op.cit.*, p.107. și aici este vorba despre aceeași confuzie.

²¹ E. Sigerius, *Cronica....*, p.55. S. Möckesch spune că în 1838, când capela este transformată în casă de locuit, mai erau în picioare doar trei pereti, probabil unul prăbușindu-se la cutremur (S. Möckesch, *op.cit.*, p.2).

²² S. Möckesch, *op.cit.*, p.2; vezi și E. Sigerius, *Vom alten Hermannstadt*, I, Hermannstadt, 1922, p.15.

²³ H. Fabini, *Gotik in Hermannstadt*, Bukarest, 1989, p.244, n.37. H. Fabini consideră, pe baza acelei fresce de pe peretele nordic și citând un izvor din 1471, că locul pe care se află capela Sf. Nicolae este identic cu locul unei mai vechi capele a Sf. Ștefan (*Ibidem*, p.150, n.37 și fig.17/5, 84). Aceeași idee este acreditată și în lucrarea lui N. Lupu, unde, la harta nr.III/), este trecută capela Sf. Ștefan pe amplasamentul clădirii nr. 17 din Piața Huet (N. Lupu, *Cetatea Sibiului*, București, 1966, p.87).

²⁴ G. Seiwert, *Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch*, în *AVSL*, XI, 1873-1874, p. 362; G. Entz, *op.cit.*, p.124, 406 (aceasta este singura informație care ne indică localizarea capei Sf. Nicolae, ce este atestată în prima jumătate a secolului al XV-lea - *quarta feria in ara sancti Nicolai de eodem*; G. Seiwert, *op.cit.*, p.352).

²⁵ *Urb*, IV, p.415, nr. 2100

²⁶ G. Seiwert, *op.cit.*, p.362.

²⁷ Cert este că sub fereastra renascentistă de pe peretele sudic al absidei se află o cruce de consacrare ce nu este contemporană cu vechea capela, deoarece, prin decaparea straturilor de tencuială s-a putut observa că fereastra gotică a fost modificată și transformată, iar crucea se află pe zidăria de umplere a golului ferestrei gotice (vezi fig.2).

Identifizierung eine gotische Kapelle in Hermannstadt, Huet – Platz 17 (Zusammenfassung)

Die Renovierung des Gebäudes von Nr. 17 am Huet-Platz gab uns den Anlaß ein altes Problem, bezüglich der im ersten Befestigungsring der Stadt gebenden Kapellen, zu besprechen. Den Urkunden nach und aufgrund der im Altar der im Gebäude von Nr. 17 einverleibten Kapelle entdecketen Fresken, könnte man meinen daß diese Kapelle dem Hl. Jakob geweiht wurde, während die im Jahre 1898 abgetragene, dem Hl. Ladislaus. Bis zur Zeit gab sich die von einem Artikel von K. Albrich verursachte Verwechslung, laut der damals die Jakobs-Kapelle geschliffen wurde.

Abbildungsverzeichnis

Abb. 1. Jakobs-Kapelle

a) Lichtbild aus der 2. Hälfte des 19. Jhs.

b) Lichtbild aus dem letzten Jahrzehnte des 19. Jhs.

Abb. 2. Einweihungskreuz auf dem Süd-Mauer der Absis.

Abb. 3. Isometrische Nordansicht der Zentralzone von Alt-Hermannstadt. Hypothetische Rekonstruktion in der ausgehenden spätgotischen Zeit (aus den ersten Jahrzehnten des 16. Jhs.). Nach H. Fabini.

Taf. I. Huet – Platz 17. Plan S1 + C1

Taf. II. S1. Huet – Platz 17. Nordprofil

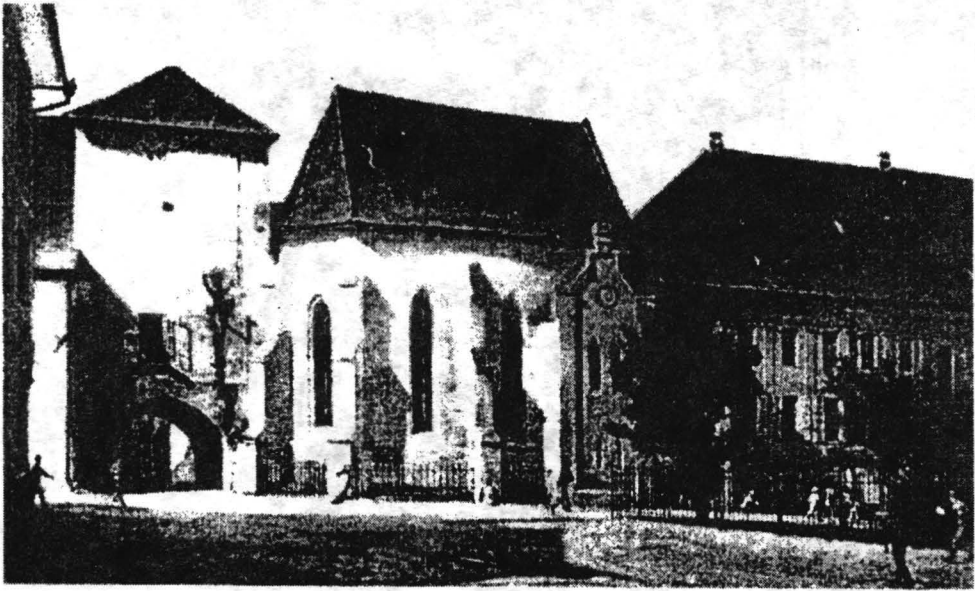

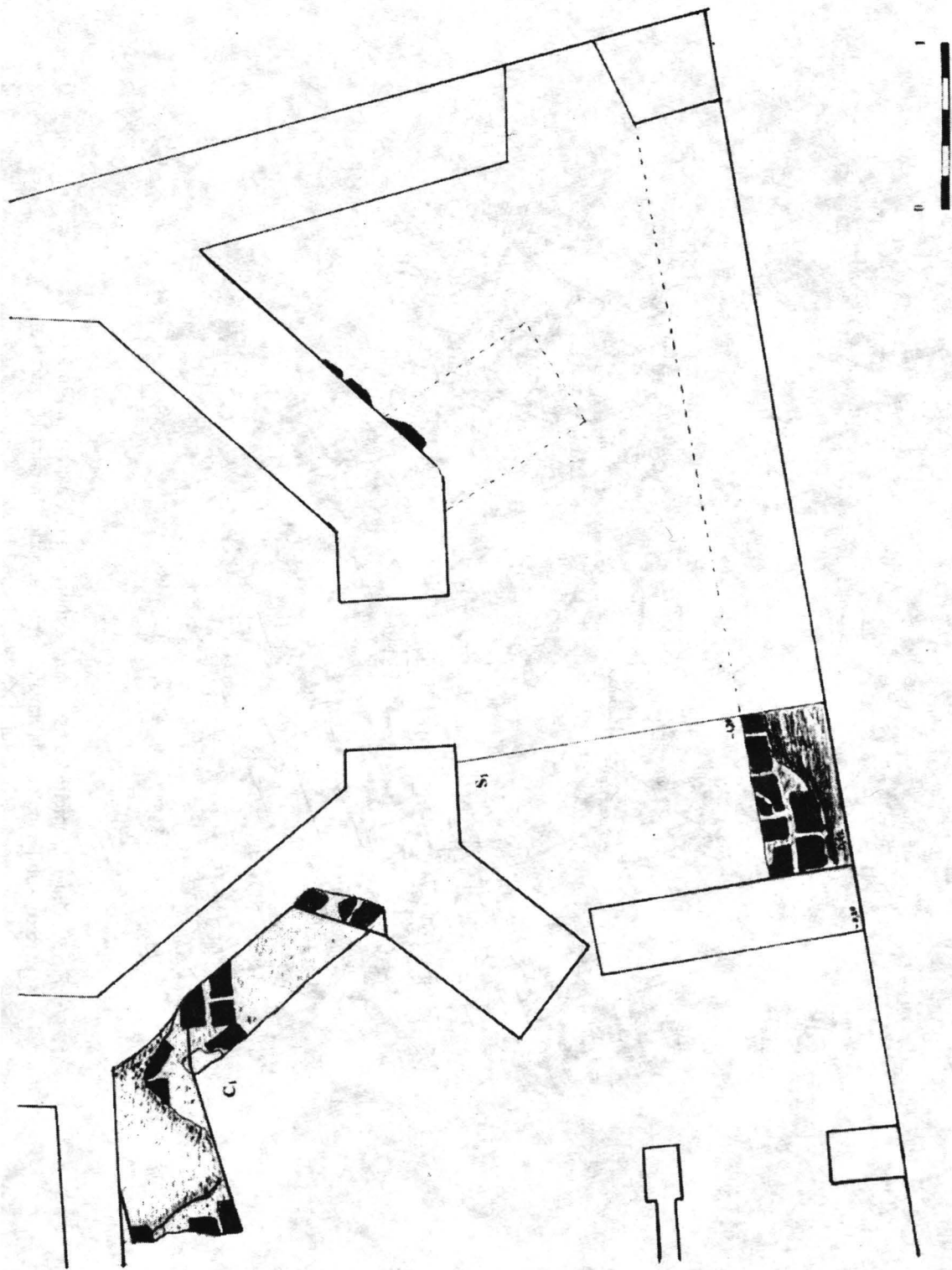
Fig.1. Capela Sf. Iacob:
a) fotografie din a doua jumătate a secolului XIX
b) fotografie din ultimul deceniu al secolului XIX

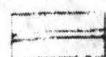
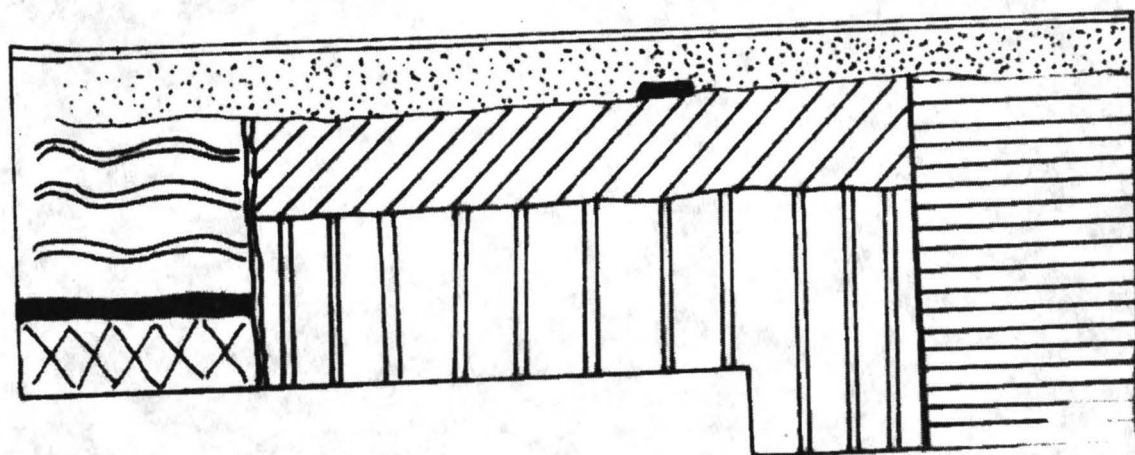
Fig.2. Crucea de consacrare de pe peretele sudic al absidei

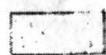
Fig.3. Vedere izometrică dinspre nord a zonei centrale a oraşului istoric Sibiu.
Reconstituire ipotetică la sfârşitul perioadei gotice, în primele decenii ale
secolului al XVI-lea. După H.Fabini

Pl.I. Piața Huet, nr. 17. Plan S1 și C1

podea lemn

strat de nivelare

strat din lut bătut

nivel de umplere
(pământ, pietre, cărămizi)pământ cu pigment de mortar, cărbune
și cărămidă

pământ negru cu pietre

podină din pământ și mortar

zid (cărămidă + piatră)

0

1

Pl. II. Piața Huet, nr. 17. Profilul de nord

Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII - X)

IOAN STANCIU

Ceramica medievală timpurie¹ modelată la roata rapidă și destinată bucătăriei (deci contactului cu focul și de aceea a fost confecționată din pastă amestecată cu nisip sau microprundiș) reprezintă o foarte interesantă categorie a materialului arheologic, cu atât mai mult cu cât în întreg bazinul carpatic, pe durata perioadei delimitată de secolele VII-XI, a fost utilizată cu precădere roata înceată (sau cu turație medie), acționată cu mâna ori cu genunchiul. Prezența acestei ceramici a atras relativ devreme atenția mediului românesc de specialitate, odată cu cercetările întreprinse la Bucov (jud. Prahova)², deși datarea ei a fost pusă sub semnul întrebării de la bun început³. Avându-se în vedere îndeosebi materialul databil în secolele VI-VII, producția locală a unor astfel de vase pe parcursul celei de-a doua jumătăți a mileniului I d.Chr. a fost explicată de cercetătorii români ai perioadei ca moștenire a lumii provincial-romane și antichității târzii, în condițiile unor contacte constante cu mediul romano-bizantin din zona Dunării Inferioare, cu diferențe de nuanță, aceste vestigii au fost înțelese ca indicator arheologic pentru continuitatea populației romanice locale⁴.

Este curios faptul că, în situația în care chiar mediul de specialitate românesc a înregistrat observația că olăria culturii Dridu nu a fost lucrată la roata rapidă - spre deosebire de o bună parte a materialului de la Bucov ori cel semnalat în aceeași zonă sud-carpatică sau în Transilvania -, nu s-a dat curs discuției (măcar după apariția monografiei Bucov), care ar fi trebuit să aibă ca obiect fie ajustarea datărilor pentru ceramica din așezările de la Bucov, fie analiza posibilității de a exista medii culturale contemporane distincte pe teritoriul țării noastre⁵. Reluarea problematicei pe care o presupune existența unei producții locale a ceramicii modelată la roata rapidă în perioada secolelor VIII-X pe teritoriul României este necesară. De aceea, am considerat a fi de maximă utilitate prezentarea unui catalog al descoperirilor, uneori nesigure ca determinare (și înregistrate ca atare), cu siguranță completabil, chiar în actualul stadiu al cunoștințelor.

1. Particularități tehnologice.

Roata rapidă (acționată cu piciorul) reprezintă un angrenaj simplu, care - în esență - trebuie să fi fost construit la fel din antichitate și până în zilele noastre. Este vorba despre două discuri orizontale, de dimensiuni diferite, legate printr-un ax vertical. Pe cel de sus se modelează vasul, cu ambele mâini, iar cel inferior (roata

¹ În ultimii ani, termenul *epocă medievală timpurie* este mai frecvent utilizat și în literatura românească de specialitate, cu referire generică la ultimele 2-3 secole ale mileniului I. d.Chr. și debutul mileniului următor, avându-se în vedere, cu precădere, intervalul delimitat de secolele VIII-XI. Acest termen (ca înlocuitor al celui de *epocă/perioadă prefeudală*, delimitând perioada menționată, a fost propus încă din anii '80, invocate fiind serii întregi de argumente ce țin de conținutul transformărilor petrecute în direcția feudalismului pe parcursul acestei durate, în ultimă instanță chiar necesitatea racordării la o terminologie frecvent utilizată în alte părți (Olteanu 1983, spre exemplu considerațiile din *Introducere*, p.9-21). Fără a intra în detaliile unei discuții ce nu privește scopul acestei lucrări, atrag atenția asupra posibilității de a utiliza ca reper pentru limita inferioară secolul VII târziu (ultima treime a sec. VII), dată ce poate fi înțeleasă pentru întreaga Europă sud-estică ca o veritabilă "turanță istorică", după expresia lui I. Nestor (Nestor 1973, p.32).

² Chișvasi-Comșa 1959 a; Chișvasi-Comșa 1959 b; Comșa 1978.

³ Zaharia 1969, p.125; n. 27, p.128; Diaconu 1979; Diaconu 1994.

⁴ Ca exemple doar: Comșa 1959; Comșa 1968; Rusu 1971, p.721; Țăiu 1979, p.269; Dumitrescu 1980; Prolase 1987-1988, p.450; Uzum 1990, p.233-237; Baltag 1994, p.77; Bejan 1995, p.90-93.

⁵ Eugenia Zaharia considera că începând cu sec. VIII cultura materială ilustrată în așezările româno-slave începe să aibă un caracter unitar, iar roata rapidă dispare, înlocuită fiind cu roata înceată (Zaharia 1969, p.120; Zaharia 1971, p.279). Opinii critice cu privire la datările operate la Bucov au fost exprimate de P. Diaconu (lucrările citate la n. 3). Mai nou, asupra interesului pe care categoria ceramică în discuție îl poate prezenta, a atras atenția Gh. Baltag (Baltag 1994; Baltag 1996).

propriu-zisă), mai mare, are funcția unui volant, cu ajutorul lui fiind obținută mișcarea de rotație necesară prelucrării recipientelor⁶. Un astfel de "aparatură" a fost sigur utilizat în lumea romană (*rota figularis, orbis*)⁷.

În repetate rânduri s-a făcut aluzie la existența mai multor tipuri de roată cu turație rapidă, inclusiv una acționată cu genunchiul⁸. O astfel de posibilitate poate fi avută în vedere, însă este puțin probabil să fi existat diferențe semnificative în alcătuirea unui mecanism cu structură deloc complicată (spre exemplu, putea să fi fost diferit sistemul de sprijin a axului roții)⁹. Mai curând, eventualele deosebiri, dacă pot fi sesizate în aspectul vaselor, se datorează calității modelării, respectiv experienței și priceperii meșterului olar.

Spre deosebire de vasele modelate la roata înceată, eventual la una cu turație medie, cele lucrate la roata rapidă pot fi determinate prin următoarele particularități: pe suprafața interioară sunt clar sesizabile caneluri ("coaste") provocate de turația rapidă a roții, pe suprafața interioară a fundului, în centru, există o ridicătură ("umbo") sau o adâncitură, formată în momentul inițial al modelării, pe suprafața exterioară a fundului apar linii concentrice, dezaxate (dacă desprinderea de pe roată s-a făcut în timpul turației), respectiv dungi paralele, asemănătoare unor trepte, în cazul desprinderii vasului după oprirea roții. Pe fundul acestor vase nu apar niciodată semne în relief ("mărci de olar")¹⁰. De cele mai multe ori canelurile sunt vizibile nu numai în jumătatea inferioară a oalelor, ci și în partea lor superioară¹¹. Modelarea nu s-a făcut întotdeauna cu suficientă atenție, de aceea este sesizabilă în aceste cazuri usoara asimetrie verticală a vasului. În general, pereții sunt mai subțiri în jumătatea superioară, îngroșându-se spre fund, dar există însă și cazuri când grosimea lor este relativ constantă pe întreaga înălțime. Frecvent, grosimea pereților este asemănătoare cu cea a vaselor lucrate la roata înceată, însă nu lipsesc exemplarele ce au în partea superioară dimensiuni de până la 0,3 cm (pl. II/14, 15).

Pasta conține nisip în majoritatea cazurilor. Cel puțin la Lazuri (jud. Satu Mare) a fost utilizat ca degresant și microprundișul (nisip mai grosier, insuficient cernut). De cele mai multe ori, în cazul materialului din nord-vestul României cel puțin, această compoziție a lutului este vizibilă chiar la suprafață, sub un strat fin de anghobă, adeseori corodată. În cazul ceramicii din majoritatea așezărilor transilvănene, aspectul pastei este unul "zaharat" (este aspră la pipăit, mai mult sau mai puțin zgrunțuroasă), foarte asemănător celui pe care l-a avut ceramica de bucătărie provincial-romană sau cea contemporană din *Barbaricum* ori celui al ceramicii de aceeași factură caracteristică secolelor V-VI. După descrierea făcută, se pare că la Albești - Sighișoara pasta acestor vase are uneori aspect semifin, iar suprafața lor este lustruită¹². Un singur exemplar, parțial întregibil (mai probabil un castron), găsit în groapa 1/1986 de la Țhenci - Lutărie (jud. Satu Mare), împreună cu un vas amforoidal (lucrat din lut amestecat cu nisip) a fost lucrat din pastă fină, devenită cenușie după ardere, iar suprafața prezintă urmele unui lustru tehnologic (pl. IV/5). Datarea acestui complex rămâne însă sub semnul întrebării.

În urma arderii/coacerii în cuptor, vasele au devenit compacte, rezistente. Aproape fără excepție arderea s-a produs în mediu oxidant, de unde culorile cărămizie și brună la suprafață, deși - ca în cazul ceramicii modelată la roata înceată - apare, aproape fără excepție (la Lazuri cel puțin), un miez negru sau cenușiu, care indică o fază inițială a arderii, produsă în mediu reducător. Calitatea pastei arse indică, după toate probabilitățile, utilizarea unor cuptoare cu grătar.

În Transilvania, nord-vestul și vestul României olăria modelată la roata rapidă nu a apărut niciodată împreună cu vase cenușii ori arse în mediu oxidant, lucrate la roata înceată, din pastă fină sau semifină, cu decor lustruit. În schimb, se asociază întotdeauna cu o cantitate variabilă de ceramică modelată la roata înceată, din lut amestecat cu nisip, micro- sau macroprundiș (lipsind motivele ornamentale incizate specifice culturii Dridu) ori cu vase lucrate cu mâna (oale, țesturi, tăvițe, în cel din urmă caz). În microzona caracterizată prin materialul cunoscut de la Bucov, ceramica lucrată la roata rapidă este utilizată împreună cu toate categoriile ceramice specifice culturii Dridu. În Transilvania, nord-vestul și vestul României (aici cu excepția părții sudice a Banatului¹³) nu se cunosc, pentru perioada avută în vedere, importuri bizantine sigure.

⁶ Chapot 1919, p.372; Nicolescu, Petrescu 1974, p.22; Godea 1982, p.27-28, 50-51.

⁷ Chapot 1919, p.373; Dictionnaire 1963, p.258-259.

⁸ Comșa 1961, p.296; Comșa 1968, p.369, n. 52, p.369; Comșa 1970, p.168. Poziție de principiu la Dostál 1994, 226: ateliere și olari care lucrau cu dotări tehnice variate, diferite variante ale roții acționată cu mâna, probabil și roata acționată cu piciorul, utilizarea unor șabloane.

⁹ Uneori axul de lemn are capetele îmbrăcate în fier, iar cel de jos se sprijinea pe o masea de cal înfiptă într-un par îngropat în pământ (Nicolescu, Petrescu 1974, p.22).

¹⁰ Comșa 1959, p.86; Comșa 1961, p.296; Comșa 1978, p.60.

¹¹ După constatarea lui P. Diaconu, în cultura Dridu apar, foarte rar, vase pe a căror parte interioară sunt vizibile dungi orizontale, deși acestea au fost modelate pe roata înceată, acționată însă cu îndemănare sporită (Diaconu 1994, p.36-37). Este singurul autor care remarcă acest aspect interesant al unor vase din cultura Dridu, sigur mai rar întâlnit. U. Fiedler definește vasele care, din a doua jumătate a sec. IX, ar fi lucrate în zona Dunării Inferioare la roata rapidă prin subțirimea pereților (Fiedler 1992, Teil 1, p.124), criteriu sugerat și de unii etnografi (Godea 1982, p.48).

¹² Ballag 1994, p.77.

¹³ Spre exemplu, pe Valea Dunării, la Gomea-Căunița de Sus (Uzum 1990, p.218, 221-222).

2. Forme și decor.

În această privință, lucrurile sunt mai clare în așezările de la Bucov. Există aici două tipuri principale (referindu-ne, evident, la ceramica de uz comună, destinată bucătăriei): oale (borcane) prezente în mai multe variante și oale cu toartă; ca unicat, se cunoaște partea inferioară a unui castron¹⁴. Dintre oalele cu toartă au fost separate ulcelele, diferite doar prin dimensiunile mai mici. Recipientele cu dimensiuni mai mari sunt considerate vase de provizii. Deși sunt presupuse, în complexele date în secolul VIII nu au fost găsite oale cu toartă. În general profilul marginii și al buzei este simplu, rotunjit sau țesit oblic ori orizontal, uneori apar șanțuri interioare, destinate sprijinirii capacului. Decorul (incizat) este reprezentat prin linii orizontale drepte sau vălurite, fascicule alcătuite din aceste linii, uneori cu diferențe în execuție și cel mai des toate aceste elemente sunt asociate în diferite modalități¹⁵. În primele două etape (sec. VIII și sfârșitul sec. VIII - începutul sec. IX) ceramica uzuală lucrată la roata rapidă este foarte puțină (cca. 5-10%). Pe la mijlocul secolului IX acestei categorii i-ar reveni un procent de cca. 50%, acum forma vaselor și decorul fiind mai variate. Situația se menține până la sfârșitul secolului IX - începutul secolului X, iar până la sfârșitul secolului din urmă ceramica lucrată la roata rapidă ar înregistra o ușoară scădere (aproximativ 40-45%)¹⁶.

În rest, observațiile nu pot fi decât incomplete, datorită stadiului publicării materialelor. Principala formă o reprezintă oala fără toartă, în general cu linia profilului asemănătoare oalelor lucrate la roata înceată. Majoritatea fragmentelor par să indice vase cu gura nu prea largă, adică cu o diferență mică între diametrul gurii și cel al fundului. Se pare că domină vasele de dimensiuni mici și mijlocii. O formă aparte sugerează mai clar un fragment din partea superioară a unei oale găsite la Nușfalău - *Tigoiul lui Benedek* (jud. Sălaj), (pl. V/2), definibilă prin corpul bitronconic și linia diametrului maxim plasată destul de jos în raport cu înălțimea. Fapt interesant, analogii bune par să existe în materialul de la Iernut - *Sf. Gheorghe* (pl. IX/1, 2)¹⁷. La Lazuri - *Lubi tag* există de asemenea o grupă uniformă, reprezentată prin oale de mărime medie, fiindu-le caracteristic corpul ovoidal (pl. I/1, 3, 6, 8, 11). Un vas foarte asemănător este indicat de un fragment găsit la Berea - *La măcriș* (jud. Satu Mare) (pl. VII/1). Alte fragmente indică prezența unor oale cu gura mai largă, formă probabil foarte apropiată unor oale lucrate la roată înceată (pl. II/11-13)¹⁸. Modelarea marginilor nu se caracterizează prin diversitate, repetându-se constant aceleași variante de profiluri, aspect care, alături de restul detaliilor, trebuie să indice producerea vaselor în aceleași ateliere. În nord-vestul României mai numeroase par să fie marginile cu buza "în formă de colac", uneori aproape circulară în secțiune (pl. V/1; pl. VII/1, alte exemple, inedite, la Lazuri - *Lubi tag*), alteori ușor țesită, ascuțită spre exterior (pl. II/4, 5; pl. IV/1) și mai ales marginile simple, trapezoidale sau dreptunghiulare în secțiune, uneori ceva mai complicat modelate, prezentând fațete sau o canelură destinată, probabil, sprijinirii capacului (pl. I/1-3, 6, 8, 11; pl. II/1-3, 6, 7-9, 11-14, 16; pl. V/3; pl. VIII/1, 2; pl. IX/1, 2). Marginea altor oale este orizontală sau aproape orizontală (pl. I/11; pl. II/11). Singurul fragment dintr-un vas modelat la roata rapidă găsit în așezarea de la Lăpușel (jud. Maramureș) este identic prin restul detaliilor ceramicii modelată la roata înceată (pl. IX/3).

O grupă clar separabilă o alcătuiesc vasele amforoidale, cunoscute deocamdată doar în nord-vestul României (lucrate la roata rapidă, din pastă zgrunțuroasă). Un vas întregibil provine din groapa 1/1986 de la Ghenci - *Lutărie* (jud. Satu Mare). Gâtul și gura sunt relativ largi, iar jumătatea inferioară este zveltă, subțindu-se accentuat spre zona fundului; modelarea nu a fost suficient de atentă, deoarece este vizibilă la verticală ușoara asimetrie. De la baza gâtului, corpul este marcat prin caneluri succesive, iar în partea superioară a fost incizată o linie lată, ușor vălurită (pl. IV/1; pl. XI/1). Unui vas asemănător ar putea să-i aparțină un fragment mai mic de margine, eventual și altele, găsite în umplutura complexului nr. 15 de la Lazuri - *Lubi tag* (pl. II/7). Fragmente provenite sigur dintr-un vas asemănător ca formă celui de la Ghenci au apărut la Nușfalău (pl. V/1). În cele două cazuri merită a fi subliniată identitatea pastei și arderii.

Este sigur că profilatura regulată și sigură a marginilor, uneori fațetarea buzilor sau canelurile interioare (foarte probabil pentru capace, deși nu s-au găsit fragmente din acestea) se datorează tocmai utilizării unei roți perfecționate, în cadrul unor ateliere specializate. Oricum, aceste margini nu pot fi comparate unor serii coerente de analogii cunoscute în Transilvania și nici în nord-vestul României. În cazul celei din urmă zone, spre exemplu, ele

¹⁴ Comșa 1978, p.60.

¹⁵ Comșa 1978, p.60-61, 66.

¹⁶ Comșa 1978, p.97.

¹⁷ Ca analogii preliminare, spre exemplu, mai multe vase dintr-un cimitir de la Nin/Dalmația (datat la sfârșitul sec. VIII - începutul sec. IX), probabil lucrate la roata înceată, în cazul cărora este admisă o clară influență a ceramicii provincial-romane (Belašević 1962, pl. I/1, 3; pl. II/1, 2; pl. II/2).

¹⁸ Baltag 1994, pl. II/1,2; pl. III/2.

diferă substanțial în raport cu materialul mai timpuriu cunoscut de la Lăpușel¹⁹ și în mod categoric față de materialul mai târziu, așa cum este cel de la Sarasău (în Depresiunea Maramureș)²⁰ sau de la Sănnicolau de Beiuș, în vestul României²¹.

În legătură cu forma integrală a vaselor pot fi relativ ordonate și fundurile. O primă grupă indică vase mai svelte, cu linia diametrului maxim situată destul de sus, partea inferioară a vasului este ușor arcuită spre bază, prezentând o "talpă" ușoară (pl. X/1-4). Alte fragmente sugerează mai curând vase ce au corpul ovoidal, pereții fiind ușor arcuiți spre interior în apropierea fundului (pl. X/6, 7). Forma accentuat ovoidală, "pântecoasă", a unor oale o indică pereții foarte înclinați în zona fundului (pl. X/9).

Referitor la ornament, în nord-vestul României cel puțin, vaselor lucrate la roata rapidă nu le sunt caracteristice benzile alcătuite din linii trasate cu pieptenele, deși acestea nu lipsesc, în aceste cazuri fiind prezente într-o execuție identică celei de pe vasele lucrate la roata încetă. Deși constatarea poate fi prematură, par a fi mai frecvente aici fasciculele orizontale; alcătuite din linii drepte, uneori trasate succesiv, până spre fund. Sunt tipice canelurile datorate turației rapide a roții, iar faptul că ele apar foarte des și pe partea exterioară a vaselor (când puteau să fi fost netezite) sugerează intenția meșterului de a sconta pe efectul lor decorativ, uneori ele se prezintă ca niște trepte succesive (pl. I/3, 8, 12, pl. II/16, pl. III/5, 6, pl. IV/1, pl. V/1, 2).

Un element decorativ specific atelierului care a produs marfa de la Albești - Sighișoara îl reprezintă impresiunile verticale succesive, făcute cu dinții unui pieptene, grupate în benzi orizontale, combinate cu fascicule de linii orizontale drepte ori vâlvurite și cu benzi alcătuite din linii scurte, verticale²². În aceeași manieră au fost ornamentate aici și vasele lucrate la roata încetă. Se crede că majoritatea acestor motive își au originea în ceramica romană și romană târzie²³. Indiferent însă de o posibilă filiație, adeseori în aceeași asociație, sunt frecvent întâlnite spre vest (pe vase modelate la roata încetă) în mormintele avarice din orizontul mijlociu ori târziu²⁴, în zona Zalavár (complexe datate în sec. IX-X)²⁵ și mai ales în mediul slavilor vestici, cu precădere în intervalul corespunzător secolelor IX-X²⁶.

3. Problema datării.

Realmente acest demers este problematic, pe de o parte datorită stadiului cercetărilor de teren (în unele zone mai ales) și al publicării materialelor, pe de altă parte datorită faptului că piesele de inventar mai strâns databile sunt puține în complexe din așezări, iar ceramica (mai ales în lipsa unor analize efectuate asupra unor serii semnificative de materiale, din situri aflate în diferite zone sau microzone²⁷), nu poate fi înțeleasă, deocamdată cel puțin, ca un indicator cronologic relevant.

Așezările de la Bucov au fost datate din secolul VIII până spre sfârșitul secolului X, considerându-se că lipsesc elemente certe în direcția secolului XI sau mai târziu²⁸. La Bucov - *Tioca*, utilizând indicațiile stratigrafice și materialul descoperit, Maria Comșa a delimitat șapte etape de locuire între limitele cronologice menționate²⁹. Fără a intra în detalii, trebuie subliniat faptul că majoritatea pieselor expresive cronologic din complexe cercetate în cele două așezări nu pot fi foarte strâns datate, iar printre obiectele plasate în secolele VIII-IX, așa cum indică de fapt și autoarea, exemplele cele mai timpurii par să indice a doua jumătate a secolului VIII (ori secolul VIII târziu) și începutul sau prima jumătate a secolului IX³⁰. Spre exemplu, este cazul celor două vârfuri de săgeată cu trei muchii (de tip avar), al mârgelei în formă de sămbure de pepene, tubului de os pentru păstrat ace sau al găleții de lut, care pot fi datate și în secolul IX, eventual partea de început sau prima jumătate a acestui secol³¹.

¹⁹ Stanciu 1994.

²⁰ Popa 1971.

²¹ Popa, Chidioșan 1986.

²² Baltag 1994, pl. II/1, 2, pl. II/2.

²³ Baltag 1994, p. 77.

²⁴ Spre exemplu: *Çaram* 1975, fig. 2, mormântul 7/3, fig. 7, mormântul 85/3, fig. 10, mormântul 137/4, *Kovrig* 1975, fig. 4, mormântul 30/2 și mormântul 34/1, mormântul 48/2, *Daim* 1994, fig. 1/451, fig. 2/257.

²⁵ Müller 1994, pl. 2/9, pl. 7/5.

²⁶ *Cech* 1994, fig. 1/A.209, *Princová-Justová* 1994, fig. 1, fig. 2/3, 5, 6, 9 ș.a., *Čaluška* 1994, fig. 5/5, *Poláček* 1994, fig. 2/2, 6, fig. 3/9, 11-13 ș.a., *Sláňa* 1994, fig. 2/1, 4, fig. 3/4 ș.a. În zona Elba-Saale sau Moravia centrală motivul pare să fie frecvent în sec. XI timpuriu (*Brachmann* 1994, fig. 2, fig. 3 ș.a., *Sláňa* 1994, fig. 15/5, fig. 17/8, 10, fig. 18/13).

²⁷ O astfel de analiză a fost susținută doar în cazul materialului din cimitirele cercetate în zona Dunării Inferioare (*Fiedler* 1992).

²⁸ Comșa 1978, p.31-35, 143.

²⁹ Comșa 1978, p.14.

³⁰ Comșa 1978, p.31-33, 120-127, 143.

³¹ Pentru vârfurile de săgeți, mârgea și tubul de os: *Fiedler* 1992, Teil-I, p.216-217, 188, 190, 224, 212-213. Găleata de lut găsită în bordeiul 19 de la Bucov - *Tioca* (Comșa 1978, fig. 81/7) are o analogie perfectă în mormântul nr. 265 de la Istria - *Capul viilor* (*Fiedler* 1992, II, pl. 34/7), datat ultima oară în sec. VIII - prima jumătate a sec. IX (*Fiedler* 1992, I, p.246-247, 266, fig. 106). După părerea lui U. Fiedler, mormântul nr. 265 aparține celei mai târzii faze a cimitirului (*Fiedler* 1992, I, p.245).

Este constatabilă pe această cale posibilitatea ca punctul de greutate al locuirii de aici să aparțină secolelor IX-X. Pe de altă parte, chiar autoarea plasează marea majoritate a ceramicii uzuale lucrată la roata rapidă în perioada care începe cu a doua jumătate a secolului IX³². P. Diaconu a indicat printre descoperirile de la Bucov o serie de materiale care pot ilustra o perioadă ulterioară secolului X și de aceea este înclinat să creadă că ceramica lucrată la roata rapidă, cu decor incizat, ar aparține de fapt unor locuințe din secolele XI-XIII, sugerând posibilitate unor mai vechi nivelări produse în zonă, care au dus la amestecul materialului în complexe³³. Totuși, este puțin probabil ca o astfel de situație să fi rămas neînregistrată de autoarea cercetărilor, de aceea trebuie să credem, în lipsa unor probe clare, că în locuințe databile în secolele IX-X exista ceramică de uz comun lucrată la roata rapidă.

Ceramica de la Slon a rămas nepublicată, iar posibilitatea unei datări ulterioare secolul X a obiectivelor de aici poate fi avută în vedere³⁴.

Interpretarea materialului recoltat din groapa nr. 1/1986 de la Țhenci nu este deloc simplă, deoarece pentru prima dată în vestul și nord-vestul României apare ceramică cenușie fină modelată la roata rapidă, susceptibilă a fi atribuită epocii medievale timpurii (pl. IV/5, pl. XI/2)³⁵, în condițiile în care prezența vasului amforoidal, modelat în aceeași tehnică, însă din pastă zgrunțuroasă (pl. IV/1, pl. XI/1)), poate fi explicată prin analogii locale (Lazuri, Nușfalău). Chiar vasul din urmă, împreună cu fragmentul de la Nușfalău, reprezintă o apariție neobișnuită pentru zona nord-vestică a României. Înaintea problemei relațiilor culturale pe care le presupune complexul ceramic de la Țhenci, este decisivă poziția cronologică a acestei descoperiri³⁶.

În punctul Țhenci - *Lutărie* a existat în mod sigur o așezare medievală timpurie, situată pe o porțiune de teren ceva mai ridicată, în marginea vestică a localității. În imediata apropiere a gropii 1/1986 au fost cercetate gropile 3 și 4/1986, a căror datare în epoca medievală timpurie, printr-un fier de plug (găsit în groapa 3) și mai ales prin fragmente ceramice modelate la roata înceată este certă³⁷. Sunt semnalate însă din același punct, în afara vreunor complexe, cioburi din epoca romană (sec. III-IV, după autorul cercetărilor)³⁸, iar o groapă conținea chiar un pieptene de os databil în secolul IV mai probabil. De asemenea, este semnalată ceramică din "feudalismul timpuriu". Referirea din urmă se bazează, probabil, pe un fragment din partea superioară a unei oale lucrată la roata înceată, ornamentată la baza marginii cu un șir orizontal de împunsături cu unghia³⁹, care prin analogie cu materialul similar cunoscut din vestul României, spre exemplu la Sănnicolau de Beiuș⁴⁰ sau Biharea⁴¹, ar putea fi datată cel mai devreme în sec. XI-XII⁴². Deși precizările nu sunt suficient de clare, probabil că I. Némethi are în vedere existența în acest punct a unor locuri din secolele VII-VIII (groapa 1/1986), VIII-IX (groapa 3/1986) și ulterioară secolului IX⁴³. Din punctul *Movila spânzuratilor*, situat în sudul localității, la cel puțin câteva sute de metri față de punctul *Lutărie*, se cunosc două morminte databile în secolul V⁴⁴.

Din nord-vestul României sau alte zone nu cunosc analogii convingătoare databile în epoca romană imperială sau a migrațiilor pentru vasul amforoidal și nici pentru vasul (poate un castron) confecționat din pastă fină cenușie. De asemenea, nu se poate spune că cele două vase lucrate cu mâna ar reprezenta forme tipice pentru ceramica acestor perioade (pl. IV/3, 4). Totuși, ar putea intra în discuție mai multe fragmente găsite în cimitirul nr. 1 de la Bratei, aparținând unor vase amforoidale (cu două torți), lucrate de asemenea la roata rapidă și din pastă zgrunțuroasă, obiectivul de aici avându-și punctul de greutate în cea de-a doua jumătate a secolului IV - începutul secolului V. Un vas a cărui jumătate superioară este întregibilă, indică forma acestor recipiente, cu gâtul larg, asemenea exemplarului de la Țhenci, de care diferă însă prin foarte probabila formă accentuat ovoidală a corpului⁴⁵. Există aici fragmente din gura unor astfel de vase, care prin linia profilului, modelarea marginii, secțiunea torților și chiar poziția în care acestea au fost fixate pot oferi analogii pentru vasul de la Țhenci⁴⁶. Foarte

³² Așa rezultă și din ilustrația prezentată (Comșa 1978, fig. 40-47).

³³ P. Diaconu, lucrările citate la n. 3.

³⁴ Popa 1991, p.176-178.

³⁵ Autorul cercetărilor a datat complexul în sec. VII-VIII (Némethi 1992-1993, p.61).

³⁶ M. Rusu, care a examinat cele două vase, considera că mai curând sunt databile în epoca romană târzie sau în epoca timpurie a migrațiilor.

³⁷ Némethi 1992-1993, p.60, fig. 11/2-6, 8, 10.

³⁸ Dacă unul dintre fragmentele publicate (Némethi 1992-1993, fig. 11/3), ornamentat cu semiove, a aparținut unui vas *terra sigillata*, atunci locuirea din epoca romană ar putea fi datată în sec. II-III.

³⁹ Némethi 1992-1993, p.60, fig. 11/1.

⁴⁰ Popa, Chidioșan 1986, fig. 4/b, fig. 6/c.

⁴¹ Dumitrașcu 1994, spre exemplu: pl. CXII/7, CXIX/1, 4, CXXIII/3.

⁴² Însă, chiar într-o zonă apropiată - pentru a nu face referire la materialul din Dobrogea, spre exemplu -, în așezarea de la Vásárosnamény-Gergelyugorlya (nord-estul Ungariei), care în cel mai bun caz atinge sec. XI, acest motiv ornamental este prezent (Erdélyi, Szimonova 1985, pl. III/6, 8, pl. V/3, 5).

⁴³ Némethi 1992-1993, p.61-62.

⁴⁴ Némethi 1967, Némethi 1969.

⁴⁵ Bărză 1973, pl. X/1.

⁴⁶ Bărză 1973, pl. IX/2, 3, 7, 9, 10, pl. XII/9.

probabil că vasele amforoidale de la Bratei, care au gâtul mai larg, modelate din pastă zgrunțuroasă, erau identice sau foarte asemănătoare unui exemplar întregibil găsit tot aici, însă lucrat din pastă cenușie fină⁴⁷. Ligia Bârză constată că acest tip de recipient, confecționat din pastă zgrunțuroasă sau cenușie fină, se întâlnește foarte rar în mediul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov și că reprezintă o formă provincial-romană târzie, trimitând la analogii date în secolul IV de la Intercisa⁴⁸.

Vase foarte asemănătoare în ce privește configurația corpului, însă cu gâtul cilindric mult mai îngust (cel al vasului de la Țhenci nu a fost reconstituit cu siguranță deplină) și confecționate din pastă fină cenușie, frecvent ornamentate cu linii lustruite, sunt produse în epoca romană târzie și bizantină timpurie (sec. IV-VI) în sudul Dunării inferioare⁴⁹. Ele au fost încadrate de B. Böttger grupei C a "amforelor"⁵⁰, iar intensitatea răspândirii în straturile culturale de la Jatrus indică o prezență mai intensă în secolul VI⁵¹.

Vase identice, *modelate însă la roata înceată* (pastă fină de cele mai multe ori, de culoare cenușie, însă și cărămizie ori gălbuie), ornamentate cu motive lustruite ori incizate, continuă să fie utilizate în nordul Bulgariei până în secolul IX, împreună cu alte variante chiar și mai târziu⁵², în cazul acestor vase cel puțin, legătura cu ceramica antică târzie/bizantină timpurie este indiscutabilă. Vase amforoidale lucrate la roata rapidă (confecționate din pastă fină, albă) se cunosc doar de la Pliska⁵³. Datorită gurii prea largi a vasului de la Țhenci (repet precizarea relativă la faptul că diametrul gurii nu a fost reconstituit cu siguranță), el nu-și găsește analogii în vasele din mediul cimitirelor medievale timpurii din zona Dunării inferioare (inclusiv zona sudică a României), acestea confecționate oricum la roata înceată, din pastă fină, precumpănitor cenușie după ardere, deși - cu excepția gâtului - tipul C IX/1 al lui Fiedler are o conformație a corpului foarte asemănătoare⁵⁴. Aceiași parametri tehnologici caracterizează una dintre cele mai bune analogii pentru vasul de la Țhenci, un vas cu gâtul doar ceva mai îngust și fundul mai puțin marcat, descoperit la Verchnee Saltovo, în zona Donului superior. Aici însă vasele de acest fel sunt rare, iar cel în cauză s-ar putea să marcheze o prezență străină⁵⁵.

Modelate de asemenea la roata înceată, din pastă fină, devenită cenușie sau gălbuie după ardere, vasele amforoidale sunt prezente și în Transilvania intracarpatică, fiind cunoscute până acum cu precădere din cimitirele de înhumare semnalate sau cercetate în orașul Alba Iulia și teritoriul învecinat și care își au punctul de greutate în a doua jumătate a secolului IX - prima jumătate a secolului X⁵⁶. Sunt însă vase identice celor din nordul Bulgariei sau sudul României, care diferă de exemplarul găsit la Țhenci nu numai prin particularitățile tehnologice, ci și prin formă. O eventuală asemănare poate fi constatată, în ce privește profilul corpului, cu unul dintre vasele găsite la Blandiana A, pe al cărui fund apare un semn în relief⁵⁷.

Vasele amforoidale sunt frecvente în mediul culturii Dridu (balcano-danubiană), pe teritoriul României fiind răspândite pe parcursul secolelor IX-X în Dobrogea, Oltenia, Muntenia și Transilvania centrală⁵⁸. În interiorul acestui mediu cultural ele au fost modelate la roata înceată (sau cu turație medie), confecționate fiind din pastă fină (sporadic sunt menționate în pastă nisipul fin, bucăți de ocră sau "calcar"), care de cele mai multe ori, după ardere, a devenit cenușie, mai rar gălbuie, roz, cărămizie sau alburie și sunt frecvent ornamentate cu linii lustruite⁵⁹. Doar la Bucov - unde este prezentă, mai ales în secolele IX-X și ceramica lucrată la roata rapidă, cu pastă zgrunțuroasă - apar vase de acest fel, modelate la roata rapidă, considerate a fi rezultatul unei producții locale⁶⁰. Dacă Maria Comșa are dreptate (cu argumente serioase, în condițiile în care la Bucov o parte însemnată a

⁴⁷ Bârză 1973, pl. XXXI/1.

⁴⁸ Bârză 1973, p.39.

⁴⁹ Böttger 1967, pl. XVI/65, p.280-282; Dymaczewska 1979, fig. 1/II, 1.

⁵⁰ Le definește ca vase în formă de amforă, cu corp sferic și fund drept, considerând pe bună dreptate că au fost utilizate ca vase pentru provizii (Böttger 1967, p.280, 282).

⁵¹ Böttger 1967, graficul de la p. 298.

⁵² Dončeva-Petkova 1990, fig. 2/I, m, p.86.

⁵³ Dončeva-Petkova 1990, p.86.

⁵⁴ Fiedler 1992, Teil 1, fig. 31.

⁵⁵ Parchomenko 1990, pl. 7/8.

⁵⁶ Spre exemplu: Horedt 1966, fig. 6/1,4, fig. 7/3 (Blandiana A); Anghel, Ciugudean 1987, fig. 3, fig. 4/6; Ciugudean 1996, nr. 5, 7, p.25, p.7 (Alba Iulia - Stația de salvare).

⁵⁷ Horedt 1966, fig. 6/4, 4a.

⁵⁸ Exemple selectate: Florescu 1958, p.173, 179, 196 (cu trimiteri la ilustrație); Comșa 1967, p.164, 186, 196 (cu trimiteri la ilustrație); Barnea 1967, p.268-272 (cu trimiteri la ilustrație); Comșa 1978, p.84-85, 86, 88, 91 (cu trimiteri la ilustrație); Zaharia 1967, p.86 (cu trimiteri la ilustrație); Mitrea 1988, pl. 2, T.14/1, pl. 5, T.45/1, pl. 10, T.82/1 ș.a.; Fiedler 1992, Teil 1, p.145-148. Pentru Transilvania a se vedea n. 56.

⁵⁹ Pentru utilizarea roții încete, spre exemplu: Comșa 1963, p.428; Zaharia 1967, p.79; Diaconu 1972, p.121; Dončeva-Petkova 1990, p.86; Fiedler 1992, Teil 1, p.122.

⁶⁰ Comșa 1978, p.84-86, 91. La Capidava întreaga olărie ar fi lucrată la roata rapidă, acționată cu piciorul (Florescu 1958, p.163, 193), însă mai probabil este vorba despre o înțelegere greșită a lucrurilor, deoarece această constatare ar trebui să fie valabilă și în cazul vaselor ce au pe fund semne în relief. Observația după care chiar în Dobrogea utilizarea roții rapide doar în cazul ceramicii smălțuite (fără a se extinde în

ceramicii de bucătărie a fost lucrată la roata rapidă), atunci și o parte dintre vasele amforoidale (inclusiv câmile cu formă asemănătoare sau vasele de provizii) cunoscute din Dobrogea puteau fi produse locale, fără a fi automat catalogate drept importuri. Totuși, chiar în mediul bulgăresc din sudul Dunării, deci mai aproape de centrele de producție bizantine, vase amforoidale lucrate la roata rapidă, din pastă albărie și acoperite cu angobă roșie, se cunosc doar de la Pliska și se datează în secolul VII târziu și în secolul VIII⁶¹. Originea antică târzie sau bizantină a prototipului după care au fost confecționate vasele amforoidale asemănătoare celui de la Țhenci este sigură⁶². În nordul Bulgariei, vasele amforoidale au fost răspândite în secolul IX și primele decenii ale secolului X; pe parcursul secolului X forma lor supraviețuiește, devenind însă mai zvelte și mai înalte, iar pasta amestecată cu nisip și sunt acoperite cu glazură⁶³.

Revenind la vasul de la Țhenci, modelat în mod sigur la *roata rapidă*, din pastă zgrunțuroasă, identică materialului ceramicii din aceeași categorie, cunoscută în cantitate mai mare la Lazuri în nord-vestul României, trebuie accentuată observația că, dacă realmente aparține epocii medievale timpurii, atunci el reprezintă o prezență insolită nu numai pe teritoriul României ci, după știința mea, în întreg bazinul carpatic. Cu excepția gâtului mai îngust și a unor detalii referitoare la ornament (care în ultimă instanță ar putea imita "brăurile" și canelurile datorate roții rapide), el are o analogie perfectă în binecunoscutul vas descoperit întâmplător la Capidava, în interiorul fortificației, pe care au fost incizate înainte de ardere simboluri și formule creștine, alături de numele *Petre*, cu caractere grecești⁶⁴. Acesta este de culoare cenușie, fiind modelat la roata înceată, din pastă ce conține nisip fin și "diferite ingrediente", însă fotografiile publicate indică, după toate probabilitățile, o pastă destul de asemănătoare celei din care a fost confecționat vasul de la Țhenci. Datarea lui vizează secolul X⁶⁵. A. Rădulescu face trimitere la o întreagă serie de analogii încadrabile culturii Dridu, în raport cu care vasele de la Capidava și Țhenci diferă însă prin forma mai bombată a corpului și fundul zvelt. Că cel de la Capidava este, totuși, strâns înrudit cu vasele amforoidale ale culturii Dridu / balcano-danubiană o dovedesc și protuberanțele care apar la baza torților. A. Rădulescu are dreptate considerând că vasul găsit la Capidava aparține prin formă vechilor amforete de tradiție romano-bizantină și că reprezintă o replică locală la o anumită categorie ceramică de import⁶⁶. Deși situația înregistrată la Lazuri și Nușfalău dovedește că în nord-vestul României ceramica lucrată la roata rapidă era produsă local în această perioadă, deci și vasul de la Țhenci putea să îi aparțină, nu poate fi exclusă posibilitatea ca acesta să fie totuși un import. Oricum, împreună cu vasul de la Capidava, se apropie mult mai mult de forma unor amforete romano-bizantine decât de vasele amforoidale ale culturii Dridu.

În afara analogiilor formale, care în ultimă instanță ar putea să deruteze, sprijinind o încadrare cronologică greșită, există și alte argumente pentru a atribui vasul în discuție epocii medievale timpurii. A fost lucrat într-o tehnică atestată la această dată în nord-vestul României, ceramica lucrată la roata rapidă fiind foarte bine reprezentată în complexul 15 de la Lazuri - *Lubi tag*, pasta și arderea vaselor de aici având aceleași caracteristici. De asemenea, ceramica de aceeași factură pare să fie bine reprezentată, printre altele și în așezarea de la Nușfalău - *Tigoiul lui Benedek*, de unde se cunoaște un alt fragment dintr-un vas asemănător ca formă vasului de la Țhenci, lucrat de asemenea la roata rapidă, din pastă zgrunțuroasă (pl. V/1)⁶⁷. Marfa de aici, asociată cu ceramica modelată la roata înceată, ornamentată sau lucrată cu mâna (inclusiv fragmente de platouri și țesturi), aparține cu siguranță epocii medievale timpurii.

Este curioasă asocierea în același complex a vasului amforoidal de la Țhenci cu un vas din pastă fină cenușie, modelat de asemenea la roata rapidă. Dacă cele două vase ar fi fost lucrate la roata înceată, apariția lor putea fi legată de anumite contacte sau chiar o prezență locală a culturii Dridu, deși vestigii de acest fel nu se cunosc în zonă. Cel lucrat din pastă fină, cenușie, cu suprafața lustruită, poate fi definit prin gâtul înalt și bine

domeniul producției ceramicii uzuale), este atestată abia în sec. XI, corespunde, foarte probabil, realității (Vâlceanu 1972, p.106-107). Marea majoritate a ceramicii de la Păcuii lui Soare, cu excepția unor importuri, a fost modelată la roata înceată (Diaconu 1972, p.121). Cu referire la ceramica Dridu, P. Diaconu formulează concluzia: "De obicei se admite că vasele modelate la roata înceată sunt de producție locală, în timp ce vasele fine, lucrate la roata rapidă, sunt de import" (Diaconu 1972, p.121).

⁶¹ Dončeva-Petkova 1990, p.86, 89.

⁶² Notele 49-51. Pentru influența bizantină în ce privește vasele amforoidale din mediul culturii Dridu / balcano-danubiană, spre exemplu: Comșa 1963, p.431, Comșa 1967, p.227, Dončeva-Petkova 1990, p.89. Este posibil ca sub aceste influențe să fi fost modelate, cel mai frecvent cu mâna sau roata înceată și vasele amforoidale din mediul culturii Saltovo-Majaki, chiar dacă detaliile legate de pastă, culoare, prelucrarea suprafeței vaselor și ornament (lustruit) exprimă tradiții locale. În mediul acestei culturi există vase foarte asemănătoare ca formă celui de la Țhenci (inclusiv gura mai largă) sau celor din cultura Dridu (Flešov 1990, p.113, 119, 121, pl. 3/1, 2, 4, 5, pl. 7/1, 3-8).

⁶³ Dončeva-Petkova 1990, p.88.

⁶⁴ Rădulescu 1970, Barnea 1971, p.64, fig. 25-27.

⁶⁵ Rădulescu 1970, p.318, Barnea 1971, p.64.

⁶⁶ Rădulescu 1970, p.311.

⁶⁷ În grupa a 6-a a ceramicii de la Břeclav-Pohansko (probabil caracterizată prin modelare la roata rapidă) au fost incluse vase amforoidale, ulcioare cu o toartă, castroane confecționate din pastă fină, dar și zgrunțuroasă, amestecată cu nisip (Dostál 1994, p.226).

marcat, buza teșită orizontal și rotunjită, gura relativ îngustă, umărul proeminent, modelat aproape unghiular, corpul accentuat bitronconic. Nefiind reconstituit în întregime, este imposibil de spus dacă a avut proporțiile unui castron ori ale unei oale. În ce privește forma, deși nu în mod suficient de convingător, ar putea fi comparat unor oale din epoca romană, de asemenea lucrate din pastă cenușie fină⁶⁸ sau chiar unor castroane ale culturii Sântana de Mureș-Cerneahov⁶⁹. Nu cunosc, din acest punct de vedere, analogii databile în epoca medievală timpurie, formele oalelor sau castroanele specifice culturii Dridu, lucrate la roata înceată, din pastă cenușie fină, fiind net distincte.

În Transilvania, ceramica fină cenușie, modelată la roata rapidă, își încetează existența pe parcursul secolului VII, odată cu cimitirele de tip Band-Noșlac, pe când în restul României astfel de vase nu mai sunt cunoscute în secolele VI-VII⁷⁰. Eventuala legătură dintre ceramica cenușie fină de tip Band-Noșlac (modelată la roata rapidă) și aceeași specie din cadrul complexului ceramic transilvănean de tip Blandiana / Dridu (modelată la roata înceată) nu poate fi argumentată⁷¹. Pe teritoriul Chaganatului avar, exclusiv pe durata epocii avar timpurii, eventual chiar până la sfârșitul secolului VII, există ceramică cenușie fină, modelată la roata rapidă. Este vorba în primul rând despre câni cu cioc de scurgere, câni cu o toartă și mai rar oale, ornamentate cu motive lustruite sau fascicule de linii vălurite ori drepte, incizate. Originea acestei ceramici a fost văzută în mediul germanic sau central-asiatic⁷². Este plauzibilă opinia Darinei Bialekovej, după care ceramica cenușie cunoscută din mediul cimitirelor avar timpurii derivă din atelierele vest-germane, mai precis din acele părți ale regatului franc, unde poate fi constatată o continuitate a anumitor forme din epoca romană târzie până în secolul IX; această marfă ar fi fost produsă în ateliere panonice, de către meșteri străini⁷³. La Mikulčice - Valy au fost semnalate fragmente ceramice de această factură, cu ornament lustruit, chiar în asociație cu forme modelate la roata înceată, ornamentate cu fascicule de linii vălurite sau drepte incizate, datate în primul nivel premoravian, adică în a doua jumătate a secolului VI - prima jumătate a secolului VII⁷⁴. Situația nu este deloc clară însă, deoarece vasele modelate la roata înceată ar putea fi datate chiar mai târziu⁷⁵.

Datorită faptului că vasul de la Ghenci a fost modelat la roata rapidă, dar și prin forma sa, nu are analogii în ceramica medievală timpurie de pe teritoriul României și din zonele învecinate⁷⁶. Dacă se acceptă legătura cu ceramica cenușie fină din mediul Chaganatului avar, atunci datarea sa nu poate viza o perioadă ulterioară secolului VII.

În groapa nr. 1/1986 de la Ghenci - *Lutărie* a fost găsit și un clopoțel de fier⁷⁷, încadrabil variantei Q.4 Henning⁷⁸, căruia îi lipsește însă veriga cu ajutorul căreia era fixat. În zona Europei sud-estice majoritatea descoperirilor databile între secolele VIII-X se concentrează în partea nord-estică a Bulgariei și la Dunărea Inferioară⁷⁹. Cele mai multe dintre descoperiri sunt din epoca romană sau antică târzie. Spre exemplu, clopoțelul de la Ghenci este absolut identic prin formă unor piese găsite la Celei, Krivina sau Mali Mošuni, datate între secolele IV-VI⁸⁰, însă nu lipsesc descoperirile medievale timpurii, ca cele de la Păciul lui Soare (sec. X) și Odărci (sec. VIII-X)⁸¹.

Din același complex de la Ghenci provine un vas lucrat cu mâna (pastă grosieră, amestecată cu macroprundiș, culoare cărămizie), de dimensiuni mici⁸². Gâtul este înalt, bine evidențiat, îngustat, iar linia diametrului maxim se află ușor sub jumătatea înălțimii (pl. IV/4). Eventualele legături în zonă sunt vagi și nesigure. Sub această precizare s-ar putea face trimitere la vase lucrate cu mâna, mai timpurii, din epoca migrațiilor (mai probabil sec. VI), cum sunt cele din mormintele de la Carei - *Kozard* (jud. Satu Mare)⁸³ sau din epoca avară

⁶⁸ Spre exemplu, *Bichir 1984*, pl. XV/4, pl. XIX/10, pl. XXIV/7.

⁶⁹ *Diaconu 1965*, pl. XXXI/1, pl. CXX/2a.

⁷⁰ *Comsa 1963*, p.427; *Diaconu 1972*, p.124.

⁷¹ *Comsa 1963*, p.428-429. P. Diaconu a încercat să lege ceramica cenușie fină din cultura Dridu de persistența unei populații gotice la Dunărea Inferioară și în spațiul nord-ponic (spre exemplu, *Diaconu 1972*, p.121-129).

⁷² *Bialeková 1968*; *Vida 1991*, p.133.

⁷³ *Bialeková 1968*, p.220-222.

⁷⁴ *Klanica 1968*, fig. 5/1.

⁷⁵ Stratul premoravian de la Mikulčice-Valy are două orizonturi, în cel de-al doilea existând și podoabe de bronz turnate, legate de mediul avar târziu. Și J. Poulik acceptă asocierea dintre ceramica cenușie lustruită și cea modelată la roata înceată, însă datează primul orizont mai degrabă în epoca migrațiilor (sec. V) (*Poulik 1963*, p.230, pl. XXXVIII).

⁷⁶ Ceramică fină cenușie, nesigur dacă modelată la roata rapidă, este menționată pentru secolele IX-X în Slovacia (*Vikolinská 1994*, p.84).

⁷⁷ *Németi 1992-1993*, fig. 8/4.

⁷⁸ *Henning 1987*, pl. 54/16-25.

⁷⁹ *Henning 1987*, fig. 48.

⁸⁰ *Henning 1987*, pl. 54/16-18, 20-22, 27.

⁸¹ *Henning*, pl. 54/19, 26.

⁸² *Németi 1992-1993*, fig. 8/3.

⁸³ Cercetări inedite (N. Iercoșan și I. Stanciu).

timpurie ori mijlocie, cazul unor vase de la Valea lui Mihai⁸⁴ ori de la Săcueni și Curtuișeni (jud. Bihor), inedite. Relativ asemănător este un vas (de asemenea lucrat cu mâna, eventual marginea lui a fost ajustată la roată), găsit la Culciu Mic (jud. Satu Mare), ornamentat în jumătatea superioară cu o linie lată, orizontală, pentru care s-a propus datarea în secolele VIII⁸⁵. Vase cu formă identică, adeseori cu gura patrulateră, prevăzută cu proeminențe sub margine, sunt reprezentative pentru orizontul timpuriu și mijlociu al epocii avare și au fost aduse din răsărit⁸⁶. Forma acestor vase a fost probabil imitată și la roata înceată, regăsindu-se și mai târziu⁸⁷. Un al doilea vas de la Ghenci, găsit în același complex, prezintă un profil atât de evoluat, încât mi se pare a fi o foarte probabilă imitație după o formă modelată la roată (pl. IV/3)⁸⁸.

Încă în 1967 era menționată existența (exclusivă) a ceramicii lucrată la roata rapidă în așezarea de la Țaga, datată în secolele VII-VIII⁸⁹. Situația de aici a fost pusă însă sub semnul îndoielii, ca excepție pentru întreg teritoriul României⁹⁰. Verificarea materialului confirmă opinia inițială a autorului cercetărilor: într-o proporție mai mică decât cea înregistrată în complexul 15 de la Lazuri, însă identică mărfii de aici, este constatabilă și la Țaga ceramica modelată pe o roată rapidă, asociată celei lucrată la roata înceată (majoritară cantitativ) și cu mâna (puțină)⁹¹.

Deși repartitia materialului în cele 16 locuințe medievale timpurii cercetate aici pare să fie uniformă (în funcție de criteriul realizării tehnologice), nu este exclus să existe faze distincte ale locuirii, mai ales în cazul în care așezarea ar cuprinde și mai multe locuințe. Oricum, în cea cu nr. 13 (toate posedă cuptoare de piatră) a fost găsit un cercl de argint, turnat într-un tipar monovalv, datat de autorul săpăturilor în secolul VIII (pl. VII/11)⁹².

Partea inferioară este lătită, semilunară, extremitățile fiind marcate prin câte un buton sferic, acesta prelungit la capete cu mici proeminențe de forma unui cilindru foarte aplatizat. Pe porțiunea semilunară a corpului există două caneluri fine, ce urmăresc conturul acesteia. Pe axă se află un buton masiv de forma unui mugure, prelungit la bază printr-o mică proeminență cilindrică, căreia i se adaugă un spin minuscul. Este nesigur dacă a avut un al doilea buton, eventual mai mic, plasat simetric, vertical, în prelungirea pandantivului, aspect ce ar putea fi verificat prin examinarea piesei. Mai degrabă un astfel de buton a lipsit inițial, deoarece veriga cercelului ar fi trebuit să aibă în acest caz un diametru mai mare.

El nu poate fi încadrat tipologiei largi realizată de Z. Čilinská, doar în măsura în care este asemănător variantei B a tipului II (datată cu precădere în prima jumătate a sec. VII), cu partea inferioară lătită, uneori - ca la una dintre perechile de cercei de la Coșovenii de Jos - cu același contur semilunar (ca în cazul piesei de la Țaga) și cu pandantiv stelat⁹³. Și butonii de la capetele lunulei cercelului de la Țaga se regăsesc frecvent, în aceeași poziție, la cerceii cu pandantiv stelat⁹⁴, dar și în cazul altor tipuri, care au partea inferioară a corpului semilunară⁹⁵. Chiar lunula este foarte asemănătoare, prin lățime și canelurile ce o traversează, spre exemplu unui cercl de la Teiuș, databil în epoca avară târzie (sec. VIII)⁹⁶. Într-o oarecare măsură, piesa de la Țaga este apropiată cerceilor cu partea inferioară a verigii de formă semilunară și cu pandantiv stelat, elementele comune, deja remarcate, datorându-se aproape sigur aceleiași legături genetice cu prototipurile mai vechi bizantine⁹⁷.

Indiferent dacă cercelul în discuție a avut sau nu în interiorul verigii o proeminență simetrică în raport cu pandantivul, el are cele mai bune paralele în cerceii cu pandantiv dublu, în formă de ciorchine. Detalierea tipologică a acestor piese ca și posibilitatea unor datări mai fine rămân în discuție⁹⁸. Există în Cehia piese lucrate în tehnica granulației și a filigranului, databile la răscrucea dintre secolele IX-X și mai ales în prima jumătate a secolului X⁹⁹, dar și în Peninsula Balcanică, uneori de asemenea cu o poziție cronologică mai timpurie¹⁰⁰.

⁸⁴ Comsa 1966.

⁸⁵ Stanciu 1996, pl. IV/8, p.77.

⁸⁶ Vida 1992, pl. 1/2; 2/3; 5/1; 10/2; 11/2.

⁸⁷ Daim 1994, 37, fig. 1/190, 406A, 397, 487; Čilinská 1966, spre exemplu: pl. XL/207-1, pl. LII/311-13.

⁸⁸ Némethi 1992-1993, fig. 9/2. La Muzeul din Satu Mare am examinat și redesenat doar vasul amforoidal și pe cel din pastă cenușie fină, celelalte păstrându-se la Muzeul din Carei.

⁸⁹ Popescu 1967, nr. 77, p. 532; Protase 1987-1988, p.449-450.

⁹⁰ Zaharia 1971, n. 18, p. 279.

⁹¹ Am examinat, prin bunăvoința d-lui prof. dr. D. Protase, doar o parte a materialului, păstrat în depozitul Institutului de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca. O constatare provizorie poate fi aceea că marginile oalelor de aici, lucrate din aceeași pastă zgrunțuroasă și ornamentate cu fascicule de linii orizontale drepte și vălurite, sunt mai simple decât cele ale vaselor de la Lazuri.

⁹² Protase 1987-1988, fig. 7.

⁹³ Čilinská 1975, fig. 1, fig. 3/5a, b, 70-71.

⁹⁴ Spre exemplu, Teodor 1995, fig. 4-5.

⁹⁵ Spre exemplu, Dostál 1965, fig. 3/19; Mesterházy 1990, fig. 5.

⁹⁶ Horedt 1958a, fig. 12/18. Desen mai clar la Rusu 1997, pl. XLIV/10.

⁹⁷ Pentru originea bizantină a prototipurilor cerceilor cu pandantiv stelat, Teodor 1995, p.188, 194-196 (cu trimiteri bibliografice).

⁹⁸ Giesler 1981, p.94.

⁹⁹ Dostál 1965, p.382, fig. 2/1-4, p.383.

considerate a fi prototipuri pentru piesele simple, turnate, pe care uneori se încearcă imitarea granulelor¹⁰¹. Aproape sigur acești cercei se datorează "cercului cultural bizantin", care a influențat și producția locală¹⁰². Mai ales în variante simple, sunt foarte răspândiți în mediul culturii Bijelo Brdo (etapa timpurie), dar și în afara ei, pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului X și în prima jumătate a secolului următor¹⁰³.

Cercelul de la Țaga este asemănător unei piese descoperită mai demult într-un cimitir de la Alba Iulia, datat de K. Horedt în secolul XI¹⁰⁴, însă pot fi invocate analogii și mai bune, spre exemplu este cazul pandantivului care re apare într-o formă identică¹⁰⁵. Spre deosebire de piesele atribuite secolelor X-XI, majoritatea din bronz, turnate, uneori foarte simple¹⁰⁶, piesa de la Țaga, lucrată din argint, se particularizează prin forma vizibil lunulară pe care o are partea inferioară a verigii, eventuala lipsă a unei proeminențe simetrice "pandantivului" și printr-o execuție mai fină.

Cea mai bună analogie pentru cercelul analizat apare în mormântul de înhumatie nr. 95 de la Sultana (probabil o piesă de bronz), cu partea inferioară de formă accentuat semilunară și pandantivul dublat de o proeminență simetrică¹⁰⁷. Autorul cercetărilor de aici a datat cimitirul în secolul VIII - începutul secolului IX¹⁰⁸, însă este foarte probabil că perioada înmormântărilor nu poate viza decât o etapă ulterioară celei propuse. Fără a insista asupra celorlalte piese de metal (spre exemplu, mai mulți cercei de tip Nitra, cum apar în Transilvania la Ciunbroud), fac trimitere la analiza detaliată operată de U. Fiedler care, alăturându-le ceramicii, indică utilizarea cimitirului din prima jumătate a secolului IX până în prima jumătate a secolului X¹⁰⁹.

Nu cunosc analogii databile în secolului VIII pentru cercelul de la Țaga, iar legătura cu deja menționații cercei "cu pandantiv în formă de ciorchine" este incontestabilă. Ca atare, chiar dacă am accepta calitatea de "prototip" sau mai curând poziția sa intermediară în raport cu cerceii mai târzii, plasarea sa cronologică poate viza cu mai multă siguranță secolului IX și în general secolele IX-X, cu puține șanse de a-i reveni o poziție mai timpurie.

Relativ recent s-a atras atenția asupra prezenței ceramicii uzuale modelată la roata rapidă (culoare cărămizie sau brun-roșcată) în inventarul unei locuințe de la Albești - Sighișoara, asociată fiind cu vase modelate la roata înceată și lipsind cele lucrate din pastă fină cenușie¹¹⁰. În context, autorul insistă asupra legăturilor cu ceramica provincial-romană, sugerate nu numai de tehnica modelării, ci și de profilurile vaselor. Dacă, referitor la aspectul realizării tehnologice, amintita relație, deși vizează o perioadă atât de îndepărtată în raport cu datarea propusă în cazul locuinței medievale timpurii, ar putea fi luată în discuție, în ce privește forma vaselor, pot fi citate nenumărate analogii în marfa medievală timpurie din diferite teritorii. Aceeași observație este valabilă pentru ornamentul alcătuit din benzi realizate prin împunsături verticale cu pieptenele, deși se pare că, într-adevăr, în atelierul care a produs aceste oale exista o predilecție clară pentru un astfel de ornament.

Importantă este, înainte de toate, problema datării acestui complex. El a fost delimitat din acest punct de vedere, prin inventar, de alte locuințe atribuite secolului XI, eventual și etapei de început a secolului următor, fiind încadrat locuirii feudale timpurii de aici, plasată între secolele IX-XI. Orizontul caracterizat prin ceramica modelată la roata rapidă este definit ca sub-fază timpurie a menționatei locuiri feudale timpurii și a fost plasat în secolele IX-X¹¹¹. În afara ceramicii, sunt utilizate pentru datare câteva piese de metal, descoperite în contexte neprecizate, cel puțin unele poate că în locuința menționată.

Au fost găsite două pandantive din bronz, confecționate prin turnare, de formă cilindric-alungită, cu baza profilată (pl. VIII/4, 5). Singurele analogii pe care autorul cercetării le exploatează sunt cele din epoca romană, situație ce i se pare semnificativă pentru a demonstra legăturile cu civilizația romană provincială¹¹². Identificarea unor analogii medievale timpurii pentru exemplarele de la Albești nu este o sarcină ușoară. O pereche de astfel de piese, mai scurte și confecționate din argint, sensibil diferite ca formă, a fost găsită în locuința nr. 5 de la Dodești,

¹⁰⁰ Giesler 1981, n. 220, p. 96.

¹⁰¹ Szöke 1962, p.48-50 (îi datează în sec. X și la începutul sec. XI); Dostál 1965, p.382; Giesler 1981, n. 220, p. 96 (cu precizarea că acest piese sunt precursori în sens tipologic și nu neapărat cronologic).

¹⁰² Giesler 1981, p.96-97.

¹⁰³ Giesler 1981, p.94-103, pl. 53; Ćorović-Ljubinković 1951, p.21-56.

¹⁰⁴ Horedt 1958 b, p.63; fig. 17/17.

¹⁰⁵ Ćorović-Ljubinković 1951, fig. 12/11.

¹⁰⁶ Spre exemplu: Ćorović-Ljubinković 1951, fig. 11/14; fig. 12/9,10; Knez 1964, pl. XXXII/mormântul 8; Dostál 1965, fig. 2/9, fig. 4/17, 18.

¹⁰⁷ Mitrea 1988, pl. 12, mormântul nr. 95/3.

¹⁰⁸ Mitrea 1988, p.110.

¹⁰⁹ Fiedler 1992, Teil 1, p.260, 262, 267-268 (în general, pentru datarea cerceilor, 171-180).

¹¹⁰ Baltag 1994, Baltag 1996.

¹¹¹ Baltag 1994, Baltag 1996.

¹¹² Baltag 1994, 77, pl. V/1-2.

în Moldova, datată în secolele X-XI (pl. VIII/6, 7)¹¹³. Dan Gh. Teodor a comparat cele două pandantive cu un cerce de la Ciumbrud, mormintele de aici fiind date în prima jumătate a secolului XI¹¹⁴. Piesa de la Ciumbrud este în mod sigur încadrabilă grupei cerceilor "de tip Nitra", cu analogii foarte bune, spre exemplu la Nitra-Lupka sau chiar în afara regatului moravian¹¹⁵. De asemenea, pandantivele de la Dodești sunt aproape identice celui pe care îl are un cerce găsit în unul dintre mormintele de la Nitra-Lupka¹¹⁶. Un cerce cu un pandantiv ceva mai lung, relativ asemănător unuia dintre cele două găsite la Albești (pl. VIII/5) este semnalat la Hânsca¹¹⁷. În ultimă instanță, piesele de la Albești și Dodești ar putea fi comparate și cu capetele unor cercei mai târzii, prelungite sub forma unor bastonase terminate cu "muguri"¹¹⁸.

Purtate ca inele de buclă sau fixate pe o salbă la gât, astfel de piese sunt frecvente în mediul dacic, unele dintre ele foarte asemănătoare celor de la Dodești¹¹⁹. Exemplarele de aici nu pot aparține însă epocii Latene, deoarece în zona așezării nu există o locuire din această perioadă și este vorba despre două exemplare, descoperite în aceeași locuință. Între piesele de la Albești și cele Latene nu poate fi constatată decât o asemănare relativă¹²⁰. Pe locul așezării medievale timpurii de aici a fost constatată și o locuire Latene, astfel că un semn de întrebare cu privire la apartenența culturală și datarea celor două pandantive este firesc, mai ales dacă ele au fost descoperite în stratul de cultură. O pereche de cercei de argint cu pandantiv asemănător celor de la Albești (au însă corpul torsadat) au fost găsiți în mormântul nr. 9 din cimitirul de la Brezje (Slovenia), utilizat între secolele II-IV și în epoca medievală timpurie¹²¹. Autorul datează cei doi cercei în epoca romană (mai probabil sec. IV), trimițând la elemente comune constatabile în cazul unor piese de la Intercisa și subliniind diferențele în raport cu cerceii din cultura Bijelo Brdo¹²².

La Albești a fost găsit și un cerce confecționat din sârmă de argint, din păcate incomplet păstrat (pl. VIII/3)¹²³. Este posibil să fi avut un pandantiv confecționat din tablă de argint, ca dovadă resturile dispozitivului pentru fixare la verigă, adică o placă circulară subțire, prin care este petrecută o sârmă¹²⁴. Cu precădere din bronz și cu pandantiv din pastă de sticlă, astfel de cercei sunt atestați încă din a doua jumătate a secolului VII, fiind utilizați apoi pe întreaga durată a epocii avară târzii. Cei care au pandantivul alcătuit dintr-o sferă confecționată din tablă de bronz reprezintă mai ales secolul IX¹²⁵. Din păcate, nu știm precis ce pandantiv a avut cerceul de la Albești, însă dacă a fost de metal, probabil că ar putea fi datat în secolul IX.

O altă așezare, datată în sec. VIII-IX sau IX-X, din care a fost constant menționată ceramică medievală timpurie, confecționată din pastă zgrunțuroasă, la roata rapidă, asociată celei modelată la roata înceată ori lucrată cu mâna, este cea de la Iernut (jud. Mureș)¹²⁶. Cu referire la materialul recoltat din strat în campania 1995, se precizează că fragmentele lucrate la roata rapidă reprezintă cca. 90% din totalul ceramicii¹²⁷. Locuirea medievală timpurie a fost suprapusă de o așezare din secolele XIII-XIV.

Așezarea de la Iernut ar putea fi unul dintre cele mai importante obiective, deoarece există piese care pot asigura o încadrare cronologică mai precisă. Sunt importanți în acest sens cei trei piteni "carolingieni" găsiți în decursul cercetărilor de până acum¹²⁸, unul fiind deja publicat (pl. IX/5)¹²⁹. Din păcate, piesa nu a fost descrisă și nici desenul nu este prea clar. Are forma literei "U" (probabil brațele au secțiuni semicirculară), cu spinul conic. Un element particular îl reprezintă proeminența de pe mijlocul brațului integral păstrat. Este posibil să fi avut la extremitățile brațelor plăcuțe nituite, desenul fiind total neclar în această privință (probabil și starea de conservare

¹¹³ Teodor 1984, 111, fig. 61/8,9.

¹¹⁴ Dankanits, Ferenczi 1959, fig. 4/11.

¹¹⁵ Dostál 1965, fig. 7.

¹¹⁶ Dostál 1965, fig. 4/5.

¹¹⁷ Tentiuc 1996, fig. 21/9.

¹¹⁸ Selmezi 1992, pl. XIII/340: p.38, pl. XIV/393: p.43, pl. XVI/411: p.1.

¹¹⁹ Rustoiu 1996, p.123-124, fig. 86/7-38.

¹²⁰ Rustoiu 1996, fig. 86/2, 4. Majoritatea pieselor sunt mai scurte, însă au capătul profilat într-o manieră identică unuia dintre pandantivele de la Albești - Sighișoara (pl. VIII/5).

¹²¹ Pahic 1969, fig. 17/2.

¹²² Pahic 1969, p.296.

¹²³ Baltag 1994, pl. V/3.

¹²⁴ Spre exemplu, Kovrig 1963, pl. XIII, mormântul 163/31, 32, pl. XXII, mormântul 308/36, 37, pl. XLI, mormântul 642/1, 2 ș.a..

¹²⁵ Kovrig 1963, p.161-163.

¹²⁶ Ceramica este în întregime inedită, însă prin bunăvoința d-lui C. Cosma (Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca) am examinat o parte a materialului. Vasele modelate la roata rapidă sunt identice, din toate punctele de vedere, celor de la Țaga sau Lazuri.

¹²⁷ Cosma 1996.

¹²⁸ Informație primită de la dl. Călin Cosma.

¹²⁹ Rusu 1997, pl. XVII/4-5 (aproape sigur că desenul cu nr. 5 reprezintă vederea din profil a piesei de la nr. 4). Alte informații le datorez d-lui C. Cosma. Prezența pitenilor în așezarea de aici indică o anumită calitate a locuirii și nu poate fi exclusă prezența în apropiere a unei reședințe "feudale".

în această porțiune este proastă). În mod preliminar, ar putea fi comparat cu tipul V. A. Bialeková (varianta simplă), datat din a doua pătrime a secolului IX și până la sfârșitul acestui secol¹³⁰ sau cu tipul A.3 Ruttkay, cu datare asemănătoare¹³¹.

Este interesantă apariția unei bare laterale de la o zăbală (pl. IX/4), piesă care alături de pîteni accentuează caracterul deosebit al așezării de aici. Îi lipsește veriga prin care era petrecut frâul. În lipsa celorlalte componente ale piesei, este dificil de reconstituit tipul căruia i-a aparținut. Prin forma ușor lătită a capetelor are o analogie bună în depozitul II de la Mikulčice¹³², care conține obiecte confecționate cel târziu în prima jumătate a secolului IX¹³³. Aproape identică barei de la Iernut este o piesă de la Moravský Ján, probabil cu o poziție cronologică asemănătoare¹³⁴. O piesă apropiată, ceva mai scurtă, este și aceea dintr-un depozit de la Pobedim, datat cu probabilitate în prima jumătate a secolului X (zăbala ar reprezenta tipul vechi maghiar)¹³⁵.

Datorită stării în care s-a păstrat, este neclară forma lamei vârfului de lance găsit în aceeași așezare (foarte probabil că are secțiune rombică). Lama pare să fi avut la bază, de o parte și alta a axei, câte un orificiu. De asemenea, se pare că lama era unită de tubul de înmănușare printr-un prag accentuat (pl. IX/7). Încadrarea sa tipologică este dificilă și riscantă oricum. Este interesant de făcut precizarea că tipuri foarte asemănătoare apar în mediul moravian, chiar în asociere cu pîteni de felul celui de la Iernut¹³⁶. Vârful de săgeată cu lama în formă de frunză și tub de înmănușare, lărgit spre bază, este mai apropiat tipului 7.c Ruttkay. Acestea au fost utilizate pe durată lungă și nu pot data mai precis¹³⁷.

Important pentru datarea acestui orizont al locuirii de la Iernut - Cătunul Sf. Gheorghe (*Pe șes*) rămâne pîntenul menționat, în esență indicând secolul IX, poate a doua lui jumătate.

În legătură cu amenajările primei faze a fortificației de la Dăbâca (jud. Cluj), al cărei sfârșit a fost datat cu probabilitate la sfârșitul secolului IX - începutul secolului X, a fost găsită și ceramică modelată la roata rapidă¹³⁸. De asemenea, este menționat acest material în unele dintre complexe de la Cluj-Mănăștur, date în secolele IX-X sau secolul X - începutul secolului XI, în asociere cu fragmente de vase lucrate la roata înceată sau cu mâna (tipsii)¹³⁹. Totuși, în legătură cu datarea etapei de început a celor două fortificații rămân semne de întrebare¹⁴⁰.

În groapa nr. 72 cercetată la Lazuri - *Lubi tag* (contemporană complexului nr. 15) a fost găsit capătul spiralic al unui cercl de bronz, cu veriga de formă circulară în secțiune (pl. II/17).

Aproape concomitent au fost delimitate două variante ale cerclului cu terminație spiralică: cei a căror spirală, realizată sub forma unui con, se subțiază la capăt (în jos) și cei a căror spirală se lățește spre capăt¹⁴¹. V. Hrubý considera prima variantă (îi aparține și cerclul de la Lazuri) mai târzie. J. Korošec arată că prima variantă nu derivă din cea de-a doua și că este mai veche, fiind răspândită în grupa Keszthely din Pannonia; a doua variantă este mai recentă și, în zona Dravei cel puțin, se găsește doar în asociere cu descoperiri de tipul Bijelo Brdo. B. Szöke credea, de asemenea, mai timpurii piesele cu spirala subțiată spre capăt. A. Cs. Sós considera că sunt separabile cele două variante, însă diferențele cronologice nu sunt atât de clare. Oricum, prima dintre ele este caracteristică cimitirelor avarie târzii, iar cea de-a doua epocii arpadiene (sec. X-XI). Varianta căreia îi aparține și exemplarul de la Lazuri ar fi apărut în secolul IX, probabil în zona Keszthely din Pannonia, unde erau deja înregistrate foarte multe descoperiri¹⁴². U. Fiedler, care a înregistrat piesele, nu prea numeroase, găsite în mormintele cercetate la Dunărea Inferioară, acceptă separarea variantelor menționate și fără a le analiza în detaliu (pe prima cel puțin), consideră că apar în epoca avară târzie, fiind utilizate apoi pe o durată lungă, până în prima jumătate a sec. XI¹⁴³.

¹³⁰ Bialeková 1977, fig. 2, p. 136.

¹³¹ Ruttkay 1976, p. 348, fig. 72.

¹³² Máchurová 1984, pl. V/6.

¹³³ Profantová 1992, p. 636.

¹³⁴ Profantová 1992, pl. 42/13.

¹³⁵ Bialeková 1963, fig. 121, p. 372.

¹³⁶ Dostál 1966, pl. X/3, pl. XI/1, pl. XXV/1 ș.a.

¹³⁷ Ruttkay 1976, fig. 54, 329.

¹³⁸ Pascu, Rusu, colab. 1968, 159. Și în acest caz ar fi necesară reexaminarea ceramicii. Prin bunăvoința d-lui P. Iambor (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca) am văzut o mică parte a materialului de la Dăbâca, datat în sec. IX-XI. În mare parte a fost modelată la roata înceată, există însă și fragmente lucrate la roata rapidă, din pastă zgrunțuroasă, de culoare cenușie mai ales, printre ele unele ornamentate la baza marginii cu împunsături oblice, acestea aparținând mai curând secolelor X-XI.

¹³⁹ Iambor, Matei, Halasu 1981, p. 129, 132; Iambor, Matei 1983, p. 131.

¹⁴⁰ Popa 1991, n. 51, p. 167-168.

¹⁴¹ Hrubý 1955, p. 226; Korošec 1954-1957; Szöke 1959, p. 35-36.

¹⁴² Sós 1973, p. 131-132.

¹⁴³ Fiedler 1992, Teil 1, p. 173-174.

O tipologie mai detaliată a cerceilor cu pandantiv spiralic operează B. M. Szöke, piesa găsită în așezarea de la Lazuri fiind încadrabilă tipului 1 (cu pandantivul subțiat spre capăt). Asocierea cu alte descoperiri și răspândirea teritorială indică în mod suficient de clar că aceste piese sunt foarte frecvente în mediul avar târziu, unde au apărut (în zona vestică) la răscrucea dintre secolele VIII-IX, apoi răspândindu-se în prima jumătate a secolului IX spre vest și est. Durata pe care au fost la modă este relativ scurtă, fiind purtați cu precădere în prima treime a sec. IX, o apariție târzie, ca cea din cimitirul de la Sopronköhida (mijlocul sec. IX), fiind neobișnuită, explicabilă însă prin refolosirea unor piese mai vechi¹⁴⁴. Constatările menționate sunt confirmate și prin descoperirile transilvănene. Un astfel de cercel a apărut într-un mormânt de la Câmpia Turzii, databil prin restul inventarului în epoca avară târzie, poate spre partea sa finală¹⁴⁵. Mormântul nr. 233 din cimitirul 2 de la Bratei¹⁴⁶, în care a apărut un astfel de cercel, este databil în secolele VIII sau IX¹⁴⁷.

Dacă încadrarea cronologică pe care o susține în mod argumentat B. M. Szöke se va dovedi valabilă, atunci cercelul de la Lazuri devine un excelent indicator cronologic pentru prima jumătate a secolului IX. În unanimitate, cei care s-au ocupat de această podoabă îi văd originea în Pannonia vestică. Puteau să fi fost utilizați - după unele păreri - și ca inele de buclă sau fixate pe o bandă ce înconjură capul¹⁴⁸.

În cealaltă așezare de la Lazuri (punctul *Râtul lui Bela*) a fost găsit în umplutura unei locuințe, aproape sigur în asociere cu ceramică uzuală modelată la roata rapidă (deoarece cioburi de această factură existau aici în strat, cf. pl. V/8, 13), un cercel de bronz cu pandantiv stelat (pl. IV/6)¹⁴⁹.

Piesa este absolut identică, chiar prin dimensiuni, unui exemplar cunoscut de la Moigrad (pl. XIV/3)¹⁵⁰. Este aproape sigur că ei au fost lucrați în același atelier¹⁵¹ (cel mai probabil din zonă), posibil chiar în același tipar sau într-un tipar reproduș după aceeași piesă. Exemplarele de la Lazuri și Moigrad au cele mai apropiate analogii într-un tumul de la Kráľovský Chľmec (Slovacia sud-estică) (pl. XIV/5)¹⁵² și în cercelul găsit în așezarea de la Karcša (nord-estul Ungariei) (pl. XIV/4)¹⁵³. Ultimele două piese sunt cvasi-identice, fiind separabile de cele de la Lazuri și Moigrad doar prin lățimea mai mare a părții semilunare. Cei patru cercei, împreună cu un al cincilea exemplar, găsit de asemenea în Ungaria nord-estică, la Anarcs (pl. XIV/6)¹⁵⁴ și aproape identic celor de la Lazuri și Moigrad, au apărut într-o zonă ce poate fi clar circumscrișă părții vestice și sud-vestice a bazinului Tisei superioare și, foarte probabil, indică existența unui atelier local, încă neidentificat¹⁵⁵.

Toate piesele menționate pot fi încadrate tipului II Comșa (pandantivul stelat este prevăzut cu o proeminență centrală semisferică), datat din a doua jumătate a secolului VII sau ultima sa treime, până la sfârșitul sec. VIII sau începutul secolului următor¹⁵⁶ și tipului II. Čilinska (varianta C a tipului II), considerată mai târzie în raport cu alte variante ale aceluiași tip, plasat fiind în secolele VII-VIII¹⁵⁷. În clasificarea lui Dan Gh. Teodor, acești cercei au fost încadrați tipului III, datat între sfârșitul secolului VII și în secolul VIII, unele exemplare și spre începutul secolului IX¹⁵⁸.

Cercelul de la Moigrad¹⁵⁹ a fost datat în secolul IX, pe baza analogiilor cu exemplarul de la Anarcs, acesta plasat la sfârșitul secolului IX - începutul secolului X¹⁶⁰. La o datare mai târzie (pe întreg parcursul sec. IX) a

¹⁴⁴ Szöke 1992, p.850-851.

¹⁴⁵ Horedt 1958a, nr. 4/13; fig. 12/5.

¹⁴⁶ Zaharia 1977, fig. 32/3b.

¹⁴⁷ Fiedler 1992, Teil 1, 173-174, cu trimitere la opinia lui K. Horedt, care viza sec. VIII târziu, oricum perioada din jurul anului 800 (Horedt 1986, 64).

¹⁴⁸ Sós 1973, 132-133; Fiedler 1992, Teil 1, 171.

¹⁴⁹ Lazin 1981-1982, fig. 2; n. 2, p.137. Piesa nu a fost găsită în stratul de cultură, așa cum apare la Teodor 1995, Repertoriul descoperirilor, nr. 16, 196.

¹⁵⁰ Mesterházy 1990, 102; fig. 6/2.

¹⁵¹ Mesterházy 1990, 102.

¹⁵² Budinský-Krička 1950, fig. 53; Budinský-Krička 1980, fig. 21/1; Profantová 1992, Katalog, nr. 51; pl. 39/B, 6.

¹⁵³ Budinský-Krička 1980, fig. 21/4.

¹⁵⁴ Mesterházy 1990, 102.

¹⁵⁵ Mesterházy 1990, p.102; Slanciu 1996, n. 4, 84.

¹⁵⁶ Comsa 1971, 383; fig. 1.

¹⁵⁷ Čilinska 1975, 71; fig. 12.

¹⁵⁸ Teodor 1995, 192-193, 194; fig. III/10, 12-19; fig. IV/4-5, 7, 9-11; fig. 6.

¹⁵⁹ A ajuns la Muzeul Național Maghiar din Budapesta, donat fiind de L. Szikszai, vicecomitele Sălajului. Este interesant de reținut faptul că acesta a făcut săpături la Porolissum (Gudea 1989, p.34). Se precizează în mod clar că cercelul a fost găsit la Moigrad, lângă Zalău, împreună cu fragmente dintr-un vas ornamentat (foarte probabil cu linii vălurite, aproape sigur lucrat la roată) (Hampel 1880, p.353). De la Moigrad se cunosc 4 astfel de cercei, iar prezența unui număr atât de mare de piese ar putea indica existența unui cimitir de înhumatie (cerceii nu prezintă urme de ardere), în care au fost depuse și vase de lut, după cum indică precizarea lui J. Hampel. Morminte de înhumatie au fost găsite de A. Buday în sectorul *Sub Biserica* (zona clădirii OL 5), este însă mai probabil ca aceste morminte să fi fost medievale târzii sau moderne, cel puțin unele schelete fiind depuse în cutii de cărămizi prinse cu mortar, fără inventar, iar în adâncime s-au găsit și materiale moderne (după

unora dintre cerceii de felul celor prezentați mai sus s-a gândit U. Fiedler (un exemplar relativ asemănător în cimitirul de la Devnja/Bulgaria nordică)¹⁶¹. Ca elemente mai târzii la cerceii din mormântul 55 de la Devnja III, U. Fiedler remarcă lunula mai îngustă și lătită, ornamentul realizat din cercuri punctate, nu granulat, datându-l în secolul IX, nu mai târziu de ultima sa treime¹⁶². Elementele precizate lipsesc la piesele din grupul "Tisa superioară". U. Fiedler datează începând cu secolul IX târziu și o pereche de cercei de același tip (pandantiv alcătuit din trei colțuri) din mormântul 158 de la Sultana, executați cu finete¹⁶³, în care se asociază cu cercei foarte apropiați așa-numitelor tipuri Tokaj sau volhinian, databili cu precădere în secolul X¹⁶⁴, așadar propunerea acestui autor trebuie luată în considerare. V. Budinský-Krička a datat cerceii de la Karcza și Královský Chl'mec în secolul VIII, până spre începutul secolului IX¹⁶⁵, iar N. Profantová are în vedere secolul VII pentru cel de la Karcza și secolul VIII pentru cel din Slovacia¹⁶⁶. Totuși, după părerea autorului cercetărilor, înmormântările din cimitirul de la Královský Chl'mec ar continua până în a doua jumătate a secolului IX și spre începutul secolului X¹⁶⁷.

Uneori se crede că poziția cronologică a unora dintre aceste podoabe ar putea fi determinată și pe baza calității execuției, un nivel mai ridicat indicând o perioadă mai veche, când legăturile cu Bizanțul erau mai strânse, respectiv unei execuții tehnice simplificate i-ar corespunde o perioadă mai târzie¹⁶⁸. Din acest punct de vedere, exemplarele de la Lazuri și Moigrad pot fi remarcate printre celelalte, în primul rând prin finetea și precizia realizării, într-un tipar de foarte bună calitate (perlele/granulele sunt foarte corect redade, inclusiv la dimensiuni foarte mici, spre exemplu cele care alcătuiesc linia ce delimitează cadrul lunulei sau baza butonului din centrul pandantivului). O piesă foarte apropiată de cerceii grupei "Tisa superioară" este cea găsită într-un mormânt de înhumatie de la Teiuș, databil cu probabilitate în orizontul mijlociu al epocii avare, oricum fără a depăși mijlocul secolului VIII¹⁶⁹.

Cum am arătat, printr-o execuție extrem de fină se caracterizează pandantivul unui alt cercei de la Moigrad (pl. XIV/1, 1a)¹⁷⁰. N-a fost remarcat până acum faptul că el a fost turnat într-un tipar bivalv, deoarece, în relief ușor, granulele sunt redade și pe revers, de asemenea butonul central este vag conturat, înconjurat fiind de o dublă linie perlată. Aspectul butonului central, ornamentat cu linii radiale perlate și nervuri simple, se leagă, foarte probabil, de exemplarele timpurii, spre exemplu cele de la Coșoveni sau Priștea¹⁷¹.

Alt cercei, probabil tot de la Moigrad, diferă destul de mult în raport cu piesele deja menționate (pl. XIV/8)¹⁷². Cel puțin unul dintre capetele lunulei este mărginit de un dublu buton, care re apare și pe mijlocul lunulei, în partea sa superioară. De asemenea, ea este ornamentată cu pseudogranule, dispuse în linii nu prea ordonate. Ultima particularitate poate fi considerată ca definitorie pentru această variantă, fiind mai degrabă un element caracteristic cerceilor mai târzii (în general sec. IX-X), deși un astfel de buton, mai bine executat, apare și pe lunula unor piese mai timpurii¹⁷³. Un exemplar cu particularități destul de accentuate este și al patrulea cercei de la Moigrad (pl. XIV/7)¹⁷⁴. Cele cinci colțuri ale pandantivului sunt lise, iar ornamentul ușor reliefat de pe lunulă este alcătuit din spirale scurte (de forma literei "S") sau linii de forma literei "V", cu capetele arcuite. O spirală identică celor de pe acest cercei apare pe lunula unui exemplar din mormântul 125 de la Prșa, mai fin executat, cele cinci colțuri ale pandantivului fiind alcătuite din granule fine, iar pe butonul central aflându-se o rozetă compusă din nervuri circulare. A. Točík datează cerceii spre sfârșitul secolului VII, considerându-l cap de serie pentru varianta cunoscută de la Královský Chl'mec¹⁷⁵.

relatarea lui A. Buday, cf. *Gudea* 1989, 156-158). Oricum, cerceii donat de Szikszay a fost găsiți înaintea acestor săpături, în anul 1880 sau chiar la o dată anterioară.

¹⁶⁰ Mesterházy 1990, 102.

¹⁶¹ Fiedler 1992, Teil 1, 178; Teil 2, pl. 102/17.

¹⁶² Fiedler 1992, Teil 1, 178.

¹⁶³ Fiedler 1992, Teil 1, 178; Milrea 1988, pl. 18/mormântul 18.

¹⁶⁴ Dostál 1965, p. 380-381; Fiedler 1992, Teil 1, 179.

¹⁶⁵ V. Budinský-Krička 1980, 71.

¹⁶⁶ Profantová 1992, p. 610-611; Katalog, Nr. 51, 695.

¹⁶⁷ Budinský-Krička 1980, 71.

¹⁶⁸ K. Horedt 1958a, p. 83; Comsa 1971, n. 35, 383.

¹⁶⁹ Horedt 1958a, Catalogul descoperirilor, nr. 19, 105, 88; Comsa 1971, 380.

¹⁷⁰ Matei 1979, nr. 5/h, p. 479, pl. X/1; *Gudea* 1989, pl. CCIX/32; Teodor 1995, Repertoriul descoperirilor, nr. 18, 196; fig. 4/17.

Am examinat piesa la Muzeul din Zalău (nr. inv. 1105).

¹⁷¹ Teodor 1995, fig. 3/1, 2, 4, 7, 8, 10.

¹⁷² Teodor 1995, Repertoriul descoperirilor, nr. 18, 196; fig. 5/8.

¹⁷³ Ajbabin 1973, fig. 3/9, 11.

¹⁷⁴ Spre exemplu, Matei 1979, nr. 5/h, 479, pl. X/2.

¹⁷⁵ Točík 1963, 154, 155, 177; fig. 5/3, fig. 40/1.

Cerceii cu pandantiv stelat cunoscuți din nord-vestul României pot fi încadrați unei grupe pentru a cărei limită superioară a fost propus (în majoritatea cazurilor) începutul secolului IX, dar și etapa sa finală ori chiar începutul secolului următor. În general, opiniile converg asupra datei de la care aceste podoabe produse de ateliere locale, ca replici ale prototipurilor bizantine¹⁷⁶, intră în uz, adică a doua jumătate/ultima treime a secolului VII și în legătură cu utilizarea lor pe o durată mai lungă. În cazul unor exemplare (Lazuri, piesa de la Moigrad ajunsă la Budapesta și cea căreia i s-a păstrat doar pandantivul) particularitățile execuției, dar și unele analogii (Teiuș, spre exemplu), ar putea susține mai curând o datare timpurie, corespunzătoare în linii mari secolului VIII. Piese de îngrijit lucrate ar putea fi datate însă și mai târziu, așa cum sunt cele din mormântul 158 de la Sultana. Cerceii de la Lazuri, piesa de la Moigrad înregistrată în 1880, probabil și pandantivul găsit tot aici, cei de la Karcsa, Anarcs și Královský Chl'mec alcătuiesc o grupă remarcabilă prin unitatea stilistică și particularitățile tehnice și este foarte probabil că reprezintă produsele aceluiași atelier local, în legătură cu care nu putem crede că a funcționat pe o durată foarte lungă. De aceea, presupunerea că pieselor menționate le revin datări apropiate este logică. În legătură cu cerceii de la Karcsa și Anarcs nu au fost aduse argumente care să convingă despre poziția lor târzie (în mod obligatoriu sec. IX sau chiar începutul sec. X), iar referitor la cei din nord-vestul României, foarte probabil că și cel din cimitirul tumber de la Královský Chl'mec, nu se pot aduce probe categorice împotriva datării deja în secolul VIII. Ei nu au valoarea unui indicator cronologic precis însă, după toate probabilitățile, reprezintă în zonă cu precădere secolul VIII, posibil și prima jumătate a secolului IX.

În locuința de la Lazuri - *Râtul lui Bela*, împreună cu cerceul amintit, a fost găsit și un brăzdar de fier pentru plug¹⁷⁷. Aparține tipului A Henning, definit prin existența manșonului pentru fixare¹⁷⁸. Exemplarul de la Lazuri este încadrabil variantei A.1, caracterizată prin manșonul separat de partea activă prin praguri accentuate¹⁷⁹. Asimetria piesei nu este sigură, deoarece partea opusă a lamei nu s-a păstrat integral. Oricum, în cazul celor mai multe brăzdare medievale timpurii asimetria este constatabilă pe partea stângă¹⁸⁰. În general, datarea mai strânsă a uneltelor confectionate din fier este dificilă, datorită formelor funcționale, care au rămas mult timp în uz¹⁸¹. Existența brăzdașelor sigur asimetrice în prima jumătate a mileniului 1 d.Chr. este discutabilă, însă această particularitate este sigur constatabilă la piese medievale timpurii, mai ales începând cu secolele VII/VIII, cele de pe teritoriul României aparținând secolelor VIII-XI¹⁸². Este posibil ca majoritatea descoperirilor românești să-și aibă punctul de greutate în secolele VIII-IX¹⁸³. Tratarea izolată a acestor unelte nu poate susține încadrări cronologice mai strânse, iar în cazul exemplarului de la Lazuri decisiv rămâne în această privință cerceul cu pandantiv stelat, găsit în același complex.

Un vârf de săgeată cu trei aripioare (de tip avaric), găsit la Popeni-Cuceu, se particularizează prin îngustimea aripioarelor (pl. IV/7)¹⁸⁴. El rămâne un indicator pentru secolul VIII, însă în virtutea unor analogii ar putea fi datat și în prima jumătate a secolului IX. Vârfuri de săgeți asemănătoare (formă prelungă a lamei, aripioare înguste) sunt mai târzii și pot fi datate în cimitirele de la Dunărea Inferioară cu precădere pe parcursul secolului IX¹⁸⁵. O analogie bună există într-o piesă descoperită la Bucov - *Rotari*, plasată acolo în a doua jumătate a secolului IX¹⁸⁶. O piesă identică a fost datată la Pobedim III în prima jumătate a aceluiași secol¹⁸⁷.

4. Răspândirea pe teritoriul României și în zonele vecine (fig. 1)

În 22 dintre cele 56 așezări înregistrate pentru teritoriul României poate fi constatată prezența relativ sigură a ceramicii uzuale modelată la roata rapidă. În restul obiectivelor, datorită motivelor precizate în catalog, existența acestei categorii rămâne sub semnul întrebării, deși este foarte posibil ca verificarea materialului să confirme situația. Nu am avut în vedere importurile bizantine, constatabile în sudul Banatului și mai ales în zona Dunării Inferioare.

Peste jumătate dintre punctele sigure (12) se concentrează în Transilvania nordică (la nord de Mureș) și nord-vestul României, adică în bazinul râului Someș (fig. 1). Numărul relativ mare al obiectivelor din nord-vestul

¹⁷⁶ Asupra acestui aspect, cu o bibliografie convingătoare: Teodor 1995, 188-189, 194-196.

¹⁷⁷ Lazin 1981-1982, fig. 1.

¹⁷⁸ Henning 1987, 48, fig.13.

¹⁷⁹ Henning 1987, fig. 13; pl. 13-18/1-10.

¹⁸⁰ Henning 1987, 54-56.

¹⁸¹ Henning 1987, 42.

¹⁸² Henning 1987, 51-56; Olteanu 1983, 69. O listă a descoperirilor de pe teritoriul României (brăzdare de tip A.1 Henning) la Canache, Curta 1994, Lista descoperirilor, nr. 1-18, 204-205.

¹⁸³ Canache, Curta 1994, 186.

¹⁸⁴ Slanciu, Malei 1994, pl.VIII/2.

¹⁸⁵ Fiedler 1992, Teil 1, 217.

¹⁸⁶ Comșa 1978, fig. 97/4.

¹⁸⁷ Vendtová 1969, fig. 10/18.

României (zona Someșului inferior) s-ar putea datora faptului că materialul de aici a fost recent verificat. Foarte probabil că în legătură cu gruparea transilvăneană (inclusiv descoperirile din nord-vestul României) se află și așezările de la Albești și Iernut, situate la sud de Mureș, în zona bazinului său superior. O altă grupare este constatabilă în Banat, cuprinzând trei așezări, dintre care două (Iabăr și Sacoșu Mare) au fost datate în secolele VII-VIII sau VII-IX. În fine, o a treia zonă în care descoperirile se concentrează este nord-estul Munteniei, în principal cu materialul de la Bucov, a cărui datare precisă rămâne totuși sub semnul întrebării.

Dacă luăm în considerație și cazurile în care prezența acestei categorii ceramice a fost înregistrată ca nesigură, situația rămâne neschimbată în esență. Mai mult, crește semnificativ numărul descoperirilor din Banat mai ales și, în plus, apar noi puncte în vestul României, la nord de Mureș și în sud-estul Transilvaniei. Puține descoperiri incerte pot fi înregistrate și în Oltenia (la est de Jiu), la fel în nord-estul Munteniei sau chiar ceva mai spre vest (Bârlogu, jud. Argeș) ori est (Câmpinenca) și câte una în Moldova centrală și sudică. În fine, din totalul celor 59 de situri cartate, 45 se află în Transilvania, vestul și nord-vestul României.

Teoretic, diferența între stadiul cercetărilor din fiecare zonă ar trebui să influențeze imaginea indicată de hartă. Este sigur însă că investigațiile vizând perioada secolelor VIII-X au fost mai susținute tocmai la sud și est de Carpați, precizare ce nu face decât să confirme concentrarea descoperirilor în zonele precizate deja.

În Oltenia, marea majoritate a ceramicii dintre secolele VIII-XI a fost modelată la o roată cu turație medie ("roată de mână perfecționată"), ceramica lucrată la roata rapidă fiind foarte rară, semnalată în 1976 doar la Mărăcinele (Perisor), jud. Dolj și la Drobeta - Turnu Severin. Caz interesant, marfa de la Mărăcinele provine dintr-un cuptor pentru ars ceramică (perfecționat, cu grătar), o parte dintre fragmente fiind confecționate din pastă zgrunțuroasă, altele din pastă fină și asociate unor "conducte" și olane din pastă fină. Prezența celor din urmă pune sub semnul întrebării datarea cuptorului și ceramicii de aici între secolele VIII - IX¹⁸⁸.

Între Carpați și Prut, pe teritoriul României, ceramica modelată la roata rapidă înregistrează o apariție cu totul sporadică și este puțin probabil că exista pe parcursul secolelor VIII - IX/X o producție locală¹⁸⁹. Și dincolo de Prut ceramica medievală timpurie modelată la roata rapidă apare în această perioadă izolat, sub forma importurilor din centrele bizantine aflate în nordul și vestul Mării Negre¹⁹⁰.

În teritoriile unde pătrunseseră slavii această categorie ceramică nu s-a produs și nici n-a fost utilizată pe parcursul secolului VII, cu excepția arealului ocupat de cultura Ipotești-Ciurel-Cândești-Botoșana II (inclusiv spațiul sud-estic al Transilvaniei), vasele fiind modelate din pastă cu nisip sau microprundiș. Este sigur însă că deja din prima jumătate a secolului și în acest mediu ceramica modelată la roata rapidă este puțină¹⁹¹. Pe parcursul acestui secol începe să se impună ceramica modelată la roata înceată, devenind în secolul următor principala categorie ceramică. Extrem de rarele fragmente găsite în complexe din Polonia și Slovacia, mai degrabă databile în secolul VI, sunt considerate fără excepție ca importuri¹⁹². În întreaga lume slavă progresul producției ceramice în secolele VII-VIII s-a bazat pe utilizarea roții încete. Indiferent de posibilitatea unei legături directe între cultura Ipotești-Ciurel-Cândești-Botoșana II și cultura Dridu, ceramica celei din urmă nu a preluat tehnica modelării la roata rapidă¹⁹³.

În interiorul Transilvaniei un complex ceramic aparte, în care sunt bine reprezentate vasele modelate la roata rapidă, din pastă fină, cenușie, mai ales, dar și din pastă zgrunțuroasă, caracterizează cimitirele de tip Band-Noșlac (cu așezări practic rămase necunoscute), a căror dată finală ar putea viza cel mai probabil ultima treime a

¹⁸⁸ Toropu 1976, 161, nr. 86, pl. 12/1-11.

¹⁸⁹ Ceramica lucrată la roata înceată este cea mai frecventă (sec. VIII-IX). Fragmente modelate la roata rapidă sunt menționate din mai multe locuri, însă este vorba despre ceramică fină cenușie, uneori cu ornament lustruit (Mitrea 1980, 87-88).

¹⁹⁰ Postică 1994, 103-104. După părerea lui V. Spinei, sec. XI-XIV corespund în cazul Moldovei etapei în care "... se generalizează folosirea roții de picior cu turație medie, în locul celei cu turație mică", calitatea ceramicii îmbunătățindu-se (Spinei 1982, 94). După I. Tentiuc, între sec. XI-XIII domină ceramica modelată la o roată cu turație medie, cea lucrată pe o roată lentă fiind practic o excepție (Tentiuc 1990, 111). Dan Gh. Teodor indică utilizarea unei roți perfecționate abia în sec. X-XI (Teodor 1978, 112). În așezarea de la Izvoare-Bahna sunt menționate, totuși, fragmente de oale confecționate din pastă zgrunțuroasă, ornamentate cu striuri orizontale, datate la sfârșitul sec. VII și începutul sec. VIII (Mitrea 1980, 88). Oricum, chiar dacă determinările efectuate de autorul cercetărilor sunt corecte, se crede că ceramica lucrată la roata rapidă a ajuns aici prin schimb cu alte centre (Mitrea 1998, 92).

¹⁹¹ Teodorescu 1964, 493-495; Teodor 1978, 32-33 (referire doar la ceramică lucrată la roata înceată), Teodor 1984a, 58-60; Teodor 1984a, 36, 41. În fazele III-IV ale așezării nr. 2 de la Bratei, plasate de Eugenia Zaharia pe parcursul sec. VII, până spre începutul sec. VIII, se generalizează utilizarea roții lente, în paralel cu dispariția treptată a vaselor modelate la roata rapidă (Zaharia 1994-1995, 312, 324). La Sighișoara - Dealul viilor, în sec. VII-VIII se generalizează ceramica modelată la roata înceată/cu turație medie (Ballag 1982, 50). În faza datată în sec. VII a așezării de la Albești - Sighișoara (doar cu vârfuri de săgeți cu două aripioare) se utiliza încă ceramică modelată la roata rapidă, ornamentată cu fascicule de linii vălurite sau drepte (Ballag 1994, 76). În nivelul II al așezării de la Poian ceramica lucrată la roata rapidă lipsește cu desăvârșire (Székely 1992, 246-279).

¹⁹² Parczewski 1993, 66-67; Fusek 1995, 29.

¹⁹³ Notele 59, 60; Comșa 1963, 428; Comșa 1978, 99-100; Diaconu 1972, 124.

secolului VII¹⁹⁴. Formele acestor vase sunt însă net separabile în raport cu cele ale olăriei transilvănene medievale timpurii¹⁹⁵.

Pe durata epocii timpurii, eventual chiar și în cea mijlocie, oricum fără a depăși secolul VII, din mediul cimitirelor avar este cunoscută ceramica cenușie fină modelată la roata rapidă, ornamentată cu motive lustruite sau benzi de linii incizate¹⁹⁶. În partea estică a Ungariei vestice sunt cunoscute vase cenușii fine, modelate la roata rapidă și ornamentate prin ștampilare, databile spre sfârșitul secolului VI - începutul secolului VII, cu legături probabil spre mediul germanic vestic¹⁹⁷. În aceeași zonă, între mijlocul secolului VII și prima jumătate a secolului VIII a fost plasată așa-numita "ceramică neagră", modelată pe roata rapidă, probabil legată de ceramica cenușie avară timpurie. Sunt oale cu corp sferoidal, marginea răsfrântă spre exterior, uneori ornamentate pe umăr cu fascicule de linii orizontale drepte, într-o etapă târzie, pasta devine mai zgrunțuroasă și apar chiar ulcioare, inclusiv cu cioc de scurgere. Această ceramică este sigur atestată în cimitirele și așezările din prima jumătate a secolului VIII (fig. 1)¹⁹⁸. În mod izolat, apar în mediul timpuriu avar și importuri ceramice bizantine, amfore mai ales, uneori poate chiar imitații locale¹⁹⁹. În zona sudică a locuirii avar există în secolul VII oale cu două torți (gura îngustă și corpul lătit), confecționate din pastă fină și modelate la roata rapidă. Au fost interpretate ca o influență a ceramicii antice târzii/bizantină timpurie, cu paralele în zona provincială balcanică²⁰⁰. În câteva cimitire din zona Balatonului au apărut câni cu toartă, lucrate la roata rapidă databile de asemenea în epoca avară timpurie), ale căror prototipuri se află tot în lumea bizantină²⁰¹. La sud de Balaton, pot fi date în sec. VIII vase din pastă fină (culoare galben-brună), modelate la roata rapidă, cu pereți subțiri și corp sferic²⁰². În legătură cu ceramica cenușie avară timpurie, D. Bialeková a pus o grupă reprezentată în interiorul Chaganatului mai ales prin câni cu tub de scurgere, modelate la roata rapidă, din pastă zgrunțuroasă, cărămizie²⁰³.

După părerea lui T. Vida, ceramica așa-numitei grupe Csákberény (modelată la roata rapidă, pastă de calitate, culoare brun-roșie), databilă în secolul VII, reprezintă o apariție singulară în interiorul bazinului carpatic, fără precedente și urmări clare, deși legăturile ei nu pot viza decât aceleași tradiții antice târzii, bizantine timpurii și spre mediul germanic²⁰⁴.

O poziție distinctă în interiorul bazinului carpatic ocupă acea parte a "ceramicii galbene" modelată la roata rapidă, confecționată din pastă fină (vase pântecoase cu cioc de scurgere, ulcioare, butelii, câni cu toarte, cupe). Indiferent de originile ei, se datează în epoca avară târzie (sec. VIII) și ar putea fi considerată ca o ceramică de lux²⁰⁵. Databile la răscrucea dintre secolele VIII-IX sunt doar câteva butelii/carafe, lucrate la roata rapidă, din pastă amestecată cu puțin nisip, cu suprafața roșie, un fragment fiind cunoscut și din așezarea de la Eperjes²⁰⁶.

Oricum, din a doua jumătate a secolului VII și în mediul "ceramicii avar" se răspândesc din ce în ce mai mult vasele de uz comun modelate la roata înceată, confecționate din pastă amestecată cu nisip sau microprundiș²⁰⁷. Este un fenomen ce caracterizează încă de pe parcursul acestui secol întreg bazinul carpatic.

În secolele VIII-IX/X, cu rarele excepții menționate deja (în special "ceramică galbenă"), ceramica modelată la roata rapidă, cu atât mai puțin oale destinate bucătăriei, confecționate din pastă zgrunțuroasă, nu există pe actualul teritoriu al Ungariei. Elocventă este îndeosebi situația din vestul și mai ales sud-vestul acestui teritoriu, care pentru întreg bazinul carpatic a fost o importantă cale de acces a influențelor dinspre sud și sud-vest. Situația este cu atât mai interesantă, cu cât, în întreaga zonă poate fi constatat pentru secolele IX-X un standard superior al structurilor economice și social-politice. Cu excepțiile amintite, vasele modelate la roata înceată caracterizează inventarul ceramic al cimitirelor și așezărilor date cu precădere în secolul IX sau IX/X, spre exemplu la Pókaszpetk²⁰⁸, Fénékpuszta²⁰⁹, Gyenesdiás, Keszthely-Halászcsárda, Balatonszentgyörgy, Esztergályhorváti-

¹⁹⁴ Rusu 1962.

¹⁹⁵ După părerea lui M. Rusu, forma lor biconică reprezintă o caracteristică a epocii, acceptând totuși o anumită influență germanică, cu trimitere la mediul cimitirelor merovingiene (Rusu 1962, 286).

¹⁹⁶ Bialeková 1968, Vida 1991, 133.

¹⁹⁷ Vida 1991, 133.

¹⁹⁸ Vida 1991, 134-135; harta V (Virt, Érd, Dunajváros, Mezőfalva, Előszállás, Bölske, Nagydorog, Szekszárd-Bogyiszlóiút, Szekszárd-Palánk, Bóly, Pécs-Kertváros, Nagyarsány).

¹⁹⁹ Vida 1991, 133-134, Vida 1993, 279-280.

²⁰⁰ Vida 1991, 134, Vida 1993, 281.

²⁰¹ Vida 1993, 281.

²⁰² Vida 1991, 137.

²⁰³ Bialeková 1968, 223.

²⁰⁴ Vida 1993, 280-281.

²⁰⁵ Bialeková 1967, Garam 1969, Vida 1991, 136, Fusek 1995, 29.

²⁰⁶ Vida 1991, 137.

²⁰⁷ Vida 1991, 136.

²⁰⁸ Sós 1973, 89.

²⁰⁹ Sós 1973, 134-135.

Alsóbárándpuszta, așezarea, reședința princiară, biserica și cimitirul de pe insula Borjúállás²¹⁰, cimitirele I-II de la Çaraboncs-Ófalu²¹¹, Zalaszabar-Dezsősziget²¹², Alsórajk-Határi tabla²¹³. Nici la est de Dunăre ceramica de bucătărie, confectionată la roata rapidă, din pastă zgrunțuroasă, nu este menționată (zona Veregyház²¹⁴, comitatul Békés²¹⁵, așezarea de la Eperjes²¹⁶).

Deși situația nu este clară, o excepție (eventual împreună cu așezarea de la Eperjes, posibil și altele de la est de Tisa) ar putea-o reprezenta materialul din așezarea de la Vásárosnamény-Çergelyiugomya (comitatul Szabolcs-Szatmár-Bereg), așadar din imediata vecinătate a zonei nord-vestice a României, a cărei datare vizează în esență secolele IX-X. Autorii separă aici într-o manieră neclară ceramica modelată la roata înceată, acționată cu mâna, de cea modelată la roata rapidă, cu o pastă superioară, asociată unei subcategorii a celei lucrată la roata înceată, însă dintr-o pastă identică²¹⁷. Deși existența efectivă a categoriei caracterizată prin execuția la roata rapidă rămâne nesigură, delimitată fiind doar pe baza calității pastei și a unei arderi mai bune, posibilitatea nu trebuie exclusă, existând chiar fragmente de margini cu o profilatură destul de asemănătoare vaselor de la Lazuri modelate în această tehnică²¹⁸. Într-o altă așezare din aceeași zonă (Panyola), larg datată între secolele IX-XI, ceramica modelată la roata rapidă nu este menționată²¹⁹.

În Slovacia, după constatarea lui Ç. Fusek cel puțin, ceramica modelată la roata rapidă din secolele VIII-IX/X este reprezentată doar prin așa-numita ceramică galbenă²²⁰. După părerea lui V. Budinský-Krička, în cel mai târziu orizont al cimitirului tumular de la Skalica, databil spre anul 900, există ceramică moraviană evoluată lucrată la roata rapidă²²¹. Ea a fost însă separată doar pe baza criteriilor date de calitatea modelării și a pastei, aspect ce se poate datora unui progres al producției ceramice înregistrat peste tot în bazinul carpatic, cu precădere din a doua jumătate a secolului IX, însă a fost utilizată aceeași roată înceată/cu turație medie. Existența canelurilor pe suprafața interioară și exterioară a vaselor reprezintă cel mai sigur criteriu pentru delimitarea categoriei modelată efectiv la o roată rapidă. Oricum, desenele și fotografiile publicate nu susțin deloc constatările în această privință. De altfel, referindu-se la materialul lucrat la roată din așezările est-slovace, același autor menționează doar ceramica modelată la roata acționată cu mâna²²².

În Moravia, deși cu circumspecție, se crede că roata rapidă a fost utilizată în cazul grupelor 5 și 6 ale ceramicii de la Břeclav-Pohansko, în cazul grupei 5 precizându-se că sunt sesizabile urme orizontale în interiorul vaselor. Sunt oale confectionate dintr-o pastă considerată fină, ce conține nisip microscopic, în legătură cu care B. Dostál precizează că "stau aproape" de tradițiile antice, diferind însă prin culoare și formă și care apar în straturile superioare de la Pohansko (după mijlocul sec. IX)²²³. Deși cu apariție izolată, astfel de vase sunt menționate și la Staré Město, pentru aceeași perioadă²²⁴. Grupa a 6-a de la Břeclav-Pohansko include "forme antice" (vase amforoidale, ulcioare cu o toartă și castroane), majoritatea confectionate din pastă fină galben-roșcată, unele lustruite, dar și din pastă zgrunțuroasă, amestecată cu nisip²²⁵, categorie ce apare izolat și la Staré Město²²⁶.

Deși aflată într-o zonă exterioară bazinului carpatic, este interesantă comparația cu evoluția producției ceramice în zona Mecklenburg din teritoriul slavilor nord-vestici, unde roata rapidă se introduce abia de la sfârșitul secolului X, impunându-se apoi în secolele XI-XIII²²⁷. Răspândirea producției ceramice bazată pe utilizarea roții rapide în mediul slavilor răsăriteni ține deja de realitățile medievale, ritmul în care acest meșteșug a evoluat aici fiind mai lent.

²¹⁰ Müller 1994, 81.

²¹¹ Szöke 1992a, 64-65.

²¹² Müller 1992, 282.

²¹³ Szöke 1996, 119.

²¹⁴ Mesterházy, Horváth 1983.

²¹⁵ Szöke 1980, 182-183 (ceramică modelată la roata înceată foarte asemănătoare celei din nord-vestul României).

²¹⁶ Bálint 1991, 41-43. În mod sigur au fost lucrate la roata rapidă fragmentele aparținând "ceramicii galbene", însă în rest autorul invocă criterii nesigure, care țin mai degrabă de calitatea modelării pe o roată lentă.

²¹⁷ Erdélyi, Szimonova 1985, 385-386.

²¹⁸ Erdélyi, Szimonova 1985, pl. IV/5, 7, 16.

²¹⁹ Erdélyi, Szimonova 1993.

²²⁰ Fusek 1995, 29.

²²¹ Budinský-Krička 1959, 123.

²²² Budinský-Krička 1990, 145.

²²³ Dostál 1994, p.226, fig. 5/9.

²²⁴ Čaluška 1995, 98.

²²⁵ Dostál 1994, 226.

²²⁶ Čaluška 1995, 98.

²²⁷ Schmidt 1994.

După toate probabilitățile, în zona Dunării Inferioare, inclusiv în nordul Bulgariei, ceramica uzuală, modelată la roata rapidă, din pastă zgzuțuroasă nu a fost produsă pe parcursul secolelor VIII-IX-X²²⁸. După părerea lui U. Fiedler, din a doua jumătate a secolului IX și aici începe să se producă ceramica modelată la roata rapidă. Intervine însă și în acest caz natura criteriilor utilizate pentru delimitarea acestei categorii, or cele utilizate de autorul amintit nu sunt suficient de elocvente. El precizează că aceste vase sunt integral modelate la roată și au pereți subțiri, argumente insuficiente. Presupun că mai degrabă greșește, deoarece vasele la care face trimitere au pe fund semne în relief, particularitate acceptată ca element caracteristic tocmai ceramicii modelată la roata înceată²²⁹.

5. Concluzii

Apariția constantă, în cantități variabile, a ceramicii uzuale modelată la roata rapidă în seria de așezări menționate, trebuie să semnifice existența unei producții locale. O problemă esențială este aceea a datării așezărilor sau orizontului dintr-o așezare caracterizat prin prezența acestui material. Din acest punct de vedere, lucrurile sunt departe de a fi rezolvate. Este de presupus că o contribuție esențială în acest sens vor aduce viitoarele cercetări, publicarea detaliată a rezultatelor deja obținute (spre exemplu la Iernut, unde există contexte bine databile) ori reanalizarea descoperirilor cunoscute mai demult. Cum s-a văzut, măcar provizoriu, putem accepta datarea orizontului pe parcursul căruia ceramica lucrată la roata rapidă este mai bine reprezentată în secolele IX-X (probabil cu punctul de greutate în sec. IX), iar în ce privește limita inferioară există indicii, chiar dacă nu suficient de clare, în direcția secolului VIII. Aproape sigur că între diferitele așezări în care această categorie ceramică apare există diferențe cronologice, așa cum ar putea indica proporțiile diferite în care ceramica lucrată la roata rapidă a fost găsită²³⁰.

Aceste așezări sunt cvasi-omogen răspândite în Transilvania nordică, vestul și nord-vestul României. Descoperirile de tip Bucov din nord-estul Munteniei, eventual din Câmpia munteană ori Oltenia²³¹ (în zonele din urmă cu apariție sporadică și nesigură în ultimă instanță, după cunoștințelor de până acum), cu poziție cronologică încă aflată sub semnul întrebării, nu par să prezinte vreo legătură cu cele din restul teritoriului țării. În zona sud-carpatică vasele uzuale modelate la roata rapidă se asociază cu ceramică fină lucrată la roata înceată (aceasta cu forme specifice) și chiar un număr relativ însemnat de importuri ceramice bizantine, situație ce nu poate fi verificată în spațiul ocupat de "orizontul așezărilor cu ceramică uzuală lucrată la roata rapidă" din vest/nord-vestul României și nordul Transilvaniei. Un fapt nu lipsit de importanță este și acela că în aceste așezări nu apar nici oale cu toartă lucrate la roata rapidă (ca cele de la Bucov) ori castroane cu suport, forme care în mod sigur se leagă de ceramica bizantină. Reiese în mod suficient de clar că spațiul ocupat de așezările cu ceramica pusă în discuție se află în afara zonelor ocupate de "cultura Dridu" ("balcano-danubiană", "carpato-balcanică"), inclusiv în zona Transilvaniei (gruparea de pe Mureșul mijlociu și, probabil, din sud-estul Transilvaniei²³²) (fig. 1).

Prezența ceramicii de bucătărie modelată la roata rapidă în regatul moravian rămâne discutabilă. Se poate constata că specificul pastei ceramice și forma vaselor nu corespund materialului transilvănean, eventual în parte.

²²⁸ Este elocventă precizarea lui P. Diaconu despre ceramica modelată la roata rapidă: "... specie de vase neîntâlnită până în prezent în vreunul din obiectivele date în secolele VIII-X și situate în regiunile de la sud de Carpați sau în zonele Dunării de Jos. Avem în vedere oalele cu sau fără toartă modelate la roata rapidă, învălțită cu piciorul." (Diaconu 1979, 471); "... ceramica cu decor incizat lucrată la roata rapidă lipsește cu desăvârșire din așezările și necropolele de tip Dridu din Muntenia, datele, după cum se știe, în secolele VIII-X..." (Diaconu 1979, 473). Sunt interesante precizările pe care le face St. Văclínov și I. Nestor, pe marginea comunicării susținute de I. Nestor la simpozionul *Les Slaves et le monde méditerranéen VIe-Xe siècles* (Sofia, 23-29 aprilie 1970), în mod evident ceramica lucrată la roata rapidă medievală timpurie fiind subînțeleasă de cei doi ca un element de continuitate (inclusiv etnică) și legătură cu antichitatea târzie. După St. Văclínov, cu referire la nordul Bulgariei, "...nu s-a constatat până în prezent existența unei ceramicii lucrată la roata rapidă până la sfârșitul sec. X - începutul sec. XI" (Slavjanite 1973, 45-46). I. Nestor: "...probabil m-am exprimat greșit sau am fost rău înțeles, n-am afirmat niciodată că în cultura pe care o numim Dridu, începând cu sec. VIII ar exista încă ceramică modelată la roata rapidă" (Slavjanite 1973, 49). Producția ceramică din mediul slavo-bulgar a evoluat pe baza roții acționată cu mână, iar vasele modelate la roata rapidă sunt importuri din mediul bizantin. Răspândirea ceramicii lucrată la roata rapidă în acest mediu coincide cu începutul extinderii puterii bizantine, după căderea primului țarat bulgar în anul 1018. Probabil că și aici abia în sec. VIII poate fi observată trecerea la utilizarea vaselor lucrate la roata de mână. În esență, producția ceramică superioară a mediului bizantin, bazată pe roata rapidă, a rămas străină slavo-bulgarilor până la sfârșitul sec. X și începutul sec. XI (Văclínov 1973, 217-221).

²²⁹ Fiedler 1992, Teil 1, p.124; Teil 2, pl. 5/9, 52/3, 55/4, 56/5.

²³⁰ În Transilvania și nord-vestul României spre exemplu, se pare că în cantități mai mari apare la Lazuri 1, Iernut, poate și Nufalău, pe când la Culciu Mare sau Popeni este foarte puțină.

²³¹ Pentru M. Comșa, Oltenia este, alături de Transilvania, o zonă principală pentru "cultura străromânească", definită în esență prin producerea și utilizarea ceramicii lucrată la roata rapidă (Comșa 1968, 369). Înregistrarea vestigiilor cunoscute până în 1976 nu permite o astfel de constatare. O. Toropu menționează ceramica lucrată pe roata rapidă doar la Mărăcinele și Drobeta-Turnu Severin, subliniind raritatea ei în această zonă (Toropu 1976, 161).

²³² Este interesantă lipsa ceramicii fine lucrată la roata înceată, cu ornament lustruit, în așezarea de la Comana de Jos, foarte probabil cu punctul de greutate în sec. VIII și care nu prezintă relații în direcția culturii Dridu. Ceramica fină lustruită din unele așezări sud-est transilvănele s-ar putea datora contactelor cu grupul Blandiana A.

Ceramica grupelor 5 și 6 de la Břeclav-Pohansko a fost confecționată din pastă definită ca "mai fină", iar din ultima grupă se cunosc vase amforoidale, ulcioare cu o toartă și castroane, există totuși și vase probabil cu pastă zgrunțuroasă, degresată cu nisip. Stadiul actual al cercetărilor nu permite în nici un caz constatarea unei legături directe între ceramica transilvăneană modelată la roata rapidă și cea moraviană, probabil lucrată în această tehnică și cu o prezență sporadică. Eventuala încercare de a da curs acestui demers, pe baza răspândirii la orizontală a descoperirilor (fig. 1), nu poate duce decât la concluzia îndoielnică despre existența unei relații orientată dinspre Transilvania spre zona Dunării Mijlocii.

Înșirate de-a lungul malului drept al Dunării panonice (linia fostului *limes* roman), în interiorul Chaganatului avar, se situează punctele din care se cunoaște așa-numita "ceramică neagră" modelată la roata rapidă, databilă în a doua jumătate a secolului VII și prima jumătate a secolului VIII (fig. 71). Ea este reprezentată însă prin vase modelate din pastă fină, posibil legate de ceramica cenușie avară timpurie, deși într-o etapă mai târzie (prima jumătate a sec. VIII ?) există și vase modelate din pastă zgrunțuroasă. O eventuală legătură între ceramica lucrată la roata rapidă din Transilvania, vest/nord-vestul României și menționata grupă panonică este greu de acceptat acum, datorită mai multor motive: decalajul cronologic, diferențe în ce privește pasta, poate și formele, lipsa unor descoperiri intermediare (pe orizontală și verticală) între cele două grupe.

Datorită diferențelor în raport cu materialul de tip Bucov, ar putea rămâne în discuție posibilitatea genezei locale a acestei ceramici, respectiv presupunerea despre existența unor precedente transilvănene imediate, databile în a doua jumătate a secolului VII și pe parcursul secolului VIII²³³. În acest sens, grupa cimitirelor de tip Band-Noșlac (din păcate cu așezări încă necunoscute) garantează producerea și utilizarea ceramicii modelată la roata rapidă în interiorul Transilvaniei (zonă axată pe curbura Mureșului) până, probabil, în secolul VII târziu (oricum până spre mijlocul sec. VII). Intervine însă în cazul ceramicii lucrată la roata rapidă medievală timpurie lipsa ceramicii fine (eventual cu presupusa excepție de la Ghenci - *Groapa cu lut*) și mai ales diferența tranșantă în ce privește formele. Fără argumente concrete la nivelul cunoștințelor actuale, s-ar putea presupune în cazul acestei explicații, păstrarea tehnicii de modelare, în condițiile în care sunt preluate formele lucrate la roata înceată (mai puțin probabil chiar cu mâna), inclusiv repertoriul decorativ (fasciculele de linii orizontale drepte sau vălurite, împunsăturile verticale, succesive, cu pieptenele), într-o perioadă când, în privința formelor și decorului, ceramica este foarte asemănătoare în diverse teritorii.

Vasele modelate la roata rapidă sunt menționate într-o serie întreagă de așezări transilvănene ori din vestul României datate în secolul VII și mai ales în secolele VII-VIII²³⁴, adică tocmai acolo unde se constată pe parcursul următoarelor două secole existența unui orizont definibil în primul rând prin utilizarea ceramicii zgrunțuroase lucrată la roata rapidă. În multe cazuri lipsește însă posibilitatea unor datări precise și este foarte probabil că, cel puțin uneori, separarea categoriei de vase astfel modelate nu este sigură, (la *Țornea - Căunița de Sus*, spre exemplu²³⁵). Merită tot interesul, din nou, așezarea de la Albești, deoarece, în etapa databilă cu probabilitate în secolul VII există ceramică lucrată la roata rapidă, pentru ca în faza atribuită sec. VIII această categorie să dispară, după părerea autorului cercetărilor²³⁶. Pentru zona nord-vestică a României apare ca interesantă prezența unui singur fragment, sigur lucrat la roata rapidă (copiază forma unor oale lucrate la roata înceată, inclusiv ornamentul), în așezarea de la Lăpușel, care este foarte puțin probabil să depășească prima jumătate a secolului VIII.

În general, utilizarea ceramicii modelată la roata rapidă pe parcursul epocii medievale timpurii este dificil să fie explicată în interiorul bazinului carpatic prin persistența unor centre de producție antice târzii sau din epoca

²³³ Fără excepție, specialiștii români au în vedere precedente locale pentru ceramica medievală timpurie lucrată la roată în general (exemple la nota 4). Merită evidențiată opinia Mariei Comșa, cu referire la originile ceramicii lucrată la roata rapidă din sec. VIII-X: "...ceramica lucrată pe roata rapidă reprezintă o moștenire a tehnicii de lucru și a formelor ceramice romane provinciale, din fostele provincii Dacia și Moesia Inferior" (Comșa 1978, 97). În cazul oalelor cu toartă spre exemplu, este pe bună dreptate subliniată originea lor moesică, însă continuitatea locală (în Dacia subcarpatică) a acestei forme, prin intermediul culturii Ipotești-Cândești-Ciurelu, nu cred că poate fi dovedită, deocamdată cel puțin. Oalele de acest fel de la Bucov, ca și castroanele cu picior ori vasele smălțuite sau pictate, este mai plauzibil să aibă origine directă în mediul provincial bizantin. De altfel, autoarea citată are în vedere influența bizantină, exercitată constant în sec. VIII-X, fie prin filieră sud-slavă, fie direct, din vestul și estul Peninsulei Balcanice (Comșa 1978, 115). Tranșantă este și părerea lui Gh. Baltag, după care ceramica de la Albești - Sighișoara, cu aceleași origini provincial-romane, se datorează continuității populației locale (Baltag 1994, 77).

²³⁴ Spre exemplu: Simonești (Székely 1988, 174, aici chiar locuire datată în sec. 8), Eliseni (Székely 1988, 185), Albești - Sighișoara (Baltag 1994, 76), Șopteriu (Gaiu 1979, 269), Stupini (Gaiu 1990), Ocnița (Gaiu 1994, 52), Bratei - așezarea nr. 2 (Zaharia 1994-1995, 324), Căunița de Sus (Uzum 1990, 218), Jabăr - Cotun (Moroz-Pop 1993, 350). Maria Comșa s-a referit la existența unor indicii directe și indirecte despre continuitatea producției ceramicii lucrată la roata rapidă pe parcursul sec. VIII-IX în vestul și nordul Munteniei (Comșa 1968, 365).

²³⁵ Nu este deloc sigură nici datarea așezării în sec. VII-VIII. Cercul de bronz cu capătul spiralic, un cercel de argint cu pandantiv stelat (tipul IV Teodor) și un cercel de bronz cu partea inferioară conformată semilunar pot fi datați și în sec. 9 (Uzum 1990, pl. XXII/1-3).

²³⁶ Baltag 1994, 76. Datările operate rămân sub semnul întrebării. Spre exemplu, faza din sec. VII a fost plasată în timp pe baza unui vârf de săgeată cu pedunculul torsadat (probabil de tipul cu două aripioare) și a ceramicii (Baltag 1994, 76).

migrațiilor (fără o conotație etnică obligatorie), fiind definibilă oricum ca o marfă "de tradiție antică"²³⁷; poate intra în discuție influența romano-bizantină și bizantină, mediată de provinciile balcanice²³⁸. În cazul ultimei explicații și cu referire la Transilvania sau vest/nord-vestul României, ar fi necesar însă să cunoaștem, în ipoteza unor relații culturale cu mediul bizantin - de presupus consistente în condițiile adaptării unei tehnologii avansate în producția ceramică - o întreagă serie de alte vestigii, or actuala documentație nu este deloc satisfăcătoare în această privință.

Ceramica medievală timpurie transilvăneană lucrată la roata rapidă a fost interpretată ca indicator etnic, fiind legată de populația locală romanică, iar slavilor le-ar fi caracteristică ceramica modelată la roata înceată²³⁹. În cazul Banatului, se consideră că oalele medievale timpurii modelate la roata înceată sau rapidă derivă din olăria romană și că, deși există un mediu cultural uniform pe spații întinse în această perioadă, ceramica din zonă reprezintă cultura veche românească²⁴⁰. Aceeași opinie o susține S. Dumitrașcu, cu referire la zona nord-vestică a României²⁴¹.

Înțelegem ca element distinct în raport cu alte manifestări culturale contemporane de pe teritoriul României, Maria Comșa a definit pe baza ceramicii modelată la roata rapidă "cultura străromânească", ca rezultat al unei evoluții produsă pe teritoriul fostei provincii Dacia (Transilvania și Banat), un alt element specific acestei culturi ar fi locuințele cu vatră²⁴². C. Daicoviciu considera, de asemenea, că mai degrabă descoperirile de tip Bucov și cele "similare" din Transilvania pot fi legate de vechea populație românească²⁴³. Gh. Baltag, a atras atenția asupra prezenței ceramicii lucrată la roata rapidă în așezarea din secolele IX-X de la Albești - Sighișoara și are în vedere posibilitatea menținerii acestui meșteșug în virtutea tradițiilor provincial-romane, fenomen explicat prin prezența "unei pânze conservatoare" a populației, care a păstrat în decursul timpului moștenirea culturală a mediului provincial-roman. Locuirea acestei populații (romanici/români) ar fi posibil să se concentreze în zonele mai înalte (600-1200 m), necercetate până acum²⁴⁴, însă această opinie este contrazisă de răspândirea celorlalte descoperiri, de regulă situate în zone mai joase (fig. 1).

Prezența ceramicii medievale timpurii modelată la roata rapidă ar putea fi explicată prin perpetuarea unei mai vechi tehnici de producție în mediul local (eventual, chiar cum crede Gh. Baltag, în zonele înalte ale Transilvaniei), prin preluarea acestei tehnici la o dată mai mult sau mai puțin apropiată celei a atestării (sigur sec. IX), în acest caz din mediul provincial romano-bizantin sau bizantin ori prin intervenția unor comunități sosite dintr-o zonă unde exista o astfel de producție ceramică, de asemenea la o dată mai mult sau mai puțin apropiată celei la care este deja atestată. Ipoteza referitoare la împrumutul cultural ar presupune existența unor structuri economico-sociale avansate, care să reclame și să permită în același timp lansarea unei astfel de producții, iar în plan arheologic ar trebui să fie sesizate o serie întreagă de alte elemente, pe baza cărora ar fi fost relativ simplă chiar determinarea direcției din care acest împrumut s-a produs. De asemenea, intervenția unor comunități noi, care produceau această ceramică, era firesc să fie surprinsă în plan arheologic, în condițiile în care punctul de

²³⁷ *Dostál 1994, 226, 227; Slaŕa 1995, 81.*

²³⁸ Spre exemplu, *Comșa 1978, 115; Vida 1993; Vida 1991.*

²³⁹ *Rusu 1971, 721; Rusu 1973, 197* (autorul semnalează ceramica modelată la roata rapidă și în cimitirele avare târzii de la Teiuș și Cămbaș ?), *Gaiu 1979, 269.*

²⁴⁰ *Uzum 1990, 233-237; Bejan 1995, 90-93.*

²⁴¹ *Dumitrașcu 1978; Dumitrașcu 1980; Dumitrașcu 1994, 243-247.* Autorul introduce pentru nord-vestul României conceptul de *orizont* (ceramic) *românesc de tip Biharea-Călatea-Crăciunești* (Biharea și Călatea în jud. Bihor, iar localitatea Crăciunești se află lângă Brad, jud. Hunedoara) (*Dumitrașcu 1994, 246-247*). Ceramica medievală timpurie modelată la roata înceată, cu siguranță s-a avut în vedere și cea lucrată la roata rapidă și ornamentată cu pieptenele, caracterizată prin pasta amestecată cu nisip sau microprundiș, a fost definită pentru zona nord-vestică a României ca "ceramică românească", fiind explicată ca rezultat al continuității la fața locului a unor centre de producție din epoca romană și a migrațiilor. O astfel de înțelegere a lucrurilor face abstracție de seria obstacolelor de ordin metodologic care se opun unei legături mecanice, pe de o parte între anumite categorii de vestigii (cu atât mai mult ceramica), înțelese în afara asocierii cu elementele ritului funerar (acesta ca indicator etnic mai precis) și anumite structuri etnice, pe de alta. Este necesar să fie subliniat faptul că ceramica modelată la roata înceată, cvasi-identică (oricum dificil de separat grupe locale, mai curând după criterii formale) și contemporană celei din nord-vestul României, poate fi regăsită aproape pretutindeni în interiorul bazinului carpatic, deci ea nu are o conotație etnică obligatorie. Autorul citat a înțeles, în aceiași termeni, să utilizeze ceramica lucrată cu mâna ca indicator categoric pentru slavi (*Dumitrașcu 1978, 71-72*), deși se știe că din sec. VII (dacă nu cumva chiar din a doua jumătate a sec. VI) slavii vestici produc ceramică modelată la roata înceată, pentru a nu aminti producția ceramică evoluată, mai târzie, din regatul moravian ori aceeași categorie produsă din sec. VIII în mediul avar.

²⁴² În principal, *Comșa 1959; Comșa 1968; Comșa 1978*, în mod deosebit p.151. În ce privește asocierea ceramicii lucrată la roata rapidă cu locuințele dotate cu vatră, situația ar trebui reexaminată în lumina noilor cunoștințe. În Oltenia spre exemplu, coexistă diferitele tipuri de instalație pentru foc (*Toropu 1976, 153*), însă și aici ar fi necesară, totuși, analiza răspândirii zonale a diferitelor tipuri. Interesant, la Albești-Sighișoara, Lazuri 2, foarte probabil că și la Culciu Mare sau Nușfalău, tipice sunt vetrele. O analiză recentă a situației din Transilvania a ajuns la următoarele concluzii: dacă în sec. VII-VIII cuptorul de piatră este bine reprezentat, în sec. IX-X înregistrează o prezență sporadică, iar în perioada din urmă vatra este principala instalație pentru foc (*Cosma 1996b, p.273*).

²⁴³ *Daicoviciu 1967, 12; Daicoviciu 1968, 91.*

²⁴⁴ *Baltag 1994, 77; Baltag 1996, 112.* Autorul apelează la mai vechea explicație a lui C. Daicoviciu, care avea în vedere tocmai zonele alpine și subalpine ale fostei provincii romane Dacia ca spațiu al etnogenezei românești, locuite de comunități agro-pastorale, ale căror așezări ar fi astăzi dificil de localizat pe teren (*Daicoviciu 1967, 16; Daicoviciu 1968, 95-96*).

pornire ar putea fi localizat prin artefacte asemănătoare. Este cert că însuși stadiul cercetărilor în ce privește conținutul acestui orizont cultural-cronologic este departe de a fi mulțumitor și de aceea răspunsurile la întrebări nu pot fi decât relative.

În altă ordine de idei, revenind asupra unor precizări anterioare, este sigur că în vestul, nord-vestul României și în Transilvania au existat grupuri de populație slavă și avară (cea din urmă sigur până în jurul anului 800), iar în secolele IX-X, în cel din urmă teritoriu, probabil chiar grupuri mai restrânse de slavo-bulgari. Ceramica de factura celei în discuție nu caracterizează însă nici una dintre aceste populații pe parcursul secolelor VIII-X. A admite că avarii, concentrați în Transilvania intracarpatică de-a lungul Mureșului pe o distanță de cca. 40 km ori cei din vestul și nord-vestul României, au lansat această producție, înseamnă a repeta întrebarea în legătură cu mediul cultural din care ei înșiși au preluat-o. Nu în ultimul rând ar trebui răspuns întrebării de ce această ceramică s-a produs doar în zonele menționate²⁴⁵, în condițiile în care, cum s-a văzut, chiar dacă în interiorul Chaganatului există ceramică lucrată la roata rapidă, aceasta nu este analogă celei pe care am prezentat-o și de ce această producție ceramică își are, cronologic, punctul de greutate în secolul IX, când însăși determinarea resturilor de populație avară, după distrugerea Chaganatului, devine problematică²⁴⁶. În ultimă instanță, poate fi avută în vedere posibilitatea ca susținătorii acestei producții să fi fost slavii, însă în așezările și complexe funerare ce pot fi puse pe seama lor (cimitirele grupei Mediaș, mormintele tumulare de la Nusfalău și Someșeni) această categorie ceramică lipsește. Se știe apoi că nicăieri în mediul slavilor din interiorul bazinului carpatic o astfel de ceramică nu a fost produsă pe durata menționată (poate, cu excepțiile nesigure, care nu reprezintă oricum niste analogii clare pentru materialul transilvănean, din regatul moravian, pentru a doua jumătate a sec. IX). Ca peste tot în lumea slavă, începând mai probabil cu secolul VII și în vestul și nord-vestul României ori în Transilvania (în lumina actualelor cunoștințe slavii pătrund aici, cu excepția zonei sud-estice, cel mai devreme spre mijlocul acestui secol) această populație a produs ceramică modelată la roata înceată. În cazul în care admitem posibilitatea ca mediul slav să fi preluat producția ceramicii modelată la roata rapidă, în momentul în care această populație se așează în interiorul Transilvaniei, am accepta un fenomen inedit pentru întreaga lume slavă.

În Transilvania, perioadei cuprinsă între secolele VII/VIII-IX/X îi corespund mai multe grupe culturale, cu atribuire etnică relativ sigură, cunoscute fiind și morminte. Avarilor, într-o zonă restrânsă de pe Mureș, le revine "grupa Țâmbaș", care, teoretic cel puțin, nu depășește sfârșitul secolului VIII sau începutul secolului IX. De la un moment dat, conținutul etnic al acestei grupe poate fi mixt, dacă se are în vedere coabitarea cu slavii²⁴⁷. Cei din urmă sunt reprezentați prin cimitirele birituale ale grupei Mediaș și așezări de felul celor mai bine cunoscute în sud-estul Transilvaniei. Unele dintre aceste cimitire (Mediaș, Ocna Sibiului) ar putea fi datate în secolul IX târziu și chiar spre începutul secolului următor²⁴⁸. Un alt grup slav (nu neapărat de origine vestică) a fost cel caracterizat prin incinerarea în tumuli de felul celor de la Nusfalău și Someșeni, localizați în partea nord-vestică a Transilvaniei²⁴⁹. Probabil unei populații dominată de elemente slave sudice (slavo-bulgari) îi aparțin cimitirele de tip Blandiana A, cu punctul de greutate în secolul IX²⁵⁰. Este destul de probabil ca unui grup de slavi moravieni, oricum unei populații foarte probabil creștină, a cărei civilizație - după părerea lui U. Fiedler - exprimă influențe bizantine și este una mediatoare între aria culturală din zona Dunării Mijlocii și cea din zona Dunării Inferioare, să-i aparțină mormintele de tipul celor de la Ciumbud, databile în a doua jumătate a secolului IX - începutul secolului X²⁵¹. Primii maghiari care pătrund în Transilvania sunt definibili prin complexe funerare ale "grupei Cluj" (după sistematizarea propusă de K. Horedt), unele databile în prima jumătate a secolului X, altele în linii mari pe parcursul acestui secol²⁵². Din a doua jumătate a secolului X și până în secolul XII, este prezentă așa-numita cultură Bijelo-Brdo, omogenă ca manifestare în plan arheologic și cel mai probabil cu structură polietnică,

²⁴⁵ Marea majoritate a așezărilor din Transilvania și nord-vestul României, înregistrate în catalog, se află în teritorii din care lipsesc indicii despre o prezență avară efectivă.

²⁴⁶ Spre exemplu, *Garam 1987*, 198-201, *Pohl 1988*, 323-328.

²⁴⁷ *Horedt 1986*, 66-72. Problema relațiilor avaro-slave în sec. VIII este una controversată, avându-se în vedere chiar posibilitatea ca slavii să fi reprezentat o parte însemnată a populației avară târzii (*Pohl 1988*, 290-291, *Sós 1973*, 66-83).

²⁴⁸ *Horedt 1986*, 60-66.

²⁴⁹ *Horedt 1986*, 72.

²⁵⁰ *Heitel 1983*, 105-106, *Horedt 1986*, 72-76. Cu privire la interpretarea etnică în mediul de specialitate românesc și bulgar a descoperirilor funerare ale "culturii Dridu": *Fiedler 1992*, Teil 1, 106-116.

²⁵¹ *Dankanits, Ferenczi 1959*, 610-611, *Comșa 1960a*, 744, *Dóstaľ 1965*, 405, *Rusu 1971*, 724-725, *Horedt 1986*, 78-80, *Fiedler 1992*, Teil 1, 180. După I. Bóna (părere exprimată mai întâi de I. Fodor, cf. *Fiedler 1992*, Teil 1, 180, n. 402, p. 180) analogii pentru podobe de la Ciumbud apar numai în cimitirele datate în sec. IX-X din Bulgaria, deci cimitirul de aici este bulgăresc (*Bóna 1990*, 104). Explicația este imposibil de acceptat, cel puțin datorită faptului că piesele din mormintele de la Ciumbud (cerceii "de tip Nitra", spre exemplu) sunt foarte răspândite în mediul moravian. În acest caz este omisă și lipsa vaselor fine cu decor lustruit din aceste morminte, caracteristice complexelor funerare de tip Blandiana A (din aceeași zonă), acestea foarte probabil legate de o prezență slavo-bulgară.

²⁵² *Horedt 1986*, 80-87.

marcată de diferențe zonale. O etapă intermediară între vestigiile caracteristice bazinului transilvănean spre sfârșitul secolului IX / începutul celui următor și constituirea orizontului timpuriu al vestigiilor de tip Bijelo-Brdo este reprezentată prin descoperirile funerare de tip Blandiana B, datate ultima oară, cu probabilitate, în prima jumătate a secolului X, deocamdată cu atribuire etnică neclară²⁵³.

Sunt cunoscute așezările corespunzătoare cimitirelor grupei Mediaș, cu un orizont târziu aparținând sec. IX și primei jumătăți a secolului X, când poate fi constatăată și prezența vaselor cenușii fine, ornamentate cu motive lustruite, spre exemplu la Poian și Cernat²⁵⁴. Acestor așezări nu le este caracteristică olăria lucrată la roata rapidă și foarte probabil nici celor legate de cimitirele tumulare de la Nușfalău și Someșeni²⁵⁵. Cel puțin deocamdată, imaginea despre așezările corespunzătoare cimitirelor de tip Blandiana A, ca cea de la Alba Iulia, este confuză și nu există trimiteri la eventuala utilizare a ceramicii modelată la roata rapidă. Nu cunoaștem așezările populației ce a utilizat cimitire de tipul celui de la Ciumbrud, dar admitând analogiile din lumea moraviană, se poate accepta doar eventuala prezență sporadică a unor vase lucrate la roata rapidă (din pastă zgrunțuroasă), categorie care nici în obiectivele cele mai importante din regatul moravian nu este sigur atestată, oricum nu în cantitate mare. De asemenea, este puțin probabil ca în așezările ce țin de grupa Blandiana B o astfel de categorie ceramică să fi fost utilizată, de altfel complexului ceramic "de tip Ciugud" (sec. XI-XIII), care definește așezările transilvănene generic încadrabile pe parcursul secolelor XI-XII "culturii Bijelo-Brdo", îi este caracteristică olăria modelată la roata înceată²⁵⁶.

Este de reținut faptul că la limita inferioară a acestui larg interval cronologic, ceramica modelată la roata rapidă (specia fină și zgrunțuroasă) este atestată în cimitirele de tip Band-Noșlac (posibil să dureze până în ultima treime a sec. VII) și este de presupus că aceeași este situația în așezările corespunzătoare. Fără a insista, aceste cimitire (poate mixte din punct de vedere etnic) au fost puse pe seama populației romanice, gepizilor sau altor germani târzii, fiind sesizabile chiar și elemente nomade răsăritene. Ceramica uzuală modelată la roata rapidă nu este sigur atestată în interiorul grupei avar Cămbaș.

În spațiul precizat, așezările în care apare o astfel de ceramică, uneori în proporție considerabilă, nu se concentrează doar în anumite unități geografice și nicidecum nu pot fi puse pe seama unei populații care locuia doar zonele mai înalte, izolate. Cronologic, punctul lor de greutate poate viza secolul IX, cu indicii ceva mai clare în direcția secolului X și, nesigure, chiar a secolului VIII. În termeni arheologici, ele pot fi încadrate unui orizont cultural distinct în raport cu grupele contemporane menționate, particularizabil la nivelul întregului bazin carpatic, tocmai prin producerea și utilizarea ceramicii în discuție. Nu cunoaștem, din păcate, cimitirele legate de aceste așezări, care prin inventar, dar și detalii ale ritului funerar, ar sprijini substanțial încercarea unei atribuirii etnice. În cazul zonei nord-vestice a României este posibil ca unei etape mai târzii a acestor așezări să-i corespundă complexe funerare de tipul celor cunoscute acum la Zalău ori Sălacea²⁵⁷.

Grupurilor de populație slavă, slavo-bulgară și maghiară timpurie, depistabile pe parcursul secolelor IX-X în Transilvania prin morminte și uneori chiar categorii de materiale specifice, nu le sunt caracteristice complexe

²⁵³ Heitel 1983, 106-107; Horedt 1986, 76, 78.

²⁵⁴ Székely 1992, 278, 294.

²⁵⁵ Între așezarea de la Nușfalău - *Tigoiul lui Benedek* și cimitirul tumular din hotarul aceleiași localități nu poate fi dovedită vreo legătură.

²⁵⁶ Simina 1995, 111.

²⁵⁷ Cimitirele de tipul celor de la Zalău și Sălacea apar în nord-vestul României cel mai devreme la sfârșitul sec. IX (deocamdată este dificilă argumentarea acestei date) și reprezintă secolul X în mod mai sigur. În inventarele funerare au apărut podoabe ce au fost legate de mediul culturii Kottlach (*Chidioșan 1969; Cosma 1994; Madgearu 1994, 159-160*), însă posibilitatea unor legături directe între purtătorii acestei culturi și teritoriul vestic/nord-vestic al României este minimă, mai curând ele indică relații ori influențe dinspre mediul civilizației moraviene (aceasta întrerupt însă spre începutul sec. X), a cărui evoluție ar fi dus altfel la apariția "unei arii de mediere culturală între vest și est" (*Heitel 1983, 107-108*). De altfel, cimitirul de la Ciumbrud (databil în a doua jumătate a sec. IX - începutul sec. X), cum s-a văzut, a fost pus în repetate rânduri pe seama slavilor moravieni, argumentele în favoarea legăturii cu o populație bulgară fiind lipsite de orice consistență. Din punct de vedere arheologic, observația pe care o face U. Fiedler, în contextul acestei discuții, este corectă: "grupa Ciumbrud", constituită după căderea Chaganatului avar, apare ca o punte de legătură între zona moraviană și cea a Dunării inferioare, ambele fiind influențate în ce privește podoabele de importuri bizantine (*Fiedler 1992, Teil 1, 180*). Din păcate, nu dispunem de o imagine mai amplă asupra cimitirelor de tipul celor de la Sălacea și Zalău, astfel că observațiile de orice fel sunt riscante. M. Rusu avea în vedere pătrunderea purtătorilor culturii Kottlach până în Banat ori Crișana și credea că, în principal, ar fi vorba despre o populație romanică (spre exemplu, *Rusu 1971, 724*). Cimitirele de la Zalău și Sălacea au cele mai bune analogii în mediul slavilor vestici (Ungaria vestică, în mediul moravian), explicându-se pe această cale și prezența elementelor de tip Kottlach. Dacă în interiorul Moraviei Mari, chiar și după dispariția sa, nu poate fi pusă la îndoială atribuirea acestor cimitire slavilor vestici, situația este mai complexă în zona transdanubiană a Ungariei, unde până la colonizarea maghiară, mediul etnic a fost unul eterogen, dominat de prezența slavilor, alături de resturi ale populației avar, grupuri germanice și chiar de populație romanică (*Sós 1973, 66-82*). Cele două cimitire din nord-vestul României nu pot fi atribuite maghiarilor timpurii și este prea puțin probabil să aibă vreo legătură cu bulgarii (protobulgarii). O încadrare cultural-cronologică mai precisă a cimitirului de la Moftinu Mic - *Pe deal* (jud. Satu Mare), oricum databil în sec. X-XI, nu este posibilă, dat fiind inventarul foarte sărac (*Némethi 1986-1987, 111-112, fig. 21/5-13*), nu este exclus să aparțină maghiarilor. Un alt cimitir, datat în sec. IX, însă mai probabil aparține secolului următor, este semnalat la Oradea - *Salca* (*Dumitrașcu 1983, nr. 2-5, p.61, pl. XXXIV*).

ceramice de tipul celui definit prin olăria lucrată la roata rapidă. În mod firesc, situația îndeamnă la presupunerea că locuitorii așezărilor de felul celor de la Albești - Sighișoara, Iernut, Tașa în interiorul Transilvaniei sau Lazuri și Nușfalău în nord-vest aparțin altui etnic. În condițiile în care este imposibilă dănuirea unor grupuri germanice până la această dată, devine plauzibilă ipoteza că această populație a fost cea românească.

Dacă aceasta a fost situația reală, atunci este de maxim interes problema originii și evoluției acestui orizont cultural, or în actualul stadiu al cercetării demersul poate fi orientat doar asupra categoriei ceramice pusă în discuție. Am precizat deja că date care să sprijine, în cazul acestor vestigii, ipoteza unui împrumut cultural ori pe cea a intervenției unui grup străin de populație pe parcursul secolelor VIII-IX/X, nu se cunosc până acum. Ipoteza susținută în ultima vreme de C. Baltag, referitor la legăturile etno-culturale directe dintre orizontul medieval timpuriu caracterizat prin ceramica lucrată la roata rapidă și antichitatea târzie este plauzibilă. În acest sens, eventuale informații ar putea fi obținute prin identificarea, delimitarea elementelor de cultură materială și datarea argumentată a unui orizont cultural tranzitoriu din secolele VII-VIII²⁵⁸.

În nord-vestul României este improbabilă existența unor astfel de precedente, în secolul VII și prima jumătate a secolului următor cel puțin. În actualul stadiu al cunoștințelor, este mai prudentă presupunerea că orizontul local marcat prin descoperiri ca cele de la Lazuri, Nușfalău, Popeni - Cuceu sau Culciu Mare se datorează unei extensii în această direcție a grupeii vestigiilor similare din interiorul Transilvaniei. De altfel, ipoteza unei deplasări a vechii populații românești din Transilvania spre zonele periferice din nord-vest a fost susținută în cazul Depresiunii Maramureș²⁵⁹.

Relația obligatorie dintre o anumită categorie de vestigii, din afara complexelor funerare mai ales, aparținând epocii medievale timpurii și un etnic definibil rămâne totuși problematică. Un caz aparte este acela al ceramicii modelată la roata rapidă, a cărei "reaparitie" poate fi circumscrisă unui fenomen dificil de definit în stadiul actual al cunoștințelor, adică perpetuarea unui procedeu tehnic superior pe parcursul antichității târzii și în epoca migrațiilor²⁶⁰. Chiar dacă, în cazul Transilvaniei intracarpatică, spre exemplu, o astfel de situație ar putea fi argumentată, rămâne valabilă aceeași întrebare, referitor la posibilitatea ca menționata categorie ceramică medievală timpurie să fie înțeleasă ca indicator material obligatoriu pentru continuitatea pe durată lungă a fostei populații provincial-romane din Dacia.

Din altă perspectivă, este interesantă raritatea ceramicii lucrată la roata rapidă pe parcursul secolelor XI-XIII în zonele unde în etapa anterioară a fost atestată, atâta timp cât, după precizările existente, se pare că producția ceramică bazată pe utilizarea roții acționată cu piciorul se va impune abia în secolul XIV²⁶¹. Probabil că orizontul cultural medieval timpuriu definibil prin producția ceramicii lucrată la roata rapidă a încetat să existe pe parcursul secolului X, iar după mijlocul secolului XIV se impune o producție ceramică standardizată (legată în primul rând de mediul orășenesc²⁶²).

*

CATALOG

(Așezări în care a fost descoperită ceramică de uz comun, lucrată

la roata rapidă, databile în secolele VIII - IX/X)

Asteriscul trecut în fața numelui localității precizează caracterul nesigur al descoperirii. Am alăturat acestei categorii mai ales acele cazuri când, deși se face referire la utilizarea roții rapide, nu sunt precizate criteriile, respectiv particularitățile tehnologice în virtutea cărora această ceramică a fost separată. Uneori, foarte probabil,

²⁵⁸ Este necesar să fie precizată actuala stare a cercetării arheologice transilvănene cu privire la epoca medievală timpurie, caracterizabilă, fără exagerare, ca fiind confuză. O asemenea situație nu se poate datora decât, în parte lipsei unor mai vechi programe de cercetare riguros structurate, apoi inconsecvenței persoanelor sau grupurilor de cercetători care au abordat obiective de importanță principală (în acest sens *Popa 1997*). Nu în ultimul rând, este atacabilă una dintre premisele metodologice (greșită) de la care s-a pornit, respectiv tendința de minimalizare a cercetărilor orientate în direcția vestigiilor ce pot caracteriza diversele grupe de populații ajunse în Transilvania.

²⁵⁹ Se are în vedere cu mai mare probabilitate sec. X ori chiar deplasări produse în mai multe rânduri, inclusiv în sec. XI-XII (*Popa 1970, 52; Popa, Harhoiu 1989, 270*).

²⁶⁰ Poziție teoretic corectă, deși amendabilă, la *Kumalowska 1970, p.178*: în teritoriile în care această producție a existat, meșteșugul în sine nu a dispărut, fiind preluat (forme de organizare la nivelul meșteșugului sătesc) de diferitele populații care s-au așezat.

²⁶¹ Referitor la Transilvania, sec. XII-XIII ar putea fi definite ca o "fază de trecere", când se răspândește treptat ceramica lucrată la roata rapidă (*Popa, Căpățână, Lukács 1987, 91*).

²⁶² *Popa, Căpățână, Lukács 1987, 91*.

determinarea acestei categorii a fost greșită, cazul ceramicii cenușii fine din Moldova. Nu am înregistrat acele așezări date în secolele VII-VIII în legătură cu care, deși este menționată ceramică lucrată la roata rapidă, ni se pare puțin probabil să atingă secolul VIII, datorită prezenței masive a ceramicii lucrată cu mâna, caracterizată prin forme puțin evoluat.

1. Albești - "La Cetățea", com. Albești, jud. Mureș

Așezări medievale timpurii, una datată în sec. VII-VIII, cealaltă în sec. IX-XI. În locuințele din primul nivel domină ceramica lucrată cu mâna (cu alveole sau creștături pe buză), existând o cantitate variabilă de vase modelate la roata rapidă, ornamentate cu benzi orizontale drepte sau vălurite. Într-o subfază târzie (sec. VIII), ceramica lucrată cu mâna se restrânge cantitativ și apar vase modelate la roata înceată. În locuințele celui de-al doilea nivel reapare ceramica lucrată la roata rapidă, din pastă omogenă, semifină, de culoare roșcată, frecvent ornamentată cu împunsături verticale, realizate cu pieptenele, dispuse în benzi succesive, situate în jumătatea superioară a oalelor (pl. VIII/1, 2). Se asociază cu vase lucrate la roata înceată, de culoare brun-cenușie, ornamentate într-o manieră asemănătoare. Piese de metal asociate: fragment dintr-un pandantiv de bronz, cu capătul canelat, în formă de mugure (pl. VIII/5); pandantiv de bronz, cu capătul ușor subțiat, terminat cu trei "muguri" dispuși simetric (pl. VIII/4); cercel din sârmă de argint, păstrat fiind și dispozitivul de fixare (sârmă îndoită) al unei boabe de sticlă sau de tablă (pl. VIII/3).

• Baltag 1994, Baltag 1996.

2. *Arad - "Str. Armata poporului" (vechiul nume), municipiu, jud. Arad

Cu prilejul unor lucrări edilitare au fost descoperite mai multe bordeie, date în sec. VIII-X. Au fost recoltate fragmente din oale fără toartă, lucrate la roata rapidă (?). Decor: linii și benzi de linii vălurite.

• Mărghitan 1985, p.19.

3. *Arad - "P-ța V. Roaită" (vechiul nume), municipiu, jud. Arad

La 2 m adâncime au fost găsite fragmente din oale cu corpul alungit, confecționate din pastă bine arsă, la roata rapidă (!), date în sec. VII-IX. Decor: benzi de linii drepte și vălurite.

• Mărghitan 1985, p.20.

4. *Arad - "Fabrica de textile T.E.B.A" (vechiul nume), municipiu, jud. Arad

În curtea acestei fabrici, la adâncimea de aproximativ 2 m, au fost descoperite fragmente ceramice de factura celor din punctele anterioare.

• Mărghitan 1985, p.20.

5. *Arad - "Str. Castanilor", municipiu, jud. Arad

În grădina unor case de pe această stradă (cartierul *Aradul Nou*) ar fi fost descoperite fragmente ceramice identice celor de mai sus.

• Mărghitan 1985, p.20.

6. *Bârlogu, com. Negrași, jud. Argeș

Așezare de tipul celor de la Bucov, sondaje efectuate de Maria Comșa și T. Nania. Au fost identificate locuințe mai mult sau mai puțin adâncite în pământ, a căror instalație de foc era vatra deschisă sau mărginită de pietre. Ceramică similară celei de la Bucov, însă roata rapidă utilizată aici ar prezenta altă variantă.

• Comșa 1968, 369, n. 52, p.369.

7. Berea - "La măriș/Soskás" (Berea X), com. Sanislău, jud. Satu Mare

Există aici așezări din mai multe perioade. Locul este situat la 2 km N-E de localitate, în dreapta drumului spre Foeni. Dealul *Soskás* (de natură eolică) delimitează spre nord o vâlcea (*La soci/Bodzás*). Probabil că în trecut cele două puncte au fost separate printr-o porțiune mlăștinoasă, însă este de presupus evoluția aceluiași așezări în cele două locuri. Au fost efectuate sondaje în 1962, 1964-65, 1967 (VI. Zirra, J. Némethi, C. Kacsó). Așezarea medievală timpurie suprapune complexe din sec. V-VI d.Chr.. Separarea materialului presupune o doză de risc, deoarece cioburile apar în colecția Muzeului Județean Maramureș alături de fragmente medievale, probabil recoltate din strat, în anul 1962. Dintr-un total de 14 fragmente, 13 (92,85%) sunt lucrate la roata înceată (pl. VII/2-10, 12-15) și doar unul la roata rapidă (pl. VII/1), dintr-o pastă amestecată cu microprundiș, devenită foarte compactă în urma arderii, de culoare cenușie (cu miez negru).

8. *Berea - "Platoul acăstăului (spânzuratorii)/Akasztófa lapos" (Berea XI), com. Sanislău, jud. Satu Mare

Fragmente adunate de către colecționarul G. Kovács de la suprafața solului, poate din arătură. Se păstrează în colecția Kovács (tranșe separate, la Muzeul Județean Satu Mare și Muzeul Județean Maramureș, Baia Mare). Dintr-un total de 14 fragmente ceramice, 11 (79%) provin din vase lucrate la roata înceată (prezentate selectiv, pl. VI/11, 13-15) și două funduri (21%) din oale lucrate la roata rapidă (pl. VI/12, 16). Cele din urmă au pasta compactă, bine arsă, degresată cu microprundiș și sunt de culoare neagră-cenușie, respectiv brun-cenușie. Nu

exclud posibilitatea ca cele două funduri să aparțină unui alt orizont cronologic, sugerat de prezența unor cioburi cenușii fine, lucrate la roată și cu ornament lustruit, cel mai probabil databile în sec. IV-V.

9. *Biharia, com. Biharia, jud. Bihor

Într-o locuință datată în sec. VIII-IX este menționată numai ceramică lucrată la roata rapidă, iar în alta, plasată în sec. IX-X, ar fi fost găsită numai ceramică de acest fel. În prima parte a monografiei cercetărilor de aici este menționată, generic, doar ceramică lucrată la roată, găsită în toate complexele dateate în sec. VIII-X, fără a se distinge între vasele modelate la roata rapidă ori cea înceată.

• Dumitrașcu 1981, p.76, 79, Dumitrașcu 1994, p.180-213.

10. *Blejoi, com. Blejoi, jud. Prahova

Ceramică de tipul celei de la Bucov, adunată de la suprafața solului (cercetări Maria și E. Comșa).

• Comșa 1960, p.413, n. 77, p.413.

11. Bucov - "Tioca", com. Bucov, jud. Prahova

Așezare din care au fost săpate 23 de bordeie și 30 locuințe de suprafață (case). Analizând observațiile stratigrafice, ceramica sau alte categorii de materiale, autoarea cercetărilor delimitează șapte etape ale locuirii pe parcursul intervalului delimitat de sec. VIII-X. În inventarul ceramic se asociază următoarele categorii: 1) ceramica cu decor incizat, lucrată la roata rapidă; 2) ceramica cu decor incizat lucrată la roata înceată/de mână (subcategorii: a - arsă oxidant, b - arsă inoxidant, c - modelată din humă alburie), 3) ceramica în general fină, cenușie, cu decor lustruit, 4) ceramica fină, cu ornament lustruit, arsă oxidant (subcategorii: a - cu decor lustruit și incizat, de culoare galbenă, b - cu decor lustruit și incizat, de culoare roz sau roșie, c - gălbui-maronie sau cărămizie), 5) ceramică ce are suprafața dată cu angobă, vopsită sau pictată (subcategorii: a - cu angobă albă, b - cu suprafața vopsită, c - pictată), 6) ceramica de tip bizantin (subcategorii: a - smălțuită parțial sau total, b - nesmălțuită). Ceramică incizată lucrată la roata rapidă a fost întotdeauna arsă oxidant. Pe suprafața interioară a vaselor sunt vizibile canelurile orizontale provocate de turația rapidă a roții, pe suprafața exterioară a fundului există linii concentrice, iar pe cea interioară apare un umbo sau o adâncitură. În ce privește forma, au fost separate borcanele (oale fără toartă) de oalele cu toartă (la Bucov - *Rotari* există și un castron). Profilul buzelor poate fi simplu, rotunjit, teșit (oblic sau orizontal), triunghiular în secțiune, uneori pe partea interioară a marginii apare o șanțuire. Decorația o reprezintă liniile orizontale dese, benzi de linii orizontale drepte sau vălurite. La un moment dat ar apare valul foarte larg, realizat cu bețigașul sau cu un pieptene. Sporadic, apar și vase modelate la roata rapidă în cadrul categoriei fine, cu decor lustruit, iar ceramica de tip bizantin este de cele mai multe ori lucrată în această manieră. Ceramică cu decor incizat lucrată la roata rapidă este puțină în bordeiele din sec. VIII și cele de la sfârșitul sec. VIII - începutul sec. IX (între 5-10%). În etapa plasată spre mijlocul sec. IX proporția sa se ridică la aproximativ 50% și este mai bogat ornamentată, această situație menținându-se în a doua jumătate a sec. IX - începutul sec. X. În continuare, pe parcursul sec. X, se înregistrează o ușoară scădere a ponderii acestei categorii (cca. 40-45%).

Deoarece ceramica lucrată la roata rapidă nu caracterizează mediul celorlalte așezări contemporane din zona sud-carpatică, pe de altă parte fiind invocate materiale cu o datare mai târzie (lacăt cilindric din fier, amnar ovoidal cu capetele drepte, conducte din lut arsă pentru apă, două fragmente de căldări de lut evolute, vasele bizantine de tip *chafing dishes*) sau chiar posibilitatea unor nivelări ce au amestecat materialele în complexe, au fost exprimate îndoieli în legătură cu datarea operată de Maria Comșa, avându-se în vedere, măcar pentru anumite complexe, o perioadă ulterioară sec. XI sau chiar sec. XII-XIII.

• Comșa 1959, Comșa 1978.

12. Bucov - "Rotari", com. Bucov, jud. Prahova

Așezare situată la cca. 500 m vest față de cea din punctul *Tioca*. Au fost cercetate două bordeie și 14 locuințe de suprafață (case), dintre care cinci ateliere sau dependințe gospodărești. Sunt prezente aceleași categorii ceramice ca în așezarea de la Bucov - *Tioca*, fiind valabile aceleași considerații de ordin cronologic.

• Comșa 1978.

13. Bucov - "Çhespari", com. Bucov, jud. Prahova

Așezare separată printr-un pârâiaș de cea investigată în punctul *Tioca*. Se află sub satul actual și de aceea nu au fost făcute sondaje. Cu diverse ocazii au fost sesizate și aici bordeie și locuințe de suprafață medievale timpurii. Se consideră că a existat aici o așezare identică din toate punctele de vedere celor mai bine cunoscute din locurile *Tioca* și *Rotari*.

• Comșa 1978, p.16.

14. *Caransebeș - "Zlăgănița", municipiu, jud. Caraș-Severin

La poalele dealului cu acest nume, în urma unui sondaj a apărut ceramică lucrată cu mâna, datată în sec. VII-VIII și modelată la roata rapidă (?), atribuită secolelor IX-X. Marginile vaselor din urmă erau evazate, cu

profilatura simplă. Decor: linii paralele și benzi de linii vălurite, uneori dispuse în registre alternative. Autorii inițiali ai semnalării nu se referă la ceramică lucrată la roata rapidă.

- *Bejan, Rogozea 1982*, p.217-218, 220, *Mărghitan 1985*, p.26.

15. * **Caransebeș** - "Câmpul lui Comeanu", municipiu, jud. Caraș-Severin

Groapă medievală timpurie, din care provine ceramică lucrată la roata rapidă (?), inclusiv un vas întregibil, ornamentat (în pasta crudă) cu incizii triunghiulare. S-a propus datarea complexului în sec. VI-VII sau VII-VIII. A. Bejan și P. Rogozea nu precizează existența ceramicii lucrată la roata rapidă.

- *Bejan, Rogozea 1982*, p.220, pl. V, *Mărghitan 1985*, p.26.

16. * **Carei** - "Stația de epurare a Fabricii de zahăr", oraș, jud. Satu Mare

Lucrările de excavare efectuate aici au distrus o așezare medievală timpurie, situată pe malul pârâului Poștei, care în trecut drena o parte din apele zonei Carei spre mlaștina Ecedea. În urma sondajului efectuat de dl. dr. J. Némethi în anul 1984, au fost identificate resturile unei locuințe de suprafață, distrusă, o groapă menajeră (parțial cercetată), iar în anul 1992 (sondaje J. Némethi și I. Sălceanu) două cuptoare menajere. În menționata groapă menajeră domină fragmentele modelate la roata înceată (pl. VI/3-6), apoi cele din vase lucrate cu mâna (pl. VI/7, 8), iar două funduri au fost lucrate la roata rapidă, din pastă degresată cu micropundis sau nisip, bine arsă, de culoare cărămizie, respectiv cenușie (pl. VI/1, 2). Din același complex provin patru vâlătuci cilindrici/ruloruri din lut ars. Pentru informații și posibilitatea de a prezenta selectiv materialul, datorez mulțumiri d-lui dr. J. Némethi (Muzeul Județean Satu Mare). Nu exclud posibilitatea unui amestec al materialelor, aici existând și o locuire din sec. XI-XIII.

- Mențiuni: *Némethi 1988*, p.121, *Situri 1996*, nr. 42/A, p.26.

17. * **Călățele**, com. Călățele, jud. Cluj

N. Chidioșan menționează ceramică lucrată la roata rapidă, databilă în sec. X, descoperită aici și aflată la Muzeul "Țării Crișurilor" din Oradea.

- *Chidioșan 1969*, p.615.

17a. * **Câmpineanca**, com. Câmpineanca, jud. Vrancea

Ceramică medievală timpurie lucrată la roata rapidă, de tip Bucov, găsită în urma unor cercetări de suprafață.

- *Comșa 1978*, n. 220, p.151.

18. **Cluj-Napoca** - "Mănăstur-Calvaria", municipiu, jud. Cluj

În unele complexe din interiorul fortificației de la Cluj-Mănăstur, datate în sec. IX-X sau sec. X - începutul sec. XI, este menționată ceramică lucrată la roata rapidă, în asociere cu vase modelate la roata înceată sau chiar cu mâna (tăvițe).

- *Iambor, Matei, Halasu 1981*, p.129, 133, *Iambor, Matei 1983*, p.131.

19. * **Comana de Jos** - "Cruicul văcarului", com. Comana, jud. Brașov

Una dintre cele mai întinse așezări medievale timpurii transilvănene dintre cele cercetate până în prezent. Au fost săpate 33 de locuințe, mai mult sau mai puțin adâncite în pământ. Ceramica din inventar cuprinde vase lucrate cu mâna (cele mai puține), modelate la roata înceată și la roata rapidă (acestea majoritare cantitativ în raport cu cele din categoriile precedente). Pasta vaselor lucrate la roata de picior este fină, conține doar nisip bine cernut și este arsă aproape uniform (nuanțe de cărămiziu și brun). Formele sunt asemănătoare aceloră lucrate la roata înceată. Ornament realizat cu atenție și precizie (cel mai frecvent benzi de linii orizontale, în alternanță cu benzi de linii vălurite, probabil apar și împunsături succesive realizate cu pieptenele). Ceramica lucrată la roata rapidă era net preponderentă în locuințele nr. 1, 2, 7, 9, 14, 25, 27. În locuința nr. 5 prezența sa a fost exclusivă. Datarea vizează cu precădere sec. VIII (eventual chiar sfârșitul secolului VII), cu probabilitate și un anumit interval de pe parcursul secolului IX.

- *Glodariu, Costea, Ciupea 1980*.

20. **Culciu Mare** - "Boghilaz", com. Culciu, jud. Satu Mare.

Așezare în lunca Someșului. A fost cercetată o locuință medievală timpurie, parțial afectată de revărsările râului, fiind recoltate fragmente din cca. 19 vase, majoritatea oale modelate la roata înceată (63%). Un procent de 21% îl reprezintă cele lucrate la roata rapidă (pl. VI/9, 10), iar restul (16%) au fost lucrate cu mâna. În pasta vaselor din categoria ce ne interesează apare nisip, uneori insuficient sortat. S-au păstrat doar funduri de oale. Unele fragmente de margini și pereți cu grosimea mai mică și un excelent finisaj al suprafeței s-ar putea să aparțină unor oale modelate la roata rapidă, canelurile interioare fiind netezite înainte de ardere. Arderea a fost uniformă, dominând culoarea brună și cărămizie.

- *Stanciu 1996*, p.71, 73, 76-77, pl. I-III, IV/1-7.

21. Dăbâca - "Cetate", com. Dăbâca, jud. Cluj

În legătură cu amenajările primei faze a fortificației de aici, al cărei sfârșit a fost datat în sec. IX târziu - începutul sec. X, a fost găsită și ceramică modelată la roata rapidă. Prin bunăvoința d-lui P. Iambor (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei) am văzut o mică parte a ceramicii de la Dăbâca, datată în sec. IX-XI. În mare parte a fost modelată la roata înceată, există însă și fragmente lucrate la roata rapidă, din pastă zgrunțuroasă, de culoare cenușie mai ales, printre ele unele ornamentate la baza marginii cu împunsături oblice, plasabile mai curând în sec. X-XI.

• *Pascu, Rusu, colab. 1968, p.159.*

22. *Drobeta-Turnu Severin, municipiu, jud. Mehedinți

Este menționată ceramică medievală timpurie (sec. VIII-XI) lucrată la roata rapidă. Maria Comșa amintește "ceramică protoromânească, similară celei de la Bucov", lucrată la roata rapidă, inclusiv oale cu toartă, descoperită în locuințe cu vatră deschisă.

• *Toropu 1976, p.161, Comșa 1968, n. 51, p.369.*

23. *Dubova - "Cuina Turcului", com. Plavișevîța, jud. Mehedinți

Locuri din mai multe perioade, surprinse stratigrafic. A fost identificat un nivel medieval timpuriu, caracterizat prin ceramică modelată la roata rapidă (I), din pastă relativ fină, frecvent de culoare cărămizie, mai rar maroniu-cenușie. Sunt reprezentate oalele fără toartă, cu linia diametrului maxim situat ușor mai sus de mijlocul înălțimii. Decor: linii orizontale drepte sau benzi de linii drepte ori vălurite. Ca datare, s-a avut în vedere sec. VII - prima jumătate a sec. VIII.

• *Mărghitan 1985, p.42.*

24. *Dubova - peștera Malovăi, com. Plavișevîța, jud. Mehedinți

În urma unui sondaj făcut în fața acestei peșteri a fost descoperit material ceramic identic celui de la Cuina Turcului.

• *Mărghitan 1985, p.42-43.*

24a. Dulceanca IV, com. Vedeia, jud. Teleorman

Pe locul unei așezări din sec. VI a evoluat o nouă locuire, datată spre sfârșitul sec. VII - începutul sec. următor. Sunt locuințe parțial adâncite în sol, cu vatră. Marea majoritate a vaselor aparțin categoriei din pastă cu nisip, ornamentate prin incizie, doar 15 exemplare au fost lucrate din pastă fină, cenușie, cu decor lustruit. După autoarea cercetărilor, ceramica din prima categorie a fost în întregime lucrată la roata rapidă. Situația ar fi neobișnuită pentru zonă în acea perioadă. Oricum, nu sunt precizate datele care să sprijine această constatare. Din desene rezultă însă că o parte (mică) dintre aceste vase au fost realmente lucrate la o roată cu turație rapidă, așa cum rezultă din reprezentarea canelurilor de pe suprafața lor interioară (*Dolinescu-Ferche 1992, fig. 28/23; fig. 31/1 (?)*; *fig. 32/14 fig. 33/10*). Rămân semne de întrebare și în legătură cu datarea așezării, probabil prea timpurie. Fără a intra în detalii, atrag atenția asupra aspectului evoluat al ceramicii (integral lucrată la roată, ornamentată), dar și asupra vârfurilor de săgeți găsite, care pot indica o etapă ulterioară celei precizată de autoare.

• *Dolinescu-Ferche 1992, p.153-177.*

25. *Eliseni - "Poala văii fânului/Cimitirul cailor", com. Secuieni, jud. Harghita

Au fost cercetate 10 locuințe adâncite, cu cuptor de piatră, plasat într-un colț. În locuința nr. 3 este menționată jumătatea unui vas lucrat la roata rapidă, din pastă amestecată cu nisip, ornamentat cu linii late, distanțate. Complexele cercetate au fost date în sec. VII-VIII, foarte probabil că ele ating sec. VIII.

• *Székely 1988, p.185, fig. 19/1.*

25a. *Găloșpetreu, com. Tarcea, jud. Bihor

Este menționată ceramica lucrată la roata rapidă, databilă în sec. IX-X.

• *Chidioșan 1969, p.615.*

26. Ghenci - "Lutărie", com. Căuaș, jud. Satu Mare

Așezare (în parte complexele au fost afectate prin exploatarea lutului) din care au fost cercetate în anul 1986 doar câteva gropi medievale timpurii (nr. 1, 3, 4). Probabil groapa nr. 4 se afla în legătură cu existența unui cuptor pentru redus minereul de fier. Cel mai interesant este inventarul gropii nr. 1. Alături de două oale lucrate cu mâna, din pastă degresată cu macropundiș sau nisip (pl. IV/3,4), a apărut și un vas amforoidal, cu formă integral reconstituibilă, nesigur fiind doar diametrul gurii, respectiv al gâtului (pl. IV/1). A fost modelat la roata rapidă, remarcându-se canelurile/"coastele" accentuate pe partea interioară și la exterior. Pasta conține mult nisip, mai rar pietricele, are aspect zgrunțuros și este aspră la pipăit, a fost bine arsă, devenind foarte compactă. Miez de culoare cenușiu-deschisă, la suprafață culoare cenușie, cu pete cărămizii și negre. Modelarea nu este foarte îngrijită, ca urmare ușoară asimetrie verticală. Pe corp există caneluri orizontale, scontându-se, probabil pe efectul lor decorativ. Deasupra lor apare o linie lată (probabil trasată cu degetul), ușor vălurită, iar pe fund sunt vizibile striuri spiralice.

Foarte interesant este un al doilea vas (oală sau castron!), parțial întregibil, lucrat la roata rapidă (caneluri și striuri fine sunt vizibile pe suprafața interioară și cea exterioară, pl. IV/5). Pastă fină, probabil amestecată cu nisip foarte fin, culoare cenușie uniformă. Pe gât apar linii late lustruite, dezordonate, trădând probabil intenția de nivelare a canelurilor provocate de turația roții. Din acest complex provine și un clopoțel de fier, parțial păstrat (pl. IV/2). Vasul amforoidal și cel din pastă fină cenușie au fost redesenate, existând diferențe mari în raport cu desenele publicate de autorul descoperirii. Au fost cercetate aici și gropi din epoca romană, una dintre ele, în care a apărut un pieptene de os cu mâner semicircular (cu un singur șir de dinți), a fost datată, preliminar, în sec. IV-V.

• *Németi 1992-1993*, p.59-61, fig. 8/3,4, fig. 9/1-3, fig. 10/2-4, *Németi 1997*.

27. **Țornea - "Zomonite"*, com. Sichevița, jud. Caraș-Severin

Așezare pe valea Dunării. Locuințe, gropi menajere și strat cultural din sec. VIII-X. Vase modelate la roata rapidă, roata înceată sau cu mâna (cea din urmă ornamentată). Cele modelate la roată reprezintă 80% în ansamblul materialului. Pasta lor este compactă, bine arsă și conține nisip și mică. Sunt de culoare cărămizie, brună sau neagră ori apar nuanțe ale acestor culori. Alte complexe au fost datate în sec. XI-XIII, în acest caz ceramica fiind lucrată exclusiv la roata rapidă. Alături de oalele fără toarte sunt menționate străchini, castroane, o amforetă, inclusiv ceramică de lux, cu smalt verde-oliv, toate acestea reprezentând, probabil, orizontul mai târziu.

• *Uzum 1983*.

28. **Țornea - Căunița de Sus*, com. Sichevița, jud. Caraș-Severin

Așezare în care au fost cercetate 10 locuințe adâncite în pământ și una de suprafață. În inventarul acestora este preponderentă ceramica locală, modelată la roata rapidă, din lut ce conține nisip relativ fin. Cea mai frecventă este culoarea cărămizie. Sunt prezente oala, castronul, strachina, ulciorul și vasul amforoidal. Decoratia constă în benzi orizontale, drepte sau vălurite, trasate cu pieptenele. Câteva fragmente sunt considerate importuri bizantine (inclusiv ceramică smălțuită). Piese de metal: cercel cu capătul spiralic (bronz), cercel cu pandantiv stelat (tipul III la D. Țh. Teodor), ornamentat cu pseudo-granule (argint), cercel cu pandantiv semilunar, ornamentat în tehnica pseudo-filigranului (bronz), vârf de săgeată cu trei aripioare (fier), de tip avaric. Datarea propusă de autorul cercetării vizează sec. VII-VIII, însă s-ar putea avea în vedere o etapă mai târzie.

• *Uzum 1990*.

28a. **Greoni*, com. Țărădinari, jud. Caraș-Severin

Săpături O. Răuț (Muzeul din Reșița). Ceramică medievală timpurie lucrată la roata rapidă, văzută de Maria Comșa.

• *Comșa 1978*, n. 220, p.151.

29. Iernut, cătunul Sf. Gheorghe - "Pe șes", oraș, jud. Mureș

Așezări din mai multe perioade, cele din mileniul I d.Chr. corespunzând epocii romane, secolelor V-VI și VIII-IX. Ultima așezare aparține epocii medievale (sec. XIII-XIV). Fiecăreia dintre locuiri îi corespund straturi culturale distincte. Databile în sec. VIII-IX sunt mai multe locuințe, de suprafață sau adâncite în sol. În inventarul lor ceramica modelată la roata rapidă este preponderentă. Pasta conține nisip cu bobul mic, paiete de mică, aspectul suprafeței este relativ fin. Culoarea variază în nuanțe de brun și cărămiziu. Sunt reprezentate oalele de mărime medie și mijlocie, ornamentate cu precădere în jumătatea superioară (striuri orizontale drepte, benzi vălurite, uneori intercalate). Se asociază cu ceramică modelată la roata înceată și lucrată cu mâna, cea din urmă în cantitate foarte mică. În legătură cu locuirea din această perioadă au fost găsiți până acum trei piteni "carolingieni", unul dintre ei deja publicat (pl. IX/5). Au fost prezentate prin desen și alte piese de fier, fără a se preciza contextul descoperirii ori alte detalii, dintre care am selectat o psalie simplă, cu capetele ușor lățite (pl. IX/4), un vârf de săgeată cu lama în formă de frunză și tub de înmănușare (pl. IX/6), un vârf de lance cu lama prost păstrată (probabil secțiune rombică), la bază cu două orificii și tub de înmănușare (pl. IX/7). Pentru informațiile suplimentare și posibilitatea de a reprezenta două fragmente din vase lucrate la roata rapidă, datorez mulțumiri colegului C. Cosma.

• *Horedt 1955*, p.661-662, pl. IV, *Rusu, Cosma 1995*, *Cosma 1996*, *Cosma 1997*, *Cosma 1998*, *Rusu 1997*, pl. XVII/4-14.

30. **Ieșelnița*, com. Ieșelnița, jud. Mehedinți

Așezare din care au fost identificate cinci bordeie. Ceramică exclusiv lucrată la roata rapidă (?), din pastă de bună calitate, preponderent de culoare cărămizie. Sunt reprezentate oalele fără toartă, ornamentate cu linii drepte sau vălurite. S-a propus datarea în sec. IX.

• *Mărghitan 1985*, p.72-73.

31. **Insula Decebal*, jud. Caraș-Severin

Săpături în urma cărora au fost dezvelite patru locuințe de suprafață și trei adâncite în pământ. Majoritatea fragmentelor ceramice au fost lucrate la roata rapidă (?), din lut amestecat cu nisip și pietricele, restul

cu mână. Oalele modelate la roată sunt ornamentate cu linii drepte și vălurite. Datarea vizează sec. VI-VII, probabil și prima jumătate a sec. VIII.

• *Mărghitan 1985*, p.77-78.

32. *Izvoare - "La pod la Hărmănești", com. Bahnea, jud. Neamț

Nouă dintre locuințele cercetate aici au fost datate în a doua jumătate a sec. VI - sec. VII, iar alte 23 au fost plasate în sec. VIII-IX. Referitor la cele din urmă, în majoritatea cazurilor este menționată, alături de vase lucrate cu mâna ori la roata înceată, apariția ceramicii modelată la roata rapidă, într-o cantitate restrânsă. Ar fi vorba despre o subcategorie caracterizată prin pasta ce conține nisip sau microprundiș, ornamentată cu striuri orizontale drepte sau vălurite și o altă subcategorie, căreia îi este specifică o pastă fină, de culoare cenușie-negricioasă, uneori cu ornament lustruit. Referitor la materialul din urmă, frecvent întâlnit în mediul culturii Dridu, știm că aceste vase erau modelate la roata înceată, acționată cu mâna. Pe de o parte, autorul nu operează distincțiile de ordin tehnologic, necesare, între marfa lucrată la roata înceată și cea modelată la roata rapidă, pe de altă, nici desenele nu indică existența celor din urmă (canelurile/coastele de pe suprafața interioară).

• *Mitrea 1998* (pentru comentariul sintetic al ceramicii lucrată la roata rapidă, p.81).

33. Jabăr - "Cotun", com. Boldur, jud. Timiș.

Așezare pe terasa inferioară a râului Timiș, o parte dintre locuințele cercetate aici au fost datate în sec. VII-IX sau sec. VI-VIII. Ceramica modelată la roata rapidă este asociată celei lucrată la roata înceată sau cu mâna. Vasele lucrate la roata rapidă sunt oale fără toarte, cu buza țesită oblic sau rotunjită. Pasta este nisipoasă, cu aspect zgrunțuros. Fundurile sunt drepte, pe partea inferioară fiind vizibil un "umbo". Culoarea dominantă este cea cărămizie sau brun-cenușie. Ornamente: striuri și caneluri orizontale, uneori fascicule de linii drepte sau vălurite, sporadic apar și împunsături cu pieptenele, pe gâtul sau umerii vaselor.

• *Moroș-Pop 1993 a, Moroș-Pop 1993 b*.

34. Lazuri 1 (punctul "Lubi tag"), com. Lazuri, jud. Satu Mare

Așezare situată în zona de câmpie ce caracterizează cursul inferior al râului Someș. În urma cercetărilor reluate din anul 1993, au fost identificate și vestigii aparținând unei așezări databile în sec. IX-X. În afara câtorva gropi menajere, a fost săpat (în suprafața nr. 14) un singur complex adâncit în pământ (nr. 15), poate o pivniță, oricum o construcție în care, foarte probabil, nu se locuia. O mare cantitate de ceramică a apărut în suprafața nr. 10, imediat sub stratul de pământ arat și deasupra unei locuințe din sec. VI-VII, fără a fi fost posibilă delimitarea vreunui complex (pl. I/5, 11, 12, pl. II/6-16, pl. III/1, 5). Presupun că această "depunere" s-a format prin bulversarea părții superioare a umpluturii unor gropi existente aici.

Cu precădere în partea superioară a umpluturii, în complexul 15 au fost găsite 385 fragmente ceramice, dintre care: 118 (30,65%) lucrate cu mâna, 138 (35,85%) din vase modelate la roata înceată și 129 (33,50%) provenite din vase de foarte bună calitate, modelate la roata rapidă (pl. I/1-3, 6, 8, 10, pl. II/2-5, pl. III/2-4, 6, 7). Comparția cioburilor face posibilă estimarea unui număr de aproximativ 31 vase (inclusiv tăvițe și țesturi), din punctul de vedere al tehnicii de modelare separabile astfel: 11 (35,48%) lucrate cu mâna, nouă (29,03%) lucrate la roata înceată și 11 (35,48%) modelate la roata rapidă. Excluzând tăvițele și țesturile, rezultă un număr total de 24 oale, cu următoarea proporție pentru diferitele categorii: patru lucrate cu mâna (16,66%), nouă lucrate la roata înceată (37,50%) și 11 (45,83%) modelate la roata rapidă. În cazul ceramicii confecționate la roata rapidă, cca. 73% din oale au fost lucrate din lut amestecat cu nisip și cca. 27% din lut ce conține microprundiș (nisip insuficient cernut). Aproape în totalitate, aceste vase au spre suprafață culoarea cărămizie ori nuanțe de cărămiziu, iar în secțiune există un miez negru sau cenușiu, ceea ce ar însemna că într-o primă etapă arderea s-a produs într-un mediu reducător, urmată apoi de ardere/coacere în atmosferă oxidantă. În urma arderii pasta a devenit foarte compactă, rezistentă. În majoritatea cazurilor s-au păstrat resturile unui strat fin de "angobă", sub care este vizibil nisipul din pastă, acesta conferind aspectul semifin, aspru, al suprafeței. În general, pereții oalelor sunt mai subțiri în jumătatea superioară (grosime între 0,3 - 0,5 cm), îngroșându-se spre fund. Există însă și cazuri când grosimea pereților este relativ constantă pe întreaga înălțime a vasului. Pe partea inferioară, frecvent și pe cea exterioară, sunt vizibile caneluri/coaste accentuate, datorate turației rapide a roții, iar pe suprafața fundului apar linii concentrice circular-spiralice ori "trepte" apărute în timpul desprinderii de pe discul roții. Pe partea inferioară, în porțiunea centrală a fundurilor apar "umbo-uri" sau adâncituri ușoare. Nu întotdeauna modelarea s-a făcut cu suficientă atenție, de aceea este sesizabilă în aceste cazuri ușoara asimetrie verticală a vasului.

În ce privește decorul, par să nu fie caracteristice fasciculele de linii drepte sau vălurite, trasate cu pieptenele (ca în cazul ceramicii modelată la roata înceată), deși acestea nu lipsesc. Mai degrabă, se pare, meșterii au scontat pe efectul decorativ al canelurilor provocate de roata rapidă, uneori acestea oferind aspectul unor trepte succesive.

În gropile menajere au fost găsite foarte puține fragmente modelate la roata rapidă (pl. I/4,7,9). Este importantă apariția (groapa nr. 72) unui cercel de bronz cu terminație spiralică/de forma unui con cu vârful în jos (pl. II/17).

35. Lazuri 2 (punctul "Râtul lui Bela/Nagy Bela rét"), com. Lazuri, jud. Satu Mare.

Așezare aflată în vecinătatea estică a celei din punctul *Lubi tag*. În S. III/1979 a fost cercetat un "bordei" prevăzut cu o vatră circulară. Este semnalată din inventar o cantitate mare de ceramică, rămasă încă inedită, fiind publicate din inventarul acestui complex doar două piese de metal (un brăzdar de plug și un cercel cu pandantiv stelat, din bronz). În depozitul Muzeului din Satu Mare, cel puțin până acum, n-a fost posibil să regăsim ceramica din locuință. Din S. IV/1980, cu precizarea adâncimii (-20/90 cm, ceea ce înseamnă că avem de-a face cu o locuință sau groapă) și "de lângă pietre" (cuptor!) provin câteva fragmente ceramice, care, foarte probabil, reprezintă același orizont cultural și cronologic cu locuința menționată (pl. V/8,13).

Dintr-un total de 15 fragmente ceramice tipice, patru sunt modelate la roata înceată și 11 la roata rapidă. Pasta a fost degresată cu nisip, devenind foarte compactă în urma arderii, aceasta uniformă (în nuanțe de cenușiu sau cărămiziu). Fragmentelor de margini le sunt caracteristice buzele trapezoidale în secțiune, tăiate drept și accentuat răsfrânte spre exterior. Pe fragmentele lucrate la roata rapidă nu apare nici un ornament. Cercetări Gh. Lazin (Muzeul Județean Satu Mare).

• *Stanciu 1996*, p.74, 77, pl. VII.

36. Lăpușel - "Ciurgău", com. Recea, jud. Maramureș.

Așezare din centrul Depresiunii Baia Mare, pe cursul inferior al râului Lăpuș, foarte aproape de vărsarea acestuia în Someș. Au fost cercetate mai multe locuințe și gropi, datate în sec. VIII, mai probabil în prima sa jumătate. A fost găsit un singur fragment dintr-un vas lucrat la roata rapidă, identic prin linia profilului și ornament mărfa modelată la roata înceată (pl. IX/3).

• *Stanciu 1994*.

37. *Mărăcinele - "La mal", com. Perișor, jud. Dolj

Situație interesantă, materialul ceramic provine dintr-un cuptor pentru ars ceramică (perfecționat, cu grătar). Ceramica lucrată la roata rapidă, din pastă roșie, zgrunțuroasă, era asociată în interiorul acestuia cu marfă lucrată la roata înceată, din pastă zgrunțuroasă sau fină. Apariția olanelor și tuburilor de conductă pune sub semnul întrebării datarea timpurie a acestui complex, adică anterioară secolelor XI-XII.

• *Toropu 1976*, nr. 86, p.213, pl. 12/1-11, pl. 20.

38. Nușfalău - "Tigoiul lui Benedek/Râtul mare", com. Nușfalău, jud. Sălaj

Așezare situată în lunca inundabilă de pe cursul superior al Barcăului, pe o suprafață de aproximativ 200X200 m, înconjurată din trei părți de un meandru al râului. Al. V. Matei (Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău) a observat urmele a patru locuințe, parțial adâncite în sol, în malurile noului canal artificial al râului (săpat în 1973), într-un caz fiind vizibilă și o "vatră-pietrar" (poate un cuptor de piatră, distrus). În 1978 au fost săpate o secțiune și o casetă, perpendiculare pe malul sudic al râului. Cercetarea nu a fost finalizată, deoarece la -90 cm a intervenit apa de infiltrație. Totuși, în colțul sudic al casetei, la -80 cm, a fost identificată o vatră și pietre, cu diametrul de 95/105 cm. Au fost recoltate fragmente ceramice, oase de animale, o cute. Nu îmi este clar dacă mai multe cărămizi grosier modelate și prost arse, cu pleavă în compoziție, provin din acest punct. Distanța față de necropola tumulară slavă (din hotarul sud-vestic al localității) este de 5-6 km. Materialul recoltat se păstrează la Muzeul din Zalău (cel prezentat selectiv acum se află la nr. inv. 82-85, 88, 89/1978). Pentru posibilitatea de a-l fi văzut și parțial prezentat, dar și pentru informațiile suplimentare, mulțumesc d-lui Al. V. Matei.

Am înregistrat un număr total de 27 fragmente ceramice, din care cinci (18,52%) lucrate cu mâna, 14 (51,85%) din vase modelate la roata înceată (pl. V/9-12) și opt (29,63%) aparținând unor vase lucrate la roata rapidă (pl. V/1-7). Cele din urmă au pasta bine arsă, compactă, degresată cu micașist bine sfărâmat, culoarea variază în nuanțe de cărămiziu și brun (uneori apare un miez negru-cenușiu). Decorul constă în fascicule de linii horizontale drepte, trasate succesiv, uneori în alternanță cu fascicule de linii vălurite. Au fost găsite și fragmente din marginea unui platou rectangular, de dimensiuni mai mari și cu pereții groși.

• Mențiune: *Matei 1979*, nr. 6/c, p.481-482.

39. Ocița - "La Ștefăluț", com. Teaca, jud. Bistrița-Năsăud

În perimetrul unei așezări din sec. VI d.Chr. au fost cercetate și două locuințe, adâncite în sol, cu vatră mărginită de pietre, poate chiar cuptor, datate în sec. VIII sau sec. VII-VIII. Ceramica modelată la roata rapidă este bine reprezentată, asociată fiind cu vase lucrate cu mâna (oale și țesturi). În cazul primei categorii lutul a fost amestecat cu nisip și a fost arsă la brun-roșcat și cărămiziu. Este ornamentată cu fascicule de linii horizontale drepte sau vălurite, trasate cu pieptenele. În cazul unui exemplar, apar în partea superioară caneluri succesive.

• *Çaiu 1994*, p.49, 52-53, pl. 12.

40. *Oradea, municipiu, jud. Bihor

Fragmente ceramice lucrate la roata rapidă, databile în sec. X, menționate de N. Chidioșan. Material găsit la Oradea - *Salca* (în colecția T. Roșu) menționează Maria Comșa.

• *Chidioșan 1969*, p.515, *Comșa 1978*, n. 220, p.151.

41. *Orșova, oraș, jud. Mehedinți

Material provenit din zona fortificației romane târzii - nivelul medieval timpuriu (zona turnurilor de nord-est și sud-est). Larg datată între secolele VIII-X, este prezentată ceramica "lucrată la roata rapidă sau înceată", fără a se distinge între cele două categorii. Sunt oale fără toartă, din pastă ce conține nisip sau pietricele, de culoare brună sau cenușie. Decor: linii sau benzi orizontale drepte ori vălurite. Unele dintre fragmentele prezentate s-ar putea să fie mai târzii.

• *Cosma 1992*.

42. *Pața, com. Șag, jud. Timiș

În campania 1983 au fost cercetate patru bordeie, databile în sec. VIII-IX. Fragmentele ceramice recoltate au aparținut unor oale fără toartă, modelate la roata înceată și roata rapidă (?).

• *Mărghitan 1985*, p.99-100 (informație M. Rusu).

43. *Ploiești - "Bereasca", municipiu, jud. Prahova

Ceramică de tipul celei de la Bucov.

• *Comșa 1960*, p.413 (informație P. Diaconu).

44. Popeni - "Pe pogor", com. Mirșid, jud. Sălaj

Așezare situată pe un culoar de legătură (*Valea Săratei*) între valea râului Someș și cursul superior al Văii Zalăului. Au fost cercetate câteva locuințe și gropi. Un vârf de săgeată (fier) cu trei aripioare (pl. IV/7) asigură datarea locuirii în epoca avară târzie, propunându-se a doua jumătate a sec. VIII - prima jumătate a sec. IX. În majoritate ceramica este lucrată la roata înceată (cca. 86% din ansamblul materialului), categoriei modelată la roata rapidă revenindu-i doar câteva funduri, de culoare precumpănitor cărămizie (cca. 7%), iar restul fragmentelor (7%) fac parte din vase lucrate cu mâna.

• *Matei 1979*, nr. 8, p.483-484, *Stanciu, Matei 1994*.

45. Remetea Mare - "Țomila lui Pituț", com. Remetea Mare, jud. Timiș

Așezare (locuințe parțial adâncite în sol, inclusiv un atelier metalurgic). În complexe se asociază ceramica modelată la roata rapidă (proporție de cca. 20%), roata înceată (majoritară) sau cu mâna (aceasta în cantitate foarte redusă). Prima categorie este reprezentată prin oale fără toarte, de dimensiuni mijlocii (20-30 cm înălțime), lucrate din pastă cu mult nisip, de culoare cărămiziu-roșietică sau cărămizie. Sunt remarcate, pe partea exterioară a vaselor, caneluri late de aproximativ 1 cm. Decorul este prezent în partea superioară a vaselor: benzi orizontale, vălurite sau drepte, linii orizontale. Datare în sec. VIII-IX.

• *Bejan 1986*, *Bejan 1995*, p.70-76.

46. *Rudna, com. Țiulvâz, jud. Timiș

Oală fără toarte, din pasta probabil degresată cu nisip fin, de culoare cărămiziu-roșcată, neornamentată, păstrată la Muzeul Banatului din Timișoara. Urme accentuate de ardere secundară. S-a propus datarea în sec. VII (?).

• *Bejan 1983*, nr. 5, p.352, fig. 1/16, fig. 2/9, *Bejan 1995*, 83, pl. VIB/16.

47. Sacoșu Mare - "Burău", com. Darova, jud. Timiș

Așezare medievală timpurie, parțial cercetată, în punctul *Burău*. În inventarul ceramic al complexelor sunt reprezentate categoriile modelate la roata rapidă ori înceată și cu mâna (în cadrul celei din urmă inclusiv tăvițe). Primei categorii îi aparțin oale de dimensiuni mici, și mijlocii, pe a căror parte interioară apar caneluri largi, orizontale, iar pe partea interioară a fundurilor este sesizabil un "umbo". Pasta a fost amestecată cu nisip, cazuri în care aspectul este ceva mai fin, alteleori conține nisip grosier sau chiar pietricele mărunte, aspectul devenind mai grosier. Domină culorile brun-cenușie și cărămizie. Ornamentul: striuri fine orizontale, caneluri puțin adânci, linie în val, simplă, fascicule de linii drepte sau vălurite, câte două-trei caneluri grupate pe umărul vasului, ori acoperindu-l în întregime. În ce privește datarea, s-au propus secolele VII-VIII.

• *Moroz-Pop 1979*.

48. *Săcueni, com. Săcueni, jud. Bihor

Fragmente ceramice din vase modelate la roata rapidă, menționate de N. Chidioșan, păstrate la Muzeul din Oradea.

• *Chidioșan 1969*, p.615.

49. *Sălacea - "Dealul Vida", com. Sălacea, jud. Bihor

În diferite puncte din acest loc ar fi apărut numeroase fragmente de vase lucrate la roata rapidă, din pastă cenușiu-închisă, decorate cu linii vălurite și fascicule de linii drepte sau vălurite. Ar fi databile în sec. X. N. Chidioșan menționează ceramică similară, găsită în șase peșteri de pe valea Crișului Repede.

- *Chidioșan 1969*, p.614-615.

50. *Sânnicolau Român - "Bereac", com. Cefa, jud. Bihor.

În locuințele de aici, datate în sec. VIII-X ar fi fost găsită exclusiv ceramică modelată la roata rapidă, din pastă degresată cu nisip și ornamentată cu striuri și benzi de linii orizontale drepte sau vălurite.

- *Dumitrașcu, Crișan 1990*, p.102-104.

51. Slon - "La Ciugă", com. Cerașu, jud. Prahova

Complex de fortificații medievale timpurii. În legătură cu cea marcată cu nr. I.A (construită din cărămizi) și datată în a doua jumătate a sec. IX, este amintit și un fragment dintr-un vas lucrat la roata rapidă, asemănător categoriei ceramice caracteristice la Bucov-*Tioca* fazei a III-a (spre mijlocul sec. IX). Ceramică asemănătoare celei de la Bucov a fost găsită la Slon și în urma unor cercetări de suprafață întreprinse de Maria și E. Comșa. În gropile unor locuințe sezoniere cercetate în anul 1980 a fost descoperită ceramică lucrată la roata înceată și rapidă, ornamentată cu linii orizontale și în val, databilă în sec. IX-X.

- *Comșa 1960*, p.413, n. 77, p.413; *Comșa 1978 a*, p.304, 306; *Comșa 1983*, p.437.

51a. *Șendreni - "Casa lui Secan", com. Șendreni, jud. Galați

Trei locuințe parțial adâncite în sol. Fiecare dintre ele avea instalație pentru foc de alt tip: cuptor de piatră, vatră delimitată de pietre, cuptor de lut suprapus de un platou. Ceramica (modelată la roata înceată, după precizarea autorului cercetărilor) a fost confecționată din lut amestecat cu nisip sau pietriș, alte vase aparținând categoriei fine (culoare cenușie sau gălbuie), acestea ornamentate cu motive lustruite sau linii incizate. În complexul B₂ a fost găsită o monedă de la Roman III Arghyros. Datarea operată vizează sec. X-XI. Maria Comșa, care a verificat materialul, susține că a identificat un fund de vas lucrat la roata rapidă, "de tip Bucov".

- *Teodor 1967, Comșa 1968*, n. 71, p.374.

52. *Șimonești - "Sub stejari/Cserésalja", com. Șimonești, jud. Harghita

Așezare medievală timpurie, suprapunând locuri din epoca bronzului și romană. Au fost cercetate mai multe locuințe adâncite în sol, cu cuptor de piatră. În inventarul acestora este constant menționată ceramică lucrată la roata înceată și cu mâna (uneori aceasta este ornamentată). În locuința 11, alături de cioburile lucrate cu mâna și la roata înceată, sunt menționate câteva vase întregibile, modelate la roata rapidă. În fotografie sunt prezentate două, unul fiind ornamentat cu linii orizontale late, dispuse succesiv, iar la baza marginii probabil cu o linie vălurită. Datarea operată de autorul cercetărilor vizează sec. VII-VIII, însă cantitatea mare de ceramică lucrată la roata înceată și forma evoluată a vaselor lucrate cu mâna ar putea indica mai curând sec. VIII, eventual a doua jumătate a sec. VII - prima jumătate a sec. VIII.

- *Székely 1988*, p.175, fig. 16/1, 2.

53. *Timișoara, municipiu, jud. Timiș

Oală neornamentată, culoare cărămiziu-roșcată, cu urme puternice de ardere secundară. S-a propus datarea în sec. VII, însă nu este exclus să fie mai târzie.

- *Bejan 1983*, nr. 9, p.353, fig. 1/2, fig. 2/14; *Bejan 1995*, p.83, pl. VIB/2.

54. Țaga - "Hrube", com. Țaga, jud. Cluj

Au fost cercetate 14 locuințe parțial adâncite în sol, datate în sec. VII-VIII. Se consideră că întreaga ceramică din inventar a fost modelată la roata rapidă. Prin bunăvoința autorului săpăturii de aici, D. Protase, am examinat o parte a materialului păstrat în depozitul Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca. În realitate, marea majoritate a fragmentelor ceramice aparțin unor oale fără toartă, modelate la roata înceată. Totuși, există fragmente sigur lucrate la o roată cu turație rapidă, așa cum dovedesc canelurile profunde de pe partea interioară. Sunt de culoare cărămizie sau brună și confecționate din pastă degresată cu mult nisip, de unde și aspectul relativ zgrunțuros. Ornamentul caracteristic pare să fie reprezentat de fasciculele de linii orizontale drepte sau în val. O constatare provizorie poate fi aceea că marginile și buzele oalelor de aici sunt mai simple decât cele ale vaselor de la Lazuri. Din locuința nr. 13 provine un cercel de argint (turnat într-un tipar monovalv), foarte asemănător celor cu pandantivul "în formă de ciorchine", datat de autorul cercetării în sec. VIII (pl. VII/11). Încă mai demult, Eugenia Zaharia pusese sub semnul îndoieli faptul că întreaga ceramică medievală timpurie de la Țaga a fost lucrată la roata rapidă.

- *Protase 1987-1988*, p.443-450.

Bibliografie

Abrevieri:

- Awaren* 1992 - *Awarenforschungen* (Herausgeber F. Daim), Band 1 und 2, *Archaeologia Austriaca Monographien*, 1 2 *Studien zur Archäologie der Awaren*, 4, Wien, 1992.
- Cemeteries* 1975 - É. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabo, Gy. Török, *Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary*, Edited by I. Kovrig, 1, Budapest, 1975.
- Dictionnaire* 1963 - *Dictionnaire archéologique des techniques*, Paris, 1963.
- Keramik* 1990 - *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten* (herausgegeben von Cs. Bálint), *VAH*, III, Budapest, 1990.
- Keramik* 1994 - *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert* (Herausgegeben von C. Stana), Kolloquium Mikulčice, 25.-27. Mai 1993/ITM, I, Brno, 1994.
- Keramik* 1995 - *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung* (herausgeben von L. Poláček), Kolloquium Mikulčice, 24.-26. Mai 1994/ITM, II, Brno, 1995.
- Situri* 1996 - *Situri arheologice cercetate în perioada 1983 - 1992*, Muzeul Brăilei, Brăila, 1996.
- Slavijanite* 1973 - *Slavijanite i sredizemnomorskiat sviat VI-XI vekh/Les slaves et le monde méditerranéen (VI-XI siècles)*, *Symposium International d'Archéologie Slave*, Sofia 23-29 avril 1970, Sofia, 1973.
- *
- Ajbabin* 1973 - A. I. Ajbabin, *K voprosu o proischozhenii serežek Pastyrskogo tipa*, în *SA*, 3, 1973, 62-72.
- Anghel, Ciugudean* 1987 - Gh. Anghel, H. Ciugudean, *Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba)*, în *Apulum*, 24, 1987, 180-196.
- Bálint* 1991 - Cs. Bálint, *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*, *VAH*, Budapest, 1991.
- Baltag* 1982 - Gh. Baltag, *Locuințe, ateliere și instalații de foc din secolele IV-VIII în așezarea de la Sighișoara-Dealul viilor*, în *RMM-MIA*, 13, nr.2, 1982, 44-50.
- Baltag* 1994 - Gh. Baltag, *Așezarea de la Albești-Sighișoara. Elemente inedite în cultura materială din sec. IX-X*, în *Revista Bistriței*, 8, 1994, 75-78 și planșele.
- Baltag* 1996 - Gh. Baltag, *Sighișoara, jud. Mureș. I. Albești*, în *Cronica cercetărilor arheologice, campania 1995. A XXX-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Brăila, 2-5 mai 1996*, Brăila, 1996, nr. 136, 110-112.
- Barnea* 1967 - I. Barnea, *Ceramica folosită de locuitorii așezării. Ceramica de import*, în Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia. I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Çarvăn*, Biblioteca de arheologie, XIII, București, 1967, 229-276.
- Barnea* 1971 - I. Barnea, *Cultura pe teritoriul Dobrogei între anii 681-971*, în I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei (III). Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, 31-69.
- Bârză* 1973 - Ligia Bârză, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV-V (cimitirul 1 de la Bratei)*, Biblioteca de arheologie, XXI, București, 1973.
- Bejan* 1983 - A. Bejan, *Contribuții arheologice la istoria Banatului în secolele VII-IX e.n.*, în *SCIVA*, 34, nr.4, 1983, 349-362.

- Bejan 1986 - A. Bejan, *Contribuții la cunoașterea culturii materiale din sud-vestul României în sec. VIII-IX. Așezarea de la Remetea Mare- "Comila lui Pituș"*, în *Tibiscum*, 6, 1986, 259-269.
- Bejan 1995 - A. Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*, Editura de Vest, Timișoara, 1995.
- Bejan, Rogozea 1982 - A. Bejan, P. Rogozea, *Descoperiri arheologice mai vechi și mai recente prefeudale și feudal-timpurii din Banat*, în *StComCaransebeș*, 4, 1982, 213-225.
- Belošević 1962 - J. Belošević, *Slavenska keramika iz ranosrednjovekovne nekropole "Materiza" kraj Nina*, în *Diadora*, Zadar, 2, 1960-1961 (1962), 237-249.
- Bialeková 1963 - D. Bialeková, *Vyskum slovanského hradiska v Pobedime v rokoch 1959-1962*, în *ArchRoz*, 15, nr.3, 1963, 349-372.
- Bialeková 1967 - D. Bialeková, *Zltá keramika z pohrebísk obdobia avarskej rše v Karpatskej kotline*, în *SlovArch*, 15, 1967, 5-76.
- Bialeková 1968 - D. Bialeková, *Zur Frage der grauen Keramik aus Gräberfeldern der Awarenzeit im Karpatenbecken*, în *SlovArch*, 16, nr.1, 1968, 205-227.
- Bialeková 1977 - D. Bialeková, *Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung)*, în *SlovArch*, 25, nr.1, 1977, 103-160.
- Bichir 1984 - Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Biblioteca de arheologie, XLIII, București, 1984.
- Bóna 1990 - I. Bóna, *Völkerwanderung und Frühmittelalter (271-895)*, în *Kurze Geschichte Siebenbürgens* (herausgegeben von Béla Köpeczi), Budapest, 1990, 62-106.
- Böttger 1967 - B. Böttger, *Die Keramikfunde aus dem Kastell Jatrus und ihre entwicklungsgeschichtlicher Zusammenhang mit der spätantiken Keramik der Balkanländer*, în *Klio*, 48, 1967, 251-314 (și pl. X-XVIII).
- Brachmann 1994 - H. Brachmann, *Zur Entwicklung der slawischen Keramik im Elbe-Saale-Gebiet*, în *Keramik 1994*, 93-110.
- Budinský-Krička 1950 - V. Budinský-Krička, *Staroslovanský mohylník v Kráľovskom Chlmci na východnom Slovensku*, în *ArchRoz*, 2, nr.1-2, 1950, 70-74.
- Budinský-Krička 1959 - V. Budinský-Krička, *Slovanské mohyly v Skalici*, Bratislava, 1959.
- Budinský-Krička 1980 - V. Budinský-Krička, *Kráľovský Chlmec. Záchranný výskum na slovanskom mohylníku*, Materialia Archaeologica Slovaca, Nitra, 1980.
- Budinský-Krička 1990 - V. Budinský-Krička, *Novýie materialy dľa izučenia drevneslavjanskej keramiki na poselenie vostočnej Slovakji*, în *SlovArch*, 38, 1, 1990, 89-146.
- Canache, Curta 1994 - A. Canache, Fl. Curta, *Depozite de unelte și arme medievale timpurii de pe teritoriul României*, în *Mousaios*, 4/1, 1994, 179-221.
- Cech 1994 - B. Cech, *Die slawische Keramik des 8.-11. Jhs in Niederösterreich*, în *Keramik 1994*, 53-61.
- Chapot 1919 - V. Chapot, *Tornatura, tornus*, în *Dictionnaire des antiquités grecues et romaines* (sous la direction de Ch. Daremberg et Edm. Saglio), V.1, Paris, 1919, 372-375.
- Chidioșan 1969 - N. Chidioșan, *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea*, în *SCIIV*, 20, 4, 1969, 611-615.
- Chișvasi-Comșa 1959a - M. Chișvasi-Comșa, *Săpăturile de la Bucov (r. și reg. Ploiești)*, în *Materiale*, 5, 1959, 495-500.
- Chișvasi-Comșa 1959b - M. Chișvasi-Comșa, *Săpăturile de la Bucov*, în *Materiale*, 6, 1959, 567-578.

- Čilinská 1966 - Z. Čilinská, *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, Archaeologia Slovaca, VII, Bratislava, 1966.
- Čilinská 1975 - Z. Čilinská, *Frauenschmuck aus dem 7.-8. Jahrhundert im Karpatenbecken*, în *SlovArch*, 23, 1, 1975, 63-96.
- Ciugudean 1996 - H. Ciugudean (redactor), *Anul 1000 la Alba Iulia - între istorie și arheologie* (catalog de expoziție), Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, Alba Iulia, 1996.
- Comșa 1959 - Maria Comșa, *Contribuții la cunoașterea culturii străromâne în lumina săpăturilor de la Bucov (r. și reg. Ploiești)*, în *SCIV*, 10, nr.1, 1959, 81-96
- Comșa 1960 - Maria Comșa, *Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen*, în *Dacia*, N.S., 1960, 395-422.
- Comșa 1960a - Maria Comșa, *Slavii*, în *Istoria României*, București, I, 1960, 728-754.
- Comșa 1961 - Maria Comșa, *Cu privire la semnificația mărcilor de olar din epoca feudală timpurie*, în *SCIV*, 12, 2, 1961, 291-305.
- Comșa 1963 - Maria Comșa, *La civilisation balkano-danubienne (IXe - Xe siècles) sur le territoire de la R. P. Roumaine (origine, évolution et appartenance ethnique)*, în *Dacia*, N.S., 7, 1963, 413-438.
- Comșa 1966 - Maria Comșa, *Frühawarenzeitliche Funde aus Valea lui Mihai*, în *Sbornik Narodniho Musea v Praze/Acta Musei Nationalis Pragae*, 20, nr.1-2, 1966, 173-174.
- Comșa 1967 - Maria Comșa, *Ceramica folosită de locuitorii așezării feudale timpurii. Ceramica locală*, în *Ch. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, Dinogetia. I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța-Țarvăn*, Biblioteca de arheologie, XIII, București, 1967, 134-229.
- Comșa 1968 - Maria Comșa, *Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane, et ensuite protoroumaine, aux VIe-Xe siècles sur le territoire de la Roumanie*, în *Dacia*, N.S., 12, 1968, 355-380.
- Comșa 1970 - Maria Comșa, *L'origine des marques de potier sur la céramique slave*, în *Berichte über den II. Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie. Berlin 24.-28. August 1970*, III, Berlin, 1973, 167-172.
- Comșa 1971 - Maria Comșa, *Quelques données concernant les rapports des territoires nord-danubiens avec Byzance aux VIe-VIIe siècles*, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 9, nr.3, 1971, 377-390.
- Comșa 1978 - Maria Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, Biblioteca de arheologie, XXXIII, București, 1978.
- Comșa 1978a - Maria Comșa, *Un knézat roumain des Xe-XIe siècles à Slon-Prahova (Étude préliminaire)*, în *Dacia*, N.S., 22, 1978, 303-317.
- Comșa 1983 - Maria Comșa, *Raport preliminar asupra săpăturilor executate la Slon (jud. Prahova)*, în *Materiale*, 15 (Brașov, 1981), 1983, 437-438.
- Ćorović-Ljubinković 1951 - M. Ćorović-Ljubinković, *Metalni nakit belobrdskog tipa, grozdolike minduše*, în *Starinar* (Beograd), 2, 1951, 21-56.
- Cosma 1992 - C. Cosma, *Ceramica prefeudală și feudală timpurie de la Orșova*, în *EphemNap*, II, 1992, 231-235.
- Cosma 1994 - C. Cosma, *Morminte din secolele IX-X p.Ch. descoperite la Zalău (jud. Sălaj)*, în *EphemNap*, 4, 1994, 323-329.
- Cosma 1996 - C. Cosma, *Iernut, punctul "Pe șes"*, în *Cronica cercetărilor arheologice, campania 1995. A XXX-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Brăila, 2-5 mai 1996*, Brăila, 1996, nr. 73, 64.
- Cosma 1996b - C. Cosma, *Considerații privind așezările rurale și tipurile de locuințe din Transilvania în secolele VIII-X*, în *EphemNap*, 6, 1996, 261-279.

- Cosma 1997 - C. Cosma, *Iernut-Sf. Gheorghe, punctul "Pe șes", jud. Mureș*, în *Cronica cercetărilor arheologice (campania 1996)*, A XXXI-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, București, 12-15 iunie 1997, București, 1997, nr. 50, 30-31.
- Cosma 1998 - C. Cosma, *Iernut-Sf. Gheorghe, "Punctul Pe șes", jud. Mureș*, în *Cronica cercetărilor arheologice (campania 1997)*, A XXXII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Călărași, 20-24 mai 1998, Călărași, 1998, nr. 39, 31-32.
- Daicoviciu 1967 - C. Daicoviciu, *Die Herkunft des rumänischen Volkes im Lichte der neuesten Forschungen und Ausgrabungen*, în *Südosteuropa-Studien*, 9, 1967, 3-21.
- Daicoviciu 1968 - C. Daicoviciu, *Originea poporului român după cele mai noi cercetări*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român* (Sub redacția D. Berciu), București, 1968, 38-91.
- Daim 1994 - F. Daim, *Zur nachgedrehten Keramik aus dem awarischen Gräberfeld von Mödling - An der Goldenen Stiege*, în *Keramik 1994*, 29-52.
- Dankanits, Ferenczi 1959 - A. Dankanits, I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice de la Ciurbrud (r. Aiud, reg. Cluj)*, în *Materiale*, 6, 1959, 605-615.
- Diaconu 1965 - Gh. Diaconu, *Țirgșor. Necropola din secolele III-IV e.n.*, Biblioteca de arheologie, VIII, București, 1965.
- Diaconu 1972 - P. Diaconu, *Problema originii ceramicii Dridu*, în P. Diaconu, D. Vâlceanu, *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, Biblioteca de arheologie, XVIII, București, 1972, 121-129.
- Diaconu 1979 - P. Diaconu, M. Comșa, *Cultura materială veche românească. Așezările din secolele VIII-IX de la Bucov-Ploiești, București, 1978* (recenzie), în *SCIVA*, 30, 3, 1979, 469-475.
- Diaconu 1994 - P. Diaconu, *Două așezări românești de la răscrucea dintre sec. XII și sec. XIII la Bucov (jud. Prahova)!*, în vol. *Recenzii și discuții arheologice*, I, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, XII, Călărași, 1994, 33-41.
- Dolinescu-Ferche 1992 - Suzana Dolinescu-Ferche, *Habitats des VIe et VIIe siècles de notre ère a Dulceanca IV*, în *Dacia*, N.S., 36, 1992, 125-177.
- Dončeva-Petkova 1990 - Lj. Dončeva-Petkova, *Die protobulgarische Keramik in Bulgarien*, în *Keramik 1990*, 77-99.
- Dostál 1965 - B. Dostál, *Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer*, în *Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské misie na Moravu*, Praha, 1965, 361-416.
- Dostál 1966 - B. Dostál, *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Morave*, Praha, 1966.
- Dostál 1994 - B. Dostál, *Die frühmittelalterliche Keramik aus Breclav-Pohansko*, în *Keramik 1994*, 219-232.
- Dumitrașcu 1978 - S. Dumitrașcu, *Ceramica românească descoperită în Crișana (sec. VIII-XI)*, în *Crișia*, 8, 1978, 51-111.
- Dumitrașcu 1980 - S. Dumitrașcu, *Observații privind originea și evoluția ceramicii negre-zgrunțuroase din Crișana*, în *Comunicări și referate. Al 13-lea Simpozion Internațional de Ceramică*, Sibiu-Păltiniș, 1980, 41-44.
- Dumitrașcu 1981 - S. Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice din anul 1979 de la Biharea, datând din secolele VI-IX*, în *Sargetia*, 15, 1981, 71-81.
- Dumitrașcu 1983 - S. Dumitrașcu, *Podoabe și piese de îmbrăcăminte din mileniul I e.n.*, în *Crișia*, 13, 1983, 51-111.
- Dumitrașcu 1994 - S. Dumitrașcu, *Biharea I. Săpăturile arheologice din anii 1973-1980*, Universitatea din Oradea, Seria Istorie, II, Oradea, 1994.
- Dumitrașcu, Crișan 1990 - S. Dumitrașcu, I. Crișan, *Descoperiri și cercetări arheologice din anul 1988 de la Sănnicolau Român, județul Bihor*, în *Crișia*, 20, 1990, 97-127.

- Dymaczewska 1979 - U. Dymaczewska, *Zur Keramikforschung aus spätrömischer Kaiser- und frühbyzantinischer Zeit im Norden Bulgariens*, în *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, Bratislava 7-14 septembre 1975, 1, Bratislava, 1979, 211-219.
- Erdélyi, Szimonova 1985 - I. Erdélyi, E. Szimonova, *Grabung in der Gemarkung von Vásárosnamény*, în *SlovArch*, 33, nr.2, 1985, 379-391.
- Erdélyi, Szimonova 1993 - I. Erdélyi, E. Szimonova, *Falu ásátás Panyola határában*, în *Az Alföld a 9. században* (Az 1992. november 30 - december 1-én elhangzott előadások írott változatai), Szeged, 1993, 125-136.
- Fiedler 1992 - U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, Teil 1-2, UPA, Band 11, Bonn, 1992.
- Flërov 1990 - V. S. Flërov, *Einige Arten der polierten Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur*, în *Keramik 1990*, 113-136.
- Florescu 1958 - R. Florescu, *Obiectele de ceramică. A. Ceramica feudală timpurie de la Capidava*, în Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, Biblioteca de arheologie, II, București, 1958, 153-210.
- Fusek 1995 - G. Fusek, *Formanalyse vollständiger Gefäße oder ein weiterer Versuch, frühmittelalterliche Keramikgefäße aus der Slowakei zu klassifizieren*, în *Keramik 1995*, 15-33.
- Gaiu 1979 - C. Gaiu, *Așezarea prefeudală de la Șopteriu (com. Urmeniş)*, în *Apulum*, 17, 1979, 265-271.
- Gaiu 1994 - C. Gaiu, *Săpăturile arheologice de la Ocnîța, com. Teaca, jud. Bistrița-Năsăud*, în *Revista Bistriței*, 8, 1994, 49-53, pl. I-XIV.
- Gaiu 1996 - C. Gaiu, *Stupini, jud. Bistrița-Năsăud*, în *Cronica cercetărilor arheologice, campania 1995. A XXX-a Sesiune națională de rapoarte arheologice*, Brăila, 2-5 mai 1996, Brăila, 1996, nr. 141, 115-115.
- Çaluška 1994 - L. Çaluška, *The Development of Slavonic Pottery in the Staré Město Region from the End of the 8th up the Middle of the 10th Centuries*, în *Keramik 1994*, 233-242.
- Çaluška 1995 - L. Çaluška, *Keramik des Marchtypus*, în *Keramik 1995*, 97-106.
- Çaram 1969 - É. Çaram, *A keso avarkori korongolt sárga kerámia*, în *ArchÉrt*, 96, 1969, 2, 207-241.
- Çaram 1975 - É. Çaram, *The Szebény I-III Cemetery*, în *Cemeteries 1975*, 49-120.
- Çaram 1987 - É. Çaram, *Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung*, în *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch, 17. Band, München/Berlin, 1987, 191-202.
- Giesler 1981 - J. Giesler, *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. - 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken*, în *PZ*, 56, 1, 1981, 3-167 (și pl.).
- Çlodariu, Costea, Ciupea 1980 - I. Çlodariu, Fl. Costea, I. Ciupea, *Comana de Jos. Așezările de epocă dacică și prefeudală*, Contribuții la istoria Țării Făgărașului, I, Muzeul Cetății Făgăraș, 1980.
- Çodea 1982 - I. Çodea, *Das Töpferrad. Vergleichende Anschauung /Roata olarului. Privire comparativă*, în *StComCaransebeș*, 4, 1982, 19-53.
- Çudea 1989 - N. Çudea, *Porolissum. Un complex arheologic la marginea de nord a Imperiului*, *ActaMP*, 13, 1989.
- Hampel 1880 - J. Hampel, *A n.-múzeum érem - és régiségosztályának gyarapodása a f. évi július-novemberi hónapokban*, în *ArchÉrt*, 14, 1880, 340-358.
- Heitel 1983 - R. Heitel, *Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al IX-lea în lumina izvoarelor arheologice*, în *SCIVA*, 34, 2, 1983, 93-115.

- Henning 1987 - J. Henning, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u.Z.*, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42, Berlin, 1987.
- Horedt 1955 - K. Horedt, *Şantierul arheologic Moreşti (r. Târgu Mureş, Regiunea Autonomă Maghiară)*, în *SCIV*, 6, nr.3-4, 1955, 643-685.
- Horedt 1958a - K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, Biblioteca istorică, VII, Bucureşti, 1958.
- Horedt 1958b - K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958.
- Horedt 1966 - K. Horedt, *Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăştie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u.Z.*, în *Dacia*, N.S., 10, 1966, 261-289.
- Horedt 1986 - K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Antiquitas, Reihe 3 (Serie 4), Band 28, Bonn, 1986.
- Hrubý 1955 - V. Hrubý, *Staré Město. Velkomoravské pohřebiště "Na Valách"*, Monumenta Archaeologica, III, Praha 1955.
- Iambor, Matei, Halasu 1981 - P. Iambor, Şt. Matei, A. Halasu, *Consideraţii privind raportul cronologic dintre aşezarea şi cimitirul de la Cluj-Mănăştur*, în *ActaMN*, 18, 1981, 129-150.
- Iambor, Matei 1983 - P. Iambor, Şt. Matei, *Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăştur*, în *ActaMN*, 20, 1983, 131-146.
- Klanica 1968 - Z. Klanica, *Zur Frage der Anfänge des Burgwalls "Valy" bei Mikulčice*, în *ArchRoz*, 20, nr.5, 1968, 626-644.
- Knez 1964 - T. Knez, *Trebnje - staroslovenska nekropola*, în *Arheo'aske pregled* (Beograd), 6, 1964, 124-125.
- Korošec 1954-1957 - J. Korošec, *Slavenske naušnice sa spiralno uvijenim konusom na jednom kraju*, în *Antidoron. Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku (Zbornik radova posvećenih M. Abramicu)*, Split, II (55-59/2), 1954-1957, 169-180.
- Kovrig 1963 - I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, *Archaeologia Hungarica*, series nova, 40, Budapest, 1963.
- Kovrig 1975 - I. Kovrig, *The Szob Cemetery*, în *Cemeteries 1975*, 157-208.
- Kumatowska 1970 - Z. Kumatowska, *Studien über die Organisation des Töpferhandwerks zu Beginn des frühen Mittelalters, in Berichte über den II. Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie (Berlin 24. - 28. August 1970)*, Berlin, 1970, 173-181.
- Lazin 1981-1982 - Gh. Lazin, *Două piese de metal din sec. VIII-IX descoperite în localitatea Lazuri, jud. Satu Mare*, în *StCom Satu Mare*, 5-6, 1981-1982, 137-142.
- Madgearu 1994 - Al. Madgearu, *Pinteni dataţi în secolele VIII-IX, descoperiţi în jumătatea de sud a Transilvaniei*, în *Mousaios*, IV/I, 1994, 153-163.
- Matei 1979 - Al.V. Matei, *Repertoriul de aşezări şi descoperiri aparţinând sec. IV-IX de pe teritoriul judeţului Sălaj*, în *ActaMP*, 3, 1979, 475-513.
- Mărghitan 1985 - L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei. III (secolele VII - XII e.n.)*, Timişoara, 1985.
- Měchurová 1984 - Z. Měchurová, *Součásti uzděni koně ve velkomoravském období*, în *ArchHist*, 9, 1984, 263-292.
- Mesterházy 1990 - K. Mesterházy, *Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10-11. századi magyar sírleletekben I*, în *FolArch*, 41, 1990, 87-115.
- Mesterházy, Horváth 1983 - K. Mesterházy, L. Horváth, *Településtörténeti kutatások Veresegyház határában*, în *ArchÉrt*, 110, nr.1, 1983, 112-124.
- Mitrea 1980 - I. Mitrea, *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpaţi şi Siret în secolele VI-IX*, în *Carpica*, 12, 1980, 55-142.

- Mitrea 1988 - B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, în *Dacia*, N.S., 32, 1988, 91-139.
- Mitrea 1998 - I. Mitrea, *Așezarea din secolele VI-IX de la Izvoare-Bahna. Realități arheologice și concluzii istorice*, Piatra Neamț, 1998.
- Moroz-Pop 1979 - M. Moroz-Pop, *Așezarea feudală timpurie de la Sacoșu Mare (com. Darova, jud. Timiș)*, în *Tibiscus*, 5, 1979, 149-158.
- Moroz-Pop 1993a - M. Moroz-Pop, *Așezarea prefeudală de la Jabăr-Cotun, jud. Timiș*, în *Materiale*, 17/2 (Ploiești 1983), București, 1993, 349-354.
- Moroz-Pop 1993b - M. Moroz-Pop, *Contribuții privind cercetarea civilizației materiale din Banat în epoca migrațiilor*, în *Tibiscus*, 8, 1993, 153-168.
- Müller 1992 - R. Müller, *Gräberfeld und Siedlungsreste aus der Karolingerzeit von Zalasabar-Dezsősziget*, în B. M. Szőke, K. Éri, R. Müller, L. Vándor, *Die Karolingerzeit im unteren Zalat. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I-II und Zalasabar-Dezsősziget*, în *Antaeus*, 21, Budapest, 1992, 271-336.
- Müller 1994 - R. Müller, *Keramikformen des 9.-10. Jahrhunderts in der Gegend Keszthely-Zalavár*, în *Keramik 1994*, 63-82.
- Németi 1967 - I. Németi, *Descoperiri funerare din sec. V e.n. lângă Carei*, în *ActaMN*, 4, 1967, 499-507.
- Németi 1969 - I. Németi, *Un mormânt din secolul V descoperit la [în] satul Ghenci, comuna Căuaș*, în *StComSatu Mare*, 1, 1969, 120-123.
- Németi 1986-1987 - I. Németi, *Descoperiri arheologice de pe teritoriul localității Moftinu Mic (jud. Satu Mare)*, în *StComSatu Mare*, 7-8, 1986-1987, 101-137.
- Németi 1988 - I. Németi, *Noi descoperiri arheologice din eneoliticul târziu din nord-vestul României*, în *ActaMP*, 12, 1988, 121-145.
- Németi 1992-1993 - I. Németi, *Repertoriul arheologic al localității Ghenci (com. Căuaș, jud. Satu Mare)*, în *StComSatu Mare*, 9-10, 1992-1993, 57-75.
- Németi 1997 - I. Németi, *Ghenci-“Lutărie”, jud. Satu Mare*, în *Cronica cercetărilor arheologice (campania 1996)*, A XXXI-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, București, 12-15 iunie 1997, nr. 38, 20.
- Nestor 1973 - I. Nestor, *Autochtones et Slaves en Roumanie*, în *Slavjanite 1973*, 29-33.
- Nicolescu, Petrescu 1974 - Corina Nicolescu, P. Petrescu, *Ceramica românească tradițională*, București, 1974.
- Olteanu 1983 - Șt. Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII-XI)*, București, 1983.
- Pahič 1969 - S. Pahič, *Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami*, în *Razprave/Dissertationes* (Ljubljana), 6, 1969, 217-297 (și planșele).
- Parchomenko 1990 - O. V. Parchomenko, *Die Keramik der Variante der Saltovo-Kultur am oberen Lauf des Flusses Don*, în *Keramik 1990*, p.291-312.
- Parczewski 1993 - M. Parczewski, *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*, Veröffentlichungen der österreichischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Band XVII, Wien, 1993.
- Pascu, Rusu și colab. 1968 - Șt. Pascu, M. Rusu și colab. *Cetatea Dăbâca*, în *ActaMN*, 5, 1968, 153-199.
- Pohl 1988 - W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n.Chr.*, München, 1988.
- Poláček 1994 - L. Poláček, *Zum Stand der Erkenntnis der frühmittelalterlichen Keramik aus dem 8. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts in Südwestmähren*, în *Keramik 1994*, 243-263.
- Popa 1970 - R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, Biblioteca istorică, XXV, București, 1970.
- Popa 1971 - R. Popa, *Noi cercetări de arheologie medievală în Maramureș. Șantierul Sarasău*, în *SCIV*, 22, 4, 1971, 601-626.

- Popa 1991 - R. Popa, *Observații și îndreptări la istoria României din jurul anului "o mie"*, în *SCIVA*, 42, 3-4, 1991, 153-188.
- Popa, Căpățână, Lukács 1987 - R. Popa, D. Căpățână, A. Lukács, *Cercetările arheologice de la Voivozi. Contribuții la istoria Bihorului în secolele XII-XIV*, în *Crisia*, 17, 1987, 61-105.
- Popa, Chidioșan 1986 - R. Popa, N. Chidioșan, *O reședință feudală din secolele XI-XII la Sînnicolau de Beiuș, pe Crișul Negru (jud. Bihor)*, în *Materiale*, 16 (Vaslui), 1986, 225-234.
- Popa, Harhoiu 1989 - R. Popa, R. Harhoiu, *Mărturii arheologice din Maramureș aparținând mileniului I e.n.*, în *SCIVA*, 40, 3, 1989, 249-272.
- Popescu 1967 - D. Popescu, *Săpăturile din Republica Socialistă România în anul 1966*, în *SCIV*, 18, 3, 1967, p.521-534.
- Postică 1994 - Gh. Postică, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu (Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca)*, Chișinău, 1994.
- Poulik 1963 - J. Poulik, *Dve velkomoravské rotundy v Mikulčicích*, Monumenta Archaeologica, XII, Praha, 1963.
- Princová-Justová 1994 - J. Princová-Justová, *Die burgwallzeitliche Keramik aus Libice nad Cidlinou*, în *Keramik 1994*, 193-205.
- Profantová 1992 - N. Profantová, *Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen*, în *Awaren 1992*, 605-778.
- Protase 1987-1988 - D. Protase, *Așezarea autohtonă din secolele IV-VI de la Tașa (jud. Cluj)*, în *AlIA*, 28, 1987-1988, 443-450.
- Rădulescu 1970 - A. Rădulescu, *Un document proto-roumain à Capidava*, în *Dacia*, N.S., 14, 1970, 311-323.
- Rustoiu 1996 - A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î.Chr. - sec. I d.Chr.). Tehnici, ateliere și produse de bronz*, Bibliotheca Thracologica, XV, București, 1996.
- Rusu 1962 - M. Rusu, *The Prefeudal Cemetery of Noșlac (VIth-VIIth Centuries)*, în *Dacia*, N.S., 6, 1962, 269-292.
- Rusu 1971 - M. Rusu, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romanică din Transilvania (sec. VI-X)*, în *Apulum*, 9, 1971, 713-730.
- Rusu 1973 - M. Rusu, *Notes sur les relations culturelles entre les Slaves et la population romanisque de Transylvanie (VIe - Xe siècles)*, în *Slavijanite 1973*, 189-201.
- Rusu 1997 - M. Rusu, *Continuitatea daco-romană în perioada 275-568, în Istoria României. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1997, 177-450.
- Rusu, Cosma 1995 - M. Rusu, C. Cosma, *Iernut-punctul "Pe șes", com. Sf. Gheorghe, jud. Mureș*, în *Cronica cercetărilor arheologice, campania 1994. A XXIX-a Sesiune națională de rapoarte arheologice*, Cluj-Napoca, 11-14 mai 1994, Cluj-Napoca, 1995, nr. 65/B, 45.
- Ruttikay 1976 - Al. Ruttikay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (III)*, în *SlovArch*, 24, nr.2, 1976, 245-395.
- Schmidt 1994 - V. Schmidt, *Forschungsstand zur slawischen Keramik im Mecklenburg-Vorpommern*, în *Keramik 1994*, 111-120.
- Selmeczi 1992 - L. Selmeczi, *A Négyszálási I. számú Jász temető*, BTM Muhely 4., Budapest, 1992.
- Simina 1995 - M. Simina, *Despre "cultura Ciugud"*, în *B.C.Ș.S.*, 1, Alba-Iulia, 1995, 109-119.
- Sós 1973 - A. Cs. Sós, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 22, München, 1973.
- Spinei 1982 - V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XII*, București, 1982.

- Staňa 1994 - Č. Staňa, *Die Entwicklung der Keramik vom 8. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts in Mittelmähren*, în *Keramik 1994*, 265-286.
- Staňa 1995 - Č. Staňa, *Die slawische Keramik zur Zeit der Entstehung slawischer Staaten*, în *Keramik 1995*, 79-84.
- Stanciu 1994 - I. Stanciu, *Așezarea prefeudală de la Lăpușel, jud. Maramureș (cercetările arheologice din anii 1992, 1993)*, în *EphemNap*, 4, 1994, 267-322.
- Stanciu 1996 - I. Stanciu, *Vestigii medievale timpurii din județul Satu Mare*, în *StComSatu Mare*, 13, 1996, 71-91.
- Stanciu, Matei 1994 - I. Stanciu, Al. V. Matei, *Sondajele din așezarea prefeudală de la Popeni-Cuceu, jud. Sălaj. Câteva observații cu privire la ceramica prefeudală din Transilvania*, în *ActaMP*, 18, 1994, 135-163.
- Székely 1988 - Z. Székely, *Așezări din sec. VI-VII în bazinul superior al Târnavei Mari*, în *SCIIVA*, 39, 2, 1988, 169-198.
- Székely 1992 - Z. Székely, *Așezări din secolele VI-XI p.Ch. în bazinul Oltului Superior*, în *SCIIVA*, 43, 3, 1992, 245-306.
- Szőke 1959 - B. Szőke, *A Bjelobrdi kultúráról*, în *ArchÉrt*, 86, nr.1, 1959, 32-47.
- Szőke 1962 - B. Szőke, *A honfoglaló és kora árpád-kori Magyarság régészeti emlékei, Régészeti tanulmányok*, I, Budapest, 1962.
- Szőke 1980 - B. M. Szőke, *Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Süd-Ost Ungarn*, în *ActaArchHung*, 32, 1980, 181-203.
- Szőke 1992 - B. M. Szőke, *Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck)*, în *Awaren 1992*, II, 841-968.
- Szőke 1992a - B. M. Szőke, *Karolingerzeitliche Gräberfelder I-II von Garabonc-Ófalu*, în B. M. Szőke, K. Éri, R. Müller, L. Vándor, *Die Karolingerzeit im unteren Zálatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I-II und Zalasabar-Dezsősziget*, în *Antaeus*, 21, Budapest, 1992, 41-203.
- Szőke 1996 - B. M. Szőke, *Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn. Von der Völkerwanderungszeit bis zum Mittelalter*, în *Antaeus*, 23, Budapest, 1996.
- Tentiuc 1996 - I. Tentiuc, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII*, Iași, 1996.
- Teodor 1967 - D. Gh. Teodor, *Descoperirile arheologice de la Șendreni-Galați*, în *Danubius*, I, 1967, 129-135.
- Teodor 1978 - D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978.
- Teodor 1984 - D. Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI-XI e.n. de la Dodești-Vaslui*, Iași, 1984.
- Teodor 1984a - D. Gh. Teodor, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII e.n. (Așezarea de la Botoșana-Suceava)*, Institutul de Istorie și Arheologie "A.D. Xenopol" Iași, Biblioteca de arheologie, XLVI, Iași, 1984.
- Teodor 1995 - D. Gh. Teodor, *Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI-VIII d.Hr. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în *ArhMold*, 18, 1995, 187-206.
- Teodorescu 1964 - V. Teodorescu, *Despre cultura Ipotești-Cîndești în lumina cercetărilor arheologice din nord-vestul Munteniei (regiunea Ploiești)*, în *SCIIV*, 15, 4, 1964, 485-503.
- Točík 1963 - A. Točík, *Pohrebisko e sidlisko z doby avarskej řeše v Přisi*, în *SlovArch*, 11, nr.1, 1963, 121-198.

- Toropu 1976 - O. Toropu, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (secolele III-XI)*, Craiova, 1976.
- Uzum 1983 - I. Uzum, *Locuirile medievale de la Țomea - Zomonite (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 7, 1983, 249-295.
- Uzum 1990 - I. Uzum, *Mărturii arheologice de civilizație veche românească descoperite în satul Țomea-„Căunița de Sus”*, în *Banatica*, 10, 1990, 205-266.
- Vaklinov 1973 - S. Vaklinov, *Die slawische Kultur in Bulgarien und die byzantinische Hinterlassenschaft*, în *Berichte über den II. internationalen Kongreß für Slawische Archäologie (Berlin, 24.-28. August 1970)*, Band II, Berlin, 1973, 195-236.
- Vâlceanu 1972 - D. Vâlceanu, *Ceramica de la Păcuiul lui Soare. D. Ceramica smălțuită*, în P. Diaconu, D. Vâlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, Biblioteca de arheologie, XVIII, București, 1972, 89-107.
- Vendtová 1969 - V. Vendtová, *Slovanské osídlenie Pobedima a okolía*, în *SlovArch*, 17, nr.1, 1969, 119-232.
- Vida 1991 - T. Vida, *Chronologie und Verbreitung einiger awarenzeitliche Keramiktypen*, în *Antaeus*, 19-20 (1990-1991), 1991, 131-144.
- Vida 1992 - T. Vida, *Zu einigen handgeformten frühawarischen Keramiktypen und ihre östlichen Beziehungen*, în *Awaren 1992*, 1, 135-250.
- Vida 1993 - T. Vida, *Zur Frage der byzantinischen Traditionen der awarenzeitlichen Keramik*, în *Actes du XIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Bratislava, 1-7 septembre 1991 (rédigé par J. Pavúk), 4, Bratislava, 1993, 279-282.
- Vlkolinská 1994 - I. Vlkolinská, *Pottery from Cemeteries of the 9th-10th Centuries in the Territory of Slovakia*, în *Keramik 1994*, 83-92.
- Zaharia 1967 - Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, Biblioteca de arheologie, XII, București, 1967.
- Zaharia 1969 - Eugenia Zaharia, *Câteva observații despre arheologia și istoria sec. VIII-XI pe teritoriul R. S. România*, în *Aluta*, I, 1969, 115-130.
- Zaharia 1971 - Eugenia Zaharia, *Données sur l'archéologie des IV-Xe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, în *Dacia*, N.S., 15, 1971, 269-287.
- Zaharia 1977 - Eugenia Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977.
- Zaharia 1994-1995 - Eugenia Zaharia, *La station n° 2 de Bratei, dép. de Sibiu (VIe-VIIe siècles)*, în *Dacia*, N.S., 38-39, 1994-1995 (1997), 297-356.

Über die auf der mit dem Fuss betriebenen Töpferscheibe geformte frühmittelalterliche Gebrauchskeramik in den Siedlungen auf dem Gebiet Rumäniens (8. - 10. Jh.) (Zusammenfassung)

Die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte frühmittelalterliche Keramik für den Küchengebrauch (also dazu bestimmt, in Kontakt mit dem Feuer zu geraten und somit aus einer Paste gearbeitet, die mit Sand, manchmal auch grobkörnigem, vermischt wurde) stellt eine sehr interessante Kategorie des archäologischen Materials dar, umso mehr, als im gesamten Karpatenbecken in der ganzen Zeitspanne zwischen

dem 7. und dem 11. Jh. vorwiegend die mit der Hand oder mit dem Knie betriebene Töpferscheibe benutzt wurde. Das Vorkommen dieser Keramik zog recht früh, gelegentlich der in Bucov (Kreis Prahova) durchgeführten Forschungen, die Aufmerksamkeit des rumänischen Fachmilieus auf sich, obwohl ihre Datierung von Anfang an in Frage gestellt wurde. Deshalb betrachteten wir es als unbedingt notwendig, einen Katalog der Funde darzustellen, deren Zweckbestimmung manchmal unsicher ist (und als solche aufgenommen wurden), der sicherlich ergänzbar ist, auch im jetzigen Forschungsstand (die unsicheren Funde werden mit einem Sternchen bezeichnet).

Die mit dem Fuß betriebene Töpferscheibe ist ein einfaches Gerät, das wahrscheinlich im wesentlichen seit dem Altertum bis heute auf die gleiche Weise gebaut wurde. Von den auf der mit der Hand, eventuell mit dem Knie betriebenen Töpferscheibe geformten Gefäßen können die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe gearbeiteten durch folgende Kennzeichen unterschieden werden: auf der Innenseite sind deutliche Kannelierungen ("Rippen") sichtbar, die durch die schnelle Drehung der Scheibe verursacht werden, auf der Innenseite des Bodens gibt es in der Mitte eine Erhebung ("umbo") oder eine Vertiefung, die im Anfangsmoment der Formung entstand; auf der Außenseite des Bodens erscheinen konzentrische verrückte Linien (falls die Lösung von der Scheibe während der Drehung stattfand), bzw. parallele treppenähnliche Linien, falls das Gefäß nach dem Anhalten der Scheibe von dieser getrennt wurde. Auf dem Boden dieser Gefäße erscheinen nie Zeichen im Relief (Töpfermarken). Meist sind die Kannelierungen nicht nur im unteren Teil der Töpfe sichtbar, sondern auch an deren oberen Teil. Oft ist die Dicke der Wände mit jener der Gefäße ähnlich, die auf der mit der Hand betriebenen Töpferscheibe geformt wurden, es fehlen aber auch die Exemplare nicht, die an ihrem oberen Teil eine Dicke von bis zu 0,3 cm haben. Die Paste enthält in den meisten Fällen Sand, oft auch grobkörnigen, ungenügend gesiebten. Ein einziges, teilweise ergänzbares Exemplar (wahrscheinlich eine Schüssel), das in der Grube 1/1986 von Ghenci - *Lutărie* (Kreis Satu Mare) zusammen mit einem amphorenähnlichen Gefäß (aus mit Sand vermischter Paste) gefunden wurde, besteht aus feiner Paste, die nach der Brennung graue Farbe annahm, und seine Oberfläche weist Spuren technologischer Glättung auf (Taf. IV/5). Die Datierung dieses Objektes bleibt jedoch fraglich. Gefäße aus feiner Paste, die auf der mit dem Fuß betriebenen Scheibe geformt wurden, als Ergebnis einer lokalen Produktion, gibt es wahrscheinlich auch in Bucov.

Bezüglich der Form und Verzierung sind die Dinge in den Siedlungen von Bucov deutlicher. Es gibt hier zwei Haupttypen: Töpfe (Tiegel), die in mehreren Varianten vorhanden sind, und Töpfe mit Henkeln. Als Unikum ist der untere Teil einer Schüssel bekannt. Obwohl sie vorausgesetzt werden, wurden in den ins 8. Jh. datierten Objekten keine Töpfe mit Henkeln gefunden. Die eingeritzte Verzierung besteht aus geraden oder gewellten waagerechten Linien, aus Bündeln solcher Linien, manchmal mit Unterschieden in der Ausführung; am öftesten kommen all diese Elemente in verschiedenen Arten assoziiert vor. Im übrigen können die Beobachtungen wegen des Standes der Veröffentlichungen nur unvollständig sein. Die wichtigste Form bildet der Topf ohne Henkel, dessen Profilinie im allgemeinen jener der auf der mit der Hand betriebenen Töpferscheibe gearbeiteten Töpfe ähnlich ist. Eine deutlich gesonderte Gruppe bilden die amphorenartigen Gefäße, die bisher nur aus dem Nordwesten Rumäniens bekannt sind (aus grobkörniger Paste, auf der mit dem Fuß betriebenen Scheibe geformt). Ein ergänzbares Gefäß stammt aus der Grube 1/1986 aus Ghenci-*Lutărie* (Kreis Satu Mare), mit problematischer Datierung (Taf. IV/1, Taf. XI/1). Zu einem ähnlichen Gefäß könnte ein kleineres Bruchstück eines Randes gehören, eventuell auch andere, die in der Füllung des Objektes Nr. 15 von Lazuri - *Lubi tag* gefunden wurden (Taf. II/7). Fragmente, die sicher aus einem Gefäß stammen, das dessen von Ghenci in der Form ähnlich ist, wurden in Nusfalău gefunden (Taf. V/1). In Verbindung mit der Gesamtform der Gefäße können auch die Böden einigermaßen geordnet werden (Taf. X).

Bezüglich der Verzierungen sind nicht zumindest im Nordwesten Rumäniens für die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten Gefäße Bündel aus mit dem Kamm geritzten Linien eigen, obwohl diese auch auf den auf der mit der Hand betriebenen Scheibe gearbeiteten Gefäße nicht fehlen und ein identisches Aussehen haben. Obwohl die Feststellung etwas frühzeitig sein kann, scheinen hier horizontale Streifen aus geraden Linien öfter vorzukommen, die manchmal aufeinanderfolgend bis zum Boden gezogen werden. Typisch sind die Kannelierungen wegen der schnellen Drehung der Scheibe. Ein für die Werkstatt, die die Gefäße von Albești-Sighișoara arbeitete, typische Verzierungsbildern aufeinanderfolgende senkrechte Einprägungen, die mit einem Kamm hergestellt wurden, gruppiert in waagerechten Streifen, in Kombination mit Bündeln gerader oder gewellter waagerechter Linien und mit Streifen aus kurzen senkrechten Linien. Hier wurden auch die auf der mit der Hand betriebenen Töpferscheibe gearbeiteten Gefäße in ähnlicher Weise verziert.

In Siebenbürgen, dem Nordwesten und Westen Rumäniens erschienen die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe gearbeiteten Gefäße nie zusammen mit grauen Gefäßen oder solchen, die in oxydierender Technik gebrannt wurden, auf der mit der Hand betriebenen Töpferscheibe gearbeitet, aus feiner

oder halbfeyner Paste, mit geglätteter Verzierung. Hingegen kommen sie fast immer zusammen mit einer unterschiedlichen Menge von auf der mit der Hand (wobei die für die Dridu-Kultur eigenen eingeritzten Ziermuster fehlen) oder mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe gearbeiteten Keramik vor (Töpfe, Backglocken, Tablettchen, im letzten Fall). In der Mikrogegend, die von dem aus Bucov bekannten Material gekennzeichnet wird, wird die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe gearbeitete Keramik zusammen mit allen keramischen Kategorien zusammen verwendet, die der Dridu-Kultur eigen sind. In Siebenbürgen, dem Nordwesten und Westen Rumäniens (hier mit der Ausnahme des südlichen Teils des Banat) sind für die betrachtete Zeitspanne keine sicheren byzantinischen Importe bekannt.

Sehr wichtig ist die Frage der Datierung. Es ist ein schwieriges Vorgehen, einerseits wegen des Standes der Forschungen im Gelände (besonders in bestimmten Gegenden) und der Veröffentlichung des Materials, andererseits wegen objektiver Hindernisse, d. h. die genauer datierbaren Stücke sind wenig an der Zahl in den Objekten in Siedlungen und die Keramik (besonders in Ermangelung von Untersuchungen auf bedeutenden Materialreihen, aus Fundorten aus verschiedenen Gegenden oder Mikrozonon) kann - zumindest vorläufig - nicht als genaue chronologische Angabe aufgefaßt werden.

Es wurden die Objekte betont, aus denen Material mit möglichst klar bestimmbarer chronologischer Stellung hervorkam, das auch in den Abbildungen dargestellt wird. Zumindest provisorisch kann die Datierung des Horizonts akzeptiert werden, in dessen Verlauf die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe gearbeitete Keramik im 9.- 10. Jh. besser vertreten ist (wahrscheinlich mit dem Schwerpunkt im 9. Jh.) und für die es für die untere zeitliche Grenze Hinweise (wenn auch nicht immer genügend deutliche) in die Richtung des 8. Jh. gibt. Fast sicher gibt es zwischen den verschiedenen Siedlungen, in denen diese keramische Kategorie auftritt, zeitliche Unterschiede, wie sie z. B. die verschiedenen Mengen, in denen die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe gearbeitete Keramik gefunden wurde, angeben könnten.

In 22 der 56 auf dem Gebiet Rumäniens registrierten Siedlungen kann das relativ sichere Vorkommen der auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten Gebrauchskeramik festgestellt werden. In den übrigen Objekten bleibt wegen der im Katalog angegebenen Gründe das Vorkommen dieser Kategorie fraglich, obwohl es sehr möglich ist, daß die Nachprüfung des Materials dies bestätigt. Wir zogen die byzantinischen Importe nicht in Betracht, die im Süden des Banats und besonders an der unteren Donau vorkommen.

Mehr als die Hälfte der sicheren Punkte (12) konzentrieren sich im nördlichen Siebenbürgen (nördlich der Marosch) und im Nordwesten Rumäniens, also im Someschbecken (Abb. 1). Die recht große Anzahl der Objekte im Nordwesten Rumäniens (am unteren Somesch) könnte auf die Tatsache zurückzuführen sein, daß das hiesige Material unlängst überprüft wurde. Sehr wahrscheinlich stehen mit der siebenbürgischen Gruppierung (einschließlich den Funden im Nordwesten Rumäniens) auch die Siedlungen von Albeşti und Iernut in Verbindung, die südlich der Marosch liegen, in der Gegend deren Oberlaufes. Eine weitere Gruppierung ist im Banat feststellbar, die drei Siedlungen umfaßt, von denen zwei (Iabăr und Sacoşu Mare) ins 7.- 8. oder 7.- 9. Jh. datiert wurden. Schließlich bildet eine dritte Gegend, in der sich die Funde zu konzentrieren scheinen, der Nordosten der Walachei, hauptsächlich mit dem Material von Bucov, dessen genaue Datierung jedoch offen bleibt.

Wenn man auch die Fälle in Betracht zieht, in denen das Vorkommen dieser keramischen Kategorie als unsicher registriert wurde, bleibt die Lage im wesentlichen unverändert. Mehr noch, es wächst bedeutend die Anzahl der Funde, besonders im Banat, an und es erscheinen neue Punkte im Westen Rumäniens, nördlich der Marosch und im Südosten Siebenbürgens. Schließlich befinden sich von den insgesamt 59 kartierten Fundorten 45 in Siebenbürgen, dem Westen und Nordwesten Rumäniens. Theoretisch müßte der Unterschied zwischen dem Forschungsstand in jeder Gegend das von der Karte gebotene Bild beeinflussen. Es ist jedoch sicher, daß die Untersuchungen für die Zeit des 8.- 10. Jh. eben südlich und östlich der Karpaten intensiver waren, was die Konzentrierung der Funde in den erwähnten Gegenden nur bestätigt.

In den Gebieten, wo die Slawen eingedrungen waren, wurde diese keramische Kategorie nicht hergestellt und im Laufe des 7. Jh. auch nicht benutzt, mit der Ausnahme des Gebietes, das von der Kultur Ipoteşti-Ciurel-Cândeşti-Botoşana II eingenommen wurde (einschließlich der südöstliche Teil Siebenbürgens), wobei die Gefäße aus Paste mit Sand oder kleinstem Geröll geformt wurden. Es ist aber sicher, daß die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik bereits seit der ersten Hälfte des Jahrhunderts auch in diesem Milieu gering war. Im Laufe dieses Jahrhunderts beginnt sich die auf der mit der Hand betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik durchzusetzen, die im folgenden Jahrhundert zur wichtigsten keramischen Kategorie wird. Die äußerst seltenen Fragmente, die in Objekten aus Polen und der Slowakei gefunden wurden, die sich eher ins 6. Jh. datieren lassen, werden ausnahmslos als Importe betrachtet. In der gesamten slawischen Welt fußte der Fortschritt der keramischen Produktion im 7.- 8. Jh. auf der Benutzung der mit der Hand

betriebenen Töpferscheibe. Unabhängig von der Möglichkeit einer direkten Verbindung zwischen der Kultur Ipotești-Ciurel-Cândești-Botoșana II und der Dridu-Kultur übernahm die Keramik der letzteren nicht die Technik der Formung auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe.

Im Inneren Siebenbürgens kennzeichnet ein besonderes keramisches Komplex, in dem besonders die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik aus feiner grauer Paste, aber auch aus körniger Paste, vertreten ist, die Gräberfelder vom Typ Band-Noșlac (mit praktisch unbekannt gebliebenen Siedlungen), deren Enddatum sich wahrscheinlich ins letzte Drittel des 7. Jh. setzen ließe. Die Formen dieser Gefäße sind jedoch von jenen der frühmittelalterlichen siebenbürgischen Töpferei klar trennbar.

Beginnend mit der zweiten Hälfte des 7. Jh. verbreiten sich auch im Milieu der Keramik aus dem awarischen Khaganat immer mehr die auf der mit der Hand betriebenen Töpferscheibe geformten Gebrauch Gefäße, aus Paste mit Sand oder kleinstem Geröll. Dies ist ein Vorgang, der seit dem 7. Jh. das gesamte Karpatenbecken kennzeichnet. Im 8.- 9./10. Jh. gibt es, mit einigen im Text erwähnten Ausnahmen (besonders die "gelbe Keramik"), auf dem heutigen Gebiet Ungarns keine auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik, umso weniger Küchentöpfe, aus grobkörniger Paste. Interessanter, in der östlichen Hälfte Westungarns, ist zwischen der Mitte des 7. und der ersten Hälfte des 8. Jh. die sogenannte "schwarze Keramik", auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformt, wahrscheinlich in Verbindung mit der frühawarischen grauen Keramik. Aussagekräftig ist besonders die Lage im westlichen und besonders im südwestlichen Bereich des ehemaligen Awarikhaganats, das für das gesamte Karpatenbecken einen bedeutenden Zugangsweg für die Einflüsse vom Süden und Südwesten darstellte. Die Lage ist umso interessanter, da in der gesamten Gegend zumindest für das 9.- 10. Jh. ein höheres Niveau der wirtschaftlichen und sozial-politischen Strukturen festgestellt werden kann. Auch hier sind jedoch die auf der mit der Hand betriebenen Töpferscheibe geformten Gefäße für das keramische Inventar der Nekropolen und Siedlungen kennzeichnend, die sich vorwiegend ins 9. oder 9.- 10. Jh. datieren lassen. Obwohl die Lage nicht klar ist, könnte eine Ausnahme (eventuell zusammen mit der Siedlung von Eperjes, möglicherweise auch mit anderen östlich der Theiß) das Material aus der Siedlung von Vásárosnamény-Gergelyugornya (Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg), also in nächster Nähe zum Nordwesten Rumäniens, bilden, dessen Datierung im wesentlichen ins 9.- 10. Jh. fällt.

In der Slowakei, zumindest nach der Feststellung von Č. Fusek, wird die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik im 8.- 9./10. Jh. nur durch die sogenannte gelbe Keramik vertreten. Nach der Meinung von V. Budinský-Krička gibt es im spätesten Horizont der Hügelgräbernekropole von Skalica, das sich um 900 datieren läßt, entwickelte mährische Keramik, die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformt wurde. Sie wurde jedoch nur aufgrund von solchen Kriterien abgesondert, die sich aus der Qualität der Formung und der Paste ergeben, Aspekte, die sich auch auf den Fortschritt der keramischen Produktion zurückführen lassen, der überall im Karpatenbecken vorwiegend seit der zweiten Hälfte des 9. Jh. feststellbar ist, wobei jedoch dieselbe mit der Hand/mit dem Knie betriebene Töpferscheibe verwendet wurde.

In Mähren wird, obwohl mit der gleichen Vorsicht, angenommen, daß die mit dem Fuß betriebene Töpferscheibe im Falle der Gruppen 5 und 6 der Keramik von Břeclav-Pohansko verwendet wurde. Im Falle der Gruppe 5 wird klar angegeben, daß waagerechte Spuren im Inneren der Gefäße sichtbar sind. Es sind dies Töpfe aus als fein betrachteter Paste, die mikroskopischen Sand enthält und aus als fein betrachteter Paste, die mikroskopischen Sand enthält. Damit in Verbindung präzisiert B. Dostál, daß sie den antiken Traditionen "nahestehen", sie unterscheiden sich jedoch in Farbe und Form davon, sie erscheinen in den oberen Schichten von Pohansko (nach der Mitte des 9. Jh.). Obwohl sie isoliert auftreten, werden solche Gefäße auch in Staré Město für dieselbe Zeitspanne erwähnt. Die Gruppe 6 von Břeclav-Pohansko umfaßt "antike Formen" (amphorenähnliche Gefäße, Krüge mit einem Henkel und Schüsseln), die meisten aus gelb-rötlicher feiner Paste, manchmal geglättet, aber auch aus grobkörniger Paste mit Sand vermischt, eine Kategorie, die auch in Staré Město auftritt.

Sehr wahrscheinlich wurde in der Gegend der unteren Donau, einschließlich im Norden Bulgariens, die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Gebrauchskeramik aus grobkörniger Paste im Laufe des 8.- 9./10. Jh. nicht hergestellt.

Das stetige Vorkommen in unterschiedlichen Mengen der auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten Gebrauchskeramik in der erwähnten Reihe von Siedlungen muß die Existenz einer lokalen Produktion bedeuten. Sie sind recht gleichmäßig im Norden Siebenbürgens, dem Westen und Nordwesten Rumäniens verbreitet. Die Entdeckungen vom "Typ Bucov" im Nordosten der Walachei, eventuell in der walachischen Ebene oder in der Kleinen Walachei (in den letzten Gebieten mit sporadischem und letztendlich unsicherem Vorkommen, nach den bisherigen Kenntnissen), mit noch fraglicher chronologischer Stellung, scheinen keine Verbindung zu jenen im Rest des Landes aufzuweisen. Es ist also genügend klar, daß der Raum,

der von den Siedlungen mit der besprochenen Keramik eingenommen wird, außerhalb der Gebiete der "Dridu-Kultur" ("balkanisch-donauländische Kultur", "karpatisch-balkanische Kultur") liegt, einschließlich in Siebenbürgen (die Gruppierungen auf der mittleren Marosch und wahrscheinlich im Südosten Siebenbürgens) (Abb. 1).

Der aktuelle Forschungsstand erlaubt in keinem Fall die Feststellung einer unmittelbaren Verbindung zwischen der auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten siebenbürgischen Keramik und der mährischen, die wahrscheinlich in derselben Technik geformt wurde und sporadisch vorkommt. Der eventuelle Versuch, eine solche Verbindung aufgrund der horizontalen Verbreitung der Funde (Abb. 1) aufzustellen, kann nur zum zweifelhaften Schluß führen, daß es eine Verbindung von Siebenbürgen aus zur mittleren Donau gab.

Entlang des rechten Ufers der pannonischen Donau (die Linie des ehemaligen römischen Limes), im Inneren des awarischen Khaganats, liegen die Punkte, in denen die sogenannte auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte "schwarze Keramik" bekannt ist, die sich in die zweite Hälfte des 7. und die erste Hälfte des 8. Jh. datieren läßt (Abb. 1). Sie wird aber durch Gefäße aus feiner Paste vertreten, die möglicherweise mit der frühawarischen grauen Keramik in Verbindung stehen, obwohl es in einer späteren Phase (der ersten Hälfte des 8. Jh.) auch Gefäße aus grobkörniger Paste gibt. Eine eventuelle Verbindung zwischen der auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten Keramik aus Siebenbürgen, dem Westen und Nordwesten Rumäniens und der erwähnten pannonischen Gruppe ist aus mehreren Gründen schwer anzunehmen: die chronologische Unstimmigkeit, Unterschiede in der Paste, wahrscheinlich auch in den Formen, das Fehlen von Zwischenfunden (horizontal und vertikal) zwischen den beiden Gruppen.

Wegen der Unterschiede im Vergleich zum Material vom Typ Bucov könnte die Möglichkeit der lokalen, siebenbürgischen Herkunft dieser Keramik weiter in Betracht gezogen werden, bzw. die Annahme unmittelbarer Vorgänger, die sich in die zweite Hälfte des 7. und im Laufe des 8. Jh. datieren lassen. In diesem Sinne garantiert die Gruppe der Nekropolen vom Typ Band-Noşlac (mit leider noch unbekannten Siedlungen) die Herstellung und Verwendung der auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten Keramik im Inneren Siebenbürgens (in der Gegend am Maroschknie), möglicherweise bis ins späte 7. Jh. (auf jeden Fall bis zur Mitte des 7. Jh.). Es tritt aber im Falle der frühmittelalterlichen auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten Keramik das Fehlen der feinen Keramik auf (eventuell mit der angenommenen Ausnahme von Ghenci - *Groapa cu lut*) und besonders der klare Unterschied bezüglich der Formen. Ohne konkrete Argumente aufgrund der aktuellen Kenntnisse könnte man im Falle dieser Erklärung die Beibehaltung der Formungstechnik annehmen, unter den Bedingungen, in denen die auf der mit dem Knie (weniger wahrscheinlich sogar mit der Hand) betriebenen Töpferscheibe benutzten Formen übernommen werden, einschließlich das Verzierungsrepertoire (Bündel gerader oder gewellter horizontaler Linien, aufeinanderfolgende vertikale Einstiche mit dem Kamm), in einer Zeit, als die Keramik in verschiedenen Gebieten bezüglich der Formen und Verzierung sehr ähnlich ist.

Die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten Gefäße werden in einer ganzen Reihe von siebenbürgischen Siedlungen oder solchen im Westen Rumäniens erwähnt, die ins 7. und besonders ins 7.- 8. Jh. datiert werden, also eben dort, wo im Laufe der folgenden zwei Jahrhunderte das Vorkommen eines Horizontes festzustellen ist, das sich in erster Reihe durch die Benutzung der grobkörnigen, auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten Keramik definieren läßt.

Im allgemeinen kann die Benutzung der auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten Keramik im Laufe des frühen Mittelalters im Inneren des Karpatenbeckens nur schwerlich durch das Überleben spätantiker oder völkerwanderungszeitlicher Produktionszentren (ohne eine verpflichtende ethnische Zuschreibung) erklärt werden, obwohl sie als eine Ware "antiker Tradition" beschrieben werden kann. In Betracht kann man den römisch-byzantinischen oder byzantinischen Einfluß ziehen, der von den balkanischen Provinzen vermittelt wird. Im Falle der letzten Erklärung und mit Bezug auf Siebenbürgen oder den Westen und Nordwesten Rumäniens müßte man aber für den Fall kultureller Beziehungen mit dem byzantinischen Milieu - die unter den Bedingungen der Anpassung einer fortgeschrittenen Technologie in der keramischen Produktion als beträchtlich angenommen werden müssen - eine ganze Reihe anderer Überreste kennen, die aktuelle Dokumentation ist in dieser Hinsicht nicht befriedigend.

Maria Comşa definierte aufgrund der auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten Keramik, die als ein gesondertes Element im Vergleich mit anderen zeitgleichen kulturellen Äußerungen auf dem Gebiet Rumäniens aufgefaßt wird, die "altrumänische Kultur" als Ergebnis einer Entwicklung, die auf dem Gebiet der ehemaligen Provinz Dakien (Siebenbürgen und Banat) stattfand. Ein weiteres spezifisches Element dieser Kultur wären die Wohnungen mit Feuerstelle. C. Daicoviciu war ebenfalls der Ansicht, daß eher die Funde vom

Typ Bucov und die "ähnlichen" aus Siebenbürgen mit der alten rumänischen Bevölkerung in Verbindung gebracht werden können. Gh. Baltag machte auf das Vorkommen der auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten Keramik in der Siedlung des 9.- 10. Jh. von Albești-Sighișoara aufmerksam und zieht die Möglichkeit der Beibehaltung dieses Handwerks im Sinne der provinziäl-römischen Traditionen in Betracht, was durch das Dasein einer "konservativen Schicht" der Bevölkerung erklärt wird, die im Laufe der Zeit das Kulturerbe des provinziäl-römischen Milieus gewahrt hat. Die Bewohnung dieser Bevölkerung (Romanen/Rumänen) könnte sich in höheren, bisher nicht erforschten Gegenden (600-1200 m) konzentrieren, dieser Ansicht wird jedoch durch die Verbreitung der anderen Funde widersprochen, die sich im allgemeinen in tiefergelegenen Gegenden befinden (Abb. 1).

Das Vorkommen der auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten frühmittelalterlichen Keramik könnte durch die Beibehaltung einer älteren Produktionstechnik im lokalen Milieu (eventuell sogar, wie Gh. Baltag glaubte, in den höhergelegenen Gebieten Siebenbürgens) erklärt werden, durch die Übernahme dieser Technik zu einem Zeitpunkt, der jenem der Bezeugung (sicher 9. Jh.) mehr oder minder entfernt ist, in diesem Falle aus dem provinziellen römisch-byzantinischen oder byzantinischen Milieu oder durch das Eingreifen von Gemeinschaften, die aus einer Gegend kamen, wo es eine solche keramische Produktion gab, ebenfalls zu einem Zeitpunkt, der jenem der Bezeugung mehr oder weniger nahe liegt. Die Hypothese der kulturellen Übernahme würde das Dasein fortgeschrittener wirtschaftlich-sozialer Strukturen voraussetzen, die eine solche Produktion gleichzeitig erfordern und erlauben, und archäologisch müßte man eine ganze Reihe anderer Elemente feststellen können, aufgrund derer sogar die Bestimmung der Richtung möglich wäre, aus der diese Übernahme stattfand. Ebenfalls wäre es normal, den Eingriff neuer Gemeinschaften, die solche Keramik herstellten, archäologisch festhalten zu können, wenn der Ausgangspunkt durch ähnliche Artefakte lokalisiert werden kann. Es ist sicher, daß der Forschungsstand selbst bezüglich des Inhaltes dieses kulturell-chronologischen Horizontes weit davon entfernt ist, befriedigend zu sein, deshalb können die Antworten auf diese Fragen nur relativ sein.

In Siebenbürgen, dem Westen und Nordwesten Rumäniens entsprechen der Zeitspanne zwischen dem 7./8.- 9./10. Jh. mehrere kulturelle Gruppen, mit recht sicherer ethnischer Zuschreibung, für die auch Gräber bekannt sind. Es ist sicher, daß es Gruppen slawischer, awarischer, slawisch-bulgarischer (im 9.- 10. Jh. kleine Gruppen im Süden, vielleicht auch im Südosten Siebenbürgens) und frühungarischer Bevölkerung gab. Nach dem 7. Jh. ist es sicher, daß wir es in Siebenbürgen mit keiner germanischen Bevölkerung mehr zu tun haben. Die Keramik von der Art der hier besprochenen kennzeichnet aber keine der Völkerschaften, die im Laufe des 8.- 10. Jh. identifiziert werden können.

Im angegebenen Raum konzentrieren sich die Siedlungen, in denen eine solche Keramik, manchmal in beträchtlichen Mengen, vorkommt, nicht bloß in bestimmten geographischen Einheiten und sie können keinesfalls einer Bevölkerung zugeschrieben werden, die nur die höhergelegenen, isolierten Gebiete bewohnte. Chronologisch liegt ihr Schwerpunkt möglicherweise im 9. Jh., mit etwas deutlicheren Hinweisen für das 10. Jh. und unsicheren sogar für das 8. Jh. Archäologisch können sie in ein von den übrigen erwähnten zeitgleichen Gruppen gesondertes kulturelles Horizont eingegliedert werden, das im ganzen Karpatenbecken eben durch die Herstellung und Benutzung der besprochenen Keramik feststellbar ist. Leider sind uns die Nekropolen dieser Siedlungen unbekannt, die durch ihr Inventar, aber auch durch Details des Grabritus den Versuch einer ethnischen Zuschreibung erheblich erleichtern würden. Im Falle des Nordwestens Rumäniens ist es möglich, daß einer späteren Phase dieser Siedlungen Nekropolen vom Typ jener entsprechen, wie sie jetzt von Zalău oder Sălacea bekannt sind.

Für die Gruppen slawischer, bulgarischer und frühungarischer Bevölkerung, die im 9.- 10. Jh. in Siebenbürgen durch Grabkomplexe und manchmal sogar durch Kategorien spezifischen Materials festzuhalten sind, sind keramische Objekte von jenem Typ nicht kennzeichnend, das sich durch die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik definiert. Auf natürliche Weise führt dies zur Annahme, daß die Bewohner der Siedlungen in der Art jener von Albești-Sighișoara, Iernut, Țaga im Inneren Siebenbürgens oder Lazuri und Nușfalău im Nordwesten Rumäniens einer anderen Völkerschaft angehörten. Da das Fortbestehen von Gruppen germanischer Bevölkerung bis zu diesem Zeitpunkt unmöglich ist, kann die Hypothese herangezogen werden, daß diese Bevölkerung die rumänische war.

Falls dies der reelle Sachverhalt war, dann ist die Frage nach der Herkunft und Entwicklung dieses Kulturhorizonts von höchster Bedeutung; im jetzigen Forschungsstand kann jedoch dieses Bestreben nur auf die besprochene Keramik ausgerichtet werden. Wir zeigten, daß Daten, die im Falle dieser Überreste die Hypothese einer kulturellen Übernahme oder des Auftretens einer fremden Bevölkerungsgruppe im Laufe des 8.- 9./10. Jh. stützen, bisher nicht bekannt sind. Die in letzter Zeit von Gh. Baltag vorgeschlagene Hypothese über die direkten ethno-kulturellen Beziehungen zwischen dem frühmittelalterlichen Kulturhorizont mit der auf der mit dem Fuß

betriebenen Töpferscheibe geformten Keramik und der Spätantike ist glaubwürdig. In diesem Sinne könnten eventuelle Informationen durch die Identifizierung und Abgrenzung der Elemente der materiellen Kultur und durch die argumentierte Datierung eines Übergangshorizontes im 7.- 8. Jh. gewonnen werden.

Im Nordwesten Rumäniens ist das Dasein solcher Vorläufer unwahrscheinlich, zumindest für das 7. und die erste Hälfte des nächsten Jahrhunderts. Im jetzigen Forschungsstand ist die Annahme vorsichtiger, daß der lokale Horizont, der durch Entdeckungen wie jene von Lazuri, Nuşfalău, Popeni-Cuceu oder Culciu Mare definiert wird, auf eine Ausweitung in diese Richtung der Gruppe der ähnlichen Funde im Inneren Siebenbürgens zurückzuführen ist. Übrigens wurde die Hypothese einer Bewegung der alten rumänischen Bevölkerung aus Siebenbürgen in die peripherischen Gebiete im Nordwesten für den Fall der Marmaroschenke vorgeschlagen.

Die verpflichtende Beziehung zwischen einer bestimmten Fundgattung, besonders von außerhalb der Grabfunde, die der frühmittelalterlichen Zeit angehört, und einem definierbaren Volkstum bleibt trotzdem problematisch. Ein besonderer Fall ist jener der auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformten Keramik, deren "Wiederauftritt" mit einem Vorgang in Verbindung steht, der im jetzigen Kenntnisstand schwer zu definieren ist, u. zw. die Weitergabe eines entwickelten technischen Vorgangs im Laufe der Spätantike und in der Völkerwanderungszeit. Auch wenn, im Falle Siebenbürgens z. B., eine solche Lage argumentiert werden könnte, bleibt dieselbe Frage offen, ob es möglich ist, diese frühmittelalterliche keramische Gattung als einen verpflichtenden materiellen Anzeiger für die Kontinuität auf lange Dauer eines Teils der ehemaligen provinziell-römischen Bevölkerung Dakiens aufzufassen.

Abbildungsverzeichnis

Abb. 1. Die Verbreitung der frühmittelalterlichen Gebrauchskeramik, die auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformt wurde, auf dem Gebiet Rumäniens und in den benachbarten Gebieten (8.- 10. Jh.): 1. sichere Funde, 2. unsichere Funde, 3. die Gruppe der "schwarzen Keramik" (zweite Hälfte des 7.- erste Hälfte des 8. Jh.) im awarischen Khaganat (nach *Vida 1997*). 4. die "Dridu-Kultur" auf dem Gebiet Rumäniens. Die Markierungen entsprechen jenen im Katalog. 55: Eperjes, 56: Gergelyugornya-Vásárosnameny, 57: Staré Město, 58: Skalica, 59: Břeclav-Pohansko.

Tafel I. Lazuri - *Lubi tag* (Katalog-Nr. 34). Auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik: Objekt 15 (1-3, 6, 8, 10), Fläche 10 (5, 11, 12), Grube 24 (7), Grube 72 (4, 9).

Tafel II. Lazuri - *Lubi tag* (Katalog-Nr. 34). Auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik: Objekt 15 (2-5), Fläche 10 (6-16). Bronzener Ohrring (17); Grube 72.

Tafel III. Lazuri - *Lubi tag* (Katalog-Nr. 34). Auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik: Objekt 15 (2-4, 6, 7), Fläche 10 (1, 5).

Tafel IV. Ghenci - *Lutârie* (Katalog-Nr. 26), Grube 1/1986: Auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik (1, 5), mit der Hand geformte Keramik (3, 4), eisernes Glöckchen (2). 6: Lazuri - *Râtul lui Bela* (Katalog-Nr. 35). 7: Popeni - *Pe pogor* (Katalog-Nr. 44).

Tafel V. Nuşfalău - *Tigoiul lui Benedek* (Katalog-Nr. 38): Auf der mit dem Fuß (1-7) und mit der Hand betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik (9-12). Lazuri-*Râtul lui Bela* (Katalog Nr. 35): auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik (8, 13).

Tafel VI. Carei - *Stația de epurare...* (Katalog-Nr. 16): Auf der mit dem Fuß (1, 2) und mit der Hand betriebenen Töpferscheibe (3-6), mit der Hand geformte Keramik (7, 8). Berea - *Akasztafalapos* (Katalog-Nr. 8): Auf der mit dem Fuß (12, 16) und mit der Hand betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik (11, 13-15).

Tafel VII. Berea - *Soskás* (Katalog-Nr. 7): Auf der mit dem Fuß (1) und mit der Hand betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik (2-10, 12-15). 11: Ţaga - *Hrube* (Katalog-Nr. 54) (nach *Protase 1987-1988*).

Tafel VIII. Albeşti - Sighişoara (Katalog-Nr. 1): Auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik (1, 2), Metallgegenstände (3-5) (nach *Baltag 1994*). 6, 7: Dodeşti (nach *Teodor 1984*).

Tafel IX. Iernut - *Pe şes* (Katalog-Nr. 29): Auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik (1, 2), Metallgegenstände (4-7) (diese nach *Rusu 1997*). Lăpuşel - *Ciurgău* (Katalog-Nr. 36): ein auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformtes Fragment.

Tafel X. Lazuri - *Lubi tag* (Katalog Nr. 34): auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Gefäßböden.

Tafel XI. Ghenci - *Lutârie* (Katalog Nr. 26), Grube 1/1986: auf der mit dem Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Keramik.

Tafel XII. Lazuri - Lubi-tag (Katalog Nr. 34): auf der mit Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Gefäßböden.

Tafel XIII. Lazuri - Lubi tag (Katalog Nr. 34): auf der mit Fuß betriebenen Töpferscheibe geformte Gefäßböden.

Tafel XIV. Moigrad (1-1a, 3, nach Mesterházy 1990, 7,8, nach Teodor 1995). Lazuri – Râțul lui Bela (2). Karcsa (4, nach Budinský- Krička 1980). Královský Chl'mec (5, nach Profantová 1992). Anarcs (6, nach Budinský-Krička 1980).

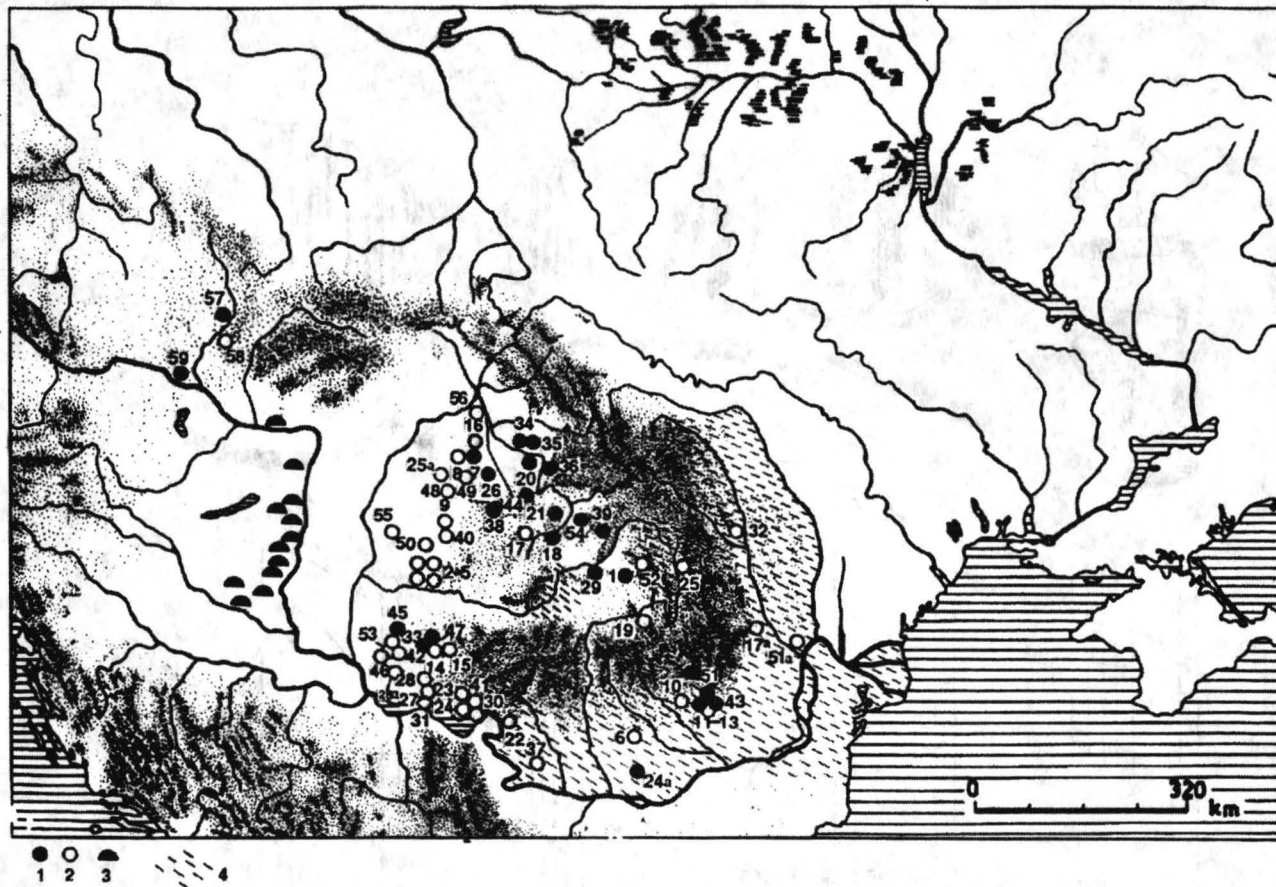
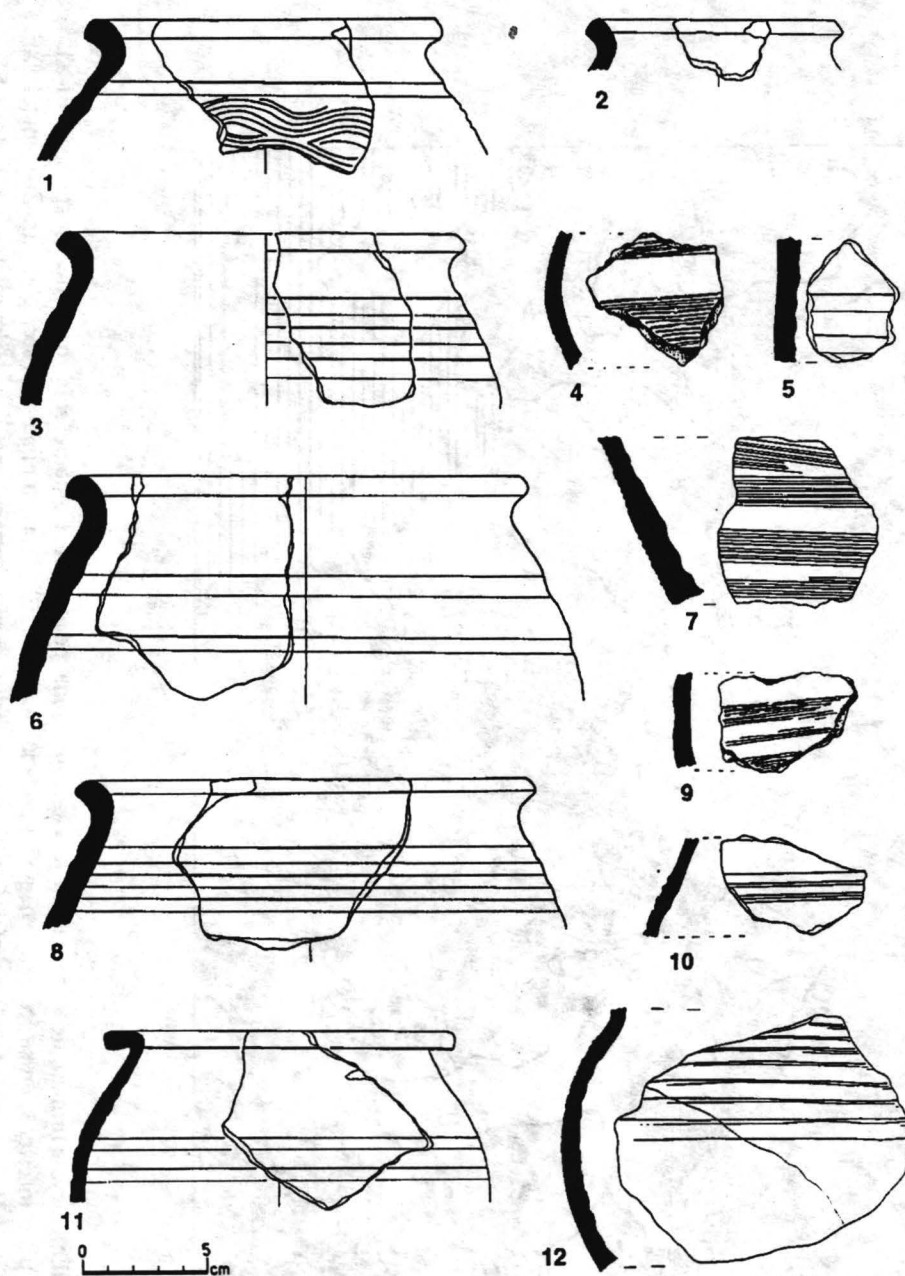
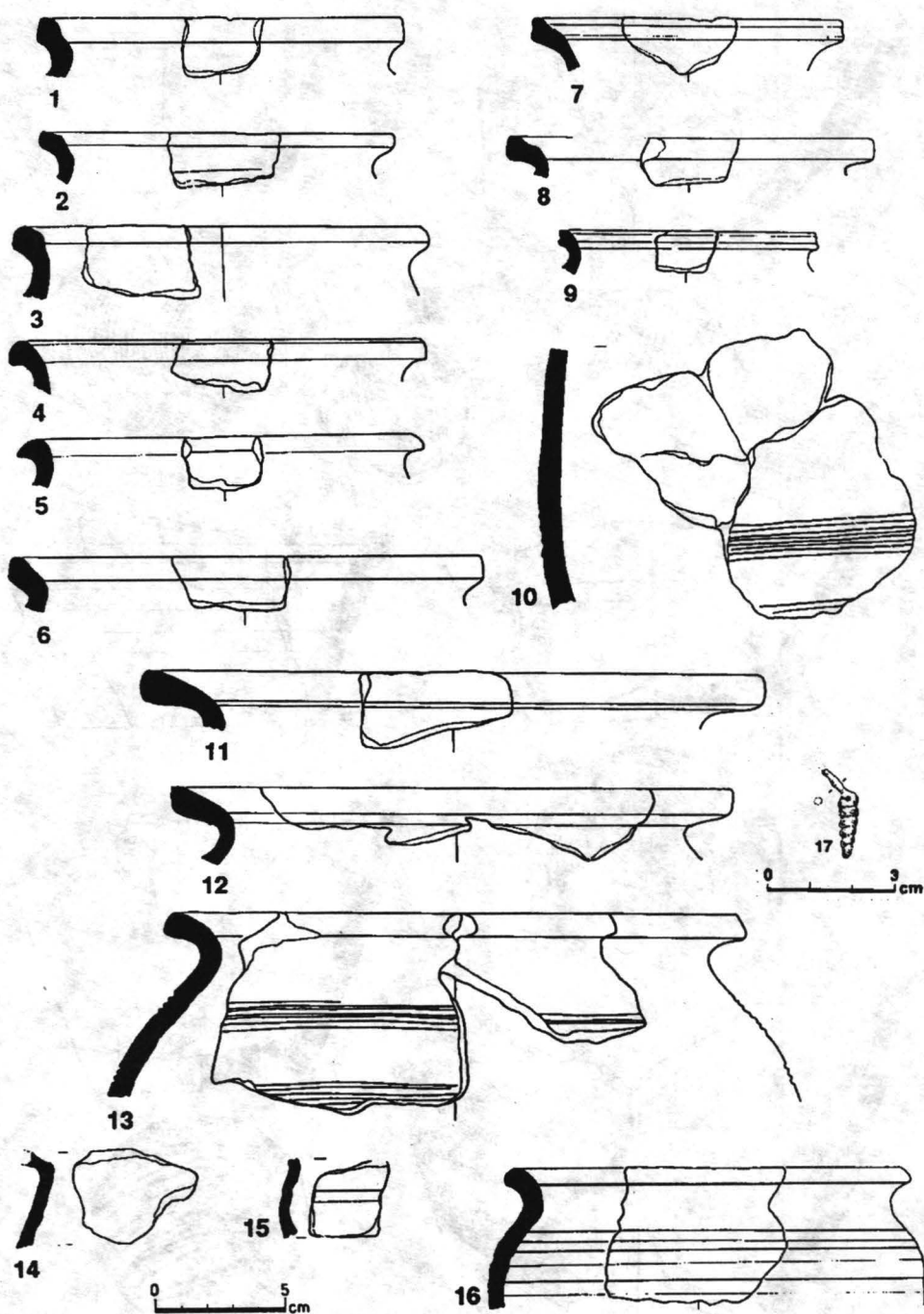

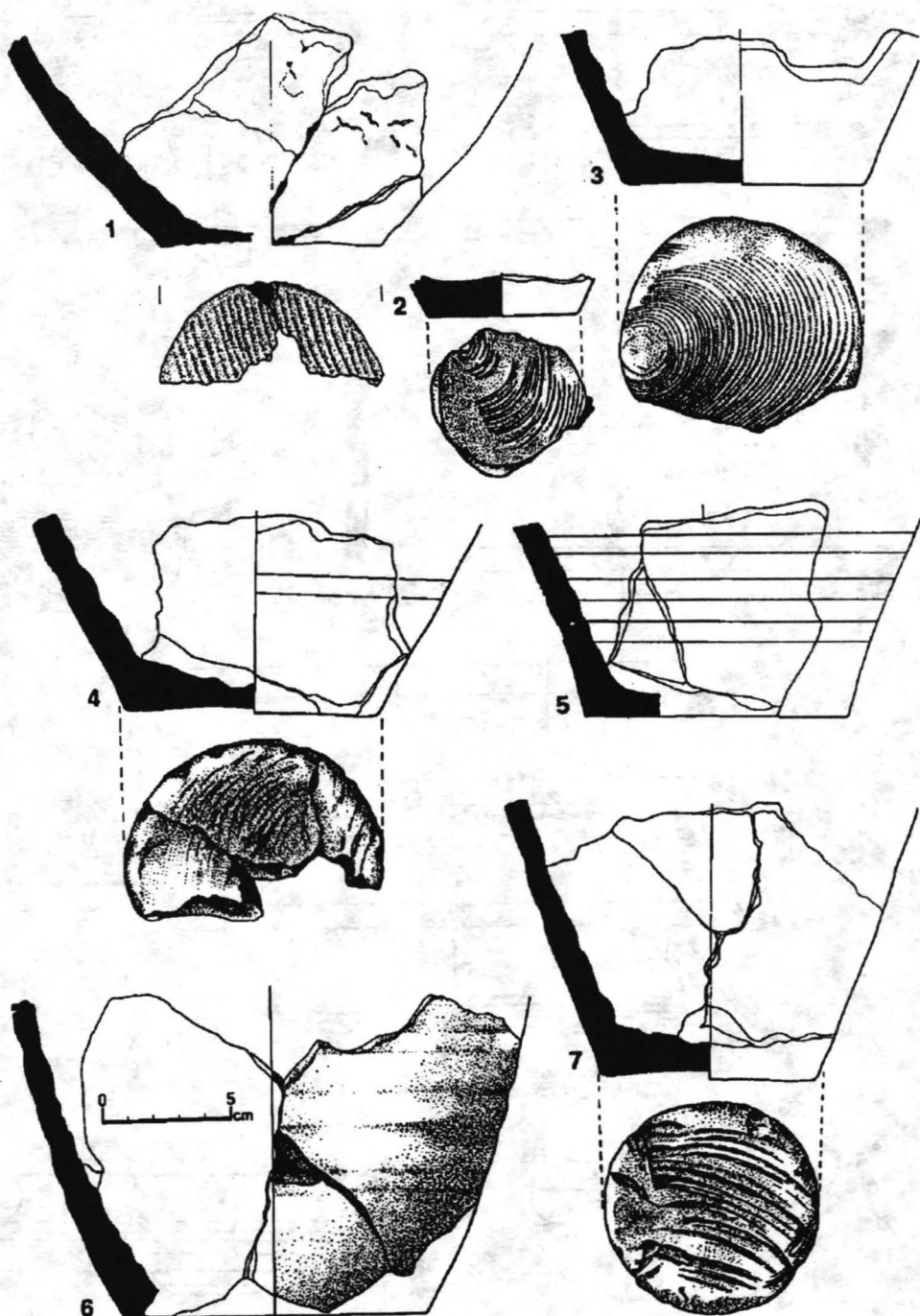
Fig.1. Răspândirea ceramicii medievale timpurii de uz comun, lucrată la roata rapidă, pe teritoriul României și în zonele învecinate (sec.VIII-X). 1, descoperiri sigure, 2, descoperiri incerte, 3, grupa "ceramicii negre" (a doua jumătate a sec. VII- prima jumătate a sec. VIII) din Chaganatul avar (după Vida 1991), 4, cultura Dridu pe teritoriul României. Cifrele pentru localitățile românești corespund celor din catalog. 55: Eperjes, 56: Čergelyugornya-Vásárosnameny, 57: Staré Město, 58: Skalica, 59: Břeclav-Pohansko

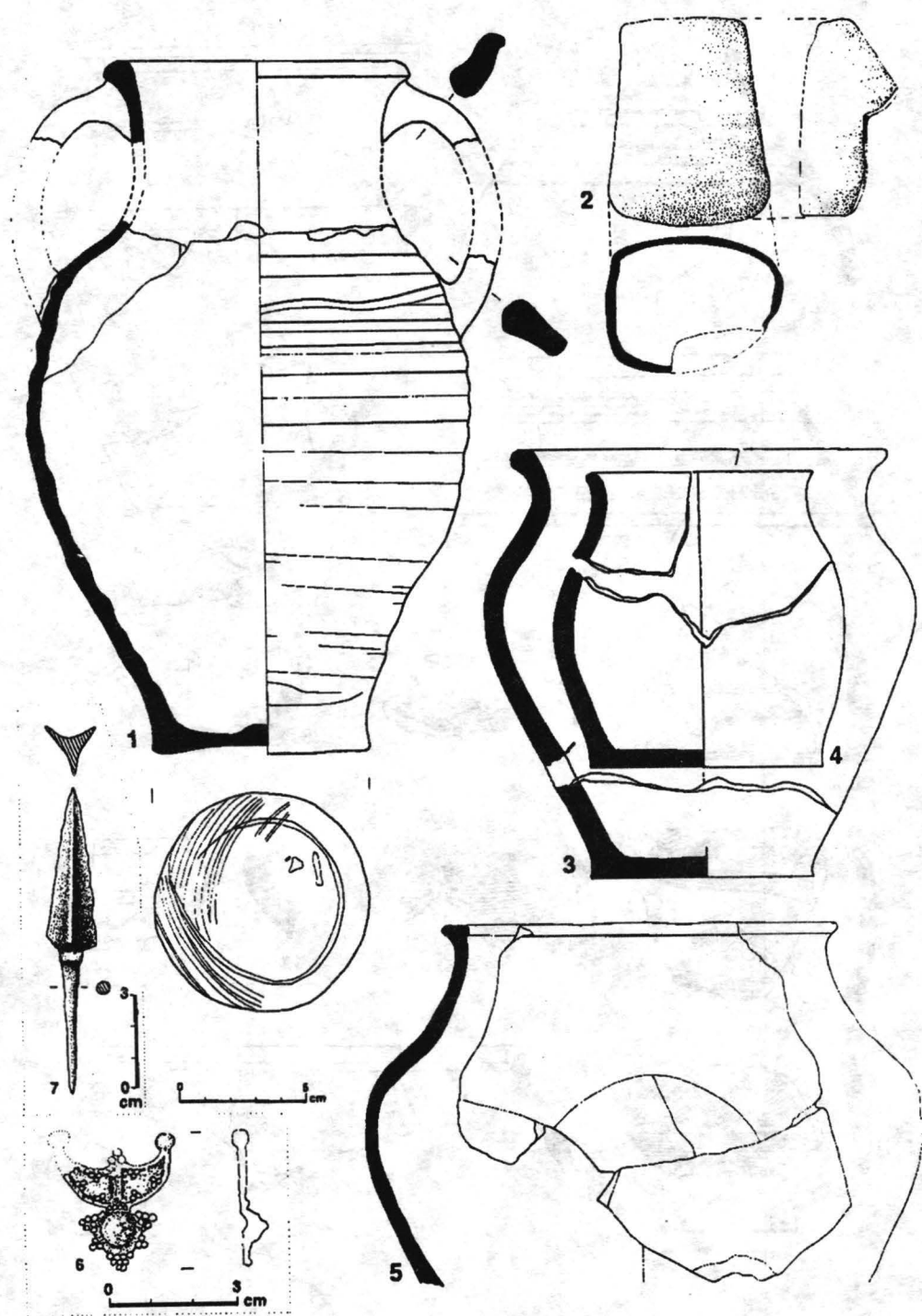
Pl. I. Lazuri-Lubi tag (catalog nr. 34). Ceramica lucrată la roata rapidă: complexul 15 (1-3, 6, 8, 10), suprafața 10 (5, 11, 12), groapa 24 (7), groapa 72 (4,9)

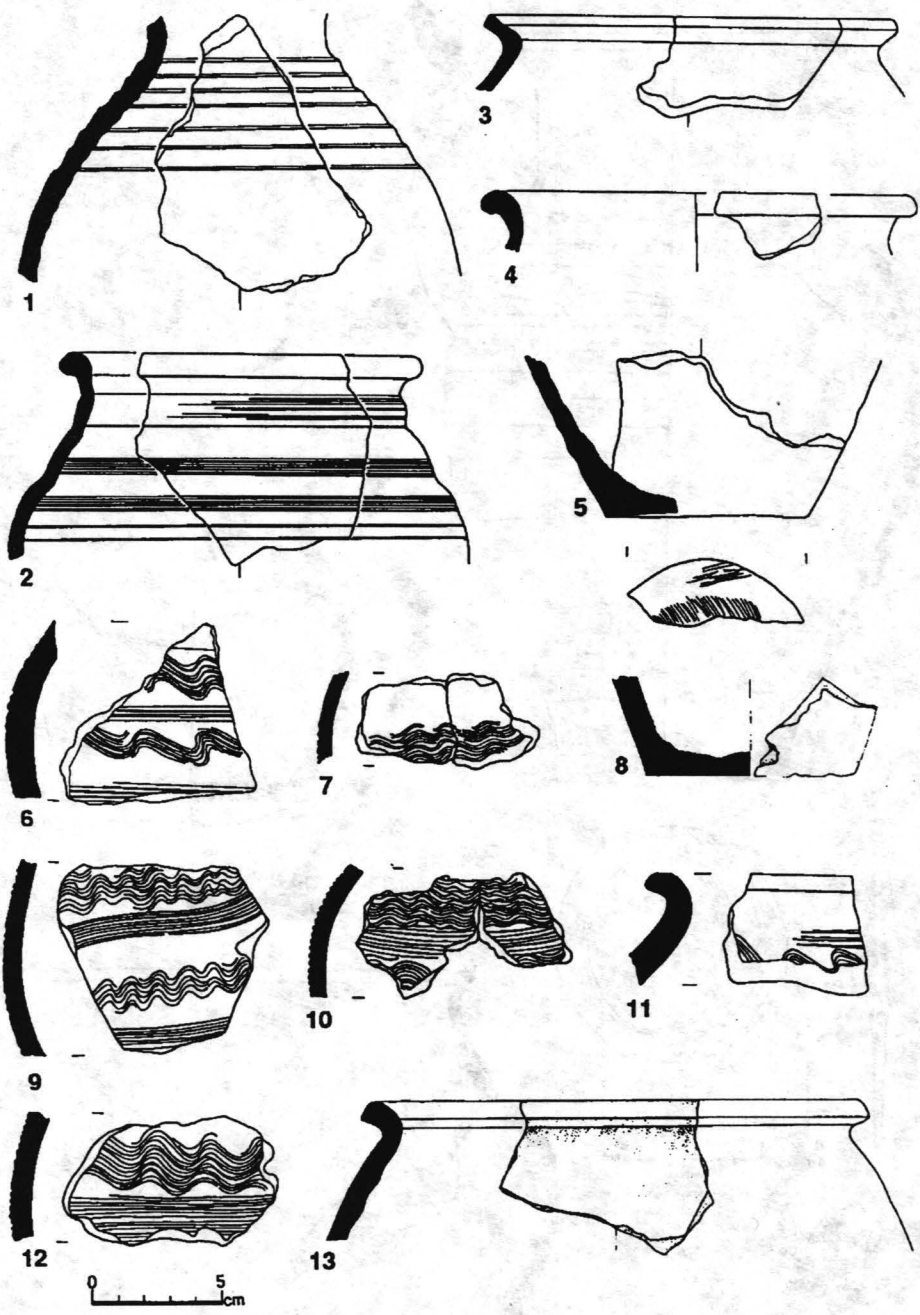
Pl. II. Lazuri-Lubi tag (catalog nr. 34). Ceramica lucrată la roata rapidă: complexul 15 (2-5), suprafața 10 (6-16), cercl de bronz (17): groapa 72

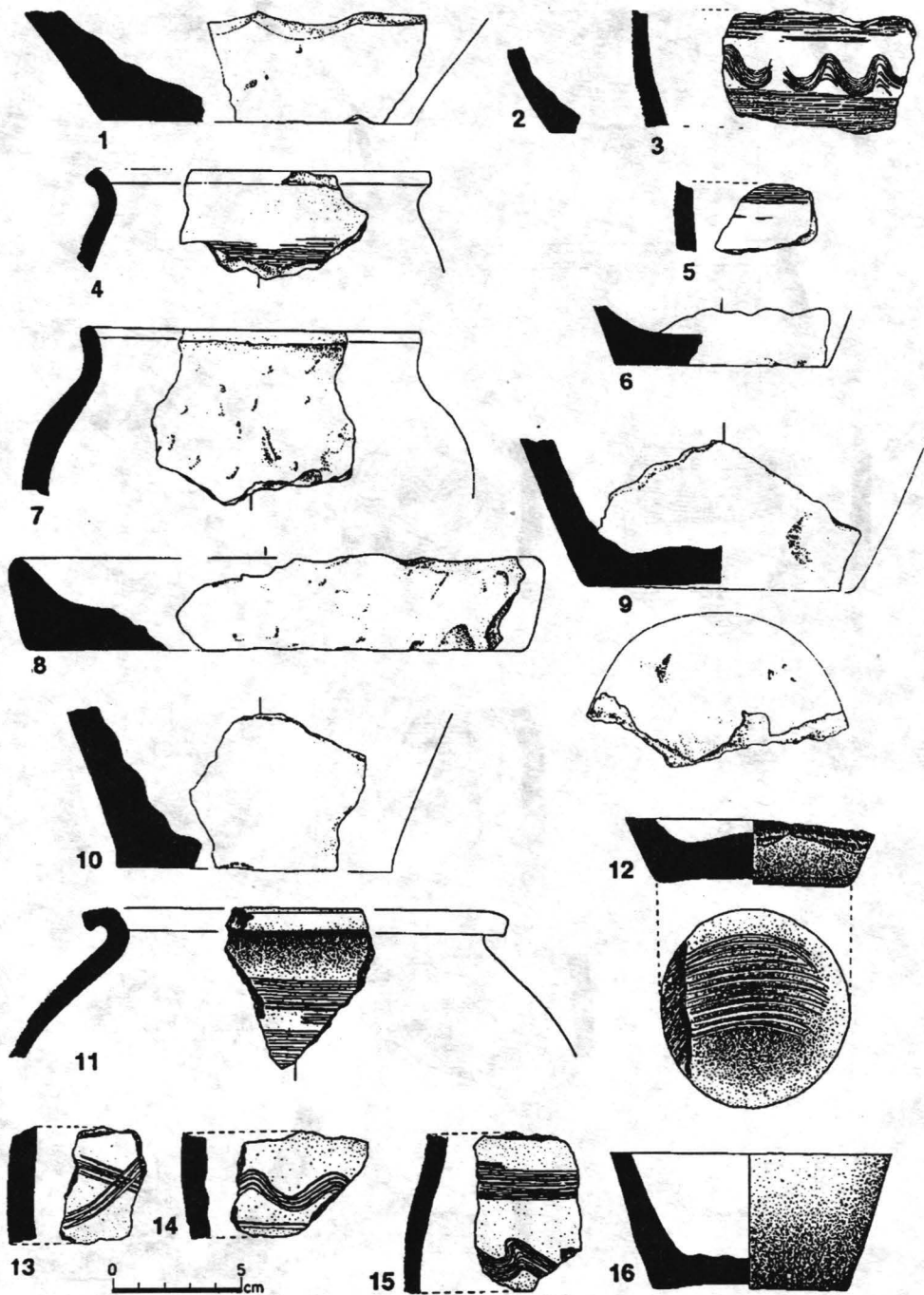
Pl. III. Lazuri-Lubi tag (catalog nr. 34). Ceramica lucrată la roata rapidă: complexul 15 (2-4, 6, 7); suprafața 10 (1, 5)

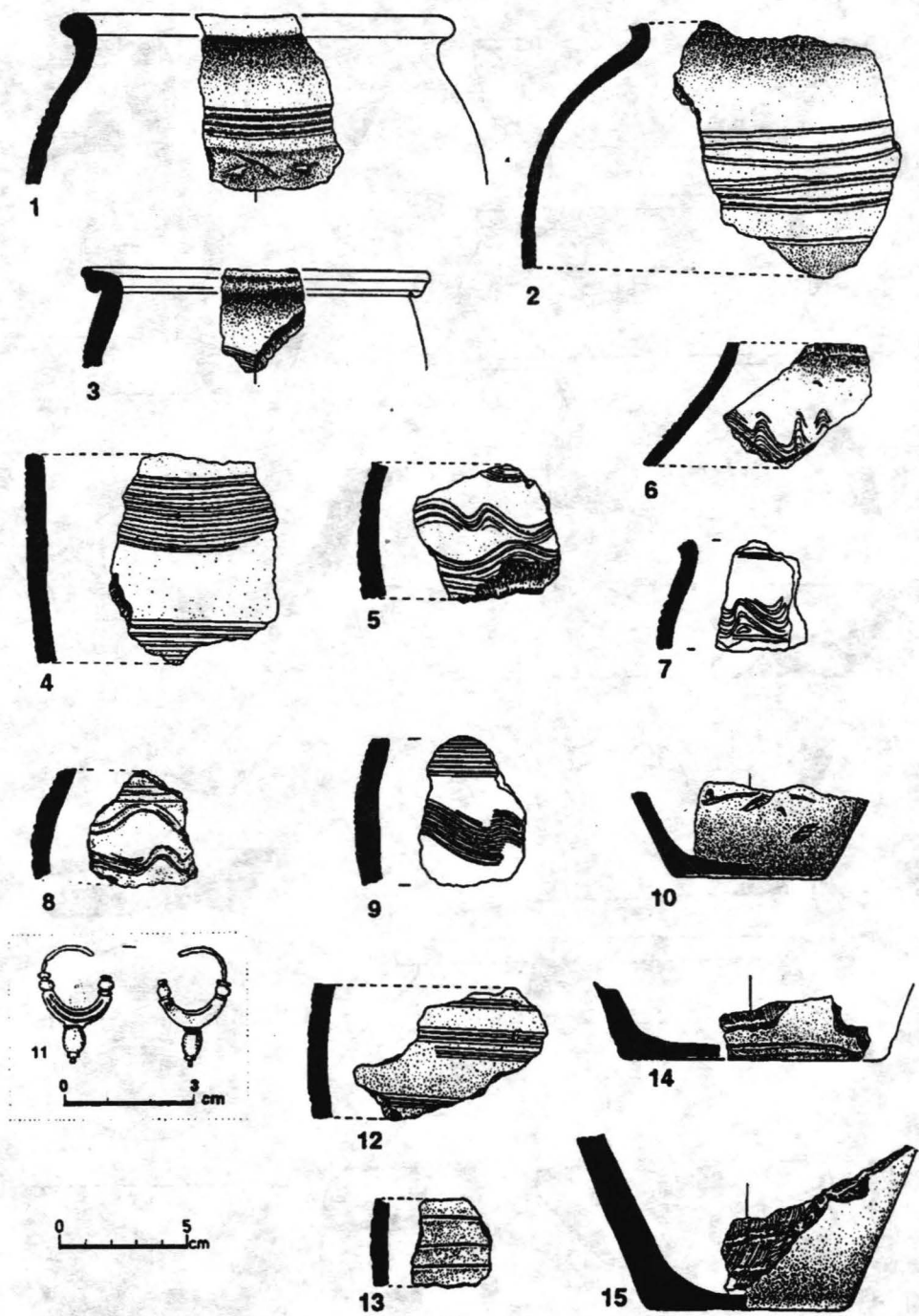
Pl. IV. Țhenci-Lutărie (catalog nr. 26), groapa 1/1986: ceramică lucrată la roata rapidă (1,5) și cu mâna (3,5), clopoțel de fier (2). 6: Lazuri-Râțul lui Bela (catalog nr. 35). 7: Popeni-Pe pogor (nr. catalog 44)

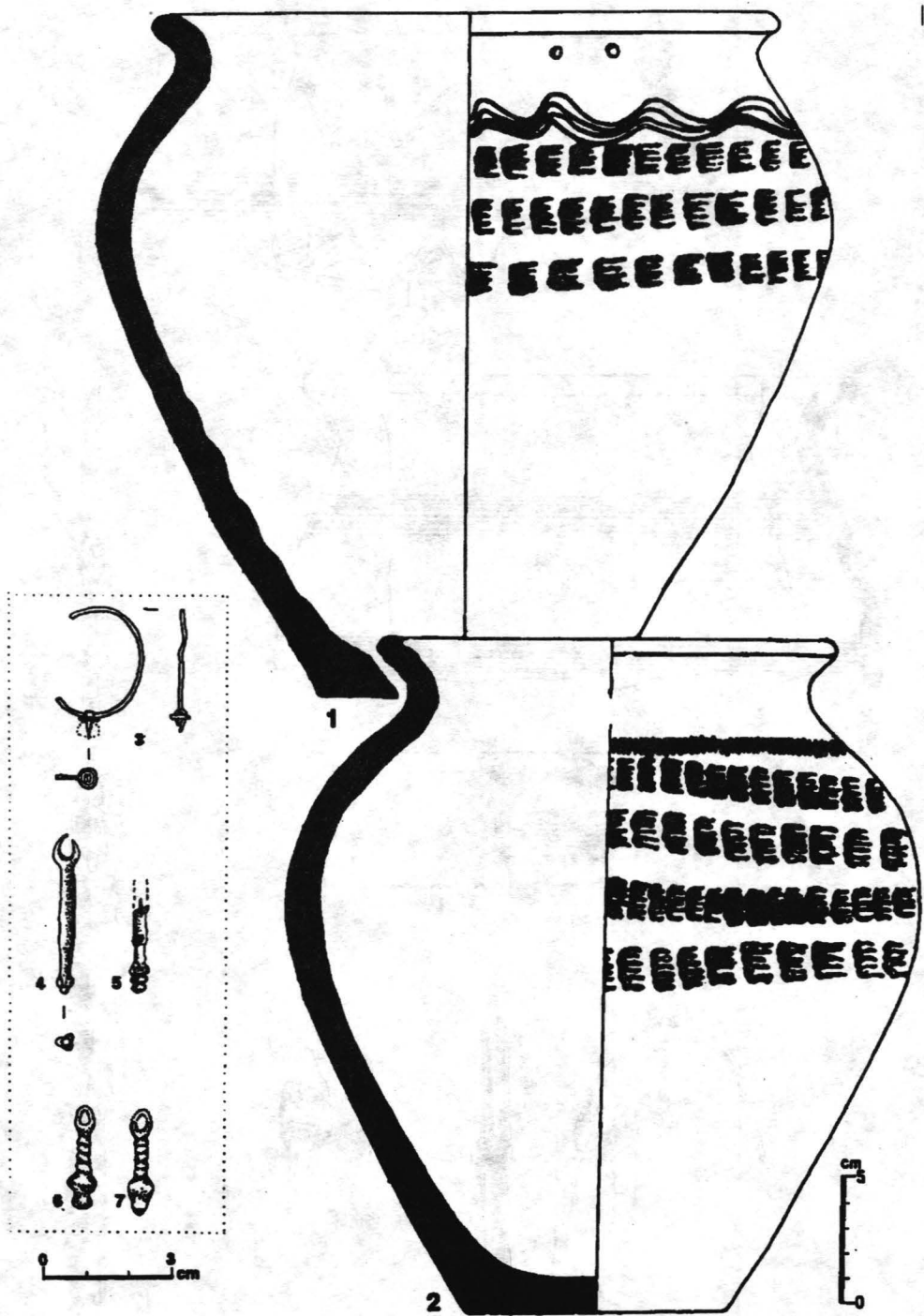
Pl. V. Nușfalău-Tigoiul lui Benedek (catalog nr. 38): ceramică lucrată la roata rapidă (1-7) și la roata încetă (9,12). Lazuri-Râțul lui Bela (catalog nr. 35): ceramică lucrată la roata rapidă (8,13)

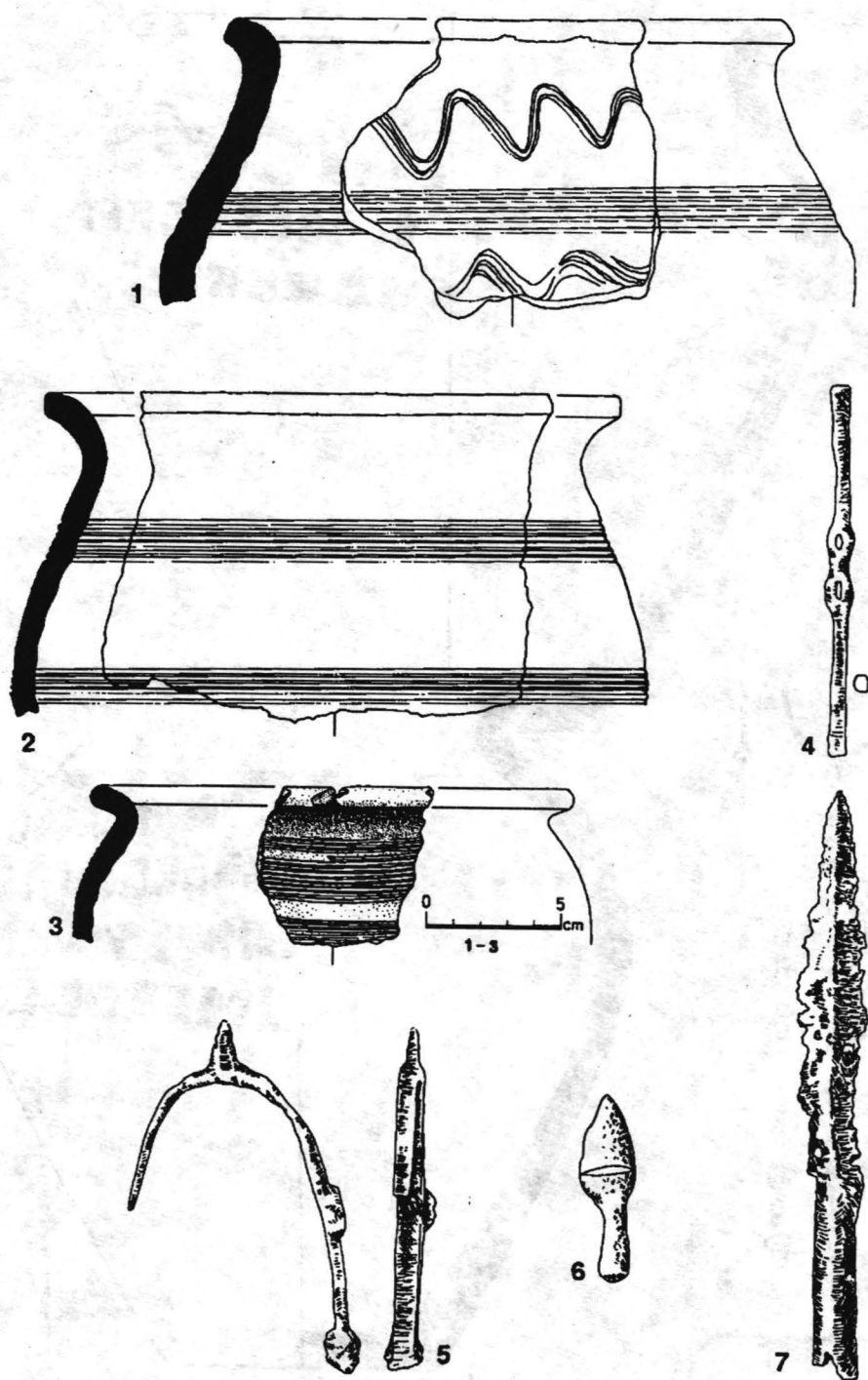
Pl. VI. Carei - Stația de epurare... (catalog nr. 16): ceramică lucrată la roata rapidă (1, 2), la roata înceată (3-6) și cu mâna (7-8). Culciu Mare-Boghilaz (catalog nr. 20): ceramică lucrată la roata rapidă (9, 10). Berea-Akasztafalapos (catalog nr. 8), ceramică lucrată la roata rapidă (12, 16) și roata înceată (11, 13-15)

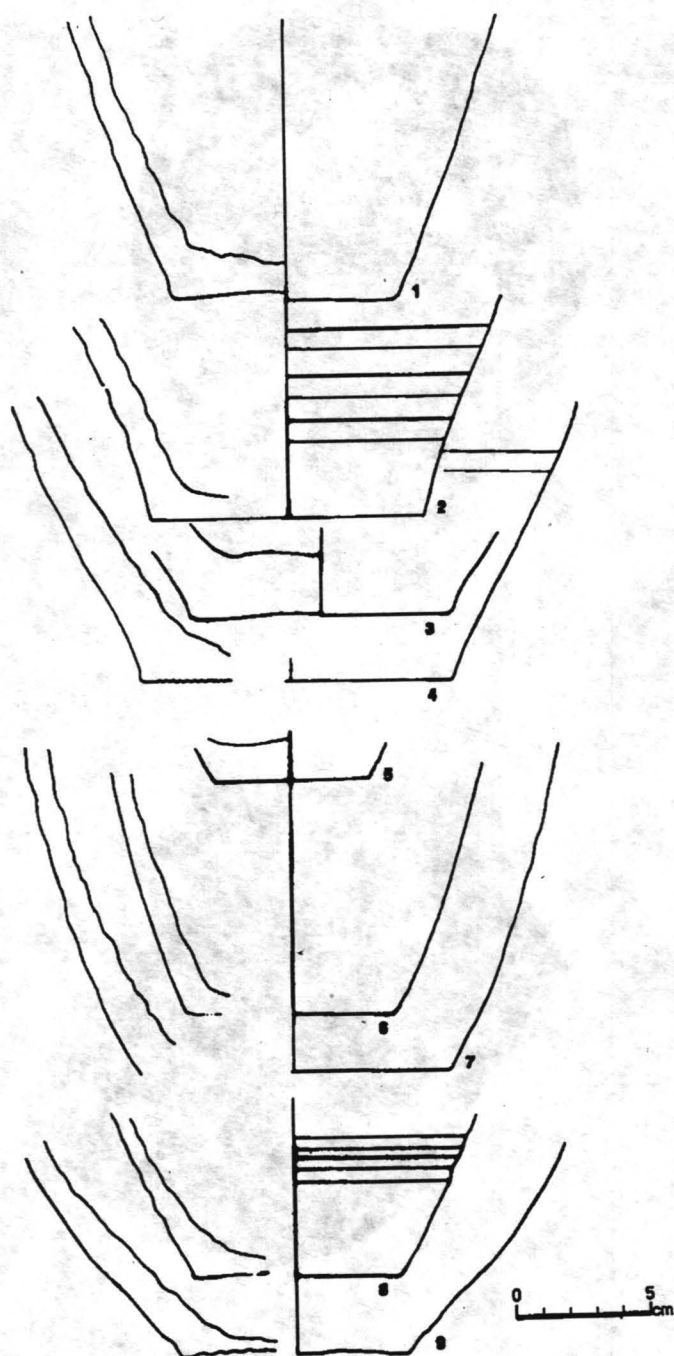
Pl. VII. Berea-Soskás (catalog nr. 7): ceramică lucrată la roata rapidă (1) și la roata înceată (2-10, 12-15).11: Țaga-Hrube (catalog nr. 54) (după Protase 1987-1988)

Pl. VIII. Albești-Sighișoara (catalog nr. 1): ceramică lucrată la roata rapidă (1,2), piese de metal (3-5) (după Baltag 1994). 6,7: Dodești (după Teodor 1984)

Pl. IX. Iernut-Pe șes (catalog nr. 29): ceramică lucrată la roata rapidă (1,2); piese de metal (4-7) (acestea după Rusu 1997). Lăpușel-Ciurgău (catalog nr. 36): fragment dintr-un vas lucrat la roata rapidă

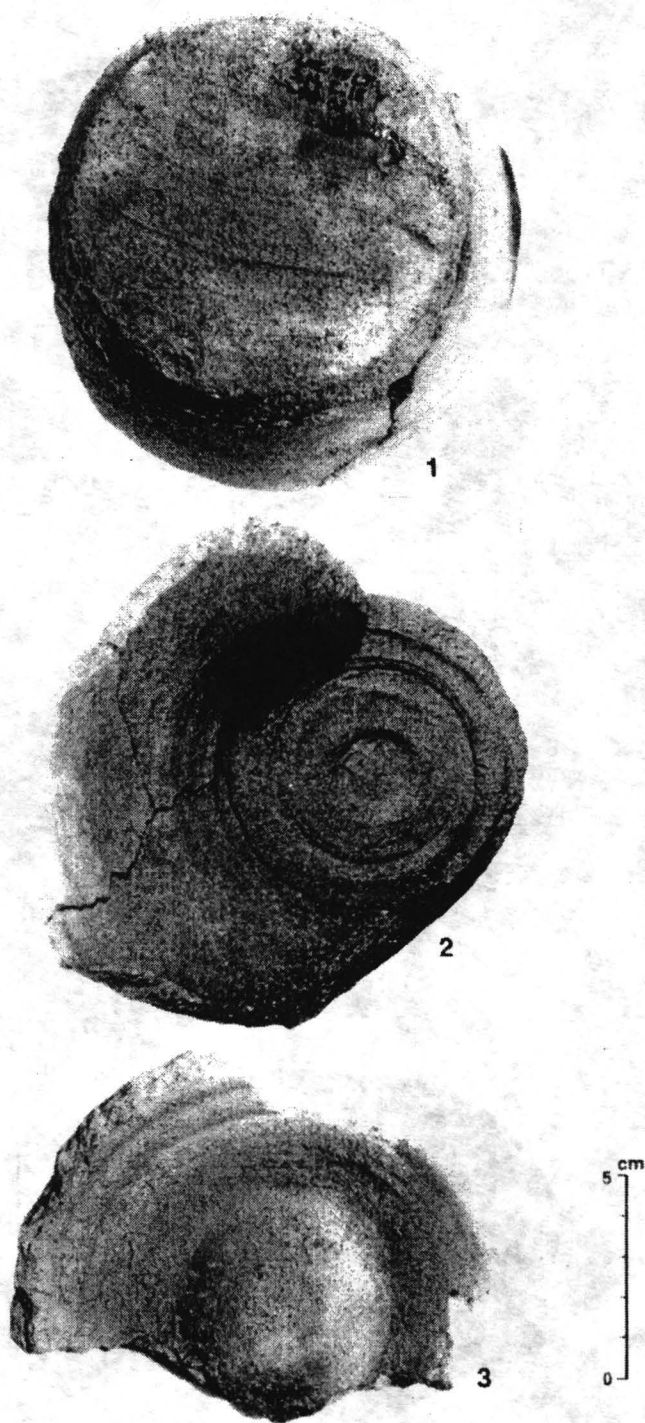
Pl. X. Lazuri-Lubi tag (catalog nr. 34): funduri de vase lucrate la roata rapidă

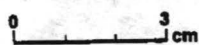
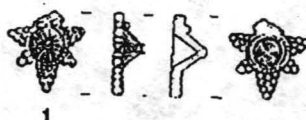
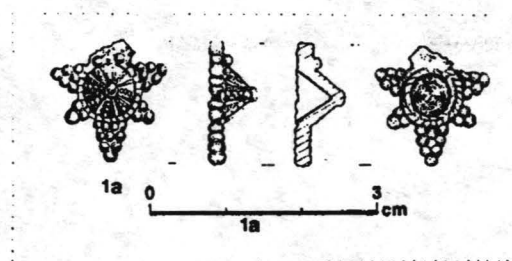
Pl. XI. Căhenci-Lutărie (catalog nr. 26): ceramică lucrată la roata rapidă, din pastă zgrunțuroasă (1) și din pastă fină (2)

Pl. XII. Lazuri-Lubi tag (catalog nr. 34): funduri de oale lucrate la roata rapidă

Pl. XIII. Lazuri-Lubi tag (catalog nr. 34): funduri de oale lucrate la roata rapidă

Pl. XIV. Moigrad: 1-1a; 3 (după Mesterházy 1990); 7; 8 (după Teodor 1995). Lazuri-Râtul lui Bela: 2. Karcsa: 4 (după Budinský-Krička 1980). Královský Chl'mec: 5 (după Profantová 1992). Anarcs: 6 (după Budinský-Krička 1980)

Ceramica descoperită în preajma bisericii Sf. Simion-Turnul Roșu din Suceava*

MONICA GOGU, BOGDAN NICULICĂ

Cu prilejul săpării fundațiilor pentru o locuință particulară, situată în imediata vecinătate (aproximativ 20 m nord) a vechii biserici armenesti având hramul Sfântul Simion, cunoscută și sub denumirea de „Turnul Roșu”¹, au fost descoperite interesante vestigii aparținând secolelor XIV-XV. Conform unei inscripții târzii, această biserică ar fi fost construită de armeanul Donig, în anul 1513, fapt neconfirmat de planul construcției, care o încadrează în secolul al XVII-lea².

Intervenția arheologică s-a produs în momentul în care se excavase o gropă cu dimensiunile de 5 x 13 m, până la adâncimea de 2 m, astfel încât este imposibil de precizat dacă au existat vestigii arheologice până la această cotă. Oprirea temporară a lucrărilor de construcție a permis observarea în interiorul excavatiei a conturului a două gropi, parțial tangente, care se distingeau destul de bine în solul brun-gălbui, steril arheologic.

Lipsa oricăror urme de amenajare, a unei arsuri consistente, a gardinei, infirmă posibilitatea existenței unui cuptor, pe suprafața delimitată de cele două gropi considerate de noi menajere, deși suntem din nou nevoiți să subliniem lipsa unor condiții de cercetare arheologică făcută complet. Încă un aspect care trebuie precizat este faptul că groapa C 1 s-a epuizat la adâncimea de 3,20 m, iar groapa C 2 la adâncimea de 4,33 m în raport cu actualul nivel de călcare. Groapa C 1 avea formă cilindrică cu gura aproximativ rotundă și fundul alveolat, iar groapa C 2 prezenta un contur neregulat cu pereți aproape drepte (fig. 1).

Omogenitatea materialului arheologic recoltat din cele două gropi și faptul că acestea se întretaie pe o porțiune de 0,60 m dovedește că acestea au fost săpate în același timp. Întreg materialul descoperit se încadrează într-o secvență cronologică limitată, de la sfârșitul secolului al XIV-lea și până în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Un posibil termen *post quem*, în ceea ce privește umplerea celor două gropi menajere, este oferit de prezența unei monede emise de domnul Moldovei, Bogdan II (1449-1451), în pământul rezultat din excavarea gropii pentru fundație.

Materialul descoperit este deosebit de variat: fragmente ceramice provenind de la vase de diverse forme și mărimi, smălțuite și nesmălțuite, fragmente de mici dimensiuni ale unor cahle smălțuite, sticlă fragmentară, câteva obiecte din fier, în special cuie de diverse mărimi, numeroase oase de animale, un număr de 30 de monede, câteva dintre ele puternic arse secundar, precum și o aplică de aur în formă de floare de crin.

Ceramica descoperită, de care ne vom ocupa în mod special în acest articol, cuprinde aproape toate speciile caracteristice perioadei: ceramică cenușie, care constituie marea majoritate a materialului, ceramică roșiatică, la care se adaugă o destul de numeroasă ceramică smălțuită. Formele întâlnite sunt și ele de o mare varietate: oale borcan, ulcioare, câni, străchini, capace.

În continuare vom încerca să prezentăm principalele tipuri ceramice descoperite, după cum se deduc din materialul arheologic rezultat în urma săpăturilor din zona „Turnul Roșu”.

I. Ceramica cenușie. O parte a acestei ceramici se încadrează în specia ceramicii cenușii fine atribuită coloniștilor germani³.

Oala-borcan. Realizată dintr-o pastă omogenă, având în compoziție nisip de granulație medie, este arsă reducător, neuniform, ceea ce a dus la apariția pe pereții vasului a unor pete mai deschise la culoare. Buza este scundă și răsfântă în afară, cu marginea îngroșată la exterior și rotunjită, iar în interior cu o șanțuire pronunțată

* Mulțumim d-nei dr. Paraschiva-Victoria Bălariuc pentru ajutorul deosebit în realizarea acestui articol.

¹ Gr. Foit, în *Suceava*, XI-XII, 1984-1985, p. 75.

² G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenesti din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, p. 47.

³ M. D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963, p. 131-160.

pentru capac (fig.2/6). Decorul vasului constă, uneori, din câteva striuri concentrice pe umăr (fig.2/7). O variantă a acestui tip de oală-borcan, din punct de vedere al pastei și a arderii, este cea având buza înaltă, răsfântă în afară, cu o nervură în relief pe fața exterioară, iar la interior, o șanțuire pentru capac, decorul vasului constând în linii incizate paralele între ele, dispuse pe umărul și partea superioară a corpului (fig.2/9, 3/10-11).

Ulciorul cu o toartă. Acest vas este realizat dintr-o pastă cenușie având în compoziție nisip cernut foarte fin, arsă uniform pe întreaga suprafață. Buza înaltă și dreaptă prezintă o nervură, aceasta fiind singurul decor al vasului (fig.2/3-4). O variantă a acestui tip de ulcior, având caracteristici identice în ceea ce privește pasta și arderea, este cea în care buza vasului este decorată cu o nervură proeminentă de la baza căreia pornesc, de o parte și de alta, mai multe nervuri mai puțin evidente (fig.2/1). Se întâlnește și un decor mai elaborat, constând dintr-o linie în zig-zag, urmată de un brâu cu linii încrucișate (fig.2/2).

Castronul. Realizat dintr-o pastă bine frământată, aspră, datorită folosirii ca degresant a nisipului cu bobul mare, este ars reducător uniform pe întreaga suprafață. Vasul are pereții groși, ușor înclinați (fig.4/1), cu buza în continuarea corpului, din care a fost tras un cioc de scurgere (fig.2/8). Decorul constă din câteva linii incizate egal distanțate între ele.

II. Ceramica roșiatică.

Oala-borcan. Este realizată dintr-o pastă bine frământată, având în compoziție nisip fin și granule de calcar (*argillas calcar*) sporadice. Arderea oxidantă s-a făcut incomplet, după cum o dovedește diferența, observabilă în spărtură, între culoarea mai închisă a miezului față de cea a pereților exteriori. În privința decorului, distingem: linia în val flancată de incizii pe umărul vasului (fig.3/8-9) și motivul în „ghirlandă” pe gât asociat cu creștături pe marginea buzei vasului (fig.3/1, 3, 5).

Oala cu o toartă. Este realizată din pastă roșiatică, având în compoziție granule albicioase de calcar, ca decor s-a folosit „ghirlanda” aplicată pe buza și pe gâtul vasului (fig.3/4).

Farfuria. Realizată dintr-o pasta omogenă, având în compoziție nisip de granulație medie și particule de calcar, este arsă oxidant incomplet ceea ce dă vasului nuanțe de brun roșcat și cenușiu. Sigurul decor se găsește pe buza mult evazată și constă dintr-un val realizat cu o spatulă înainte de ardere (fig.3/6, 4/8).

Capacul. Realizat dintr-o pastă în care s-a folosit ca degresant nisipul cu bobul mare, întâlnindu-se și particule sporadice de calcar, este ars oxidant uniform pe întreaga suprafață. Corpul este conic cu pereții ușor arcuiți și se termină printr-o gâtuire pronunțată cu un apucător circular gol în interior (fig. 4/9).

Strachina. Această categorie este reprezentată prin numeroase fragmente ceramice din care s-a păstrat mai ales partea inferioară susținută de un picior inelar. Pasta din care au fost realizate vasele este de bună calitate, având în compoziție nisip fin, iar arderea s-a făcut complet (fig.4/3-4).

Pocalul. Realizat dintr-o pastă foarte fină, arsă oxidant, neobservându-se nici un fel de diferență de culoare între miez și pereții exteriori, are un corp bombat care se continuă cu un picior scurt, gâtuit și un fund evazat (fig.4/5).

III. Ceramica smălțuită. Această categorie, numeroasă, este reprezentată de ceramică de origine locală și de import. Din punct de vedere al formelor predomină vasele deschise, largi și scunde, având ca suport un picior inelar, dar se întâlnesc și alte tipuri⁴.

Oala cu o toartă. Este realizată din pastă roșiatică, având în compoziție granule albicioase de calcar, interiorul vasului este acoperit cu smalt verde-oliv, așternut direct, fără angobă, corpul bombat cu buza scundă și rotunjită, șanțuire interioară pentru capac, decorul reducându-se la câteva striuri concentrice aplicate pe umărul vasului (fig.4/10).

Ulciorul. Un fragment interesant este cel provenind de la un ulcior smălțuit de culoarea „drojdie de vin”, având pe buză un decor linear făcut cu o șampilă în forma literei „V” (fig. 4/7).

Bolul. Decorația vasului este pictată în albastru și verde pe un fond alb și realizată în trei registre, dipuse tectonic, pe buză, pereți și fund.

Castronul. Este decorat în tehnica *sgraffito* cu motiv vegetale sau geometrice așezate mai ales pe fundul vasului. Culoarele de smalt: verde, galben, brun, cu diferențele lor nuanțe datorate colorantului, cât și arderii, au fost utilizate, de obicei, asociate în decorarea unui singur vas. Frecvent, fondul era realizat într-o culoare mai închisă, motivele incizate fiind într-o nuanță a culorii de fond sau chiar în altă culoare. Un unele cazuri, fondul alb-gălbui, acoperit cu smalt incolor, era stropit cu pete de culoare contrastantă, de obicei verde și brun, care nu subliniau decorul sgraffitat, ci ritmau întreaga compoziție⁵.

⁴ Paraschiva-V. Batariuc, Monica Gogu, *Ceramica de tradiție bizantină de la Suceava*, comunicare susținută la Sesiunea Institutului de Arheologie, Iași, 8 octombrie 1999.

⁵ Paraschiva-V. Batariuc, în *Suceava*, XI-XII, 1984-1985, p. 50.

Capacul. La această categorie amintim un fragment de capac smălțuit cu diverse nuanțe de verde și galben, decorat cu motive geometrice folosind tehnica *sgraffito*.

Descoperirile făcute în zona bisericii Sfântul Simion nu pot fi socotite surprinzătoare, ele adăugându-se unor cercetări din anii trecuți făcute pe străzile Mihai Eminescu⁶, Veronica Micle⁷, Dragoș-vodă⁸ și Petru Rareș⁹. Astfel, s-a putut constata existența în zonă a unor locuințe și a unor ateliere meșteșugărești, cu un inventar deosebit de bogat. În acest fel se poate explica și prezența în cele două gropi menajere din zona „Turnul Roșu” a ceramicii de factură bizantină, a celei timpurii de Iznik, precum și a trei crăițe, două întregi și una fragmentară (fig.4/6). Apariția crăițelor, cu urme de smalt verde, dovedește funcționarea în zonă a unui atelier de olărie, unde se producea ceramică smălțuită.

Cercetările de la biserica Sfântul Simion-„Turnul Roșu” vin să se alăture celorlalte descoperiri făcute în apropiere pentru a putea dovedi existența în această zonă periferică a Sucevei medievale, unde tradiția plasează cartierul armenilor, a unei aglomerări de locuințe și ateliere meșteșugărești, databile în secolele XIV-XV și aparținând cu siguranță acestei populații, atestată și de materialele arheologice.

La céramique découverte aux environs de l'église St. Simion-Turnul Roșu de Suceava (Résumé)

Les fouilles archéologiques effectuées en 1999 à proximité de l'église arménienne St. Simion (Turnul Roșu) a Suceava, ont permis d'identifier deux fosses ménagères avec de nombreux matériaux archéologiques, appartenant à la fin du XIVe et XVe siècle. L'inventaire des fosses consiste en fragments de vases émaillées, fragments des carreaux de poêle, monnaies et autres objets en métal. Les auteurs présentent la céramique découverte dans ces fosses.

Légende des figures

Fig. 1. Plan d'ensemble des fouilles archéologiques.

Fig. 2-4. Céramique découverte dans les fosses ménagères.

⁶ Paraschiva-V. Batariuc, M. Andronic, în *Suceava, XVII-XIX, 1990-1992*, p. 49.

⁷ *Ibidem*.

⁸ M. D. Matei, E. Emandi, în *SCIVA*, 28, 4, 1977, p. 553-576.

⁹ E. I. Emandi, în *Hierasus*, IX, 1994, p. 235-291.

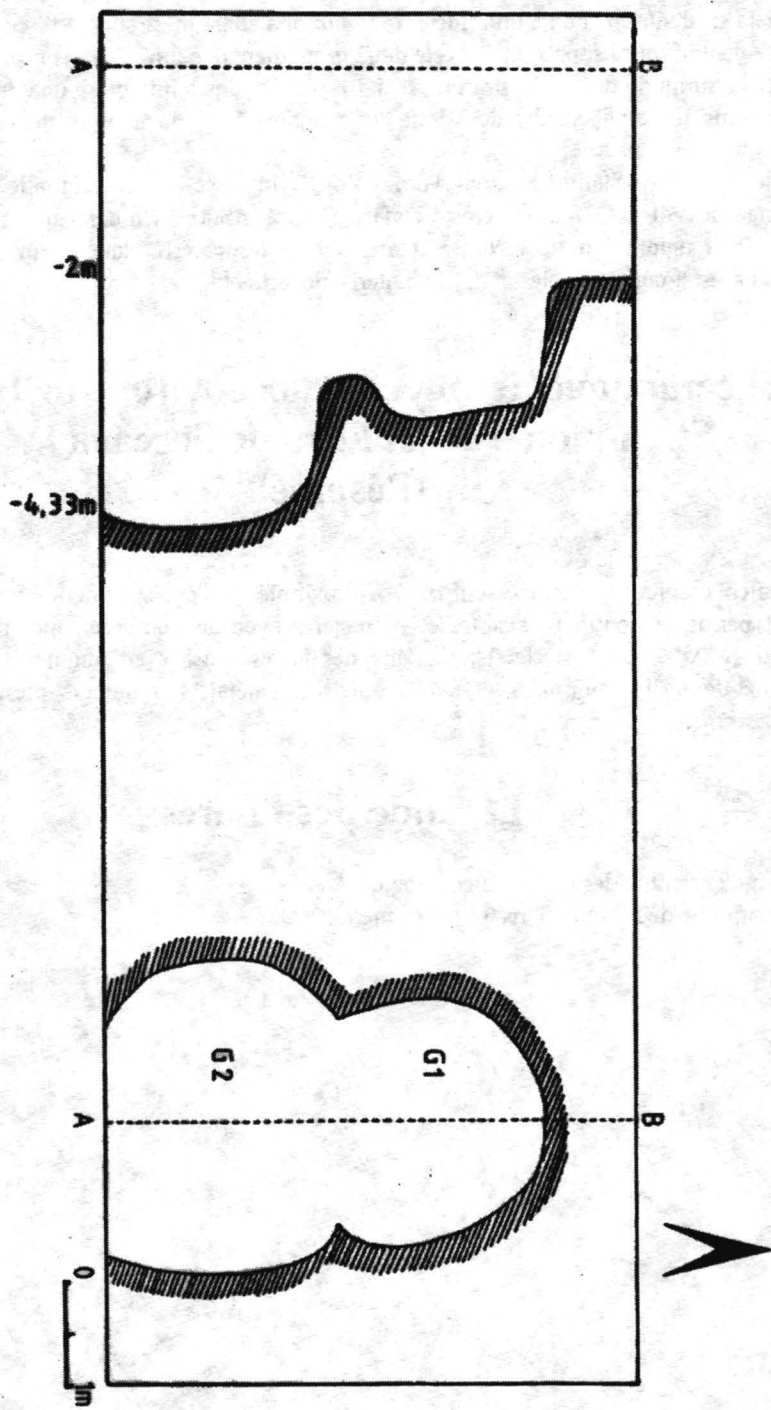

Fig.1. Planul săpăturilor arheologice din preajma bisericii Sfântul Simion-Turnul Roșu

Fig.2. Ceramică descoperită în preajma bisericii Sfântul Simion-Turnul Roșu. Secolele XIV-XV

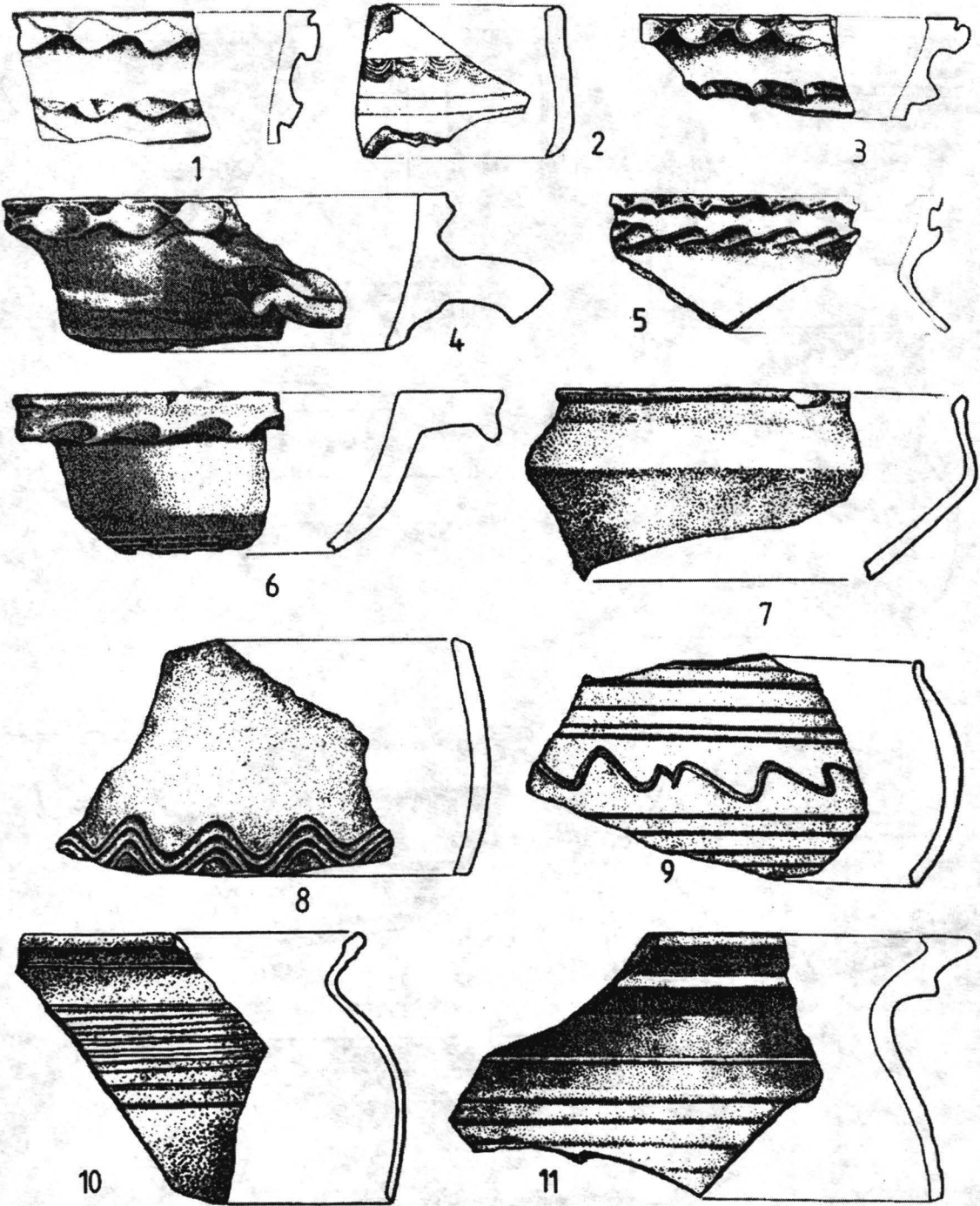

Fig.3. Ceramică descoperită în preajma bisericii Sfântul Simion-Turnul Roșu. Secolele XIV-XV

Fig.4. Ceramică descoperită în preajma bisericii Sfântul Simion-Turnul Roșu. Secolele XIV-XV

Plăci pavimentare ceramice descoperite la Suceava

PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC

Cercetări arheologice începute la Suceava, la Cetatea de Scaun, în vara anului 1895 și continuate până în zilele noastre în diferite zone din oraș au dus la descoperirea unor importante și variate vestigii ale trecutului, cele mai numeroase dintre ele fiind legate de civilizația evului mediu. Între aceste mărturii un loc important îl ocupă diversele categorii ale ceramicii monumentale, care într-un mod sau altul contribuiau, în mod fericit, la împlinirea coloristică și plastică a edificiilor, cele mai multe dintre ele construcții din piatră: cărămizi de fațadă, discuri și butoni ornamentali, cahle, plăci pavimentare. și dacă unele specii ale ceramicii ornamentale, precum discurile și cahlele s-au aflat în atenția cercetătorilor, fie istorici de artă, fie arheologi, făcând obiectul unor studii, plăcile pavimentare au fost doar menționate în treacăt, în lucrări dedicate descrierii unor monumente.

Ne propunem, în cele ce urmează, prezentarea plăcilor pavimentare ceramice descoperite atât la Cetatea de Scaun, cât și în cuprinsul altor monumente de arhitectură, laică ori religioasă, de la Suceava.

Cercetări făcute în interiorul unor biserici din Moldova datând din timpul domniei lui Ștefan cel Mare au dovedit că pavimentul era realizat din plăci ceramice nesmălțuite sau smălțuite, de formă pătrată sau romboidală, dispuse "în spic", în zig-zag (*spina di pesce*) sau "en losange". Acest gen de paviment se mai păstra parțial în bisericile de la Sfântul Ilie de lângă Suceava (1488), "Precista" din Bacău (1491) și la Sfântul Nicolae din Popăuți, Botoșani (1496). La biserica fostei mănăstiri Sfântul Ilie plăci pavimentare romboidale (21,5 x 23 cm, 21,5 x 21 cm), smălțuite în două nuanțe de verde, una mai închisă și alta mai deschisă, în galben și brun se mai păstrează în zona altarului, fiind dispuse "în spic" pe latura de nord, și în mod neregulat pe cea de sud¹. La biserica "Precista", în naos, în zona de lângă absida din sud, se găsea pavimentul din plăci dreptunghiulare (27-28 x 13-14 x 6 cm), smălțuite în verde, galben, brun, dispuse în zig-zag (*spina di pesce*). Unele dintre aceste plăci mai păstrează smălțul în întregime, iar altele prezintă doar urme de smălțuire pe părțile laterale. Porțiunile acoperite cu pardoseală ceramică sunt mult prea mici pentru a se putea constata dacă s-a urmărit alternarea culorilor ori acestea au fost dispuse întâmplător². Biserica Sfântul Nicolae din Popăuți păstra în altar un paviment realizat din plăci ceramice romboidale, smălțuite în verde³, plăci care apar și în zona unde se afla zidul, acum desființat, care separa naosul de pronaos, situație care ridică problema datării celor două tipuri de pardoseală, din piatră și din ceramică ale acestui edificiu⁴.

Săpăturile arheologice întreprinse de-a lungul timpului în cuprinsul unor monumente au îmbogățit lista bisericilor care au fost pardosite cu plăci pavimentare ceramice nesmălțuite sau smălțuite: capela de lemn de pe Câmpul Șanțurilor, biserica Sfânta Parascheva de la Șipot, mănăstirea armeană Sfântul Auxentie ("Zamca"), biserica cu abside pătrate - considerată a fi catolică - de la Sfântul Dumitru, biserica Sfântul Gheorghe "Mirăuți", toate de la Suceava, Voroneț, Probota I și II, biserica mănăstirii Moldovița, ctitoria lui Petru Rareș.

Despre capela de lemn de pe Câmpul Șanțurilor de lângă Cetatea de Scaun de la Suceava încă arhitectul K. A. Romstorfer nota că a avut o podea de cărămizi⁵. Cercetările din anul 1952 au precizat că această biserică a avut două faze de existență, în ultima etapă fiind pavată cu cărămizi. Se mai face mențiunea că, alături de fragmentele de cărămizi pavimentare, au fost descoperite și cărămizi smălțuite, fără a se preciza dacă acestea erau întrebuițate la decorarea fațadelor sau la realizarea pavimentelor⁶.

Biserica Sfânta Parascheva de la Șipot a fost datată în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, fiind considerată contemporană cu cea de la Bădeuți, cu hramul Sfântul Procopie (1487), cu care se aseamănă atât ca

¹ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p.651 susține că la biserica Sfântul Ilie, în altar se găsesc cărămizi pătrate, smălțuite în verde, dispuse "în spic".

² Șt. Balș, *Vechea pardoseală a bisericii Precista din Bacău*, în *BCMI*, XXVIII, 1935, p.91.

³ V. Vătășianu, *op.cit.*, p.660.

⁴ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în *BCMI*, XVIII, 1925, p.47.

⁵ K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904*, București, 1913, p.26.

⁶ I. Nestor și colab., *Șantierul Suceava*, în *SCIV*, 4, 1-2, 1953, p.354.

dimensiuni, cât și ca plan⁷. S-a apreciat că această biserică a avut podeaua realizată din lespezi de piatră sau mai ales din cărămizi nesmălțuite, aproape pătrate (20 x 18 x 4 cm), în timp ce absida altarului a fost pardosită cu plăci pavimentare romboidale smălțuite în verde⁸.

Cu mai bine de patru decenii în urmă, în anul 1954, la circa 200 m vest de mănăstirea armeană Sfântul Auxentie ("Zamca"), pe marginea platoului care coboară spre pâraul Șcheia, au fost descoperite mai multe plăci pavimentare hexagonale, smălțuite în verde, fixate într-un pat de mortar⁹. Aceste plăci au fost puse în legătură cu vechea biserică episcopală a armenilor de la Suceava, din secolul XV, care a fost distrusă fie în urma unei catastrofe naturale, datorită plasării sale deasupra unei râpe, fie a fost dărâmată din ordinul voievodului Ștefan Rareș, cel care a inițiat persecuții religioase în Moldova împotriva credincioșilor care aparțineau altor confesiuni¹⁰.

În zona actualei biserici Sfântul Dumitru au fost descoperite vestigiile a încă două edificii de cult, unul cu abside pătrate, datând din secolul XIV, considerat ca aparținând cultului catolic, și un altul, de plan triconc, din secolul XVI¹¹. Biserica cu abside pătrate a avut un pavaj realizat din cărămizi dreptunghiulare (28 x 18 cm), fixate într-un strat foarte subțire de mortar¹².

Vechea catedrală mitropolitană Sfântul Gheorghe "Mirăuți" din Suceava, construită la sfârșitul secolului XIV, a avut, la un moment dat, posibil în secolul XV, cel puțin în naos și pronaos un paviment realizat din plăci ceramice pătrate (20 x 19,5 x 5,2 cm), smălțuite în mai multe nuanțe de verde, precum și în galben închis și deschis¹³. În zidul nordic al bisericii "Mirăuți" se găsea, înainte de începerea lucrărilor de restaurare întreprinse la sfârșitul secolului XIX de către arhitectul K. A. Romstorfer, o cărămidă smălțuită în verde, despre care autorul descoperirii a presupus, dat fiind faptul că nu au mai fost găsite și altele, că a fost adusă de la învecinata Cetate de Scaun¹⁴. Amplele lucrări de restaurare inițiate în anul 1992 ne-au permis efectuarea unor observații interesante. Cercetând cu atenție paramentul bisericii actuale, care datează din secolul XVII, am aflat încastrate în zidăria pereților, mai multe fragmente de plăci pavimentare smălțuite în verde, identice cu cele descoperite în naos și pronaos. Această constatare ne-a făcut să avansăm ipoteza că primul lăcaș al Mitropoliei Moldovei nu a avut un decor realizat din cărămizi de fațadă, fragmentele găsite în masa de zidărie fiind de fapt bucăți de plăci pavimentare care, alături de fragmentele de olane pentru aducțiunea apei și de pietre cu tencuială și frescă provenite de la vechiul edificiu, au fost reutilizate drept material de construcție la ridicarea noii biserici¹⁵. Se confirmă astfel părerea emisă cu aproape un secol în urmă referitoare la faptul că biserica "Mirăuți" nu a avut paramentul decorat cu elemente ceramice¹⁶. Biserica "Mirăuți", cea zidită în secolul XVII, a avut un pavaj realizat din plăci ceramice hexagonale, neglijent lucrate, nesmălțuite, cu latura de 12-13 cm și grosimea de 5-6 cm, care în decursul timpului a fost dezafectat, din aceste plăci construindu-se mai apoi cavourile 4, 5, 6 aflate în pronaos¹⁷.

La biserica fostei mănăstiri Voroneț, construcția din lemn anterioară cunoscutei ctitorii ștefaniene din anul 1488 a avut pavimentul realizat din cărămidă¹⁸.

Vechea biserică a mănăstirii Probota, astăzi în ruină, ctitorie a voievodului Ștefan cel Mare și care a cunoscut două faze de construcție, a fost pavată în prima etapă - Probota I, în jurul anului 1465 - cu plăci nesmălțuite, dreptunghiulare (30 x 23 x 4 cm), cu muchiile ușor teșite, așezate pe un suport de argilă bine compactată¹⁹, iar în etapa a doua - Probota II, în ultimul deceniu al secolului XV -, absidele naosului au fost

⁷ G. Balș, *op.cit.*, p.26 și fig.23, B. Mitrea și colab., *Șantierul arheologic Suceava - Cetatea Neamțului*, în *SCIV*, 6, 3-4, 1955, p.778, fig.23.

⁸ *Ibidem*, p.778.

⁹ Gr. Foiț, *Monumente de cultură armeană ale Sucevei*, în *Suceava*, XI-XII, 1984-1985, p.74 și nota 22.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ M. D. Matei, Al. Rădulescu, Al. Artimon, *Bisericile de piatră de la Sf. Dumitru din Suceava*, în *SCIV*, 20, 4, 1969, p.541-555.

¹² *Ibidem*, p.544 și nota 11.

¹³ M. D. Matei, Fl. Hău, Gh. Sion, Paraschiva V. Batariuc, *Șantierul arheologic de la biserica Sfântul Gheorghe "Mirăuți", Suceava*, comunicare prezentată la cea de a XXXII-a sesiune națională de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice, campania 1997, Călărași, 20-24 mai 1998.

¹⁴ K. A. Romstorfer, *op.cit.*, p.19-20.

¹⁵ Paraschiva V. Batariuc, *Decorul ceramic al monumentelor din Moldova medievală (secolele XIV-XVII)*, în *SCLA*, 42, 1995, p.12.

¹⁶ Deși K. A. Romstorfer este categoric în afirmațiile sale referitor la faptul că la biserica "Mirăuți" nu a fost descoperită decât o singură cărămidă smălțuită în verde (subl. n.), B. Slătineanu (*Ceramica feudală românească și originile ei*, București, 1958, p.69) scrie că amintita biserică a avut un decor ceramic realizat din discuri-ciupercă, iar Corina Nicolescu vorbește despre "cărămizile smălțuite de dimensiuni variate, de culoare albastru de peruză, găsite cu ocazia săpăturilor realizate la biserica Mirăuți și la cetatea Sucevei" (*Începuturile ceramicii monumentale în Moldova*, în vol. *Omagiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 de ani*, București, 1961, p.385).

¹⁷ M. D. Matei, Fl. Hău, Gh. Sion, Paraschiva V. Batariuc, *Rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1996 de la biserica Sf. Gheorghe "Mirăuți", Suceava*, comunicare prezentată la cea de a XXXI-a sesiune națională de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice, campania 1996, București, 12-13 mai 1997.

¹⁸ D. Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România din anul 1964*, în *SCIV*, 16, 3, 1965, p.603.

¹⁹ Lia Bătrina, A. Bătrina, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare - Mănăstirea Probota*, în *SCLA*, 24, 1977, p.210, 211, fig.7.

acoperite de plăci, de asemenea dreptunghiulare (26,5 x 13 x 5 cm), de bună calitate, dispuse în rânduri paralele pe direcția est-vest, montate pe un pat de mortar²⁰, iar în altar se aflau plăci nesmălțuite așezate în zig-zag (*spina di pesce*)²¹. Ctitoria voievodului Petru Rareș din anul 1530 a fost pardosită cu cărămizi nesmălțuite, dreptunghiulare, cu dimensiunile de 27 x 12,5-13,5 x 5 cm²².

Lucrările de restaurare efectuate în deceniul șapte al secolului XX la mănăstirea Moldovița, ctitoria lui Petru Rareș din anul 1532, au pus în evidență existența unor fragmente de paviment din plăci ceramice, în naos și pronaos. În naos, pardoseala era formată din plăci pătrate (27 x 27 x 7 cm), smălțuite în verde și galben, dispuse alternativ, montate pe un suport de pământ argilos, bine compactat, cu o grosime de 10 cm. În pronaos, în coltul de nord-vest și nișa de nord-est, se găsea un paviment realizat din cărămizi dreptunghiulare, obișnuite, nesmălțuite, cu dimensiunile de 28 x 13 x 6 cm, așezate un rând pe lat și altul pe lung²³. Deoarece plăcile pavimentare smălțuite din naos erau situate cu 8 cm peste nivelul pragurilor de la uși, fiind așternute "ca un covor", s-a emis ipoteza că ar data din vremea refacerilor datorate episcopului Efrem de Rădăuți din anul 1619²⁴.

Din secolul XVII dispunem și de o informație documentară referitoare la pardoseala bisericilor, datorată diaconului Paul de Alep, care l-a însoțit între anii 1652-1659 pe tatăl său, patriarhul Macarie al Antiohiei, în vizita sa, după ajutoare pentru biserica siriană în Moldova, Țara Românească și Rusia. Descriind biserica mănăstirii Sfântul Sava din Iași, Paul de Alep scria: "Pardoseala este alcătuită din cărămidă, căci de la Brusa până la Moscova, cele mai multe biserici din țara aceasta sunt pardosite cu cărămizi"²⁵.

Dar pavimentul realizat din plăci ceramice nu era un atribut doar al edificiilor de cult, fiind utilizat și în cuprinsul unor construcții laice, precum Cetatea de Scaun de la Suceava, curțile domnești, casele domnești din incinta unor mănăstiri, la reședințele boierești și, probabil, în locuințele unor orașeni.

La Casa domnească de la mănăstirea Bistrița, construită în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, au fost folosite plăci pavimentare smălțuite în verde și galben, hexagonale și octogonale²⁶.

Fragmente de plăci pavimentare smălțuite în verde au fost descoperite și la Casa domnească din incinta mănăstirii Putna, ctitorie a voievodului Ștefan cel Mare, dar dimensiunile reduse ale acestor fragmente nu permit să li se stabilească forma²⁷.

Într-o construcție realizată din lemn pe o temelie din piatră descoperită în cuprinsul vechii mănăstiri a Humorului au fost găsite resturile unui paviment realizat din cărămizi nesmălțuite, de formă dreptunghiulară (24,5 x 13 x 5 cm)²⁸.

Plăcile ceramice dreptunghiulare și hexagonale, de dimensiuni variate, nesmălțuite, dintre care unele cu însemne pentru jocul de "țintar" care au fost descoperite la Curtea Domnească din Iași, au fost considerate ca fiind "folosite pentru pardosirea iatacului și a camerelor palatului". Aceste plăci pavimentare au fost datate în epoci diferite: cele dreptunghiulare în secolele XV-XVI, iar cele hexagonale în a doua jumătate a secolului XVII²⁹.

Și la Curtea Domnească de la Suceava au fost utilizate, de-a lungul timpului, pardoseli realizate din ceramică. În molozul rezultat din distrugerea încăperilor palatului au fost găsite fragmente de plăci pavimentare, de mici dimensiuni, posibil de formă pătrată, smălțuite în verde. În beciurile amenajate pe latura de est, în secolul XVII, în timpul domniei lui Vasile Lupu, au fost descoperite *in situ* plăci pavimentare pătrate (25,4 x 24,5 x 5 cm) și hexagonale (12,8 x 12,8 x 4,8 cm), nesmălțuite, iar în casa scării de acces spre aceste beciuri s-au aflat, de asemenea, plăci hexagonale nesmălțuite (16 x 15,5 x 6 cm)³⁰.

Descoperirea unor plăci pavimentare smălțuite în verde și galben în "casa domniei"³¹ și în casa din zona "B" de pe Câmpul Șanțurilor³² sau în locuința de orașean de pe strada Petru Rareș³³ de la Suceava demonstrează că și aceste construcții au beneficiat de o pardoseală ceramică.

²⁰ *Ibidem*, p.222.

²¹ H. Teodoru, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova*, în *BMI*, nr.1, 1970, p.36.

²² Voica M. Pușcașu, *Cercetări arheologice la biserica mănăstirii Probota, construită de voievodul Petru Rareș*, în *RMI*, LXVI, nr.1-2, 1997, p.15.

²³ Șt. Bals, *Câteva date noi despre mănăstirea Moldovița*, în *BMI*, nr.3, 1971, p.86, fig.5.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Călători străini despre țările române*, VI, București, 1976, p.35.

²⁶ Lia Bătrîna, A. Bătrîna, *O locuință domnească de la Alexandru cel Bun*, în *RMM.MIA*, nr.2, 1975, p.76.

²⁷ Inedite, în colecțiile Muzeului Național al Bucovinei, Suceava. Autorul a făcut parte din colectivul de cercetare al Casei domnești de la Mănăstirea Putna din anii 1980-1981.

²⁸ Elena Busuioc, Gh. I. Cantacuzino, *Date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului*, în *SCIV*, 20, 1, 1969, p.74; Elena Busuioc, *Noi date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului*, în *Suceava*, V, 1978, p.179 și nota 3.

²⁹ Al. Andronic, Eugenia Neamțu, M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la Curtea Domnească din Iași*, în *ArhMold*, V, 1967, p.208, fig.24/4, 5, 7.

³⁰ Inedite, în colecțiile Muzeului Național al Bucovinei, Suceava. Autoarea a făcut parte din colectivul de cercetare al Curții domnești de la Suceava din anii 1974-1975.

³¹ Inedite, în colecțiile Muzeului Național al Bucovinei, Suceava.

Fragmente de plăci pavimentare ceramice smălțuite în verde au fost descoperite și la curtea de la Arbore a portarului de Suceava Luca Arbure, reședință boierească care a fost edificată în primii ani ai secolului XVI, în aceeași vreme cu biserica cu hramul Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul³⁴.

Plăci pavimentare pătrate (19,7 x 20 x 5,4 cm, 20,2 x 20 x 4,5 cm) sau romboidale (18 x 18 x 4 cm, 21 x 21 x 5,7 cm), nesmălțuite sau smălțuite, întregi ori fragmentare, au fost descoperite în cursul cercetărilor arheologice pe tot cuprinsul Cetății de Scaun de la Suceava³⁵. Cele mai des întâlnite se dovedesc a fi plăcile pătrate, simple, nesmălțuite. Uneori plăcile pavimentare au câte două laturi paralele tesite, pentru o mai bună fixare în mortar. Ca o remarcă ce se poate face în cazul plăcilor pavimentare nesmălțuite este faptul că uneori aceste obiecte au fost neglijent lucrate, numeroase exemplare neavând ambele suprafețe perfect plane, ci prezintă grosimi diferite. Culorile de smalt sunt cele cunoscute și utilizate atât în ceramica de uz comun, simplă sau decorată, cât și la cea ornamentală: galben, verde, brun, într-o varietate de nuanțe datorate atât dozării coloranților cât și arderii. Au fost descoperite exemplare monocrome - cele mai frecvente fiind cele verzi -, dar se întâlnesc și altele, cu mai multe nuanțe ale aceleiași culori ori cu vrăste și pete divers colorate³⁶.

Alături de plăcile pavimentare nesmălțuite sau smălțuite, la Cetatea de Scaun de la Suceava au fost descoperite și fragmente de plăci pavimentare decorate în tehnicile *sgraffito* și *champlevé*. De-a lungul timpului, în cursul cercetărilor arheologice întreprinse la Cetatea de Scaun nu a fost găsită decât o singură placă aproape întreagă (fig.7/1), de formă pătrată, cu latura de aproximativ 38 cm, smălțuită în două nuanțe ale acelorași culori: fondul în verde închis, iar motivul decorativ în verde deschis³⁷. Celelalte exemplare sunt fragmentare, în general de mici dimensiuni. Singura dimensiune care poate fi stabilită cu certitudine este grosimea plăcii, care se încadrează între limitele de 3-5,2 cm, cele mai frecvente fiind cele de 3-3,2 cm.

Plăcile pavimentare decorate, ca de altfel toate plăcile pavimentare descoperite în Moldova, au fost lucrate prin turnare și apoi presate în tipare de lemn. A fost utilizat un lut de bună calitate, având ca degresanți nisip cu bobul mare și chiar microprundișuri, bine frământat, omogen, dar se cunosc și exemplare mai neglijent lucrate, cu goluri de aer în pastă, defect care a contribuit, în timpul întrebuintării, la deteriorarea acestora.

Dacă în cazul plăcilor simple smaltul a fost așternut uneori direct peste pasta roșie, în schimb plăcile decorate au fost acoperite cu angobă albă și apoi smălțuite. Rar plăcile decorate au fost smălțuite monocrom, de cele mai multe ori pe aceeași piesă se întâlnesc mai multe nuanțe ale culorii de smalt, dar și alte culori. Frecvent fondul îl constituie o anumită culoare, din gama tonalităților de verde, galben-brun, în timp ce motivele decorative au fost realizate într-o anumită nuanță a culorii de fond, de obicei mai închisă. Drept o caracteristică a plăcilor pavimentare se constată preferința arătată pentru tonalitățile închise ale culorilor: verde olive, verde crom, verde smarald, brun "*terra di Siena*", umbră arsă, galben ocru, galben orange.

Cea de-a doua componentă a ornamenticii unei părți a plăcilor pavimentare de la Suceava, alături de culoarea de smalt o constituie decorul propriu-zis, realizat în tehnicile *sgraffito* - incizia care a afectat superficial angoba - și *champlevé* - excizia care face ca ornamentul să iasă în evidență prin adâncimea fondului, amintind un procedeu propriu artei metalului și emailului. Curent în realizarea motivului ornamental au fost utilizate combinate, ambele procedee, din îmbinarea celor două tehnici pe o singură piesă rezultând noi valențe decorative.

Motivele decorative realizate în tehnicile *sgraffito* și *champlevé* întâlnite pe plăcile pavimentare se pot încadra în mai multe categorii ale ornamenticii: geometrice, care se dovedesc a fi cele mai numeroase și diversificate, dar și vegetale, zoomorfe, antropomorfe.

De cele mai multe ori, pentru a se realiza decorul plăcilor pavimentare, suprafața acestora a fost divizată în două registre, inegale ca mărime: chenarul și zona centrală. O notă caracteristică a ornamenticii plăcilor pavimentare o constituie dispunerea tectonică a decorului. Fiind dispus în zone distincte au fost utilizate anumite motive ornamentale, care sunt proprii pentru fiecare dintre cele două registre decorative.

De obicei chenarul a fost decorat cu motive geometrice, o alternanță de linii *sgraffitate*, cu altele realizate în *champlevé*, drepte (fig.1/1, 4/3) sau oblice (fig.3/5, 5/4), pătrate cu fața hașurată urmate de pătrate cu fața plină (fig.1/3,5, 2/2,4-5, 3/4, 4/2), frize cu câpriori (fig.3/3), triunghiuri concentrice, dispuse alternativ, simple (fig.1/4) sau având la interior spirale (fig.1/2,6, 5/1), cercuri în care se află înscrise ove (fig.3/1) sau romburi (fig.3/2), hexagoane aplatizate combinate cu spirale (fig.4/4, 5/3) și cercuri (fig.4/1,5), dar și vrejuri sinuoase, de care sunt prinse semipalmete cu lobii rotunjiți (fig.6/1-5, 7/1). Se întâlnesc și fragmente de plăci pavimentare fără chenar

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*. Cercetări personale ale autoarei.

³⁷ K. A. Romstorfer, *op.cit.*, p.66-67.

³⁸ Paraschiva V. Bătaric, *Catalogul colecției Romstorfer - ceramica ornamentală*, în ms.

³⁹ K. A. Romstorfer, *op.cit.*, p.66-67, fig.46/a.

(fig.2/1, 5/5), dar și altele unde câmpul este mărginit de un chenar dublu sau chiar triplu: primul registru fiind decorat cu o alternanță de pătrate cu fața plină separate de linii în *champlevé* de pătrate hașurate, cel de al doilea registru constând dintr-o bandă de linii subțiri și foarte dese (fig.1/5), o altă dată la margine se află un rând de triunghiuri în care sunt înscrise spirale, urmat de pătrate pline (fig.1/6), pentru ca în alt caz să avem trei șiruri de câpriori dispuși alternativ (fig.3/3). Se cunosc și plăci pavimentare, mai puțin numeroase, unde suprafața a fost tratată unitar, fără a mai fi divizată în registre și această situație se întâlnește mai cu seamă în cazul în care au fost utilizate și alte ornamente decât cele geometrice, precum sunt cele vegetale (fig.5/5) ori palmetele (fig.6/6).

În cazul când suprafața plăcii pavimentare a fost divizată în registre, pentru decorarea zonei centrale au fost utilizate elemente geometrice (fig.1/3-5, 2/2-5, 3/2, 3), dar și compozite, geometrice și vegetale (fig.1/1, 3/2, 4/2, 5/5), zoomorfe (fig.8/1, 2), antropomorfe (fig.8/3). Dintre motivele geometrice se întâlnesc cruci de Malta înscrise în romburi alungite, separate de elipse hașurate (fig.2/3-5, 7/2), tabla de șah - damier -, realizată atât prin hașurare, *sgraffito* (fig.1/5) cât și prin incizie, *champlevé* (fig.3/3), entrelacs-ul simplu (fig.2/2) sau asociat cu reprezentarea unor copaci stilizați, care amintesc de brazii desenați de copii (fig.4/2, 5/2). Dintre elementele vegetale se remarcă vrejurile sinuoase care poartă semipalmete cu lobii rotunjiți și palmete înscrise în spații cordiforme (fig.6/6), frunze stilizate (fig.4/1, 3, 4), arbuști având crengile terminate cu fructe rotunde, simpli (fig.4/5, 5/3) sau asociați cu brazi stilizați (fig.5/4), chiparoși (fig.5/1).

Mai puțin frecvente se dovedesc a fi motivele decorative zoomorfe: un câine în plin efort, alergând cu botul căscat și limba scoasă (fig.8/2), și antropomorfe: o siluetă umană stilizată, sugerând un războinic îmbrăcat în salvari, în plină mișcare (fig.8/3). Suntem de părerea exprimată de Romstorfer că reprezentarea unui ogar pe o placă pavimentară smălțuită în verde (fig.8/1) nu poate fi considerată drept un motiv decorativ în sine, ci reprezintă un simplu "accident", incizat din întâmplare, în joacă, de unul dintre cei care lucrau în atelierul ceramic respectiv³⁸.

Dimensiunile reduse ale celor mai multe fragmente de plăci pavimentare nu permit, în cele mai frecvente cazuri, să cunoaștem cum erau asociate între ele cele două componente ale motivului decorativ: chenarul și zona centrală. Doar în câteva cazuri se poate face precizarea că un chenar realizat din motive geometrice - alternanța de pătrate cu fața plină cu latele hașurate -, este asociat cu entrelacs simplu (fig.2/2) sau acompaniat de elementele vegetale (fig.4/2) ori cu romburi alungite în care sunt înscrise cruci de Malta (fig.2/4, 5), dar tot un chenar geometric - hexagoane aplatizate în care au fost înscrise cercuri, linii hașurate sau în *champlevé*, triunghiuri adosale-, însoțește reprezentarea bradului stilizat (fig.4/1, 3), a arbustului cu fructe rotunde (fig.4/5, 5/3, 4) ori a chiparosului (fig.5/1), după cum un registru marginal decorat cu vrejuri cu semipalmete încadrează un spațiu central tratat precum un medalion pătrat realizat dintr-un meandru unghiular în care se află triunghiuri și o floare cu opt petale (fig.7/1).

Demn de remarcat ni se pare faptul că o parte a motivelor decorative întâlnite pe plăcile pavimentare se regăsesc și pe vasele smălțuite care erau utilizate fie ca veselă, fie ca farfurii ornamentale, atârdate pe pereți³⁹, dar și pe unele cahle, realizate în tehnicile *sgraffito* și *champlevé*, cum sunt cele descoperite în "casa domniei" de la Suceava⁴⁰. Identitatea merge și mai departe, aceleași motive fiind folosite la ornamentarea chenarelor⁴¹ ori a zonelor centrale⁴², atât în cazul vaselor smălțuite, cât și al plăcilor pavimentare, identitate care pledează pentru realizarea în același atelier, probabil în cel aulic de la Suceava, care lucra pentru domnie și marii boieri, posibil chiar de către același meșteșugar, a tuturor acestor specii ceramice⁴³.

Dar pe teritoriul orașului Suceava, de-a lungul timpului au fost descoperite, alături de plăci pavimentare simple sau cu ornamentele realizate în tehnicile *sgraffito* și *champlevé*, și câteva piese cu motivele decorative în relief înalt. Două dintre aceste piese nu au locul de descoperire cunoscut (fig.9/1, 2), alte două provin din zona "Turn" de la biserica Sfântul Dumitru (fig.9/3, 4). Este vorba de obiecte masive, cu decorul în relief pronunțat față de fond, fragmentare, lucrate din pastă aspră cu nisip cu granulație medie și mare, insuficient de omogenă și au fost acoperite cu angobă albă și smalt verde de diverse nuanțe. Plăcile au fost obținute prin presare, în cadre speciale, presare care în unele cazuri s-a dovedit insuficientă, în masa ceramică observându-se goluri de aer. Decorul, în relief, a fost realizat cu ajutorul unui tipar, probabil din lemn, dat fiind faptul că detaliile sunt lipsite de acuratețe.

Una din plăcile cu loc de descoperire necunoscut, smălțuită în verde deschis, probabil pătrat (latura de

³⁸ *Ibidem*, p.67.

³⁹ Paraschiva V. Batariuc, *Motive ornamentale în ceramica smălțuită de uz casnic de la Suceava, din secolul al XV-lea, în Suceava, XI-XII, 1984-1985*, p.50-51, pl.1-4.

⁴⁰ R. Popa, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturie de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ștefan cel Mare*, București, 1979, p.62-63, fig.41-43.

⁴¹ Paraschiva V. Batariuc, *op.cit.*, pl.1/2, 3, 8, 3/5, 6.

⁴² *Ibidem*, pl.2/5, 8, 3/10, 4/7.

⁴³ Paraschiva V. Batariuc, *Ateliere pentru producerea cahlelor în Moldova medievală, în SCIVA, 43, 2, 1992*, p.215-219.

19,2 cm), a fost decorată cu un motiv compozit: în colțuri frunze stilizate, iar în centru unghiuri adosate compun o cruce (fig.9/1), iar cealaltă piesă cu loc de descoperire necunoscut, smălțuită în verde ocru, dreptunghiulară (latura de 17,3 cm) prezintă în câmp o reprezentare fantastică greu de definit (o caracatiță ?) (fig.9/2). Cele două fragmente rezultate în urma cercetărilor arheologice din anul 1968 de la biserica Sfântul Dumitru, smălțuite în verde, au fost ornamentate una cu doi cerbi având coarcele culcate pe spate, așezați, separați de elemente vegetale (fig.9/3), iar cealaltă cu o Manticora, animal fantastic cu trup de felină, înaripat și cu chip de om (fig.9/4). Se mai poate face remarcă că două dintre aceste plăci pavimentare cu decorul în relief au smălțul tocit, ceea ce dovedește o folosire îndelungată (fig.9/2, 4). și o altă observație se impune în cazul plăcilor pavimentare cu decor în relief. Dacă pentru două dintre motivele ornamentale nu cunoaștem analogii (fig.9/1, 2), în schimb cerbii așezați și Manticora se întâlnesc în repertoriul iconografic al cahlilor din Moldova datate în a doua jumătate a secolului XV, descoperite la Iași⁴⁴, Suceava⁴⁵ sau Baia⁴⁶.

În cursul cercetărilor arheologice întreprinse la Cetatea de Scaun a Sucevei de-a lungul timpului au fost găsite numeroase plăci pavimentare, întregi sau fragmentare, dar din păcate, doar în puține cazuri a fost precizat locul de descoperire. În timpul primelor săpături efectuate de către arhitectul K. A. Romstorfer nu s-au făcut însemnări privind locul și condițiile de descoperire a celor mai multe dintre obiectele găsite și din acest punct de vedere plăcile pavimentare nu au făcut excepție. Doar în câteva cazuri, precum capela de lemn de pe Câmpul Șanțurilor⁴⁷ sau încăperile din cetate numerotate 8 și 12⁴⁸ se face mențiunea că au fost pardosite cu cărămizi. Se mai spune că foarte multe cărămizi smălțuite în galben brun au fost găsite în moloz⁴⁹. Nici vechile inventare ale obiectelor colecționate de Muzeul Sucevei - provenite în marea majoritate a cazurilor de la Cetatea de Scaun - nu sunt mai explicite. Astfel, primul inventar realizat în anul 1910 în limba germană de către custodele Alfred von Peyersfeld și tradus în limba română în anul 1912 menționează locul de descoperire al plăcilor pavimentare în felul următor: "Ziegel, sechseckig, aus der 3. Kammer, Ruine", "Pflasterziegel glasiert, aus den ersten Kammer", "Neun Stück Pflasterziegeln, aus allen Kammern", "Ziegel Damenbrett, aus den oberen Halle" sau "Graviert glasierte Pflasterziegeln in Burghof Kabinette", "Brunglasierte Ziegeln, Ruine", "Gelbglassierte Ziegeln, Ruine" etc.⁵⁰. Inventarul întocmit de profesorii Rudolf Gassauer și Nicon Turturean, publicat în 1926 și reluat într-o altă ediție în 1929, se mulțumește să preia informația din vechile lucrări datorate custodelui A. von Peyersfeld: "cărămidă în șase unghiuri, din camera a 3-a a Cetății", "cărămidă de pardoseală smălțuită, din camera primă, cetate", "nouă cărămizi de pardoseală din toate camerele, ibidem", "cărămizi de pavat, smălțuite și cu gravuri, din cabinetul curții, ibidem", "cărămizi brune smălțuite, ibidem", "cărămizi galbene smălțuite, ibidem"⁵¹. Din păcate, autorii acestor inventare au omis să indice în vreun mod oarecare localizarea în spațiu sau să anexeze un plan al cetății cu numerotarea încăperilor unde s-au făcut descoperirile, deoarece numerotarea propusă de ei nu coincide cu cea folosită și publicată de către Romstorfer⁵². În stadiul de astăzi al cunoștințelor noastre despre cetate este imposibil de localizat "prima cameră", "camera 3" sau "cabinetul curții", singura încăpere pe care o putem identifica fiind "hala de sus", o lungă cameră boltită de pe latura de est, care apare sub numărul 44 în planul Romstorfer⁵³.

Nici noile cercetări începute la Cetatea de Scaun de la Suceava în anul 1951 nu au adus informații mai detaliate: rapoartele anuale de săpătură, succinte, se mulțumesc să consemneze că plăcile pavimentare lucrate în tehnica *champlevé* și ornate cu semipalmete obișnuite în epoca lui Ștefan cel Mare (fig.2/2) au fost descoperite în zona porții⁵⁴. Se mai specifică că în curtea interioară, nivelul II de locuire prezintă un pavaj compus "dintr-o placă de mortar acoperită cu cărămidă"⁵⁵, iar în curtea exterioară, în zona porții și a sectorului de nord vest, în R 12 se

⁴⁴ N. N. Pușcașu, Voica M. Pușcașu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în valtra istorică a Iașilor*, în *RMM.MIA*, nr.2, 1983, fig.38.

⁴⁵ M. D. Matei, E. I. Emandi, *Cetatea de Scaun și Curtea domnească din Suceava*, București, 1988, p.144, pl.XV și fig.25; Paraschiva V. Batariuc, *Cahle descoperite în locuințe de orașeni de la Suceava*, în *ArhMed*, I, 1996, p.81, fig.8/4.

⁴⁶ Inedite, în colecțiile Muzeului Național al Bucovinei, Suceava. Informație doamna Lia Bătrina, căreia îi mulțumim și pe această cale.

⁴⁷ K. A. Romstorfer, *op.cit.*, p.26.

⁴⁸ *Ibidem*, p.37.

⁴⁹ *Ibidem*, p.67.

⁵⁰ *Hauptkatalog des Suczawer Museums*, Suceava, 1910, p.1, nr.25, p.2, nr.47-49, p.8, nr.271-273; cf. și *Catalogul obiectelor colecționate de "Muzeul local" din Suceava de la 1895 până la 1912*, Suceava, 1912, p.2, nr.25, 47-49, p.9, nr.271-273.

⁵¹ R. Gassauer, N. Turtureanu, *Muzeul orașului Suceava*, în *Anuarul Liceului ori. or. "Ștefan cel Mare în Suceava", 1924/1925, publicat la finele anului școlar*, Suceava, 1926, p.13, nr.48-50; 58, 59, 61-63 și *Catalogul obiectelor colecționate de "Muzeul orașenesc" Suceava*, Suceava, 1929, p.6, nr.48, 58, 59, 61-63.

⁵² K. A. Romstorfer, *op.cit.*, pl.II.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ I. Nestor și colab., *op.cit.*, p.351, fig.19. De notat că în fig.19/a este reprezentată o placă pavimentară decorată cu un entrelacs.

⁵⁵ B. Mitrea și colab., *Șantierul arheologic Suceava - Cetatea Neamțului*, în *SCIV*, 5,1-2, 1954, p.258.

găseau mai multe pavaje, albiat, dintre care unul era din cărămidă⁵⁶, iar în R 8 și R 12 mormintele au deranjat sau se aflau acolo unde pavajul de cărămidă lipsea⁵⁷. Atunci când se face descrierea săpăturii din curtea exterioară, vorbindu-se despre zidul masiv aflat în dreptul încăperii R 6 și considerat ca fiind un pilon al unuia dintre podurile care legaseră, de-a lungul timpului, cetatea de platou, sunt menționate cărămizile smălțuite în diferite culori, cât și una acoperită cu smalt galben și decorată cu un câine alergând, în plin efort⁵⁸ (fig.8/2). Bazându-se pe faptul că și Romstorfer găsisse o placă pavimentară smălțuită în verde, pe care se află incizată neglijent silueta unui câine aplecat pe labele din față⁵⁹ (fig.8/1) se emite ipoteza că "multiplicarea acestui motiv decorativ al câinelui pare a indica o decorare intenționată cu acest motiv, făcând probabil parte dintr-un complex mai mare (scenă de vânatoare ?)"⁶⁰.

și în cazul plăcilor pavimentare cu decor în relief situația nu este diferită, deoarece în două cazuri știm doar că acestea provin de pe teritoriul orașului Suceava, iar în alte două informația noastră se reduce la marcajul de șantier, lapidar: "Suceava, 1968, Sf. Dumitru, Turn", documentația legată de condițiile de descoperire ne-a fost inaccesibilă, iar studiile referitoare la cercetările întreprinse în perimetrul ctitoriei lui Petru Rareș nu fac nici o mențiune despre aceste obiecte⁶¹. Faptul că zona din jurul bisericii Sfântul Dumitru a fost afectată de intervenții târzii, din secolele XVIII-XIX nu contribuie la o mai bună cunoaștere a edificiului la pavarea căruia au fost folosite plăci cu decor în relief.

În condițiile în care nu putem preciza la pardosirea căror spații au fost utilizate aceste plăci pavimentare, putem doar să formulăm o serie de ipoteze. La Cetatea de Scaun, în spațiile mai puțin reprezentative, precum camerele de gardă, cele pentru soldați sau pivnițele au putut fi întrebuințate plăci simple, pătrate, romboidale, hexagonale, nesmălțuite ori smălțuite. În încăperea unde se întrunea sfatul domnesc, aflată după cum par să indice descoperirile făcute pe latura de vest⁶², dar și paraclisul și iatacurile domnești de pe latura de est au fost utilizate plăci ceramice decorate în tehnicile *sgraffito* și *champlevé*. Nu vom ști poate niciodată dacă pentru pardosirea unei încăperi era folosit un singur motiv decorativ, compunând un ornament continuu, care amintea suprafața unei țesături, sau erau folosite mai multe motive decorative dispuse aleator, într-o varietate de nuanțe coloristice, urmărindu-se doar realizarea unui anumit efect cromatic.

La Suceava, în afara plăcilor pavimentare decorate, menționate mai sus, a mai fost descoperit un singur fragment, smălțuit în verde și decorat cu un vrej cu semipalmete (fig.6/4), într-o locuință aflată pe latura de nord a Curții Domnești (L 2). Tehnica de construcție a locuințelor descoperite pe latura de nord a Curții Domnești, ca și inventarul ce se găsea în ele au condus la formularea ipotezei că acestea au aparținut unor negustori⁶³. Prezența, alături de cahele decorate cu motive geometrice sau cu reprezentarea Fecioarei Maria⁶⁴, a unui paviment realizat din plăci ceramice decorate și smălțuite nu trebuie să pară insolit. Dar nu trebuie să pierdem din vedere nici posibilitatea că acest singur fragment de placă pavimentară decorată să aparțină unei încăperi din structura Curții Domnești și să fi ajuns în umplutura locuinței L 2 în urma dezafectării reședinței voievodale și a numeroaselor intervenții ulterioare care au afectat întreaga zonă.

Un fragment de placă pavimentară, un rebut rămas în stadiul de biscuit, prima ardere înainte de smălțuire, decorat cu motive geometrice și acoperit cu angobă albă (fig.3/1), a fost descoperit în zona de la șipot, probând existența acolo, într-un perimetru în care activau numeroși meșteșugari⁶⁵, a unui atelier care executa produse ceramice de calitate, posibil pentru nevoile domniei și ale marilor boieri.

La Horodnic, în punctul "Călugărița", acolo unde tradiția plasează existența uneia dintre cele mai vechi mănăstiri de călugărițe din Moldova, menționată documentar în anul 1439⁶⁶, cercetările arheologice au dus la

⁵⁶ *Ibidem*, p.267.

⁵⁷ *Ibidem*, p.273.

⁵⁸ *Ibidem*, p.276, fig.12/11.

⁵⁹ K. A. Romstorfer, *op.cit.*, p.67, fig.47.

⁶⁰ B. Mitrea și colab., *op.cit.*, p.276.

⁶¹ M. D. Matei, Al. Rădulescu, Al. Artimon, *op.cit.*, p.541-555; Al. Artimon, *Cronologia mormintelor și descoperirilor monetare din complexul arheologic de la biserica Sf. Dumitru din Suceava*, în *Suceava*, III, 1973, p.137-157; Gr. Foiț, Al. Artimon, *Noi descoperiri monetare la Suceava*, în *Suceava*, III, 1973, p.297-309; Al. Artimon, Al. Rădulescu, *Necropola medievală de la Sf. Dumitru din Suceava (sec.XV-XVIII)*, în *Suceava*, VIII, 1981, p.85-99.

⁶² K. A. Romstorfer, *op.cit.*, p.70, fig.58, 59, pl.II, încăperea 50.

⁶³ Gh. Diaconu, *Observații cu privire la urmele vechiului târg al Sucevei în vremea marilor asedii otomane și polone din veacul al XV-lea*, în *SMIM*, I, 1956, p.267-272, 274.

⁶⁴ *Ibidem*, p.274-276.

⁶⁵ T. Martinovici, *Meșteșugul metalurgiei pe teritoriul cetății de Scaun a Sucevei*, în *SCIV*, 12, 2, 1961, p.322; M. Nicoresu, *Date noi privitoare la cartierul meșteșugarilor din Suceava*, în *SCIV*, 13, 1, 1962, p.81-85; eadem, *Cuptoarele de ars ceramică din secolele XIV-XV de la Suceava*, în *SCIV*, 16, 1965, p.98, 107, fig.1/a; M. D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963, p.79, 136; Elena Busuioc, *Ceramica de uz casnic din secolul al XIV-lea de la Suceava (I)*, în *SCIV*, 15, 1, 1964, p.86.

⁶⁶ *DRH.A.* I (1384-1448), p.278-280, nr.177.

descoperirea câtorva fragmente de plăci pavimentare smălțuite și decorate în tehnica *champlevé*, cu tabla de șah - *damier* - și palmete⁶⁷. Nici aceste fragmente ceramice nu au fost descoperite *in situ*, presupunându-se că "provin fără îndoială de la un complex de locuire fastuos, construit în a doua jumătate a secolului al XV-lea, din păcate, însă, nereperat pe cale arheologică"⁶⁸.

Datarea în a doua jumătate a secolului XV a acestor plăci pavimentare este asigurată datorită prezenței constante a acelui element ornamental caracteristic care este palmeta și semipalmeta cu lobi rotunjiți, un adevărat leitmotiv întâlnit în frescă, broderie, sculptura în piatră, toreutică, ceramică⁶⁹.

Folosirea plăcilor pavimentare ceramice a fost un obicei frecvent întâlnit la construcții din Europa romană și gotică, strălucirea culorilor de smalt contribuind la împlinirea cromatică a încăperilor, laice sau de cult, unde formau un adevărat covor multicolor. Erau folosite, după cum o probează descoperiri făcute în Germania⁷⁰, Elveția⁷¹, Cehia⁷², cu precădere plăci masive, pătrate, decorate în relief înalt, cu motive zoomorfe, vegetale, geometrice. La curtea de la Buda, în timpul domniei lui Matei Corvinul, au fost utilizate plăci pavimentare din majolică pictată cu verde și albastru sub smaltul incolor cu însemnele heraldice ale regelui și ale soției sale Beatrix de Aragon, produse în atelierul special care a funcționat aici și în care lucrau meșteri italieni⁷³.

În Moldova, obiceiul folosirii plăcilor pavimentare ceramice simple sau smălțuite a fost introdus, cu probabilitate, de constructorii gotici ai cetăților⁷⁴ și bisericilor⁷⁵, veniți, după cum se știe, din Polonia și Transilvania. Ca și în cazul altor specii ale ceramicii monumentale, și în cazul plăcilor pavimentare, ideea gotică a pavimentului ceramic a fost îmbinată cu tehnicile bizantine de obținere a decorului - *sgraffito* și *champlevé* - realizându-se un procedeu original, care deocamdată se întâlnește numai în teritoriul de la răsărit de Carpați.

În lipsa imaginilor de epocă sau a unor informații documentare care să ne vorbească despre modul cum arătau interioarele locuite de oamenii evului mediu, materialele oferite de cercetările arheologice, unele dintre ele "banale" obiecte de lut precum plăcile pavimentare, se constituie în mărturii care, grupate împreună, completează cunoștințele noastre despre edificiile medievale, între ele un loc deosebit ocupându-l Cetatea de Scaun de la Suceava.

Plaques de carrelage découvertes à Suceava (Résumé)

Les recherches entreprises sur l'étendue de certains monuments médiévaux de la Moldavie ont démontré que ceux-ci ont eu un pavage fait de plaques céramiques, carrées; rombigues, hexagonales, émaillées ou non-émaillées.

Ce type de carrelage se conserve encore dans les églises St. Ilie de Suceava (1488), "Precista" de Bacău (1491), St. Nicolas de Popăuți, Botoșani (1496), où l'on été découvert, suite aux fouilles archéologiques à la chapelle en bois de Câmpul Șanțurilor, à l'église St.Parascheva de șipot, à l'église Saint Georges ("Mirăuți"), à l'église arménienne Saint Auxentie (Zamca), à l'église aux absides carrées de Saint Dêmètre, toutes de Suceava, aux monastères Voroneț, Probota I et II, Moldovița, établissement de Petru Rareș. On a utilisé aussi des plaques de carrelage à l'intérieur du Chateau-fort de Suceava, dans les cours princières de Suceava et de Iași, dans les maisons princières de l'enceinte des monastères Bistrița et Putna, à la Maison Princière et à la maison de la zone "B" de Câmpul Șanțurilor, dans la maison d'un citadin de la rue Petru Rareș de Suceava, à la résidence du boyard Luca Arbore.

⁶⁷ Lia Bătrina, A. Bătrina, *Cercetări arheologice de la Horodnic (jud.Suceava)*, în *Suceava*, V, 1978, p.171, fig.4/6-9.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ Fl. Dumitrescu, *Motivul palmetei în decorația medievală românească*, în vol. *Omăgiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 de ani*, București, 1961, p.143-156.

⁷⁰ Ed. Sangmeister, *Zeitspuren. Archäologisches aus Baden*, Freiburg, 1993, p.204-205.

⁷¹ R. Schnyder, *Keramik des Mittelalters*, Berna, 1972 / *Aus dem schweizerischen Landesmuseum*, fig.18.

⁷² V. Nekuda, K. Reichertova, *Sředověká keramika v Čechách a na Moravě*, Brno, 1968, pl.LXXXVI, CIL, CL, B.Nechvátal, *Sředověké dlaždice v Jižních Čechách*, în *AH*, 13, 1988, fig.1-17.

⁷³ P. Voit, *Hunyadi Mátyás budavári majolikagyárta mőhelye*, în *BudRég*, XVII, 1956, fig.12-16, 18,19,25, P. Voit, I. Holl, *Anciens carreaux de poële hongrois*, Budapesta, 1963, p.25-29, pl.XI.

⁷⁴ V. Vătășianu, *op.cit.*, p.290, M. D. Matei, Al. Andronic, *Cetatea de Scaun*, București, 1965, p.14-15.

⁷⁵ Al. Lepedatu, *Cercetări istorice cu privire la meșterii bisericilor moldovene din secolul al XVI-lea*, în *BCMI*, V, 1912, p.23-29; idem, *Ioan Zidarul lui Petru Vodă Rareș*, în *BCMI*, V, 1912, p.83-86; K. A. Romstorfer, *op.cit.*, p.72-74, fig.64; G. Balș, *op.cit.*, p.317-318; M. Voitec-Dordea, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, București, 1976, p.66-69.

Au Château-fort de Suceava on a découvert des plaques de carrelage décorées dans les (techniques *sgraffito* et *champlevé* avec des thèmes géométriques, végétaux, zoomorphes, anthropomorphes et dans le périmètre de l'église Saint Démètre) et de toute la ville de Suceava on trouve des plaques de carrelage décorées avec des thèmes végétaux au zoomorphes en haut relief.

Les plaques de carrelage céramiques émaillées ou non-émaillées colorées en vert, jaune, brun, simples ou décorées contribuaient au parachèvement chromatique de l'espace habitable, s'encadrant dans la mode gothique, mode agréée aussi dans l'espace roumain de Moldavie, tant dans les milieux qui avaient des liaisons avec le règne, mais aussi dans l'enceinte de certaines résidences des boyards ou maisons des citadins.

Légende des figures

- Fig. 1. Fragments des plaques de carrelage découvertes au Château-fort de Suceava.
 Fig. 2. Fragments des plaques de carrelage découvertes au Château-fort de Suceava, 2, d'après I. Nestor et alii, 4-5, d'après R. Gassauer.
 Fig. 3. Fragments des plaques de carrelage découvertes à Sipot (1) et au Château-fort de Suceava, 3, 5, d'après R. Gassauer.
 Fig. 4. Fragments des plaques de carrelage découvertes au Château-fort de Suceava, 2, 3, d'après R. Gassauer.
 Fig. 5. Fragments des plaques de carrelage découvertes au Château-fort de Suceava.
 Fig. 6. Fragments des plaques de carrelage découvertes au Château-fort de Suceava (1-3, 5, 6), 1, 2, d'après R. Gassauer et au Cour Princière de Suceava (4).
 Fig. 7. Fragments des plaques de carrelage découvertes au Château-fort de Suceava, 1, d'après K.A. Romstorfer, 2, la reconstitution du motif décoratif d' une plaque de carrelage.
 Fig. 8. Fragments des plaques de carrelage découvertes au Château-fort de Suceava, 1, d'après K.A. Romstorfer, 2, d'après B. Mitrea et alii.
 Fig. 9. Fragments des plaques de carrelage décorées en haut relief, découvertes à Suceava (1, 2), et à l'église de St. Démètre (3, 4).

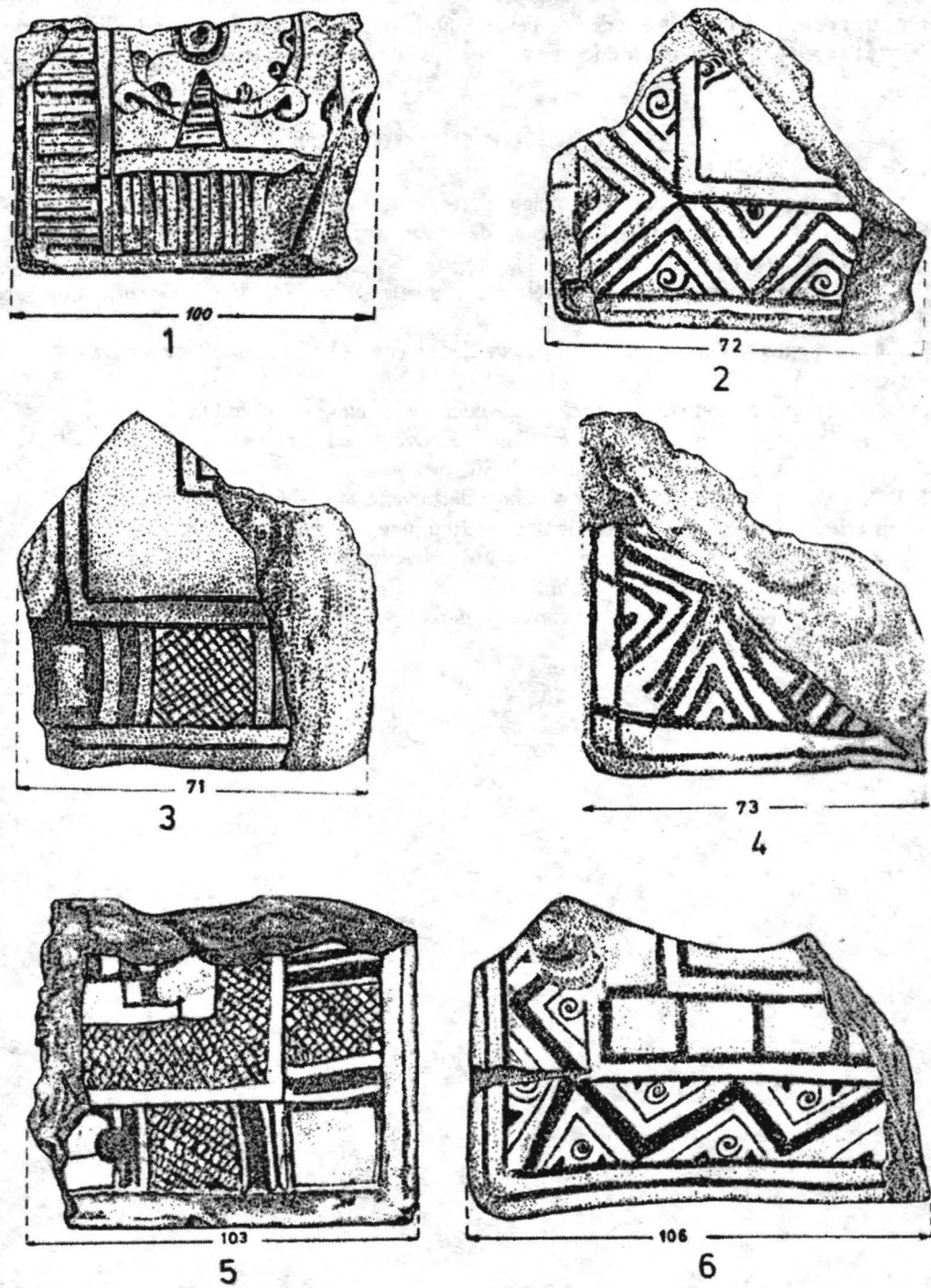

Fig.1. Plăci pavimentare fragmentare descoperite la Cetatea de Scaun, Suceava

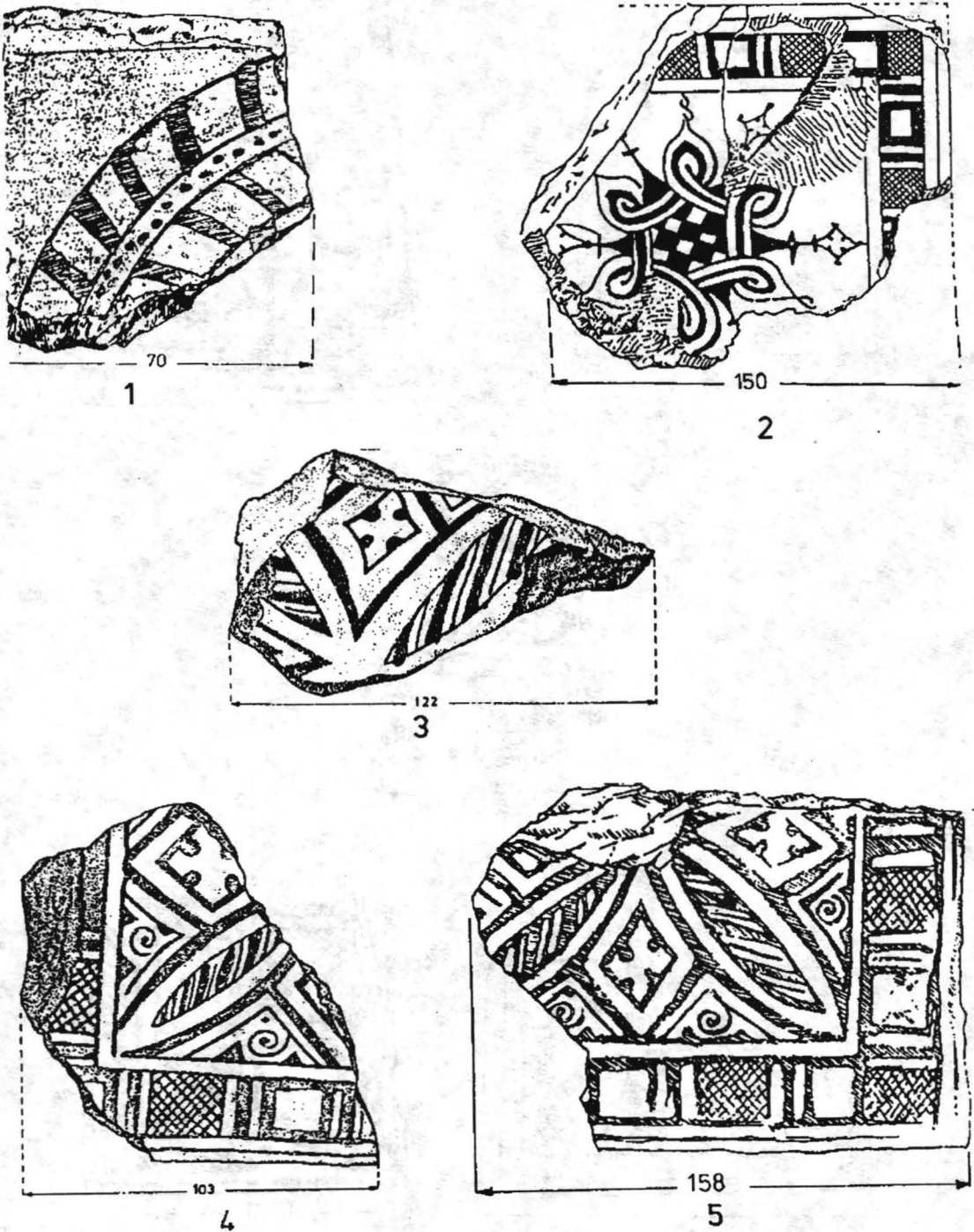

Fig.2. Plăci pavimentare fragmentare descoperite la Cetatea de Scaun, Suceava: 2, după I. Nestor et alii; 4,5, după R. Cassauer

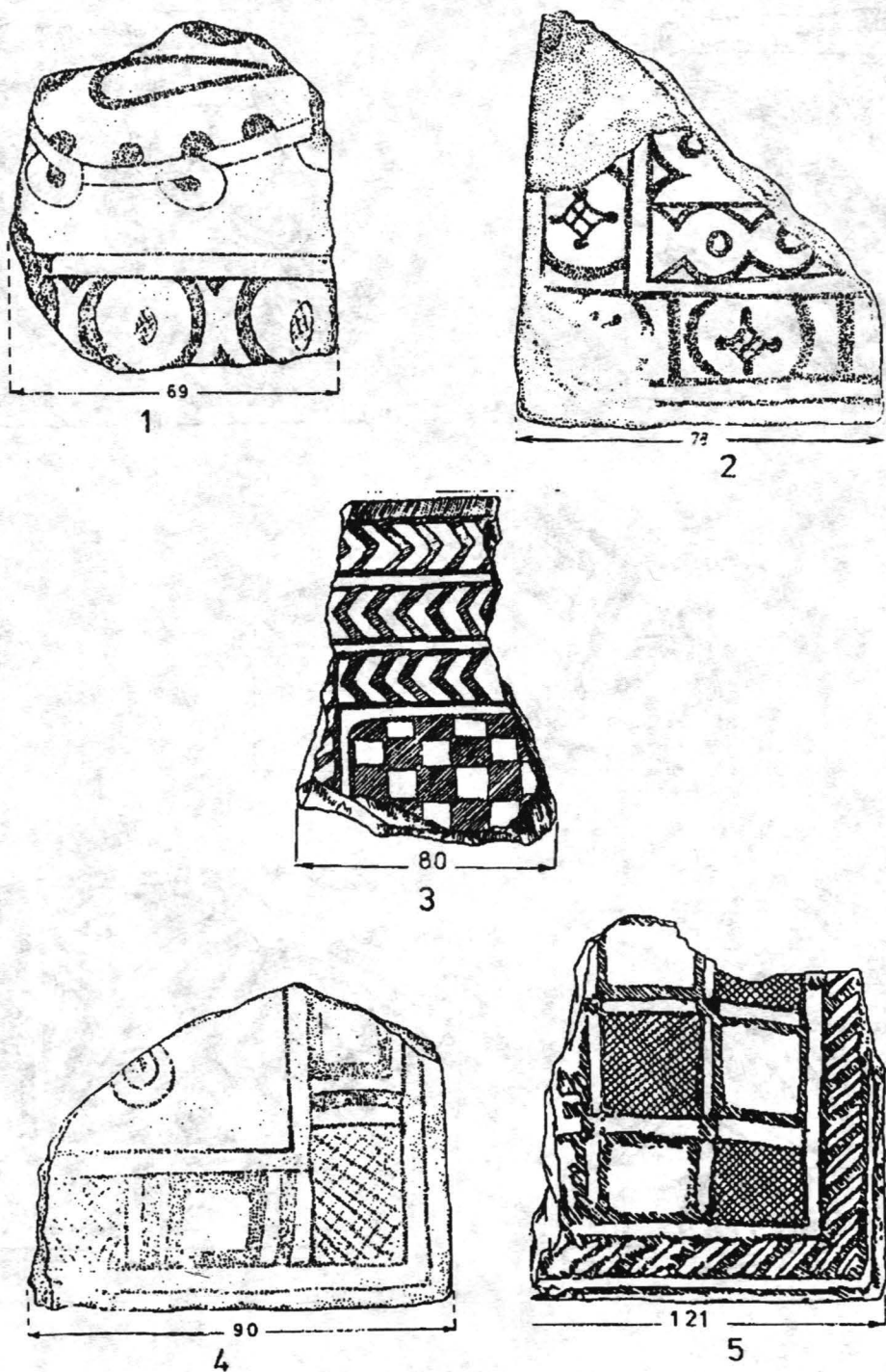

Fig.3. Plăci pavimentare fragmentare descoperite la Șipot (1) și la Cetatea de Scaun, Suceava: 3, 5, după R. Gassauer

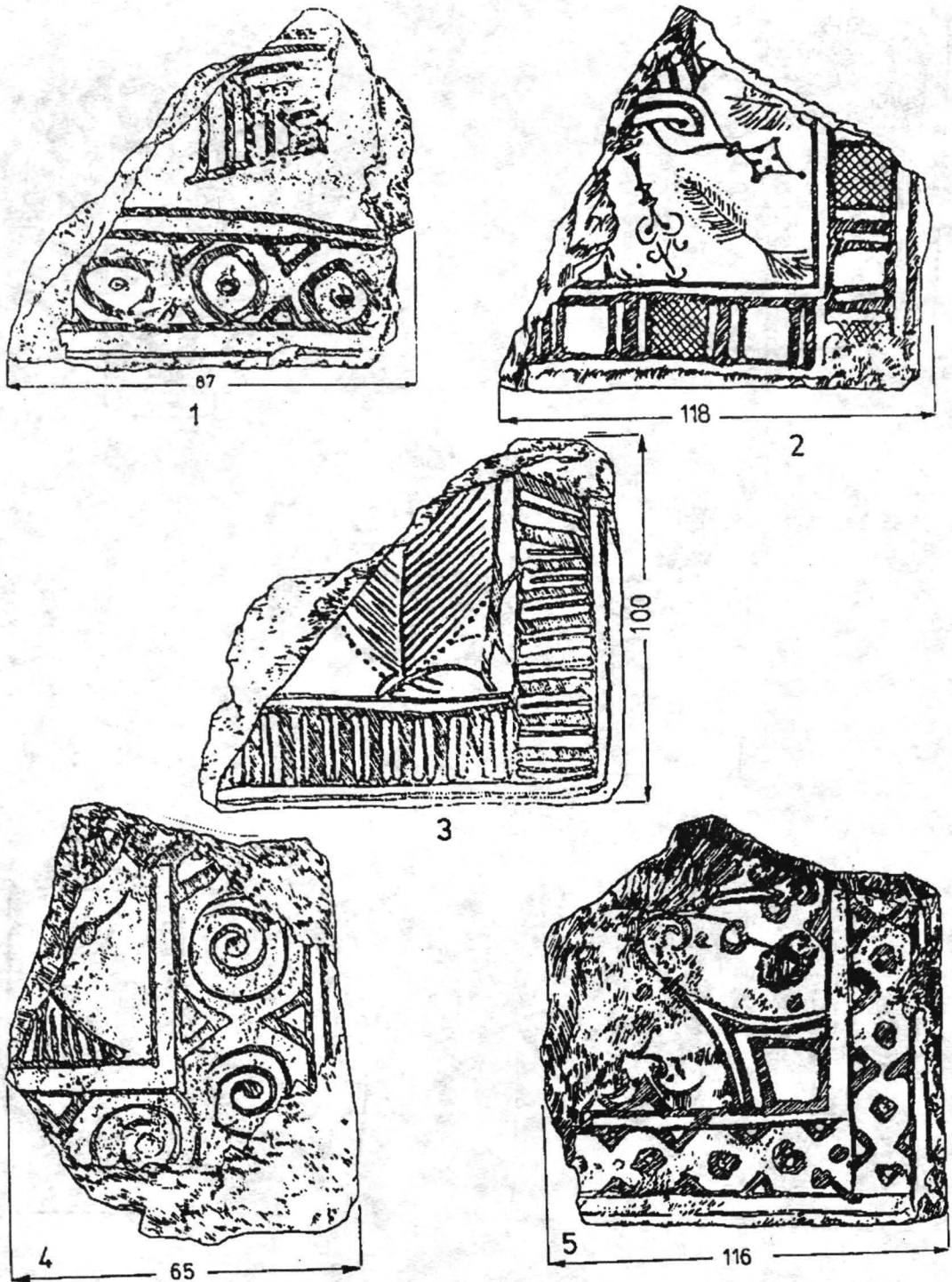

Fig.4. Plăci pavimentare fragmentare descoperite la Cetatea de Scaun, Suceava: 2, 3, după R. Cassaver

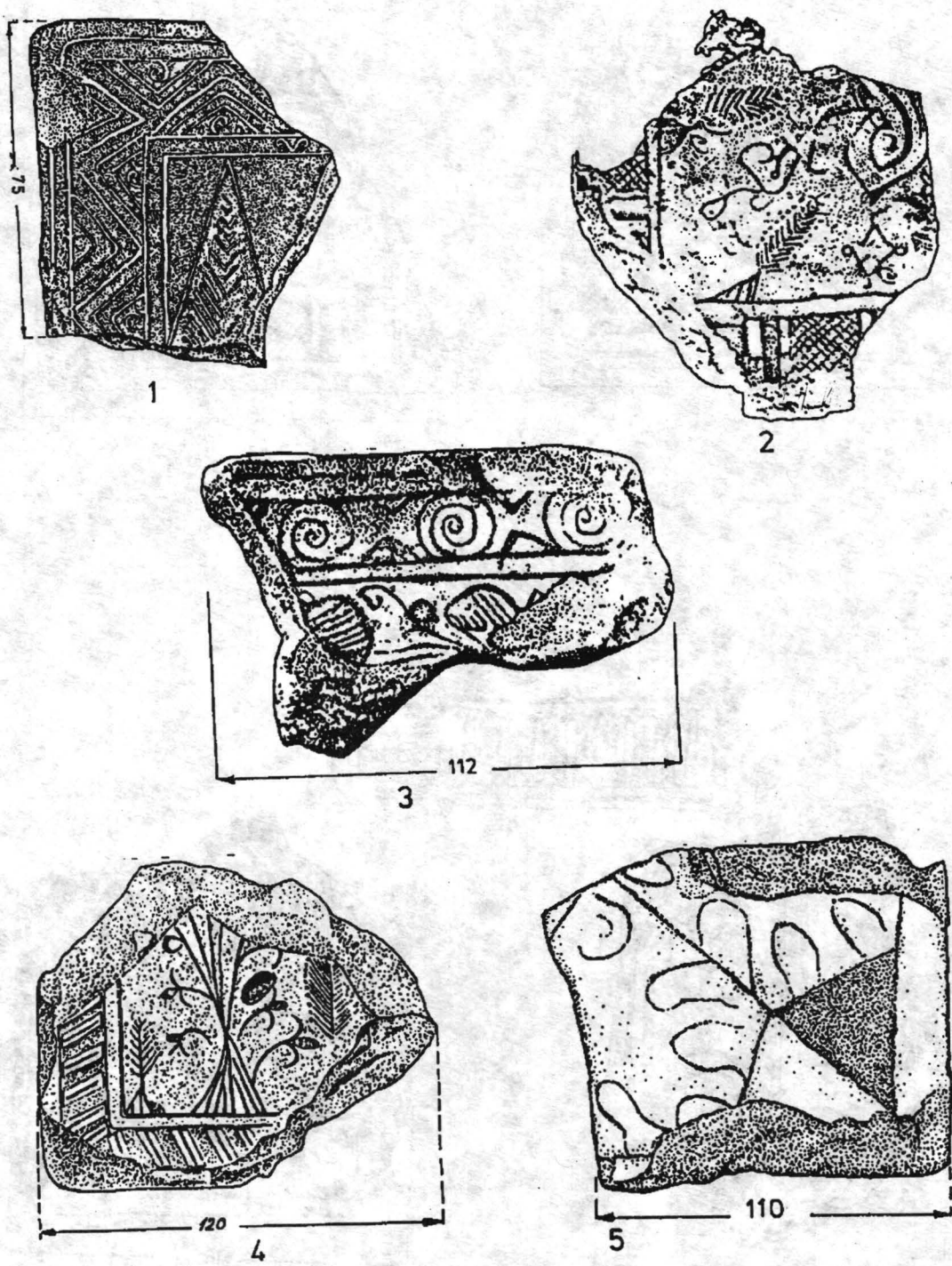

Fig.5. Plăci pavimentare fragmentare descoperite la Cetatea de Scaun, Suceava

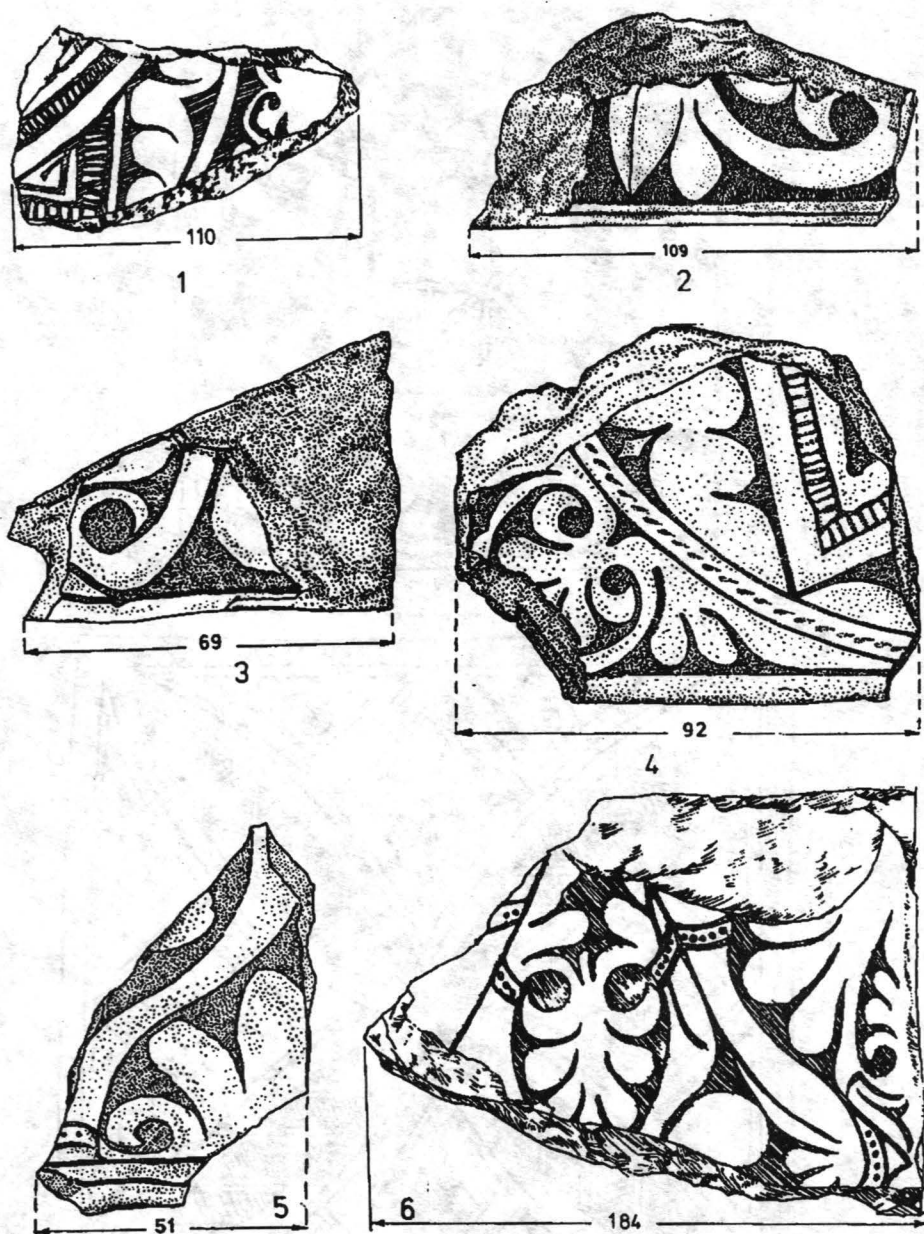
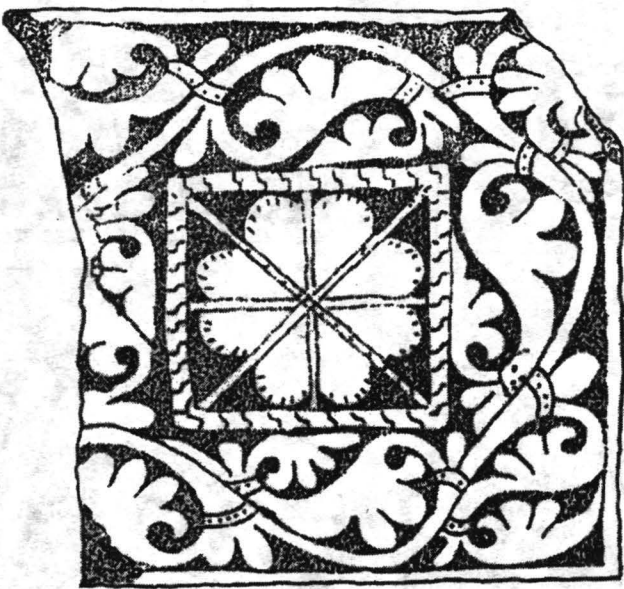
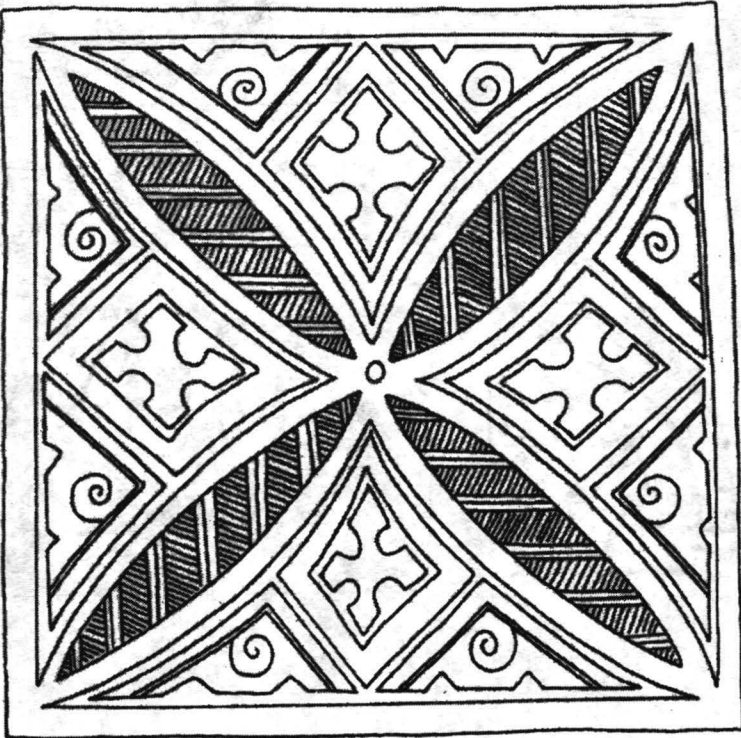

Fig.6. Plăci pavimentare fragmentare descoperite la Cetatea de Scaun (1-3, 5-6): 1,6, după R. Cassauer și în L2 de la Curtea Domnească din Suceava

1

2

Fig.7. Placă pavimentară descoperită la Cetatea de Scaun, Suceava: 1, după K.A. Romstorfer, 2, reconstituirea motivului decorativ al plăcii pavimentare

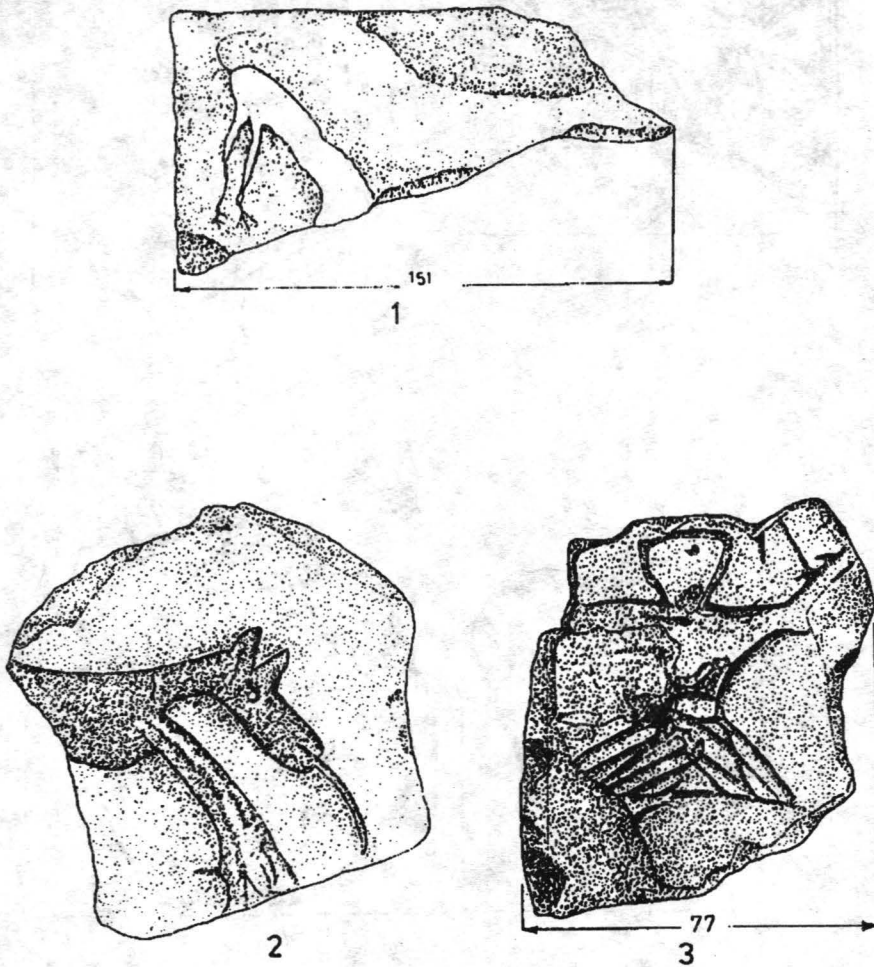

Fig.8. Plăci pavimentare fragmentare descoperite la Cetatea de Scaun, Suceava: 1, după K.A. Romstorfer, 2, după B. Mitrea et alli

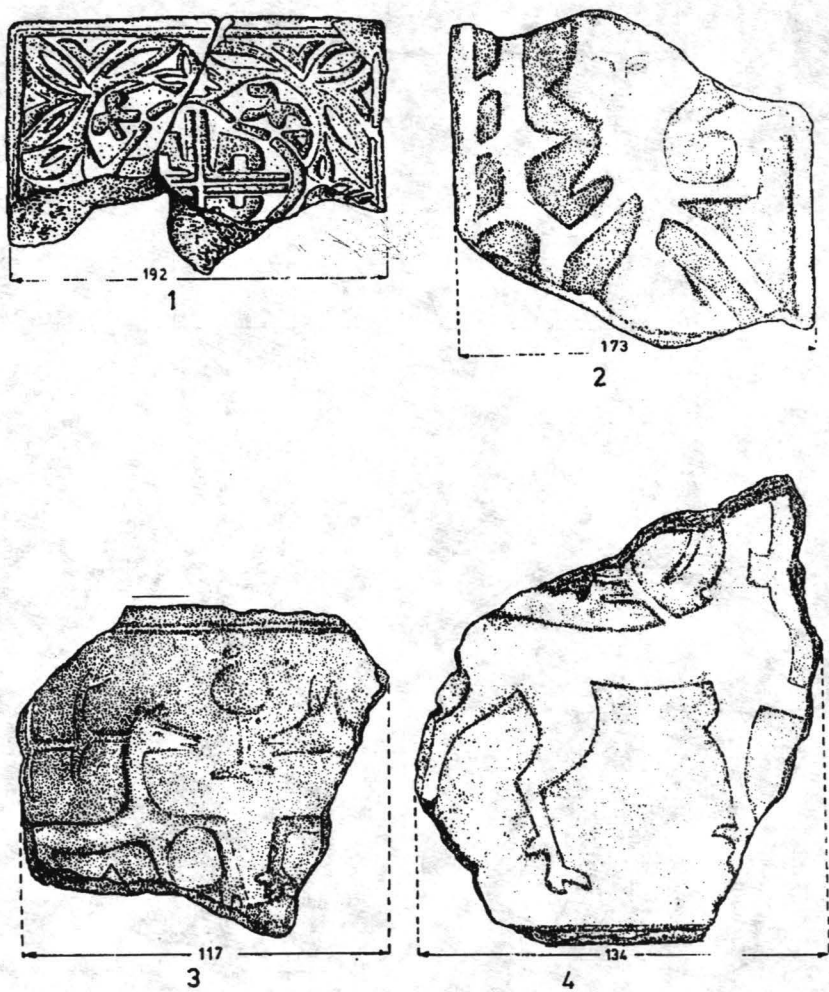

Fig.9. Plăci pavimentare fragmentare, cu decor în relief, descoperite la Suceava: 1, 2 passim; 3,4, Biserica Sf. Dumitru, Turn

Cahle din secolele XV-XVII descoperite la Zlatna, jud. Alba

DANIELA MARCU, ADRIAN ANDREI RUSU

Orașul din perimetrul Munților Apuseni a avut o istorie medievală dintre cele mai interesante. Dezvoltat prin coloniști, la rangul de prosperă așezare minieră, el a lăsat puține amintiri arheologice. Despre una dintre ele, care a ieșit la iveală întâmplător și tot datorită întâmplării a ajuns la cunoștința noastră, ne vom referi în paginile care urmează.

În vara anului 1986, cu ocazia lucrărilor de rectificare efectuate la albia Ampoiului, pe malul drept, la confluența acestuia cu pârâul Valea Morilor, în fosta proprietate a cetățeanului Petru Damian (str. V. Alecsandri nr.1), au fost scoase la lumină ruine unei clădiri de piatră (vezi fig. 1). Informația noastră despre acestea este cu totul precară, oprindu-se practic, la semnalarea existenței sale. Șansa acestei descoperiri fortuite a fost aceea că a beneficiat de atenția inginerului Ioan T. Lipovan¹. Acesta a strâns o cantitate impresionată de cahle, considerând că dăduse peste locuința unui olar. Din păcate, alte materiale arheologice, care să sprijine supoziția sau cronologia sitului, nu ne-am mai fost furnizate.

Materialul avut la îndemână a fost sistematizat după cum urmează:

A. Cahle oală.

1. Fragment din partea inferioară a unei cahle oală (5,4 x 5,4 x 0,6 cm) lucrată din pastă de calitate medie cu nisip și rar pietricele, uscată în straturi și arsă complet, lucrată la roată. Fragmentul este de dimensiuni prea mici pentru a permite reconstituirea formei generale a vasului.

Decor: alveole superficiale, realizate din exterior spre interior cu mâna. (pl. 1/1).

Piesa se datează foarte probabil în secolul al XVI-lea. Este de presupus că fragmente de același tip au existat mai numeroase, dar, datorită formei sale banale, cahla oală se bucură de puțină luare-aminte. Cahle cu același tip de decor cunoaștem la Vințul de Jos², Hunedoara³, Cristuru Secuiesc⁴ și Țeoagiu Băi⁵.

B. Cahle plăci.

1. Cahlă placă (14 x 15 x 0,8 cm) fără ramă. Lucrată din pastă de calitate bună cu nisip și rar pietricele, presată în tipar cu lemn și cu mâna, reversul a rămas zgrunțuros, chenarul a fost adăugat după imprimarea decorului, într-o fază în care placa era într-un stadiu avansat de uscare. Piesa a fost ușor deformată la scoaterea din tipar; arderea este incompletă.

Decor: trei registre decorative cu o compoziție din nervuri și proeminențe pătrate puternic reliefate, despărțite de benzi înguste decorate deasemenea cu proeminențe rectangulare. Secolul al XV-lea. (pl.1/2).

2. Cahlă placă (13 x 20 x 1,2-2 cm) fără ramă. Lucrată din pastă grosieră cu nisip și pietricele, uscată în straturi și crăpată la ardere; pasta a fost presată în tipar cu mâna, iar chenarul marginal a fost adăugat după imprimarea decorului, legătura cu placa fiind destul de neglijentă pe avers; pe revers întregul material a fost uniformizat cu o spatulă din lemn.

¹ Acestui foarte pasionat cercetător amator, Zlatna îi datorează pagini arheologice consistente, care umbresc orice alt interes muzeal acordat în ultimele decenii. Preocupat de arheologia romană, căreia i-a adus servicii inegalabile, Ioan T. Lipovan a avut generozitatea de a ne (Adrian A. Rusu) pune la dispoziție materialul recuperat, la care nu se pricepea, dar care i-a atras, pe bună dreptate, atenția. Tot lui îi datorăm plasarea pe hartă a punctului cu descoperirile. La trecerea sa în neființă, petrecută de curând, Ioan T. Lipovan merită întreaga noastră grațitudine și veșnica pomenire.

² Inedite, cercetări Adrian A. Rusu.

³ Daniela Marcu, G. Petrov, *Cahle din secolele XV-XVII în colecțiile muzeelor din Deva și Hunedoara*, în *Ars Transsylvaniae*, III, 1993, p.95, fig.3. Piesă datată inițial greșit în secolul al XV-lea.

⁴ Benkő E., Ughy I., *Szekelykereszturi kályhacsempék*, București, 1984, fig.47/6.

⁵ Paraschiva V. Batariuc, E. Pescaru, *Cahle descoperite la Țermisara (Țeoagiu Băi, jud. Hunedoara)*, în *Sargetia*, XXV, 1, 1995-1996, p.391, fig.3/2-3.

Decor: două rozete cu câte șase petale redată foarte geometrizat prin triunghiuri, decorul, foarte pronunțat, este încadrat pe trei laturi de un chenar simplu sub forma unei baghete, iar pe cea de-a patra de un rând de alveole inegale, realizate manual. Secolul al XV-lea (pl.1/3).

3. Fragment de placă (4,6 x 6,6 x 0,7 cm) fără ramă, lucrată din pastă de calitate bună cu nisip, uscată în straturi, ardere completă, presată cu o spatulă din lemn, reversul a rămas zgrunțuros.

Decor: geometric, identic cu al piesei de coronament prezentată la C1, împreună cu care trebuie să fi aparținut aceluiași ansamblu. Secolele XV-XVI (pl.2/4).

4. Fragment din zona centrală a unei plăci (5,7 x 3,5 x 1 cm) fără ramă, pastă grosieră cu nisip, pietricele și, rar, mică, a fost presată în tipar cu o spatulă din lemn și cu mâna; ardere aproape completă. Aversul este acoperit cu un strat subțire de șlem gălbui. Fragmentul prezintă pe revers urme intense de utilizare.

Decor: geometric (grupuri de linii paralele) realizat prin incizie cu mâna liberă. Secolul al XV-lea (pl.2/1).

5. Fragment din colțul unei plăci (6 x 5 x 1 cm) fără ramă, lucrată din pastă grosieră, cu nisip, pietricele și, rar, mică, presată cu lemn și cu mâna; ardere completă. Pe avers se păstrează vagi urme de angobă albă, iar pe revers urme de utilizare intensă. Piesa a fost puternic arsă secundar.

Decor: identic cu fragmentul precedent. Secolul al XV-lea (pl.2/3).

6. Fragment din colțul unei plăci (6,1 x 6 x 0,9 cm) fără ramă; după curbura laturii lungi este posibil să fi aparținut unui coronament. A fost lucrată din pastă de calitate bună cu nisip și pietricele, uscată în straturi, presată în tipar probabil cu o spatulă din lemn; aversul a rămas zgrunțuros, de la suprafața pe care a fost depozitată pentru uscare.

Decor: bandă geometrică. Secolele XV-XVI (pl.2/5).

7. Fragment de placă (11,5 x 10,5 x 1,1 cm) fără ramă (fragmente din trei exemplare). Pasta, amestecată cu nisip și pietricele, a fost presată în tipar cu o spatulă din lemn și arsă incomplet.

Decor: registrul inferior este alcătuit din patru "benzi" succesive: torsadă proeminentă, nervuri în "coada de rândunică", și două benzi de nervuri oblice, de dimensiuni diferite și dispuse alternativ; registrul superior este alcătuit din cercuri delimitate prin nervuri subțiri, în interiorul cărora se afla un decor vegetal-geometric indescifrabil. Secolele XV-XVI (pl.2/2).

8. Fragment de placă (10,5 x 5,2 x 0,6 cm) cu ramă (3 x 0,6 cm). Este modelată din pastă fină, cu nisip și puțină mica, presată în tipar cu o spatulă din lemn și cu mâna, la scoaterea din tipar piesa a fost ușor deformată. Arderea este completă; toate suprafețele (inclusiv reversul și rama) sunt acoperite cu un praf de mică, mai consistent pe avers.

Decor: bandă geometrică formată din linii în zig-zag între care sunt intercalate triunghiuri, decorul nu este foarte simetric. Piesa are un chenar îngust dar proeminent, dublat de o nervură reliefată. Secolele XV-XVI (pl.3/2).

9. Fragment de placă (6,5 x 6,5 x 0,7 cm) cu ramă (2 x 0,6 cm); bordura marginală este oblică, iar câmpul central adâncit și probabil foarte îngust. Cahla a fost lucrată din pastă fină cu nisip și puțină mică, uscată cu goluri, presată cu lemn și cu mâna; ardere completă, rama și reversul ușor micasate, în timp ce aversul este acoperit cu un strat dens de mică. Pe revers prezintă urme superficiale de ardere.

Decor: pe bordură bandă geometrică formată dintr-o linie în zig-zag, între care sunt intercalate triunghiuri, banda este delimitată de două nervuri continue, iar chenarul este dublu. În câmpul central probabil un vas cu flori sau un decor vegetal. Secolele XV-XVI (pl.3/1).

10. Fragment din marginea unei plăci (7,8 x 4,6 x 0,7 cm) fără ramă, lucrată din pastă grosieră, cu nisip și pietricele, și arsă incomplet. Pasta a fost presată în tipar cu o spatulă din lemn și cu mâna, astfel că reversul a rămas zgrunțuros. Aversul este acoperit cu un strat de șlem cărămiziu-gălbui, iar în partea de mijloc a reversului se păstrează urme de funingine.

Decor: geometric. Secolele XV-XVI (pl.2/7).

11. Fragment din zona centrală a unei plăci (5 x 5 x 1 cm), lucrată din pastă de calitate bună cu nisip și pietricele, arsă complet; a fost presată în tipar cu lemn și cu mâna, reversul rămânând zgrunțuros.

Decor: probabil geometric, compus atât în tipar cât și prin ștampilare. Secolele XV-XVI (pl.3/3).

12. Fragment din marginea unei plăci (7 x 3,6 x 1,5 cm) fără ramă, lucrată din pastă fină, presată în tipar cu o spatulă din lemn, arderea superficială. Pe revers urme vagi de arsură.

Decor: vegetal-geometric. Secolele XV-XVI (pl.2/6).

13. Fragment din partea centrală a unei plăci (5,5 x 3,5 x 1 cm), lucrată din pastă de calitate bună, arsă complet.

Decor: geometric. Secolele XV-XVI (pl.3/4).

14. Fragment de cahla (7 x 5 x 1 cm) lucrată din pastă de calitate bună cu nisip, uscată în straturi, presată în tipar cu o spatulă din lemn; ardere completă.

Decor: nervuri reliefate Secolele XV-XVI (pl. 3/6).

15. Fragment din marginea unei plăci (5 x 4,7 x 1 cm) fără ramă, lucrată din pastă de calitate medie, ardere incompletă.

Decor: probabil vegetal-geometric, delimitat de o baghetă. Chenar lat. Secolele XV-XVI (pl.3/5).

16. Fragment din partea centrală a unei cahle plăci (6,5 x 10,3 x 0,7 cm) probabil cu ramă, este lucrată din pastă fină cu nisip și mică, presată în tipar cu o pânză. Arderea este incompletă; aversul a fost acoperit cu un praf de mică.

Decor: rozetă stilizată care ocupă întreg câmpul plăcii. Secolele XV-XVI (pl.5/2).

17. Fragment de placă (10,2 x 12 x 1 cm) fără ramă, lucrată din pastă de calitate bună cu nisip și puțină mică, presată în tipar cu o spatulă din lemn, ardere completă. Pe avers păstrează un strat de șlem cărămiziu roșcat, iar pe revers urme de utilizare superficială.

Decor: rozete cu cinci petale, stilizate, încadrate într-un cerc, probabil două rozete de dimensiuni mari, între care sunt intercalate alte două mai mici, întregul decor este delimitat de o nervură puternic reliefată. Secolele XV-XVI (pl.4/1).

18. Fragment de placă (10,2 x 10 x 0,9 cm) fără ramă (fragmente din trei exemplare). Lucrată din pastă de calitate bună cu nisip și, rar, pietricele, uscată în straturi, presată cu mâna, chenarul este adăugat după imprimarea decorului în tipar și se prezintă în trei variante: scund și lat (exemplarul de față), îngust și puternic reliefat, în cea de-a treia varianta nu exista un chenar propriu-zis, decorul fiind însă delimitat de două nervuri în relief. Un singur exemplar are pe avers urme superficiale de utilizare.

Decor: probabil două rozete cu câte opt petale (foarte geometrize) între care sunt inserate triunghiuri reliefate, aceleași triunghiuri apar și în colțurile exterioare ale plăcii. Secolele XV-XVI (pl. 4/2).

19. Fragment de placă (5 x 6 x 0,7 cm) fără ramă, lucrată din pastă de calitate bună, ardere completă.

Decor: vegetal-geometric în care este inclusă o rozetă cu patru petale. Secolul al XVI-lea (pl.7/2).

20. Fragment de placă (7,7 x 5 x 1,1 cm) prevăzută pe revers cu un picior scund. Pastă de calitate medie cu nisip și pietricele, presată în tipar cu o spatulă din lemn și cu mâna. Arderea este incompletă, iar aversul acoperit cu un strat subțire de șlem.

Decor: vegetal-geometric. Secolul al XVI-lea (pl. 7/3).

21. Fragmente centrale dintr-o placă (10,2 x 7,6 x 0,7 cm) cu ramă (2 x 1 cm), pe reversul unui fragment se păstrează și un picior care ajuta la fixarea piesei în sobă, adăugat după uscarea parțială a plăcii. Este lucrată din pastă de calitate bună cu nisip și mică, presată cu lemn și cu mâna, ardere completă. Aversul a fost acoperit cu un strat inegal de mică.

Decor: vas cu flori, vasul este redat sub forma unui potir cu talpa semicirculară, picior înalt cu inel median (destul de nereușit de altfel), iar cupa, disproporționat de mare, este decorată cu nervuri reliefate paralele. Buchetul de flori pare să fi fost destul de stilizat; în limitele fragmentelor păstrate presupunem că aparține tipului cu vrejuri împletite în jurul unui arac și coborând pe lângă vas până aproape de talpa acestuia, fiind o imitație destul de nereușită. Secolul al XVII-lea (pl. 7/1).

22. Fragment de placă (14,5 x 10,7 x 0,6 cm) cu ramă (5,7 x 0,8 cm), lucrată din pastă de calitate bună, cu nisip și puțină mică, ardere aproape completă, presată în tipar cu lemn și cu mâna, reversul adâncit în dreptul proeminenței reliefate. Ambele fețe ale cahle au fost acoperite cu un strat consistent de mică, pe revers și parțial pe interiorul și exteriorul ramei se păstrează urme de folosire intensă, peste care la un moment dat s-a realizat o spoială cu lut, la rândul ei ușor arsă. Piesa trebuie să fi fost refolosită.

Decor: vegetal floral - probabil un motiv de tip central din care se dezvoltă spre colțuri flori stilizate, câmpul pare să fi fost deosebit de încărcat. Secolele XVI-XVII (pl.6/2).

23. Cahlă placă (28,4 x 21,5 x 1,3 cm – dimensiuni generale reconstituite) cu ramă (2,5 x 0,6 cm - inclusiv chenarul). Lucrată din pastă de calitate bună cu nisip, presată în tipar cu lemn, reversul ușor adâncit în dreptul arcului. Arderea incompletă, aversul este micasat. Spre mijlocul reversului se păstrează urme de utilizare superficială.

Decor: buchet de flori stilizat, într-un cadru arhitectonic sugerat printr-o arcadă semicirculară descărcată pe doi montanți cu profilatura relativ simplă, buchetul este alcătuit din rozete și lalele stilizate (sau crini?) înconjurate de vrejuri, buchetul este strâns cu o legătură din care se dezvoltă rădăcini liniare. În colțurile superioare ale plăcii, în afara arcadei, se afla de asemenea un decor vegetal, acum indescifrabil din cauza reliefului foarte șters. Arcada nu este foarte reușită, iar decorul acesteia pare să fie realizat manual după scoaterea piesei din tipar, prin tăierea unor cadre rectangulare, de dimensiuni diferite și dispuse neregulat. Placa a avut un chenar de asemenea neregulat, iar marginea din stânga a fost ușor deformată în timpul manevrării, înainte de ardere. Secolul al XVII-lea (pl. 6/1).

24. Cahlă placă (21,2 x 23 x 0,8 cm) cu ramă (5,8 x 1 cm), rama a fost atașată după ce placa propriu-zisă era deja într-un stadiu avansat de uscare, ceea ce a avut drept consecință o aderență proastă și a favorizat desprinderea parțială a acestui element. Pe două din laturile ramei a fost practicat, aproximativ la jumătatea acesteia

și imediat sub placă, câte un orificiu aproximativ semicircular, care a folosit la manevrarea piesei, fiind obturat cu lut înainte de montarea acesteia în corpul sobei. Pasta este fină, cu nisip și multă mică, ardere incompletă, presată cu lemn și cu mâna, reversul a rămas ușor denivelat. Aversul este micasat, urme de folosire intensă sunt vizibile pe revers, inclusiv pe interiorul și parțial pe exteriorul ramei.

Decor: de tip infinit cu arce simple, arcele sunt puternic reliefate și dublate de nervuri subțiri, pe segmente restrânse, în apropierea marginii, acestea din urmă sunt la rândul lor dublate de câțiva zimți fini. Decorul din interiorul arcelor este alcătuit din trei elemente: o rozetă cu șase petale, geometrizată, care ocupă câmpul central, un element vegetal stilizat care ocupă câmpurile de dimensiuni mai mici, detaliile sale fiind însă modificate de la un câmp la altul, vrejuri în forma de S spre marginile plăcii. În spațiul rămas liber între arce se află un decor în forma de inimă, încărcat cu proeminențe circulare. Secolul al XVI-lea (pl. 7/4).

25. Fragment de placă (13 x 21 x 0,1 cm) cu ramă (4-4,5 x 1 cm), lucrată din pastă de calitate bună cu nisip, și uneori puțină mică, ardere completă sau incompletă, presate cu lemn. Se păstrează fragmente din cinci exemplare lucrate în tipare diferite – ceea ce se concretizează în mici diferențe ale elementelor decorative, cu următoarele variante de tratare a aversului: șlem fin cărămiziu roșcat, angobă albă, micasare, smalt verde deschis peste angobă albă, de calitate destul de bună. Trei dintre exemplare au fost utilizate, în timp ce alte două par noi.

Decor: tip infinit. Secolul al XVII-lea (pl. 8/1, 2).

26. Fragment de placă (5,1 x 9 x 0,5 cm) cu ramă (3,7 x 0,6 cm), lucrată din pastă de calitate bună, cu nisip, ardere incompletă, presată cu lemn. Aversul este acoperit cu un strat gros de șlem galben-marونی, parțial păstrat; un alt fragment din această variantă a avut pe avers smalt verde peste angobă albă, de calitate proastă astfel că în timp s-a distrus aproape complet.

Decor: de tip infinit, o variantă a nr. 25. Secolul al XVII-lea (pl.8/3).

27. Fragment din colțul unei plăci (6 x 10 x 1 cm) cu ramă (4,7 x 0,7 cm), lucrată din pastă fină cu nisip și puțină mică, arsă aproape complet, presată cu lemn. Aversul a fost ușor micasat, pe revers se păstrează urme de utilizare intensă.

Decor: vegetal floral, compoziție de tip infinit. Secolul al XVII-lea (pl.9/1).

28. Fragment din colțul unei cahle plăci (9 x 6,5 x 0,4 cm) cu ramă (4,1 x 0,6 cm), pastă fină cu nisip și puțină mică, arsă complet, presată cu un lemn. Aversul este micasat, pe revers se păstrează urme de ardere intensă, inclusiv pe interiorul ramei.

Decor: vegetal – floral, probabil motiv de tip infinit. Secolul al XVII-lea (pl.9/4).

29. Fragment de cahlă placă (5,5 x 4 x 1 cm) probabil cu ramă. Lucrată din pastă de calitate bună, ardere completă.

Decor: vegetal-geometric, probabil de tip infinit. Secolul al XVII-lea (pl. 9/2).

30. Fragment de placă (6,3 x 6,2 x 0,5 cm) cu ramă (4 x 1 cm), lucrată din pastă de calitate medie arsă incomplet.

Decor: vegetal-geometric, probabil de tip infinit. Secolul al XVII-lea (pl.9/3).

*

Cahlele decorate exclusiv cu motive geometrice sunt destul de puțin cunoscute în Transilvania, în stadiul actual al cercetărilor aceste motive par să fi avut o circulație mai mare în secolele XV-XVI, fiind destul de rare în veacul următor.

Piesa descrisă la nr. 1 (pl.1/2) se remarcă prin formatul pătrat neobișnuit de mic și prin relieful deosebit de pronunțat, singura analogie pe care o putem invoca, de altfel destul de depărtată, este o cahlă de coronament descoperită la Densuș (jud. Hunedoara)⁶, datând din a doua jumătate a secolului al XV-lea, datare pe care o propunem, cu titlu de ipoteză, și pentru piesa de la Zlatna. În linii mari aceste observații sunt valabile și pentru cahlă de la nr. 2 (pl.1/3), care reprezintă de asemenea un unicat.

Fragmentele 4-5 (pl.2/1, 3) au aparținut unei sau unor plăci decorate probabil exclusiv cu grupuri de linii paralele, în diferite combinații, ele se remarcă de asemenea prin masivitate, dar în primul rând prin tehnica inedită de execuție, și anume incizia. Cahle decorate cu grupuri de linii cunoaștem la Vințul de jos⁷, Făgăraș⁸, Cechești⁹, Dej¹⁰, Deva¹¹, Țeoagiu Băi¹², Cristuru Secuiesc¹³ etc., acestea sunt însă nervuri reliefate și formează diferite tipuri de rețele. Cronologic toate piesele menționate sunt datate în secolul al XV-lea.

⁶ Muzeul Deva, inv. 14005.

⁷ Inedite, cercetări Adrian A. Rusu.

⁸ Muzeul Țării Făgărașului, fără inv.

⁹ Benkő E, Ughy I., *op. cit.*, fig. 7.

¹⁰ Muzeul Astra, Sibiu, inv.2457.

¹¹ Muzeul Deva, fără inv.

¹² Paraschiva V. Batariuc, E. Pescaru, *op. cit.*, fig.5/5, 6.

Cahla de la nr. 7 (pl.2/2) are o analogie destul de apropiată la Orăştie¹⁴, într-un depozit datat în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

Pentru celelalte fragmente nu avem la dispoziție nici un fel de analogie. Datarea pe care am propus-o, în secolele XV-XVI, rămâne cu titlu de ipoteză până când informațiile noastre vor fi îmbunătățite.

Rozeta apare în repertoriul decorativ al cahlelor din Transilvania în forma gotică, în secolul al XV-lea, pătrunsă în principal prin intermediul atelierelor regale de la Buda. Această rozetă, adesea interpretată ca simbol al Mariei, este încadrată într-un medalion central reliefat, iar compoziția de ansamblu presupune și o serie de elemente auxiliare, vegetale sau vegetal-geometrice. Variante databile în a doua jumătate a secolului al XV-lea cunoaștem la Chioar¹⁵, Roșia¹⁶, și Cluj – Sala de box¹⁷ – aceasta din urmă foarte elaborată. De la începutul veacului următor putem menționa piese de la Făgăraș¹⁸, Șercaia¹⁹, Cristuru Secuiesc, Bodogaia²⁰, iar variante provinciale aparținând atelierelor din țara Hategului, la Nălațvad²¹, și Țeoagiu Băi²².

Rozeta ca unic element de decor este foarte probabil produsul unor ateliere periferice, pentru care rozeta gotică prezenta o compoziție prea complicată. Cunoaștem în Transilvania doar două variante, de la Densuș (jud. Hunedoara), și din depozitul muzeului de la Sebeș. Rozeta de la Densuș²³ are opt petale marcate prin nervuri simple, între care se interpun în exterior flori de crin stilizate; este o compoziție simplă, dar deosebit de sugestivă, iar contextul căruia îi aparține îi asigură o datare în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Rozeta de la Sebeș²⁴ (pl.5/1), deasemenea cu opt petale, este stilizată și destul de sofisticată, deși una dintre sursele ei de inspirație trebuie să fie varianta de la Densuș. Fragmentul de la Zlatna (nr. 16, pl.5/2) este la rândul lui o variantă a piesei de la Sebeș, cu nucleul central mai elaborat. În lipsa unor analogii potrivite considerăm că această piesă se poate încadra în a doua jumătate a secolului al XV-lea – prima jumătate a veacului următor.

Rozeta preferată a decoratorilor are petale alungite încheiate în unghi ascuțit, și se încadrează într-un cerc, fiind foarte probabil preluată din arta prelucrării lemnului. Este răspândită pe o arie mare în forme aproape identice, rezultat al aceleiași surse de inspirație, dar și al simplității motivului, care putea fi reprodus fără prea mari dificultăți. Cea mai elaborată formă pe care o cunoaștem provine din depozitul de la Alba Iulia²⁵, unde rozeta este încadrată într-un medalion circular destul de pretentios. Cahla este aproximativ pătrată, iar compoziția de ansamblu reprezintă o etapă de tranziție între rozeta gotică și cea geometrizată la care ne referim aici. Este datată în secolele XV-XVI.

Rozetele de acest tip apar în general pe plăci dreptunghiulare, care formau probabil un fel de friză decorativă în corpul sobei, și sunt grupate câte două; menționăm piesele de la Oradea²⁶ și Cristuru Secuiesc²⁷. Piesa descrisă la nr. 7 face parte dintr-o variantă ceva mai elaborată, pentru care avem o analogie destul de bună la Filiaș (jud. Harghita)²⁸. După cum am mai spus, aceste motive decorative sunt destul de răspândite, compozițiile fiind însă variate: fragmente de același fel sunt menționate la Chioar²⁹, Nălațvad³⁰ și Țeoagiu Băi³¹. Deasemenea sunt destul de răspândite în Moldova, unde le întâlnim la Cotnari³² și Vaslui³³, în a doua jumătate a secolului al XV-lea. În Transilvania aceste piese sunt datate în secolele XV-XVI, încadrare pe care o propunem și pentru cahlele de la Zlatna (pl.4/1-2).

Vasul cu flori este un motiv destul de frecvent în repertoriul cahlelor din Transilvania; apare în prima jumătate a veacului al XVI-lea în două variante a căror evoluție poate fi urmărită până la finele secolului următor.

¹³ Benkő E., Ughy I., *op. cit.*, fig.61, 3/97 fig. 14/1.

¹⁴ Inedită, săpături Z. K. Pinter.

¹⁵ Informație S. Iosipescu.

¹⁶ Th. Nögler, *Un depozit de plăci ornamentale descoperit la Roșia (raionul Sibiu)*, în *Culegere de studii și cercetări, Muzeul Regional Brașov*, I, 1967, fig.5.

¹⁷ Muzeului Național al Transilvaniei, fără inv.

¹⁸ Muzeul Țării Făgărașului, fără inv.

¹⁹ Muzeul Astra, Sibiu, inv. 1361.

²⁰ Benkő E., Ughy I., *op. cit.*, fig. 2, 35, 37, 42, 73.

²¹ V. Eskenasy, Adrian A. Rusu, *Cetatea Mălăiești și cnezatul Sălașului (sec. XIV-XVII)*, în *Alla Cluj-Napoca*, XXV, 1982, fig.10/8.

²² Paraschiva V. Batariuc, E. Pescaru, *op. cit.*, fig. 8/1.

²³ Muzeul Deva, inv. 14005.

²⁴ Muzeul Sebeș, fără inv.

²⁵ Adrian A. Rusu, *Cetatea Oradea*, mss., 1997.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Benkő E., Ughy I., *op. cit.*, fig. 62; Benkő E., Demeter I., Székely A., *Középkori mezőváros a Székelyföldön*, Cluj, 1997, fig.31/3.

²⁸ Benkő E., *A középkori keresztúr-szék topográfiája*, Budapest, 1992, pl.74/2.

²⁹ Informație S. Iosipescu.

³⁰ Daniela Marcu, *Cahle medievale descoperite la Vad, (jud. Hunedoara)*, în *Ars Transilvaniae*, IV, 1994, p.161, fig.5/a-c.

³¹ Paraschiva V. Batariuc, E. Pescaru, *op. cit.*, p.393, fig.5/1.

³² Paraschiva V. Batariuc, *Cahle din Moldova medievală, secolele XIV-XVII*, Suceava, 1999, fig. 15/1.

³³ Rica Popescu, *Catalogul cahlelor din secolul al XV-lea de la "Curțile Domnești" – Vaslui (II)*, în *ActaMM*, III-IV, 1981-1982, fig.17/2.

Cunoaștem mai multe exemplare de la Cristuru Secuiesc³⁴, Târgu Mureș³⁵, Dumbrăveni³⁶, Micăsasa³⁷, și încă numeroase fragmente așteaptă să fie publicate din depozitele muzeelor. Cahla de la Zlatna (pl.7/1) se încadrează într-o a treia variantă, redactată într-un stil popular, a cărei circulație pare a se limita la secolul al XVII-lea. Piese de factură asemănătoare cunoaștem la Cechești, jud. Harghita³⁸, Turda³⁹ și Călnic⁴⁰ și de asemenea în Moldova, la Bacău⁴¹.

Cahlele decorate cu buchet de flori având rădăcini sau bulb în formă de inimă sunt din punct de vedere tematic o variantă a pomului vieții, decorativ trebuie să fie derivate din vasul cu flori, sau cel puțin influentate de compoziția acestuia. Cunoaștem în Transilvania destul de puține exemplare, la Deva (buket în medalion oval)⁴², Mălăiești⁴³, Sibiu⁴⁴. Pentru cahla de la Zlatna (pl.6/1) nu avem decât o analogie externă⁴⁵, cu ajutorul căreia propunem de altfel și datarea în secolul al XVII-lea. O temă identică dar în redactare populară cunoaștem și la Lăzarea⁴⁶, datată după părerea noastră prea timpuriu în secolele XVI-XVII.

Tipul cel mai răspândit al cahlelor cu motive infinite – acela al arcelor simple, jumătăți și sferturi de cerc care se întregesc de pe o placă pe alta, în spațiile astfel delimitate fiind reprezentate motive vegetale, este ilustrat prin piesa de la nr. 24, și prin fragmentele cu nr. 27 și 28 (pl.9/1,4). Specific acestor cahle este repetarea aproape identică a motivelor vegetale din interiorul arcelor, elementele din zona centrală fiind diferite și de obicei cu un grad mai mare de stilizare. Reprezintă probabil tipul cel mai răspândit, destul de frecvent în secolul al XVI-lea și predominant în veacul următor, se păstrează numeroase exemplare în depozitele muzeelor, puține fiind însă publicate: Făgăraș⁴⁷, Dumbrăveni⁴⁸, Geoagiu Băi⁴⁹, Mănăstirea Vaca⁵⁰, Cristuru Secuiesc⁵¹. Cahla aproape întreagă de la Zlatna (nr.24, pl.7/4) trebuie să facă parte din prima generație a acestui tip, înainte ca motivele să devină stereotipe, uniforme, repetate fără nici un fel de imaginație. În cazul de față este evident că încă avem de-a face cu o compoziție în care sunt folosite nu două, ci patru elemente decorative. Piese aproape identice se află în depozitele muzeelor din Cluj⁵² și Sibiu⁵³, și în stadiul actual al cercetărilor propunem o datare în secolul al XVI-lea. Celelalte două fragmente (pl.9/1,4) aparțin secolului al XVII-lea.

Cahla de la nr. 25-26 (pl.8/1-3) face parte din seria destul de largă a pieselor decorate cu figuri geometrice în interiorul cărora sunt reprezentate motive vegetale mai mult sau mai puțin stilizate, având în general forma unui copac în miniatură. Aceste piese sunt destul de răspândite în secolul al XVII-lea; numeroase fragmente se păstrează în depozitele muzeelor din Cluj⁵⁴, Sibiu⁵⁵, Sebeș⁵⁶, Făgăraș⁵⁷, Deva⁵⁸, Sfântu Gheorghe, dar foarte puține sunt și publicate⁵⁹.

C. Cahle de coronament

Fragment din marginea unei piese de coronament (14 x 11 x 1,1 cm), înălțimea totală a piesei trebuie să fi fost doar cu câțiva centimetri mai mare. Piesa este lucrată din pastă de calitate bună cu mult nisip, uscată în straturi, lutul a fost presat în tipar cu o spatulă din lemn, ulterior partea superioară fiind decupată manual. Arderea este aproape completă, iar aversul este simplu.

³⁴ Benkő E., Ughy I., *op. cit.*, 1984, fig.17, 71, Benkő E., Demeter I., Szekely A., *op. cit.*, 1987, fig.38/2, 46-1,2, 48-6, 7.

³⁵ A. Zriny, *Olarii din Târgu Mureș, și produsele lor în lumina cercetării materialului rezidual din săpături*, în *Marisia*, V, 1975, p.96, pl. XLIX, LIV/2, LI/b.

³⁶ P. Beșliu, *Biserica nobiliară, azi dispărută, de la Dumbrăveni, jud. Sibiu – cercetări arheologice*, în *BMI*, 1995-1996, fig.2/c.

³⁷ Adrian A. Rusu, *Cahle medievale din Transilvania (III)*, în *Arh Med*, I, 1996, p.133, fig.15/b.

³⁸ Benkő E., Ughy I., *op. cit.*, fig. 15.

³⁹ Muzeul Astra Sibiu, inv. 2459, 2460.

⁴⁰ Muzeul Astra, inv. 1380.

⁴¹ Paraschiva V. Batariuc, *op. cit.*, fig.28/4.

⁴² Daniela Marcu, G. Petrov, *op. cit.*, p.97, fig.11.

⁴³ V. Eskenasy, Adrian A. Rusu, *op. cit.*, p.82-84, fig.15.

⁴⁴ Muzeul Astra.

⁴⁵ Gyuricza Anna, *Reneszánsz kályhacsempék eszaktelet-Magyarországról*, Miskolc, 1992, fig.301.

⁴⁶ Șt. Molnar și colab., *Însemnări pe marginea cercetărilor de la castelul feudal de la Lăzarea (jud. Harghita)*, în *ActaMP*, II, 1978, pl.XV/1.

⁴⁷ Voica M. Pușcasu, *Plăci ceramice decorative descoperite la cetatea Făgărașului în anii 1966-1973*, în *ActaMM*, II, 1980, p.241, fig.16.

⁴⁸ P. Beșliu, *op. cit.*, fig. 3/d.

⁴⁹ Paraschiva V. Batariuc, E. Pescaru, *op. cit.*, fig. 8/2, 9/2, 5.

⁵⁰ Daniela Marcu, *Sobole de cahle din Mănăstirea Vaca (sec. XVII)*, în *Arv Transilvaniae*, II, 1992, fig. 6e, 7c.

⁵¹ Benkő E., Ughy I., *op. cit.*, fig. 13/2.

⁵² Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, inv. F 1135.

⁵³ Muzeul Astra, inv. 4862.

⁵⁴ Inedite, inv. I 1247, I 1126, I 1181, I 1113, I 3318 etc.

⁵⁵ Muzeul Astra, inv. 4891.

⁵⁶ Inedite, fără inv.

⁵⁷ Inedite, în depozitul Muzeului Țării Făgărașului, fără inv.

⁵⁸ Inv. 1855

⁵⁹ Gajda Clara, *Figuralis kályhacsempék a sepsiszentgyörgyi múzeum gyűjteményében*, în *Aluta*, I, 1969, fig.9.

Decor: partea inferioară a piesei este plină, și prezintă un decor geometric în două registre despărțite prin nervuri reliefate: registrul inferior este compus din linii în zig-zag între care sunt intercalate proeminente circulare, iar registrul superior este mult mai îngust și decorat doar cu un șir de "pastile". Partea superioară este decupată aproximativ triunghiular, cu terminații de forma unui capitel ionic (pl.10/1).

O variantă a acestei piese a avut partea inferioară tăiată în zona mediană a primului registru decorativ, se păstrează două fragmente de dimensiuni mici (7,3 x 8 x 0,7 cm). Secolele XV-XVI (pl.10/2).

2. Fragment din partea centrală a unei piese de coronament (3,7 x 9 x 0,7 cm). Este lucrată din pastă de calitate medie, presată în tipar prin intermediul unei pânze, arderea a fost incompletă.

Decor: geometric în formă de făclie (romburi prelungite în partea inferioară cu o tijă), între care sunt intercalate stelute cu cinci raze, partea superioară a romburilor este decupată, astfel încât din punct de vedere formal piesa apare ca o placă îngustă, prevăzută cu creneluri triunghiulare. Secolele XV-XVI (pl.10/3).

3. Fragment din partea centrală (4 x 5,5 x 1,1 cm) a unei cahle lucrată din pastă grosieră, presată în tipar cu o pânză și arsă incomplet. Forma este identică cu cea descrisă la nr. 2, singurele diferențe fiind dublarea romburilor prin creneluri triunghiulare și absența steluțelor intermediare. Fragmentul este puternic ars secundar. Secolele XV-XVI (pl.10/4).

4. Fragment (2,9 x 4 x 0,9 cm) lucrat din pastă grosieră cu nisip și pietricele, ardere inegală, presată cu pânza. Decupat în forma literei V, puternic ars secundar. Secolele XV-XVI (pl.10/5).

5. Fragment (4,7 x 6,7 x 0,4 cm) de cahlă lucrată din pastă de calitate bună cu nisip, uscată în straturi, ardere completă, presată cu lemn. Aversul este acoperit cu un strat de șlem cărămiziu roșcat, parțial păstrat.

Decor: decupaj în forma de triunghiuri cu laturile ușor arcuite, subliniate prin nervuri subțiri reliefate. Secolele XV-XVI (pl.10/6).

6. Cahlă de coronament cu înălțimea de 9 cm, se păstrează un fragment central (14 x 9 x 1 cm) și un fragment marginal (7,7 x 9 x 1 cm). Cahlele au fost lucrate din pastă grosieră cu nisip și pietricele, uscată în straturi, ardere aproape completă, presată cu mâna. Aversul păstrează urme dintr-un strat subțire de angobă albă, de asemenea sunt prezente urme de ardere secundară. În ansamblu piesa nu este foarte reușită, nu a fost lucrată în tipar, ci s-a realizat o placă simplă a cărei parte superioară a fost decupată liber și neregulat: între cele două creneluri decupajul a fost prea adânc și apoi s-a adăugat acolo încă puțin lut care nu a făcut însă priză suficient de bună cu restul pastei.

Decor: partea superioară a piesei este decupată sub forma unor creneluri înalte, al căror vârf este crestat, baza acestora este subliniată printr-o linie subțire, sub care se află o bandă geometrică realizată prin incizie cu un instrument cu vârf ascuțit, tras pe suprafața crudă. Secolul al XV-lea (pl.11/1, 3).

7. Fragment (8,2 x 9,7 x 1 cm) lucrat din pastă grosieră cu nisip și pietricele, uscată în straturi, ardere aproape completă, aversul a fost netezit cu un lemn, pasta fiind așezată pe o suprafață zgrunțuroasă, presărată probabil cu nisip. Aversul este parțial acoperit cu un strat subțire de angobă albă.

Decor: partea superioară decupată sub forma unor creneluri late, trapezoidale, cu baza mică crestată, marginal creneluri triunghiulare. În partea centrală o bandă geometrică încadrată de două linii simple, întregul decor fiind incizat. Secolul al XV-lea (pl.11/4).

8. Fragment marginal (8,3 x 4,7 x 1 cm) dintr-o piesă de coronament decupată, în partea inferioară a avut o talpă subțire care s-a desprins complet, pastă de calitate bună cu nisip, ardere completă, presată cu un lemn.

Decor: partea superioară a piesei trebuie să fi constat dintr-o înșiruire de metereze decupate în forma literei V, distanțate, partea plină a cahle este decorată prin incizie: un rând de alveole imediat sub decupaj, iar la partea inferioară valuri realizate cu un fel de pieptăn. Secolul al XV-lea (pl.11/2)

9. Fragment central (6,2 x 9,5 x 1 cm) dintr-o piesă de coronament decupată, cu partea superioară în formă de triunghi, pastă de calitate bună, cu nisip și pietricele, rar mica, uscată în straturi, ardere completă, presată cu un lemn.

Decor: decupajul este subliniat prin nervuri reliefate, triunghiul este împărțit în două câmpuri (tot printr-o nervură), iar în centrul fiecăruia dintre acestea a fost stanțată o cruce înscrisă în cerc, mult adâncită față de planul aversului. Secolele XV-XVI (pl.11/5)

10. Fragment marginal (4,2 x 9 x 1,1 cm) dintr-o piesă de coronament decupată, lucrată din pastă de calitate medie, arsă incomplet. Secolele XV-XVI (pl.11/6)

11. Cahlă de coronament (8,6 x 20,6 x 0,9 cm) având în partea inferioară, pe revers, o talpă aplicată (4,3 x 0,9 cm), piesa este întreagă, cu excepția decupajelor marginale care sunt rupte. Pasta este fină cu nisip și puțină mică, uscată în straturi și arsă aproape complet, presată cu lemn, pete de angobă și smalt în jurul decupajului. Aversul păstrează parțial un strat de smalt verde închis peste angoba albă. Relieful este fin, iar decupajul îngrijit.

Decor: vrejuri și lalele stilizate, pe conturul cărora s-a realizat decuparea; vrejurile se repetau probabil și marginal. Secolele XVI-XVII (pl.12/1).

12. Fragment dintr-o cahlă de coronament (11 x 17,3 x 1,2 cm; lățimea totală probabil 19 cm), având în partea inferioară o talpă semicirculară (4 x 0,7 cm). Lucrată din pastă de calitate bună, cu nisip și mică, ardere incompletă; presată în tipar cu o spatulă din lemn. Aversul este acoperit cu un strat gros de smalt verde închis peste angobă albă, parțial căzut.

Decor: vas cu flori; vasul este redat sub forma unui potir cu picior înalt; de o parte și de alta atârână vrejuri lungi, iar în colțuri este dispusă câte o lalea stilizată. Secolele XVI-XVII (pl.12/2).

*

Cahlele de coronament din secolele XV-XVI sunt destul de puțin cunoscute în Transilvania, și aproape fiecare fragment reprezintă un tip sau în cel mai bun caz o variantă a unui tip; din acest motiv nu avem la dispoziție prea multe analogii potrivite. În general aceste piese erau de dimensiuni reduse și, datorită decupajului sau traforurilor, extrem de fragile, astfel că ajung la noi în fragmente mici. În acest context, toate fragmentele de la Zlatna sunt unicate, această caracteristică fiind accentuată și de tehnica de execuție: o parte a motivelor sunt realizate prin incizie și prin ștanțare.

Pentru cahlele cu terminații în formă de capitel ionic (fig.10/1) putem menționa câteva piese de factură asemănătoare, cu decupaje și traforuri arcuite, aflate în depozitele de la Sibiu⁶⁰ și Deva⁶¹.

Cahle cu partea superioară decupată în forme trapezoidale sau triunghiulare cunoaștem la Densus⁶², și Făgăraș⁶³; sunt însă piese masive, cu trei-patru registre, și cu o compoziție destul de elaborată – foarte departe deci de dimensiunile și simplitatea celor de la Zlatna. Aceste forme sunt mai frecvente în Moldova, un lot consistent fiind descoperit la Vaslui⁶⁴. Analogiile îndepărtate pe care le-am invocat sunt date în general în a doua jumătate a secolului al XV-lea, cronologie pe care ne-o însușim și pentru materialul de la Zlatna (pl.11/1-4).

Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea cahlele de coronament devin mai mari, iar forma propriu-zisă își diminuează treptat importanța în favoarea decorului care ajunge să acopere întreaga piesă. Partea plină ocupă o suprafață mai mare, decupajul devenind un element auxiliar. Cele două piese de la Zlatna (pl.12), pentru care am propus o datare în secolele XVI-XVII, se încadrează perfect în aceste coordonate, fiind însă la rândul lor capete de serie. Pentru cahlă decorată cu vrejuri putem invoca analogii destul de apropiate la Deva⁶⁵, precum și la Vințul de Jos⁶⁶, în toate cazurile decupajul urmând conturul motivului vegetal. Piesa decorată cu vas cu flori rămâne un unicat, iar motivul în sine nu-și găsește o bună analogie nici în repertoriul decorativ al cahlelor plăci.

D. Cahle de colț.

1. Fragment dintr-o cahlă de colț (9 x 3,5 x 0,6 cm) formată din două nișe legate printr-o torsadă; pastă grosieră cu nisip și pietricele, arsă aproape complet; nișele lucrate la roată și unite în stare crudă; puternic arsă secundar (pl.13/1).

Se datează în secolul al XV-lea și este un tip destul de răspândit. Analogii la Alba Iulia⁶⁷, Hunedoara⁶⁸, Vințul de Jos⁶⁹, cetatea Lita⁷⁰.

E. Piese speciale.

1. Fragment de placă (3,2 x 4,4 x 1 cm) având în partea inferioară un mic picior pentru fixare. Lucrată din pastă grosieră cu nisip și pietricele, uscată în straturi, ardere aproape completă. Aversul păstrează urme vagi de angobă albă.

Decor: în partea inferioară un chenar proeminent; decorul format din mici rozete foarte stilizate, realizate prin ștanțare. Se datează în secolul al XV-lea (pl.13/3).

2. Fragment dintr-o placă îngustă (8 x 7 x 0,6 cm), fără ramă. A fost modelată din pastă de calitate bună cu nisip, uscată în straturi, arsă complet; pasta a fost presată în tipar cu o spatulă din lemn și cu mâna, iar în timpul manevrării piesa a fost deformată ușor. Aversul prezintă o față foarte uzată, care la un moment dat a fost acoperită cu un strat gros de șlem cărămiziu gălbui, pulverulent.

⁶⁰ Muzeul Brukenthal, fără inv.

⁶¹ Daniela Marcu, C. Petrov, *op. cit.*, fig.20.

⁶² Muzeul Deva, inv. 14018-14020.

⁶³ Muzeul Târnii Făgărașului, fără inv.

⁶⁴ A. Andronic și colab., *Șantierul arheologic Vaslui. Principalele rezultate ale săpăturilor din anii 1976-1977*, în *ActaMM*, I, 1979, fig.3; Rica Popescu, *op. cit.*, fig. 16/1, 2, 3.

⁶⁵ Daniela Marcu, C. Petrov, *op. cit.*, p.100, fig. 18, 19.

⁶⁶ Inedită, săpături Adrian A. Rusu.

⁶⁷ A. A. Rusu, *Cahle din Transilvania (II)*, în *Ziridava*, XIX-XX, 1996, p.145, fig.4.

⁶⁸ Daniela Marcu, C. Petrov, *op. cit.*, p.100.

⁶⁹ Inedite, cercetări Adrian A. Rusu.

⁷⁰ Piese inedite, în depozitele muzeelor.

Decor: trei șiruri de "pastile" circulare stanțate, cu decor ce imită o textură rară. Secolul al XV-lea (pl.13/5).

3. Fragment dintr-o piesă circulară (11 x 9,7 x 0,5-1,2 cm) decupată grosier, cu o mică prelungire în partea inferioară, ca un mâner. Modelată din pastă de calitate bună cu nisip, ardere incompletă, presată în tipar cu o spatulă din lemn.

Decor: geometric – rozetă extrem de stilizată. Secolul al XV-lea (pl.13/2).

4. Fragment dintr-o piesă circulară (4,6 x 9,1 cm), având probabil formă identică cu nr.3. Lucrată din pastă de calitate bună cu nisip și pietricele, uscată în straturi, și presată în tipar cu o spatulă din lemn. Arderea este aproape completă.

Decor: geometric – rozetă extrem de stilizată, lucrată însă cu alt tipar decât piesa anterioară. Secolul al XV-lea (pl.13/4).

Lățimea foarte mică a primelor două piese (pl.13/3,5) ne determină să le atribuim unor registre intermediare. În absența oricăror analogii potrivite, atât pentru formă cât și pentru decor sau tehnica de realizare a acestuia, considerăm că fragmentele pot fi încadrate cu titlu de ipoteză în secolul al XV-lea.

Cahlele în formă de oglindă fac parte din seria pieselor speciale montate foarte probabil la colturile sobei, pe registrele intermediare sau coronament; în general acestea repetă motivul decorativ care predomină în compoziția sobei. În Transilvania cunoaștem până în prezent piese în formă de blazon (Bistrita⁷¹, Alba Iulia⁷², Vințul de Jos⁷³), medalioane octogonale (Făgăraș⁷⁴), ovale (Cluj⁷⁵) și circulare (Făgăraș⁷⁶, Sibiu⁷⁷), acest repertoriu fiind acum îmbogățit cu cele două cahle descoperite la Zlatna. Toate fragmentele enumerate se datează în secolul al XV-lea - prima jumătate a veacului următor. Piese de la Zlatna ar putea să aparțină însă doar primei părți a intervalului, având în vedere decorul lor exclusiv geometric.

*

Depozitul de cahle de la Zlatna are un caracter eterogen, indiferent de punctul de vedere din care este abordat: formal, decorativ, cronologic. Sunt prezente aproape toate categoriile de forme, dimensiunile sunt dintre cele mai variate, decorul este predominant geometric, iar cronologic se desfășoară într-un interval foarte larg, acela al secolelor XV-XVII. Doar o mică parte a fragmentelor prezintă urme de utilizare; majoritatea par să fi fost abandonate înainte de fi fost folosite. Punând în aceeași ecuație toate aceste caracteristici, trebuie să concluzionăm că depozitul în cauză provine dintr-un fel de groapă menajeră, unde în cursul întregului interval au fost aruncate atât sobe scoase din funcțiune, cât și produse noi, la care, dintr-un motiv sau altul (rebuturi ?), s-a renunțat.

Cele mai multe fragmente se încadrează în secolul al XV-lea și prima jumătate a veacului următor, și ne apar drept produsul unui atelier local caracterizat printr-o mare originalitate: nici una dintre aceste piese nu se repetă pe teritoriul transilvan. Ele se încadrează însă în caracteristicile generale ale perioadei: dimensiuni mici, decor geometric predominant față de cel vegetal, coronamente sofisticate, borduri decorative intermediare. De altfel, pe baza acestor caracteristici și a puținelor analogii (dealtfel destul de îndepărtate) identificate, s-a propus această datare. Din punct de vedere tehnic este evidentă o oarecare stângăcie atât în realizarea tiparului, cât și în manevrarea pieselor înainte ca acestea să devină produse finite: multe dintre ele au fost deformate în stare crudă, înainte de uscare sau ardere. Pe de altă parte, trebuie să remarcăm tehnicile de execuție a decorului neobișnuite pe cahle: incizie, stanțare, intervenții manuale pentru alveole.

Atelierul acesta trebuie să fi avut o producție destul de consistentă: din puținele fragmente păstrate este evidentă folosirea mai multor tipare de același fel. Creatorii tiparelor erau destul de apropiați de arta lemnului, de unde și-au luat majoritatea elementelor decorative.

Cahlele din perioada următoare, a secolelor XVI-XVII, sunt mai puțin originale; desi nu totdeauna avem la îndemână analogii potrivite, ele se încadrează totuși perfect în perioada respectivă, aparținând unei producții de serie, din ce în ce mai mult lipsită de personalitate.

Prin elementele sale specifice, lotul de cahle de la Zlatna ocupă un gol din cunoașterea istoriei acestor artefacte, pe teritoriul Transilvaniei. Înmulțirea publicării pieselor din depozite și a celor noi, provenite din cercetări arheologice ori descoperiri fortuite cu elemente cronologice auxiliare, va modela treptat noi interpretări istoriografice.

⁷¹ Lia Bătrina, A. Bătrina, *Elemente de iconografie creștină în ceramica monumentală*, în *SCIA*, 40, 1993, p.43-52.

⁷² Adrian A. Rusu, *Cahle din Transilvania (III)*, p.127, fig.3.

⁷³ Inedite, săpături Adrian A. Rusu.

⁷⁴ Inedite, săpături Daniela Marcu.

⁷⁵ Muzeul Național al Transilvaniei, inv. F5508.

⁷⁶ Muzeul Țării Făgărașului, inv. K 189, CH 188.

⁷⁷ Muzeul Astra, inv. 6214.

Tiles from the 15-17th centuries in Zlatna, district of Alba (Abstract)

The issue deals with a storehouse of tiles accidentally discovered in Zlatna. The storehouse is extremely heterogeneous, containing in the same time used pieces thrown after the reconstruction of the stoves, and new pieces, probably considered rejects and abandoned before being used.

The material is presented on categories: pot (A), plate tiles (B), crowning parts (C), corner pieces (D) and special pieces (E) whose place in the stove's architecture is not very well known. Each fragment is separately discussed, the analysis and comments being placed at the end of the category.

If from formal point of view there are represented almost all categories, from decorative point of view the repertory is poor enough, consisting in geometrical and vegetal motives. Chronologically, the pieces are shared in two groups: the 15th century – the first part of the 16th century, and the second part of the 16th century - the 17th century.

The tiles from the first group seem to be produced by a local workshop characterized by a great originality, they harmonize with the general features of this period in Transylvania, being in the same time almost each one unique. They remark mainly by the reduced size, new decorative combinations with numerous elements inspired from the art of wood cut, the use of new techniques (incision, stamping, handpression) the uncommon shapes of the crowning and special pieces.

The tiles from the 16th and 17th centuries are mostly decorated with vegetal-floral motives, and they have the features of the serial production of the time. Among the most rare themes there are the flower vase (for the first time on a crowning tile) and the bunch of rooted flowers.

Figures explanation.

- Fig. 1. The place of tiles discovered at Zlatna.
- Pl. 1. 1.Fragment of pot tile, 16th century, 2. 3. tiles with geometrical decorations, 15th century.
- Pl. 2. 1,3.Fragments of tiles with incised decoration, 15th century; 4-7. fragments of tiles with geometrical decorations, 15th-16th century.
- Pl. 3. 1-6. Fragments of tiles with geometrical decorations, 15th-16th centuries.
- Pl. 4. Tiles with rosette, 15th-16th centuries.
- Pl. 5. Tiles with rosette, 15th -16th centuries: 1. Sebeș, 2. Zlatna.
- Pl. 6. 1.Tile with bouquet of flowers, 17th century, 2. tile with floral decorations, 16th -17th century.
- Pl. 7. 1.Tile with flower vase, 17th century, 2, 3. tiles with vegetal-floral decorations, 16th century; 4. tile with infinite-type decoration, 16th century.
- Pl. 8. Tile with infinite-type decoration, 17th century.
- Pl. 9. Tile with infinite-type decoration, 17th century.
- Pl. 10. 1-6.Crowning tiles, 15th-16th centuries.
- Pl. 11. Crowning tiles, XV-XVIth centuries.
- Pl. 12. Crowning tiles, 15th-16th centuries.
- Pl. 13. 1.Corner tile, 15th century; 2, 5. medallion tiles, 15th century; 3-4. tiles with punch decorations, 15th century

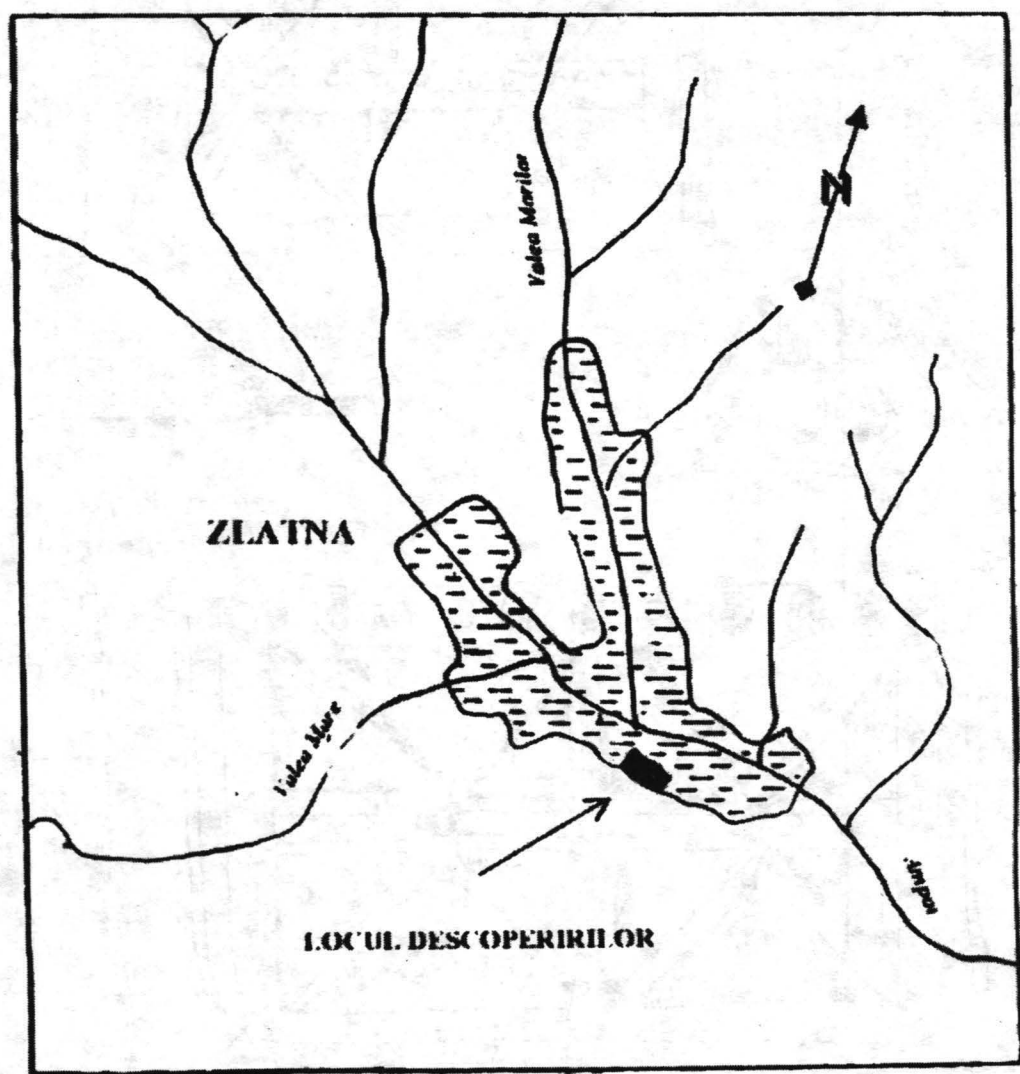
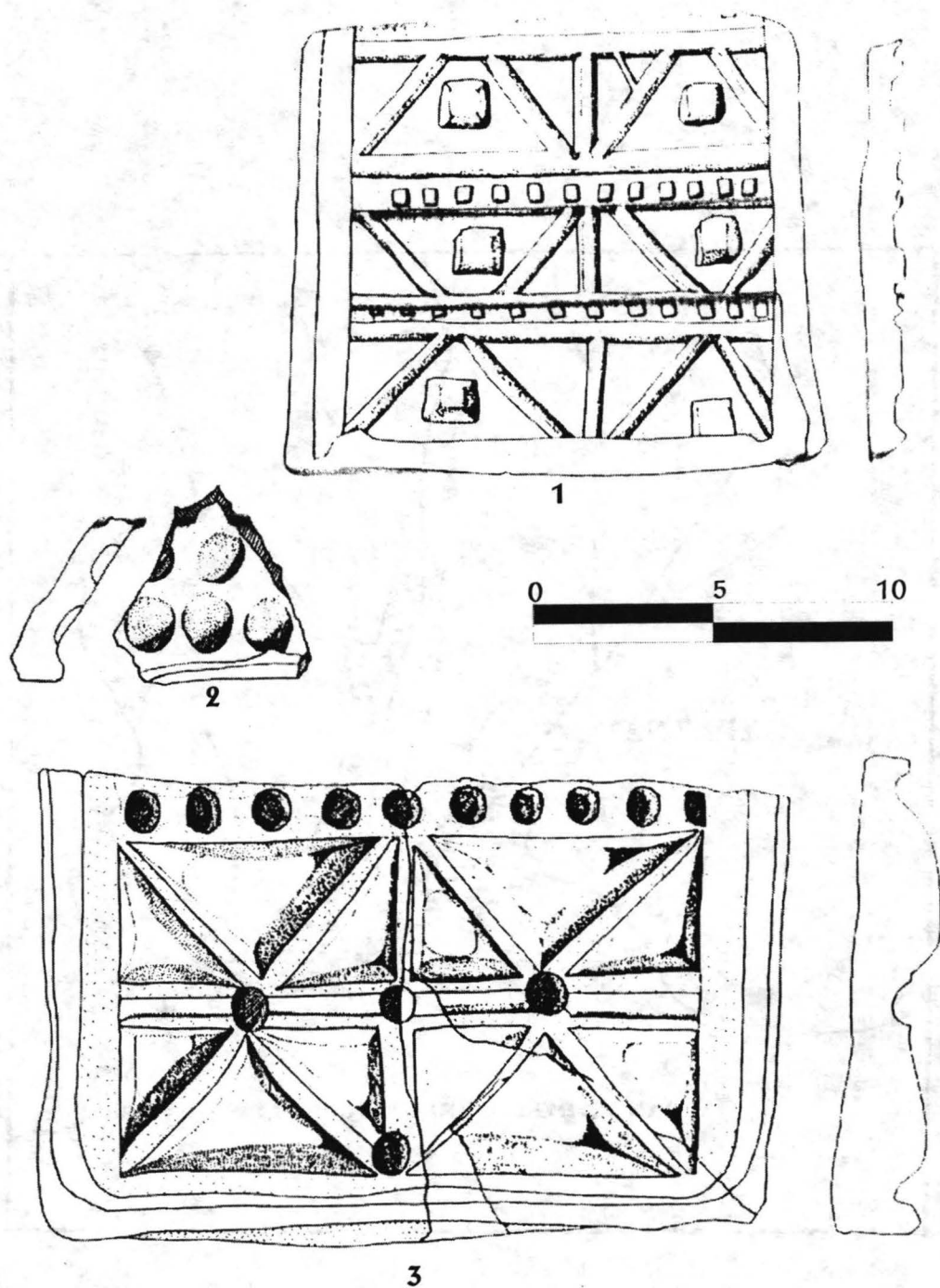
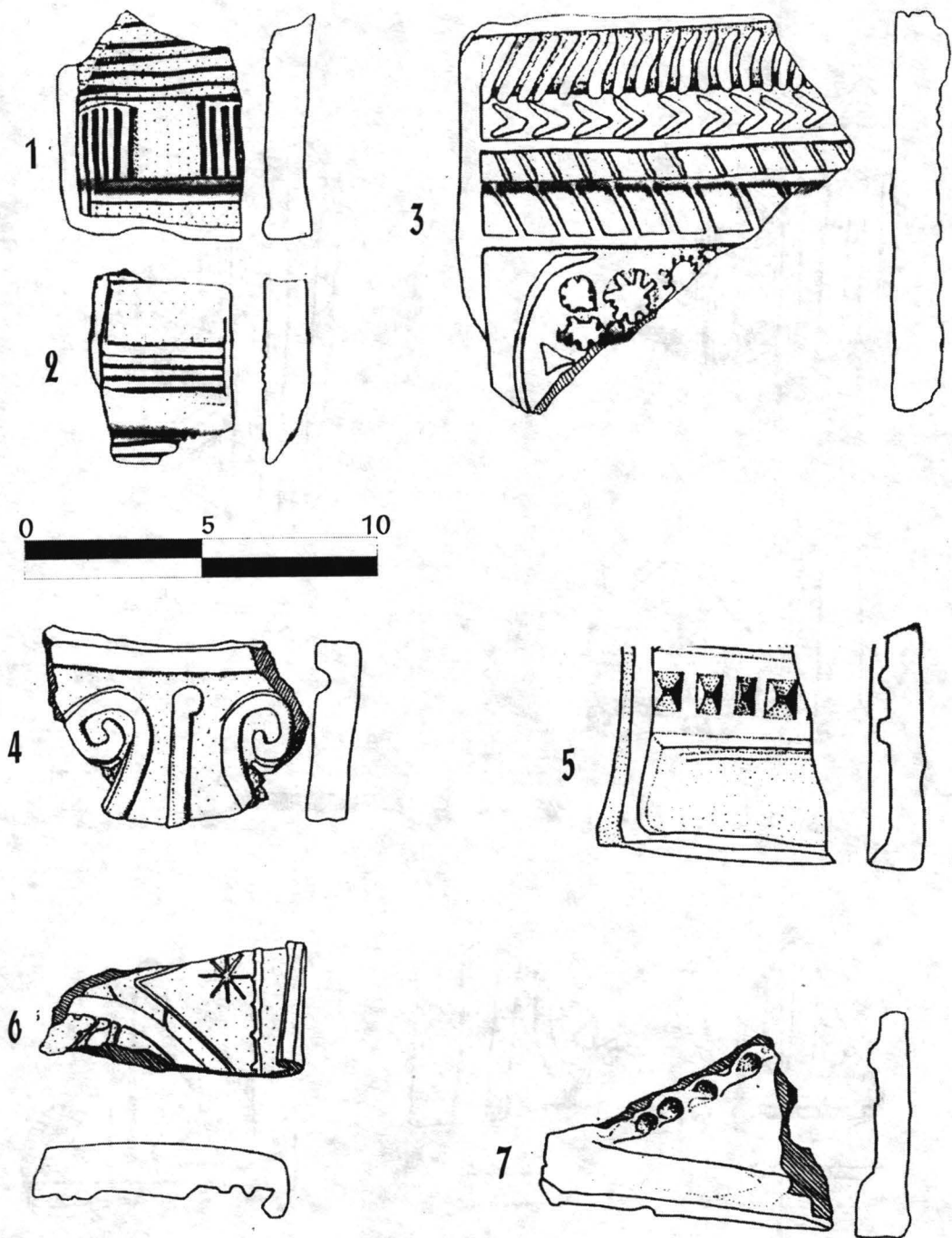

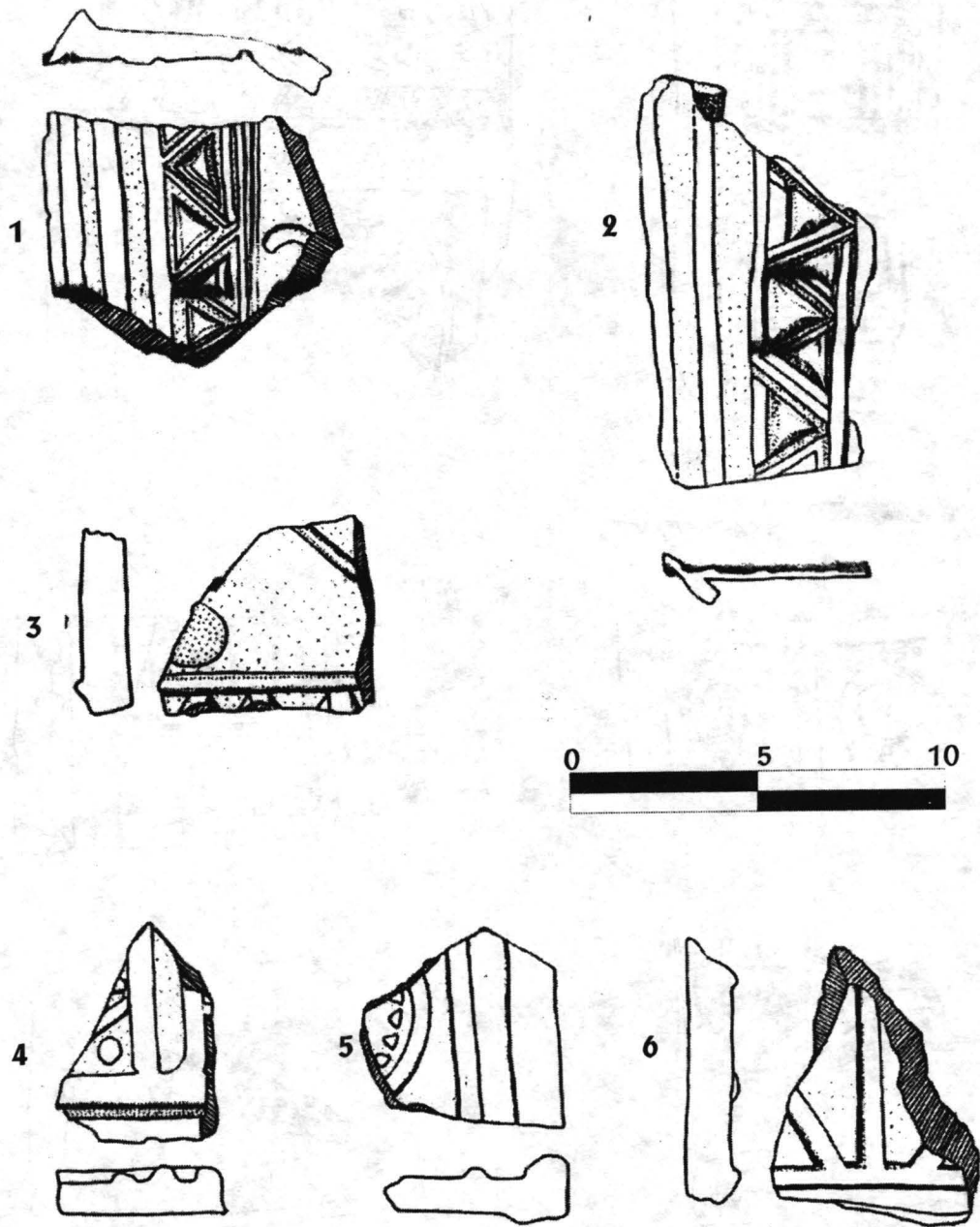
Fig. 1. Locul de descoperire al cahnelor în Zlatna

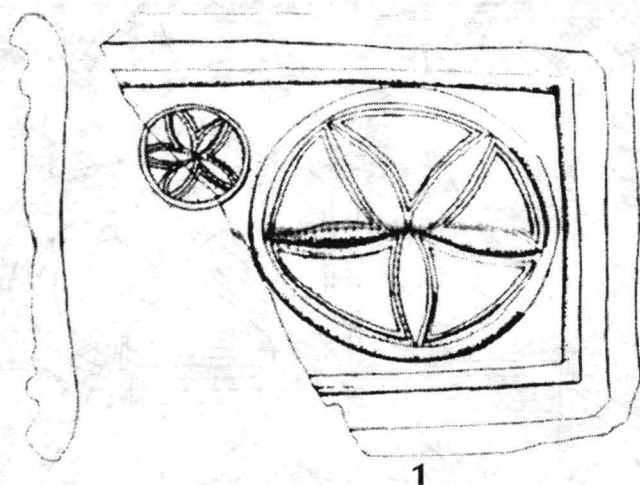
Planşa 1. 1. Fragment de cahlă oală, sec. XVI, 2,3. cahlle plăci decorate cu motive geometrice sec. XV

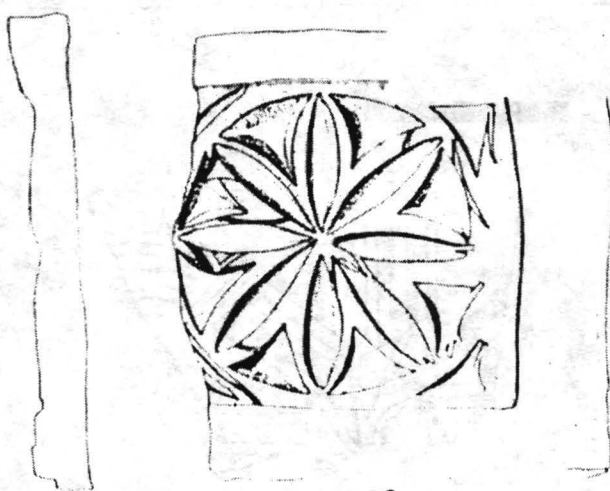
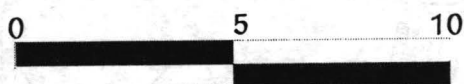
Planşa 2. 1,3. Fragmente de cahle plăci decorate prin incizie, sec. XV; 2,4-7. fragmente de cahle decorate cu motive geometrice, sec.XV-XVI

Planşa 3. 1-6. Fragmente de cahle decorate cu motive geometrice, sec. XV-XVI

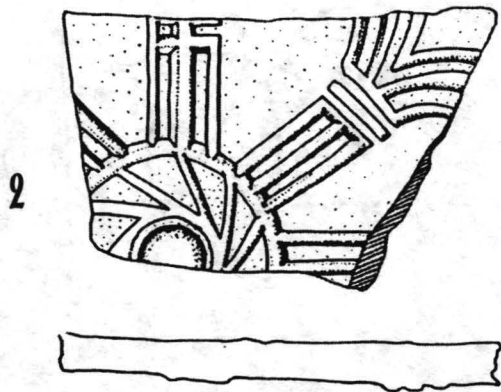
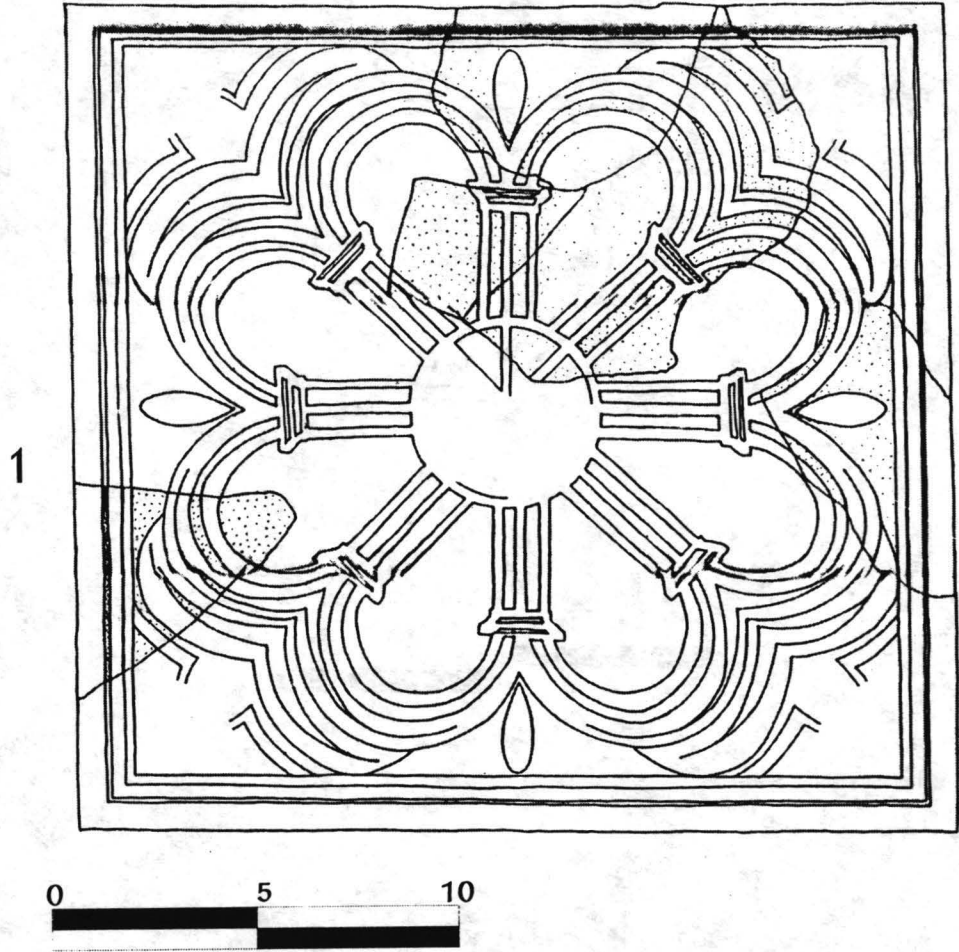

1

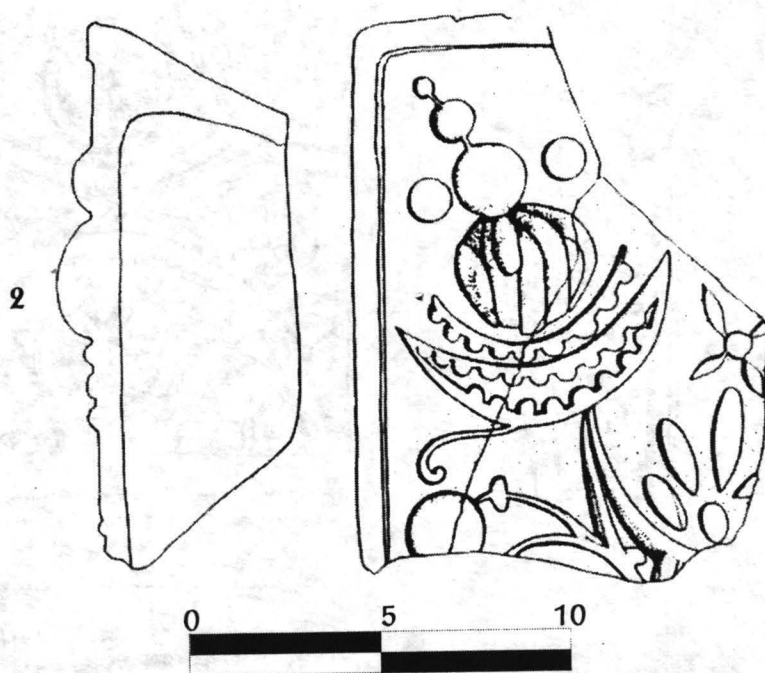
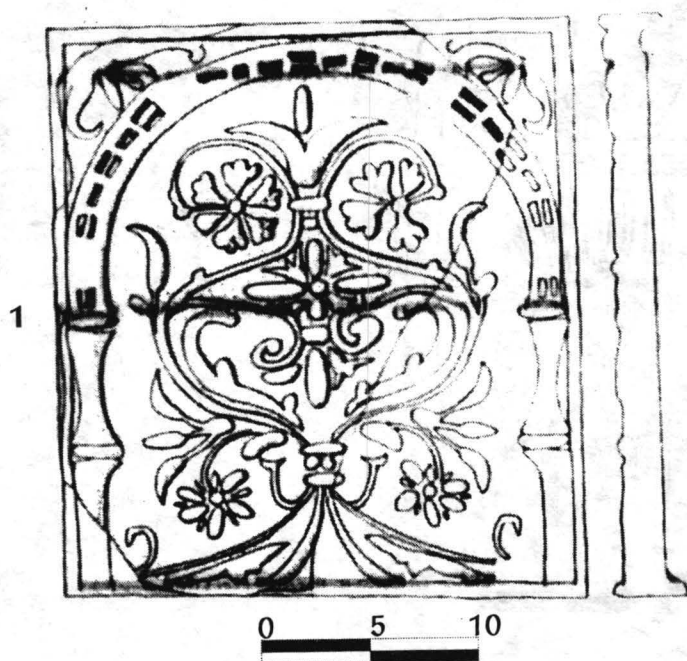

2

Planșa 4. 1,2. Căhle decorate cu rozetă, sec. XV-XVI

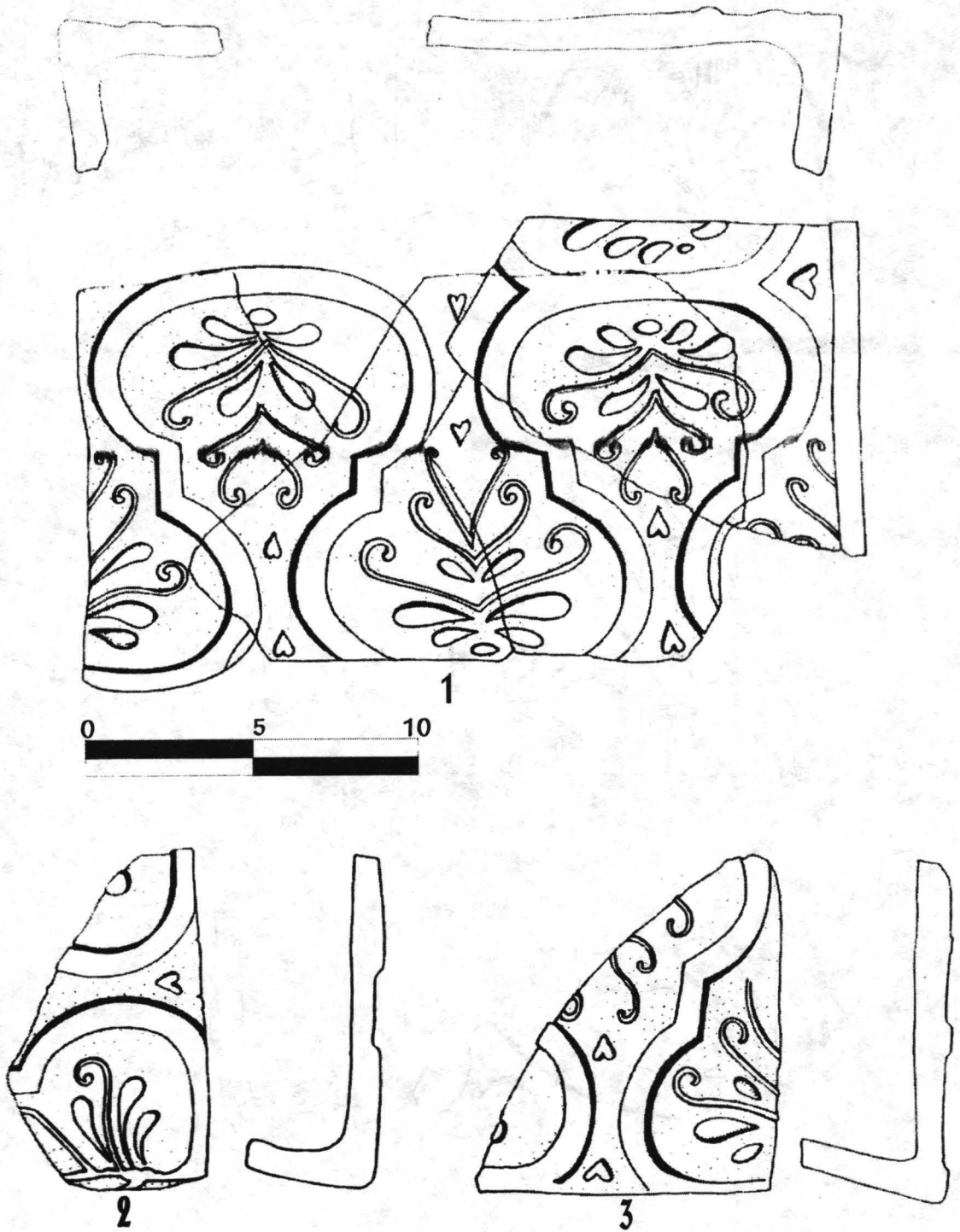
Planșa 5. Cahle decorate cu rozetă, sec. XV-XVI

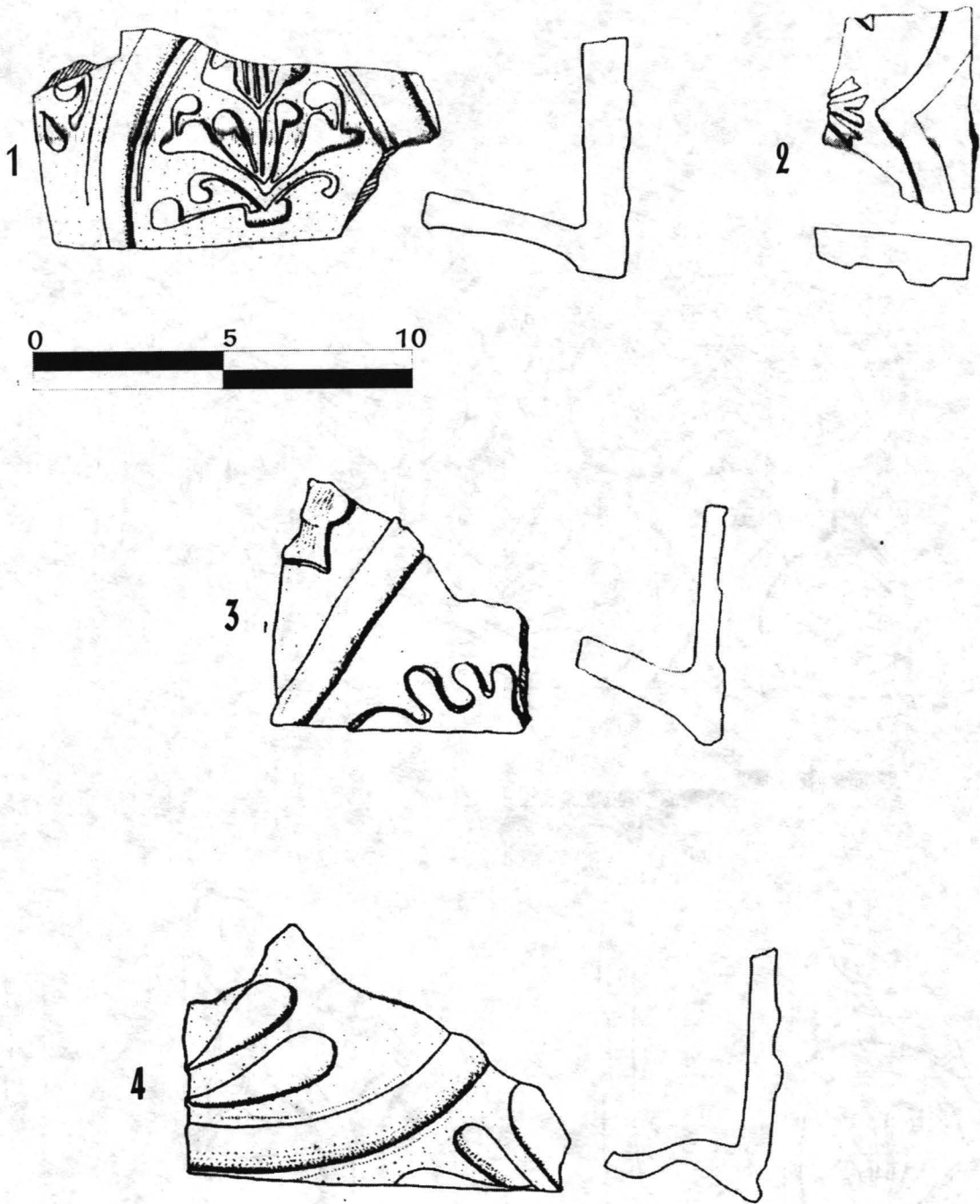
Planșa 6. Cahlă decorată cu buchet de flori, sec. XVII, 2. cahlă decorată cu motive florale, sec. XVI-XVII

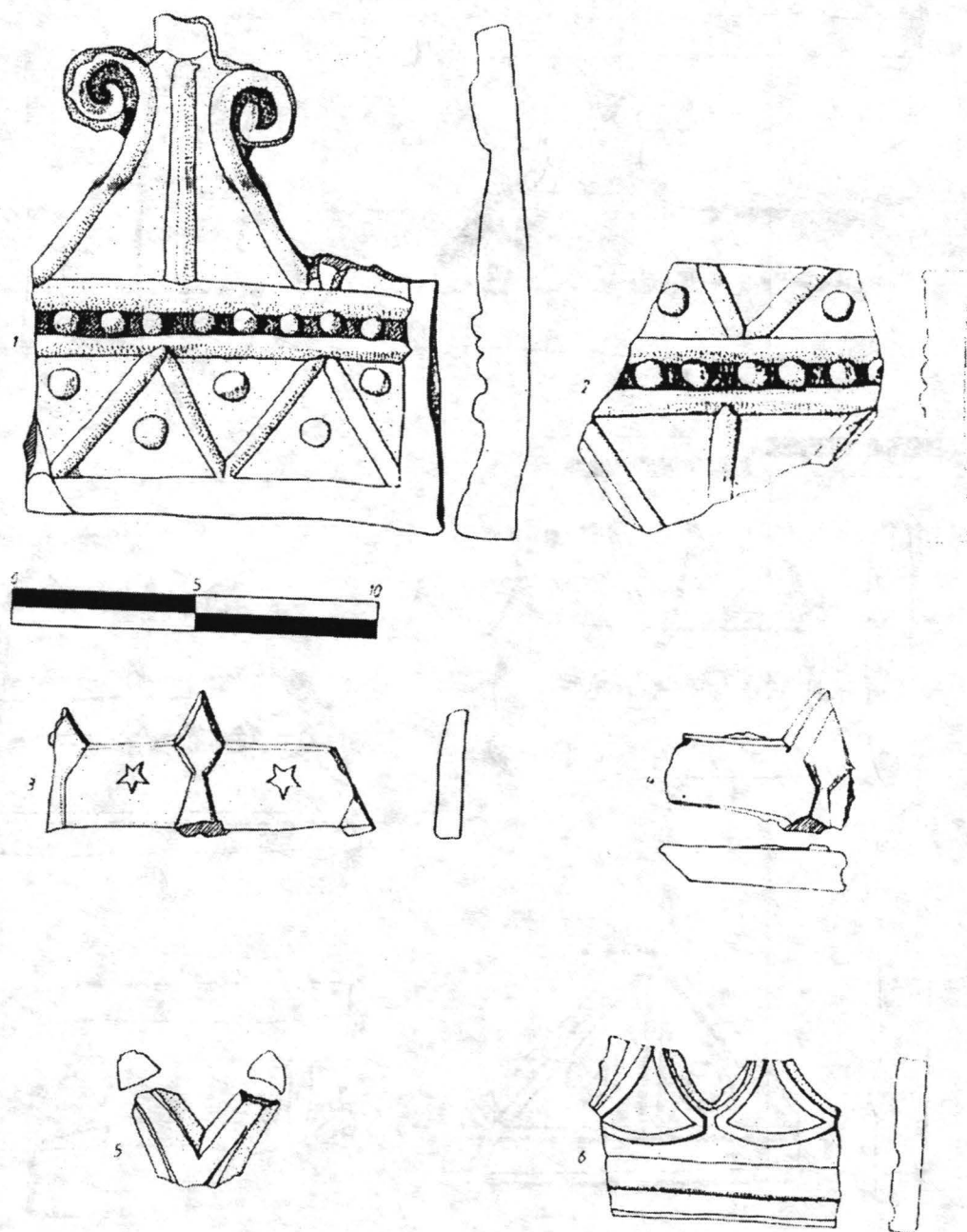
Planșa 7. Cahlă decorată cu vas cu flori, sec. XVII; 2-3. cahlă decorate cu motive vegetale-florale, sec. XVI; 4. cahlă decorată cu motive tip infinit

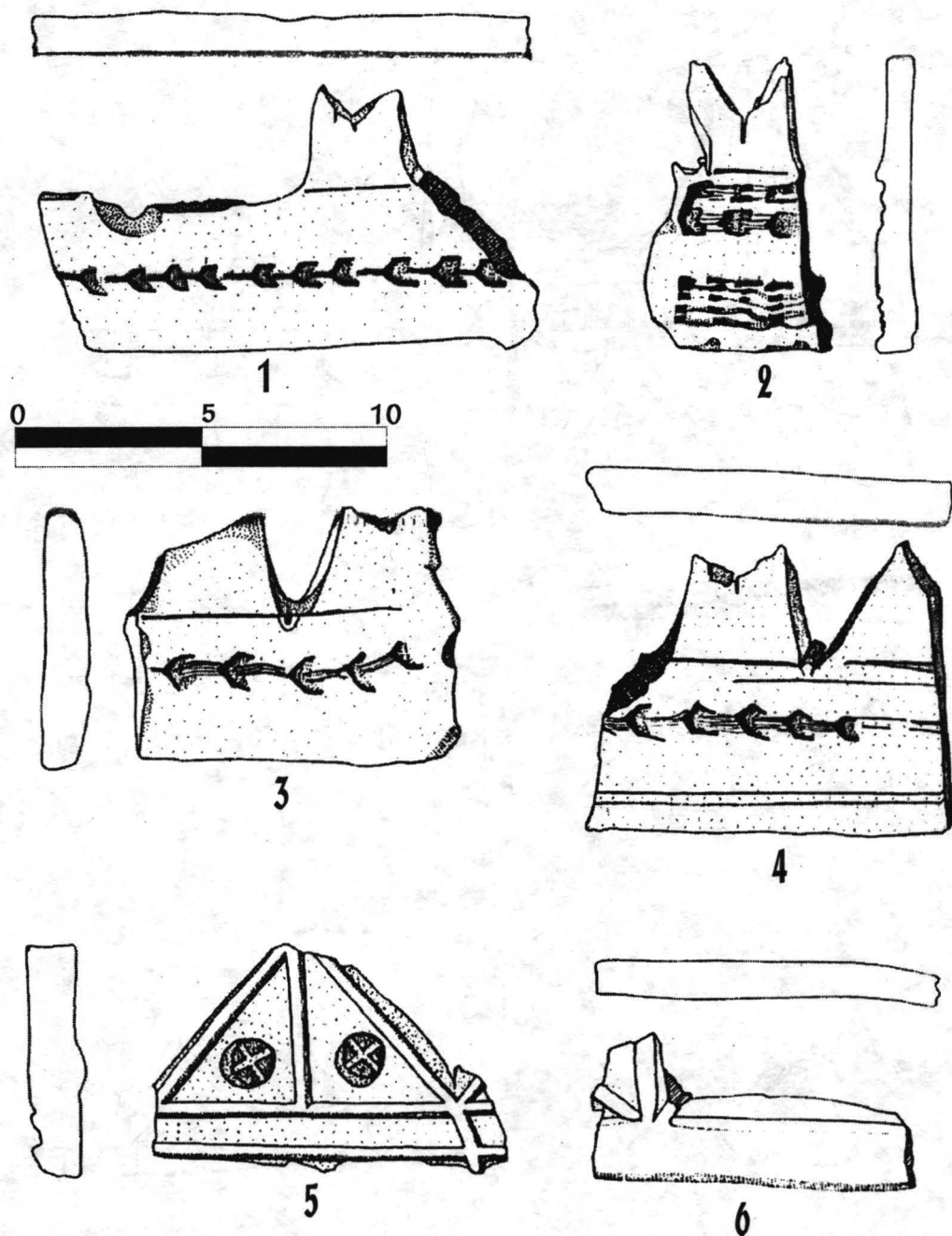
Planşa 8. 1-3 Căhle decorate cu motive de tip infinit, sec. XVII

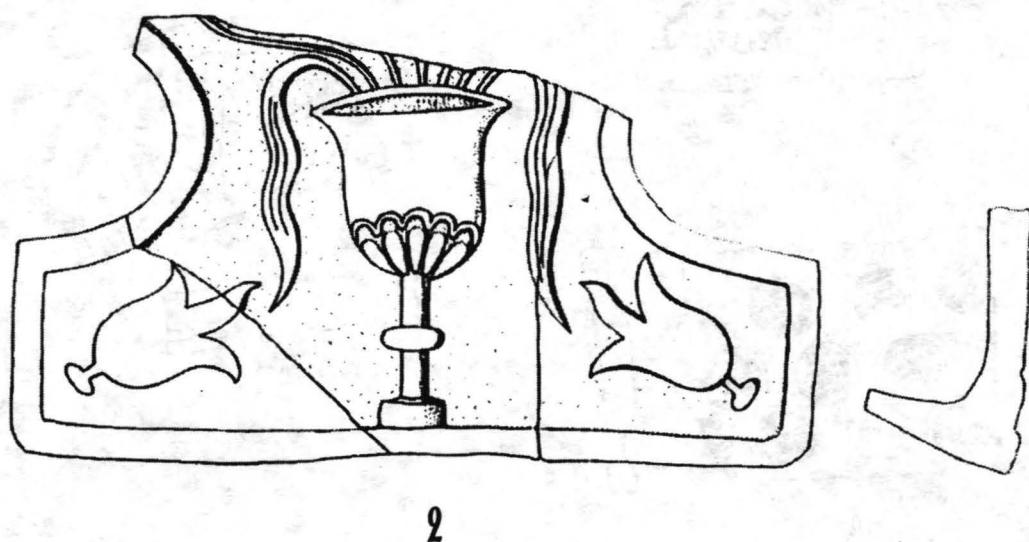
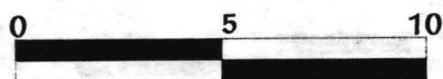
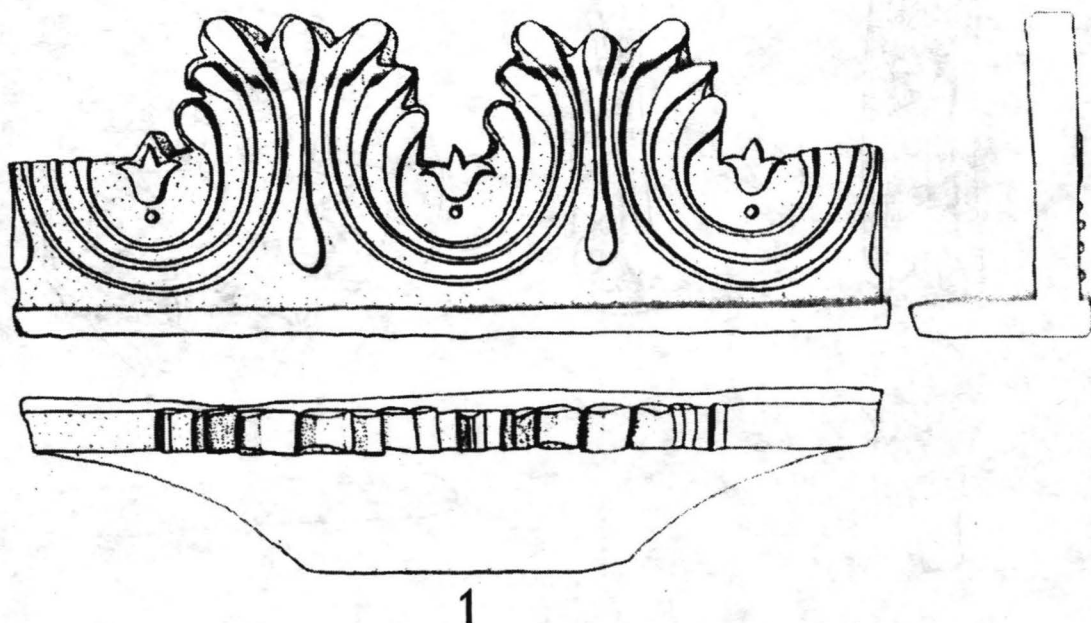
Planşa 9. 1-4. Cahle decorate cu motive de tip infinit, sec. XVII

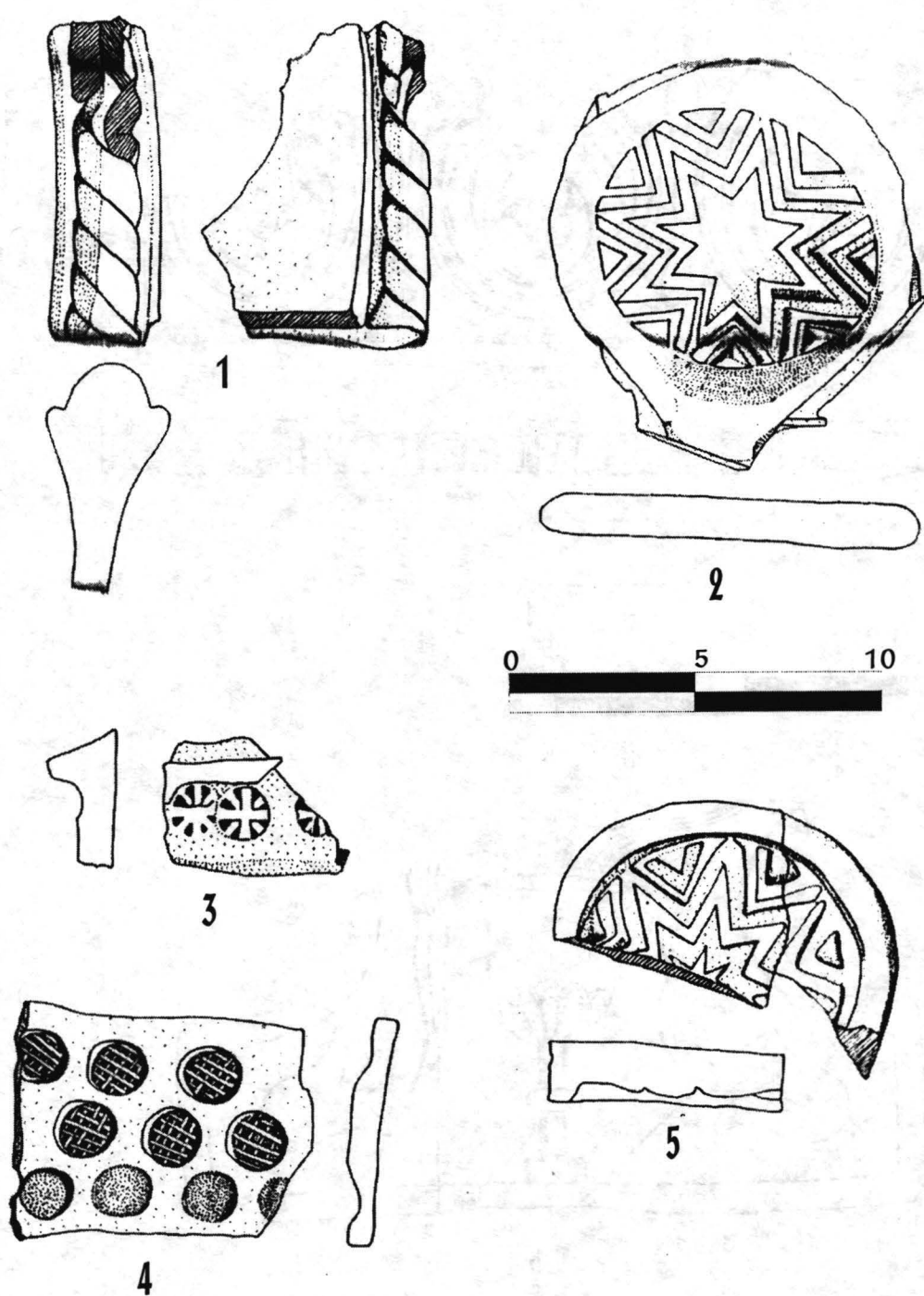
Planșa 10. 1-5. Căble de coronament, sec. XV-XVI

Planşa 11. 1-6. Cahle de coronament, sec. XV-XVI

Planșa 12. 1-2. Cahle de coronament, sec. XVI-XVII

Planşa 13. Cahlă de colț, sec. XV; 2,5. cahle în formă de disc, sec. XV; 3,4. cahle decorate prin ștanțare, sec. XV

Cahle decorate cu scene de turnir din colecția Muzeului Național de Istorie a României

MARIA-VENERA RĂDULESCU

Cercetările arheologice de pe teritoriul României au scos la lumină un vast, variat și interesant material ceramic ce se înscrie în categoria cahlelor medievale, material ce creează imaginea originalității meșterilor locali, a sintezei și interpretării unor arhetipuri din centrul Europei, unde artiștii ceramiști ajunseseră la o înaltă măiestrie în realizarea sobelor.

Bogatul repertoriu ornamental, fidelitatea redării scenelor, grija pentru încadrarea compoziției, sensibilitatea modelării lutului, ca și strălucirea smalțului, atunci când el este aplicat, asigură acestui gen de creație o certă valoare artistică, la care se adaugă, desigur, aceea de document istoric. Citirea atentă a pieselor de teracotă, uneori doar a detaliilor, oferă informații sigure asupra elementelor de arhitectura, mobilier, costum, armament și echipament militar, mentalități, obiceiuri moștenite și transmise, într-un cuvânt, al unui stil de viață ce se derula după regulile epocii.

Un caracter special este propriu acelor cahle ce au ca reprezentări scene de turnir - competiții organizate cu mult fast, în care cavalerii medievali se întreceau în mânăuirea armelor curtenitoare (lâncii și săbii fără tăis și vârf ascuțit sau ghioage de lemn). Deși moda turnirelor, proprie evului mediu vest-european, datează poate chiar din secolul al XII-lea, ea este mult mai bine cunoscută începând din secolul al XIV-lea, când înfruntările dintre nobilii călare, îmbrăcați în armuri, purtând fiecare blazonul familiei, devin demonstrații de curaj, forță și meșteșug războinic, la aceste întreceri asistând deopotrivă întreaga curte. Ceremoniile, adevărate spectacole, erau supuse unor reguli stricte, ținând seama de fiecare etapă a întrecerii. În final, învingătorii erau conduși cu solemnitate de un alai feminin, către *reginele turnirelor*, cum erau numite grațioasele nobile ce prezidau întrecerea. Recompensa, pe lângă admirația asistenței, consta în primirea unor vase, veșminte sau arme deosebite. Două scene de turnir sunt redată cu multă fidelitate în gravuri ce împodobesc incunabulul *Concilium zu Costencz*, tipărit la Augsburg în anul 1483¹ (fig. 1 a, b).

De la jumătatea secolului al XVI-lea turnirele încep să fie abandonate, în special după ce regele Franței, Henric al II-lea (1547-1559), își află sfârșitul în înfruntarea cu Montgomery în timpul unui turnir, la reședința sa de la Tournelles².

Cahle redând scene de turnir au fost semnalate încă de la primele săpături arheologice efectuate la cetatea Sucevei³. Ulterior ele au fost descoperite în mai multe așezări medievale din țară. Cea mai timpurie reprezentare a scenei pare a fi, până în momentul de față, cea de pe cahlele descoperite într-o casă de orășean (locuința 1-B) de la Târgoviște, cahle încadrate cronologic în perioada 1380-1390⁴.

*

În colecțiile Muzeului Național de Istorie a României se află câteva piese inedite ce au ca reprezentări subiectul deja enunțat. La Spătărești (jud. Suceava), punctul "La Hate" (L. 7), în anul 1985 a fost descoperită o cahlă-placă cu fața plină, de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 30 x 22 cm⁵ (fig. 2 a). Corpul interior de fixare în sobă, inițial de formă semicilindrică, în prezent este distrus, păstrându-se doar mici fragmente cu dimensiunea maximă de circa 4 cm. La confecționarea teracotei a fost folosită o pastă de lut omogenă, bine

¹ Ulrich von Richenthal, *Concilium zu Costencz*, Augsburg, 1483.

² *Le Larousse pour tous - Nouveau dictionnaire encyclopédique*, II, Paris, Librairie Larousse, f.a., p.864 (vezi *tournoi*).

³ K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii descrisă pe temelii propriilor cercetări făcute între 1895-1904*, București, 1913, pl. V, VI.

⁴ N. Constantinescu, C. Ionescu, *Asupra habitatului urban de la Târgoviște înainte de 1394. Repere din vatra curții domnești*, în *SCIVA*, 34, 1, 1980, p.64, fig. 8/3, pl. I/4.

⁵ Săpăturile au fost efectuate de Lia Bătrîna și A. Bătrîna, cărora le mulțumim și pe această cale pentru permisiunea de a prezenta piesa care are nr. inv. MNIR 286.172.

frământată, având ca degresant nisip semifin. Arderea este completă. Piesa este nesmălțuită. Pe spate prezintă puternice urme de ardere secundară, semn al folosirii ei ca element component al unei sobe. Lutul a fost presat într-un tipar de lemn, în cazul de față ușor tocit. Fibra lemnului se observă destul de bine pe fața plăcii. Marginea teracotei este dreaptă și ușor înălțată. Un chenar lat de 4,5 cm, dispus oblic, pe laturile lungi, încadrează câmpul plăcii. Chenarul schitează câte o nișă, terminată cu o fleșă. În cele două nișe este redată silueta câte unui oștean lăncier, în costum de epocă. În câmpul cahle, o compoziție echilibrată înfățișează un cavaler îmbrăcat în armură, călare, într-o scenă de turnir. Calul înșeuat și acoperit pe crupă cu un valtrap este în galop spre dreapta. Cavalerul, având pieptul protejat de un scut, ține în mâna dreaptă lancea "curtenitoare", în cumpănire, iar în mâna stângă frâul calului. Capul călărețului este acoperit cu o cască *armet* (*elemetto*), specifică celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea și începutului de secol al XVI-lea⁶.

Personajul este încadrat de un portal în arc în acoladă împodobit cu fleuroane și un pinacul ce are în partea superioară o coroană deschisă. Fațada construcției gotice se completează cu două ferestre înalte, bipartite, cu menouri marcate, ferestre dispuse simetric față de pinacul central. Redarea scenei comportă multe asemănări cu o serie de teracote descoperite la Suceava. Remarcăm exemplarele scoase la lumină cu ocazia săpăturilor arheologice de la Cetatea de Scaun, la Curtea Domnească sau la locuințele orășenești⁷. Analogiile între aceste exemplare inserează teracota de la Spătărești în creația artistică de la sfârșitul secolului al XV-lea - începutul secolului al XVI-lea.

Ceea ce atrage atenția la toate aceste piese este rezolvarea vădit asemănătoare a încadrării personajului central într-un decor arhitectural ce corespunde goticului flamboiant. Diferențele dintre teracotele moldovenești înscriu variante ce se explică fie prin executarea tiparelor în ateliere diferite, fie prin dorința aceluiași meșter de a compune o replică neidentică. Preluând prototipul, artistul creator al tiparului îi aduce modificări neesențiale, ce țin de detalii în redarea costumului cavalerului sau a componentelor de arhitectură. Referindu-se la această categorie a creației artistice medievale din Moldova, Virgil Vătășianu remarcă: „Cadrul arhitectonic, în stil gotic curat, uneori mai bogat chiar decât pe modelele transilvănene cunoscute, și figurile de paji din nișele de pe margini, precum și armurile, aparțin ultimului sfert al veacului al XV-lea”⁸.

Prototipul cahlelor aduse în discuție îl reprezintă teracotele de tip *nișă* descoperite în palatul regelui Ladislau al V-lea Postumul, din cetatea Buda, cahle date în perioada 1454-1457⁹. Modelul se răspândește destul de repede în Transilvania, unde exemplarele de la castelul Hunedoara¹⁰, cetatea cnezială de la Mălăiești (jud. Hunedoara)¹¹ (fig. 2 b), cetatea Făgărașului¹² sau de la Cristian (judetul Sibiu)¹³, respectă modelul initial, dar se înscriu tipului de *cahlă-placă* cu fața plină, iar fantezia creatorului de tipar adaugă unele elemente decorative. În comparație cu teracotele transilvane citate mai sus, specificul exemplarelor moldovenești din epoca stefaniană constă în compunerea chenarului în care sunt figurate personaje ce par a asista la scena turnirului, precum și în rezolvarea fațadei castelului cu ferestre bipartite. Construcțiile cu ferestre mari, în arc frânt, împartite în două prin menouri, cu chenare bogat profilate prin toruri și cavete, erau de altfel bine cunoscute meșterilor căhlari, ele împodobind multe din monumentele ecleziastice ale epocii lui Ștefan cel Mare. Întâlnite pentru prima dată în Moldova, la biserica Sf. Ioan a Curților domnești de la Vaslui, și apoi la biserica din Bălinești, ferestrele bipartite introduc, după părerea noastră, ca termen *post quem*, pentru teracotele de sobă ce le reproduc, anul 1490¹⁴, în cazul în care meșterul s-a inspirat din arhitectura moldovenească.

⁶ C. M. Vlădescu, *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale - sec. XV-XVIII*, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 2-3, 1969-1970, p.126, fig. 20.

⁷ K. A. Romstorfer, *op. cit.*, pl. VI, R. Gassauer, *Teracote sucevene*, în *BCMI*, XXVIII, fasc. 85, 1935, p. 152, fig. 18; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p.728, fig. 683; B. Mitrea, B. Cămpina, Gh. Diaconu, *Sanctuarul arheologic Suceava - Cetatea Neamțului*, în *SCIV*, 1-2, 1954, p.282, fig. 16; Corina Nicolescu, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p.331, fig. 36; Paraschiva V. Bătaru, *Ceramica ornamentală din secolul al XV-lea descoperită la Curtea Domnească din Suceava*, în *Suceava*, X, 1983, pl. II/1, 2, pl. III/4; Eadem, *Cahle din secolul al XV-lea cu scene inspirate din viața cavalerescă*, în *Suceava*, XIII-XIV, 1986-1987, fig. 1/1, 3, 4, fig. 2/1, 2, 3.

⁸ V. Vătășianu, *op. cit.*, p.727.

⁹ I. Holl, *Közepkori kalyhacsempék Magyarországon (II)*, în *BudRég*, XVIII, 1958, p.211-278, fig.81; P. Voit, I. Holl, *Alle ungarische Ofenkacheln*, Budapesta, 1963, p.18-23, fig. IX.

¹⁰ I. Möller, *A Vajdahunyadi vár építési kora*, în vol. *Magyarország műemlékei*, III, Budapest, 1913, p.87, fig. 55; V. Vătășianu, *op. cit.*, p.754, fig. 721.

¹¹ V. Eskenasy, A. A. Rusu, *Cahle cu cavaler în turnir din cetatea cnezială de la Mălăiești (jud. Hunedoara)*, în *Sargeția*, XV, 1981, p.111-116, fig. 8.

¹² Voica M. Pușcașu, *Plăci ceramice decorative descoperite la cetatea Făgărașului în anii 1966-1973*, în *Acta M. M.*, II, 1980, p.229-230, fig. 7.

¹³ Th. Năgler, *Un depozit de plăci ornamentale descoperit la Roșia (r. Sibiu)*, în *Culegere de studii și cercetări*, I, Brașov, 1967, p.149, fig. 15.

¹⁴ Gh. Balș, *Biserica lui Ștefan cel Mare*, în *BCMI*, XVIII, 1926, p.207-208; D. Năstase, *Biserica din Bălinești și începuturile picturii exterioare moldovenești* (comunicare susținută la simpozionul "Artă și Civilizație Medievală", Suceava, 5-6 decembrie 1997).

Preferința pentru reprezentarea *tumirului* în ceramica monumentală se menține și în cursul secolelor XVI și XVII. Publicarea unor piese aflate în depozitele muzeelor, ca și cercetările arheologice au făcut cunoscute variante ale cahlelor pe care sunt figurate asemenea scene, cahle la care se poate admira deopotrivă meșteșugul și imaginația artistică. Produse, în cele mai multe cazuri, în ateliere periferice, aceste teracote se îndepărtează de prototip, pierzând din eleganța și prețiozitatea acestuia, dar câștigând în nota de autenticitate pe care o dă adaptarea reprezentării de artă plastică la realitățile cu care artistul meșteșugar vine în contact. Amintim cahlele de la Negrești - Neamț¹⁵, Baia¹⁶, Târgul Trotuș¹⁷, Șiclod (Siklód)¹⁸, Cristuru Secuiesc (Szekelykeresztúr)¹⁹, Cechesti (Csekefalva)²⁰, Mihăileni (Szekelyszentmihály)²¹, Lăzarea (jud. Harghita)²², * Fotos²³ sau cetatea Feldioara (jud. Brașov)²⁴.

*

Prezentăm, în continuare, două scene de turnir figurate pe cahle descoperite la castelul Lăzarea (jud. Harghita)²⁵. Reședință a unei importante familii nobiliare secuiești - familia Lázár -, din care au făcut parte nobili deținători de funcții administrative și militare, implicați în marile evenimente politice ale Transilvaniei timp de mai multe secole, acest castel, cu o arhitectură specifică, din care nu lipsește influența central-europeană a aticului polonez, nu a fost nici el lipsit de amenajarea unor sobe decorate, desigur, după gustul timpului²⁶.

Încadrate cronologic în prima jumătate a secolului al XVI-lea, variante mai târzii ale teracotelor de sobă cu *cavalerul în turnir*, cahlele de la Lăzarea sunt realizate într-un atelier local, periferic, într-o manieră naivă, dar între-o interpretare plină de fantezie.

De formă dreptunghiulară, cu fața plină și dimensiunile de 27 x 23,5 cm, plăcile au fost lucrate dintr-o pastă de lut omogenă, având în compoziție nisip fin și mică. Modelarea s-a făcut prin presare în tipar de lemn. Pieseile nu sunt smălțuite. Una dintre scene²⁷ prezintă în câmpul cahleii, figura cavalerului înscrisă în arcada unui portal de castel medieval la care se păstrează elemente ale arhitecturii gotice (fig. 3 a). Motivul central ce se dezvoltă deasupra portalului, pinacul, este flancat de două turnulete cilindrice, zvelte, cu un acoperiș conic. Două ferestre mari, dispuse simetric în afara turnurilor, compartimentate în câte două goluri îngemănate, încheie compoziția. Arcada coboară până la marginea inferioară a cahleii și este decorată cu un motiv în torsadă. Modelajul sugerează foarte bine tectonica nervurilor unui relief sculptat ce pleacă de la realități arhitecturale. Se observă de asemeni influența arcului în plin cintru. Cavalerul, figurat din profil, ține în mâna stângă lancia, iar cu cea dreaptă hățurile calului. Îmbrăcămintea constă într-o tunică lungă până la solduri, răscroită la baza gâtului, pantaloni mulați pe picior, cizme până la genunchi, bonetă scundă. Calul, în mers lejer spre dreapta, este redat stângaci, dar cu grijă pentru amănunte ce țin de harnasament: șa, scară de șa, frâu, valtrap.

Analogii se întâlnesc în lumea secuiască la teracotele descoperite la Cristuru Secuiesc (jud. Harghita)²⁸ (fig. 3 b), dar acea piesă este traforată și smălțuită. Fabricarea lor în ateliere diferite este evidentă.

Cea de-a doua scenă de turnir de la castelul Lăzarea este redată pe plăci de teracotă ce prezintă în centrul compoziției un călăreț încadrat în registrul superior de un personaj feminin, la stânga, și de un blazon nobiliar, la dreapta²⁹ (fig. 4 a). Personajul feminin poartă o rochie cu decolteu și fustă plisată, mărgelile la baza gâtului și o bonetă triunghiulară pe cap. Din gura personajului feminin se dezvoltă vrejuri cu frânze lanceolate, rod al fanteziei meșterului, care a dorit probabil să sugereze gândurile bune și cuvintele încurajatoare ale domniței ale cărei culori

¹⁵ Rodica Popovici, D. Pop, *Săpăturile arheologice din așezarea rurală medievală de la Negrești-Neamț*, în *Materiale*, Tulcea, 1980, p.590.

¹⁶ Lia Bătrîna, A. Bătrîna, *Elemente decorative în ceramica monumentală de la Baia (jud. Suceava)*, în *Suceava*, XI-XII, 1984-1985, p.148, 156, fig. 7.

¹⁷ Al. Artimon, *Orașul medieval Târgul Trotuș în lumina datelor istorico-arheologice*, în *Carpica*, XIV, 1982, fig. 16/1.

¹⁸ E. Benkő, I. Ughy, *Szekelykeresztúri kalyhacsempék 15 - 17 század*, București, 1984, p.59, fig. 26.

¹⁹ *Ibidem*, p.59-60, fig. 27, p.61, fig. 29, p.69-70, fig. 59.

²⁰ *Ibidem*, p.51, fig. 11.

²¹ *Ibidem*, p.74, fig. 74.

²² Șt. Molnar și colab., *Însemnări pe marginea cercetărilor de la castelul feudal de la Lăzarea (jud. Harghita)*, în *Acta M.P.*, II, 1978, p.110, fig. XIV, XV.

²³ I. Holl, *op. cit.*, p.273, fig. 99, 100.

²⁴ Daniela Marcu, *Cahlele săsești din secolele XVI-XVII descoperite la Feldioara, jud. Brașov*, în *RMI*, LXI, 1, 1992, p.27-39, fig. 5.

²⁵ Pieseile sunt inedite și se află în depozitul M.N.I.R. Ele provin din cercetările desfășurate în perioada 1975-1977, sub conducerea arheologului Mariana Beldie-Dumitrache căreia îi mulțumim și pe această cale pentru permisiunea de a le publica. Asupra cercetărilor arheologice, vezi Luminița Munteanu, *Cercetări arheologice și istorice efectuate la castelul Lăzarea*, în *CA*, VII, 1984, p.245-273.

²⁶ O prezentare a primelor săpături arheologice este făcută de Ștefan Moșnar și colab., *op. cit.* Articolul, datorită caracterului său, oferă doar date generale asupra investigațiilor, fără a se opri asupra descrierii materialului descoperit. Pieseile reproduse în pl. XV/2,3 sunt asemănătoare cu cele prezentate în lucrarea de față.

²⁷ M.N.I.R. nr. inv. 175.331, 175.332.

²⁸ E. Benkő, I. Ughy, *op. cit.*, fig. 27.

²⁹ M.N.I.R. nr. inv. 175.350, 175.351.

le purta cavalerul în timpul întrecerii. Din câte cunoaștem, este singura piesă decorată cu *scena turmurului* în care apare chipul *domniței*. Redarea acestui personaj este obișnuită însă la cahlele cu reprezentarea scenei *Sfântul Gheorghe omorând balaurul*. În colțul din dreapta sus al piesei este redat un blazon ce constă dintr-un scut, în câmpul căruia un brat flexat susține o sabie ridicată. Deasupra sabiei apare o semilună flancată de o stea și o săgeată cu vârful în jos. Presupunem că acesta este blazonul familiei Lázár. Cavalerul, al cărui bust este prezentat frontal, ține în mâna dreaptă lancea cu flamură iar, cu mâna stângă, frâul calului. Capul este acoperit cu un coif triunghiular, înalt, decorat cu pene. Poartă o tunică scurtă, răscoită la baza gâtului, închisă în față cu nasturi și strânsă pe talie. Pantaloni sunt mulați pe picior și băgați în cizme. Calul, în mers lejer spre dreapta, este modelat naiv. Compoziția prezintă și câteva elemente de peisaj. Este de remarcat lipsa cadrului arhitectural prezent de obicei pe acest tip de cahle.

Răspândite pe un spațiu geografic cuprins între Imperiul romano-german și Polonia³⁰, folosite concomitent și pe teritoriul Moldovei, Transilvaniei sau Țării Românești, cahlele redând scena cavalerului în turmă demonstrează identitatea unor realități medievale, precum și a gustului artistic.

O interpretare târzie a turnirelor o întâlnim la sfârșitul secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea, pe așa-zisele *cahle cu husari*, descoperite atât în Transilvania, cât și la sud de Carpați. Exemplarele descoperite la Cărbureni (jud. Argeș)³¹, București - mănăstirile Radu Vodă și Mihai Vodă³², precum și la Orașul de Floci (jud. Ialomița), prezintă asemănări izbitoare, dovadă a unor centre meșteșugărești specializate în producerea și comercializarea lor sau poate numai a circulației unor tipare.

Săpăturile arheologice efectuate în anul 1979, în orașul natal al viteazului voievod Mihai, au scos la lumină, printre altele, o locuință înzestrată cu o sobă cu cahle³³. Piese de sobă fiind diferite, ne vom referi doar la acelea pe care este figurat călărețul hugar purtător de lance cu flamură³⁴. Sunt cahle - placă cu fața plină, de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 26,7 x 24 cm, prevăzute cu rumpă (fig. 4 b). Plăcile sunt lucrate din pastă de lut, omogenă, având ca degresant nisip fin. Modelul a fost obținut prin presarea lutului într-un tipar de lemn. Arderea este completă. Pe spatele teracotelor, urmele de fum de la arderea secundară dovedesc funcționalitatea în componenta sobei. Piese sunt acoperite cu smalt de culoare verde. Marginea este dreaptă, înălțată. În partea de sus și în dreapta este dispus un chenar din triunghiuri cu vârful spre interior (dinti de fierăstrău). În câmpul cahlei este figurat un cavaler ținând în mâna stângă o lance terminată cu o flamură despăcată la vârf. Călărețul, cu bustul redat frontal, poartă căciulă bordată cu blană și împodobită cu o crenguță de brad, tunică, cuirasă, pantaloni mulați pe picior, cizme cu pinteni cu rozetă. Calul, în galop spre stânga, are harnașamentul ornat. În spatele călărețului, un triunghi sugerează un scut canelat. În registrul inferior peisajul este redat de patru brăduți. În același registru apare un cerc pe care sunt trasate două raze. Unele elemente decorative reprezentate pe aceste piese se întâlnesc și pe teracotele transilvănene. Astfel, punerea în pagină a compoziției, îmbrăcăminte de cavalerul, scutul triunghiular își găsesc analogii pe o piesă descoperită la Bentid (Benced) (jud. Harghita), datată tot în secolul al XVII-lea³⁵. Elementele decorative ce compun cahlele cu *husari* provin din evoluția cahlelor ce înfățișează *cavalerul în turmă*, cu sublinierea că, uneori, aceste elemente decorative își pierd semnificația lor inițială. Dacă la cahlele descoperite în cetatea cnezială de la Mălăiești registrul inferior era decorat cu un blazon nobiliar înfățișând un inorog și cu figurarea capului unui otoman, iar în cahlele de la Lăzarea herbul familiei nobiliare apare redat prin scutul figurat în colțul din dreapta sus, la cahla de la Orașul de Floci blazonul nobiliar, care nu-și mai găsea justificarea și nici înțelegerea creatorului de tipar, pare a fi redus la un simplu cerc redat în registrul inferior și de un scut triunghiular canelat, figurat în spatele cavalerului.

Preluarea repetată a modelului a suferit treptat modificări, ajungând în secolul al XVII-lea să fie exprimată numai ideea de cavaler în turmă, detaliile compoziției, cum ar fi elementele de arhitectură gotică, costumația în armură a cavalerului, elementele heraldice ș.a., suferind modificările de rigoare, prin aceasta imaginea reprezentată păstrându-și de fiecare dată valoarea de document istoric.

Înscrierea cahlelor în arhitectura și dimensiunile sobelor ce le erau destinate, satisfacerea pretențiilor comanditarilor, care impun un anumit repertoriu iconografic și un anumit nivel de realizare artistică, sunt aspecte ce particularizează fiecare dintre aceste creații ceramice medievale.

³⁰ P. Voit, I. Holl, *Anciennes careaux de poêle hongrois*, Budapest, 1963, harta anexă.

³¹ B. Slătineanu, *Plăci de ceramică românească din secolul al XVII-lea*, în *Revista Istorică Română*, VIII, 1938 (extras), fig. 7.

³² Gh. Cantacuzino, *Observații privind unele cahle de la Mănăstirea Mihai Vodă*, în *SCIV*, 16, 4, 1965, p.745-763, fig. 1-4.

³³ L. Chitescu, R. Lungu, T. Papasima, P. Vlădila, V. Rădulescu, A. Păunescu, *Cercetări arheologice în anul 1979 la Piuța Petrii, jud. Ialomița*, în *CA*, IV, 1981, p.135-136, fig. 10.

³⁴ M.N.I.R. nr. inv.163.735 (Se păstrează exemplare întregi și mai multe fragmente cu această reprezentare).

³⁵ E. Benkő, I. Ughy, *op. cit.*, fig. 4.

Stove tiles bearing the representation of the knight in tournament, from the collections of the National History Museum of Romania (Abstract)

The authenticity of the scenes inspired by the everyday life, reproduced with great skill on the medieval terracotta gives to this kind of art aesthetic as well as historical importance.

This paper deals with some unpublished stove tiles decorated with scenes of tournament. These terracotta have been discovered in Moldavia, at Spătărești (Suceava county). They were dated by the author towards the end of the 15th century (after 1490). There were also pointed out the similarities that existed between these pieces and some other found at Suceava. The stove tile has a particularly careful execution that places it in a typological series that has for prototype the glazed stove decorated with knights, found in the Royal Palace from Buda and dated in the half of the 15th century (1453-1457).

The stove tiles found at Lăzarea castle (Harghita county), one of the most beautiful and interesting monuments from Transylvania, are also remarkable for their originality. This paper describes two tournament scenes presented on some terracotta made in a Szekler workshop in the 16th century.

The last piece studied here comes from the archaeological excavation from Orașul de Floci (today Piuia Petrii, Ialomița county). It bears the representation of the *hussar knight*. Similarities can be found among the stove tiles discovered at Cerbureni (Argeș county), Bucharest (the Mihai Vodă and Radu Vodă Monasteries) as well as at Bentiș (Harghita county). The terracotta may be placed among the achievements of the monumental art of the pottery from the 17th century.

Figures List

Fig. 1 (a,b). Tournament scenes, engravings in incunabla: Ulrich von Richenthal, *Concilium zu Costencz*, Augsburg, 1483.

Fig. 2 (a). The stove tile discovered at Spătărești, Suceava county, 15th century;

(b). The stove tile discovered at Mălăiești, Hunedoara county, 15th century.

Fig. 3 (a). The stove tile discovered at Lăzarea Castle, Harghita county, 16th century;

(b). The stove tile discovered at Cristuru Secuiesc, Harghita county, 16th century.

Fig. 4 (a). The stove tile discovered at Piuia Petrii (Orașul de Floci), Ialomița county, 17th century.

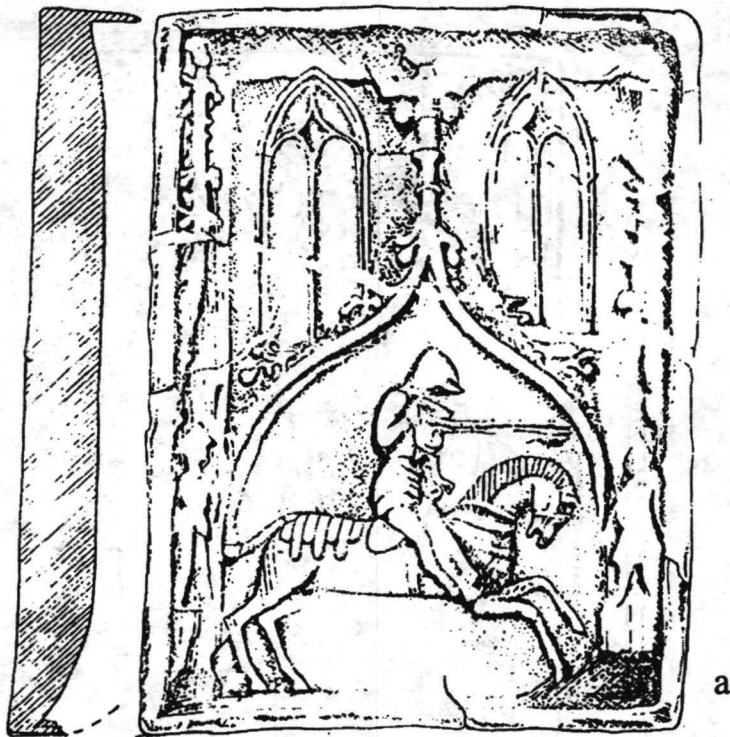

a

b

Fig.1 a,b. Scene de turnir, gravuri din lucrarea lui Ulrich von Richenthal, *Concilium zu Costencz*, Augsburg, 1483

a

b

Fig.2 a. Cahlă descoperită la Spătărești, jud. Suceava, sfârșitul secolului XV, b Cahlă descoperită la Mălăiești, jud. Hunedoara, secolul XV

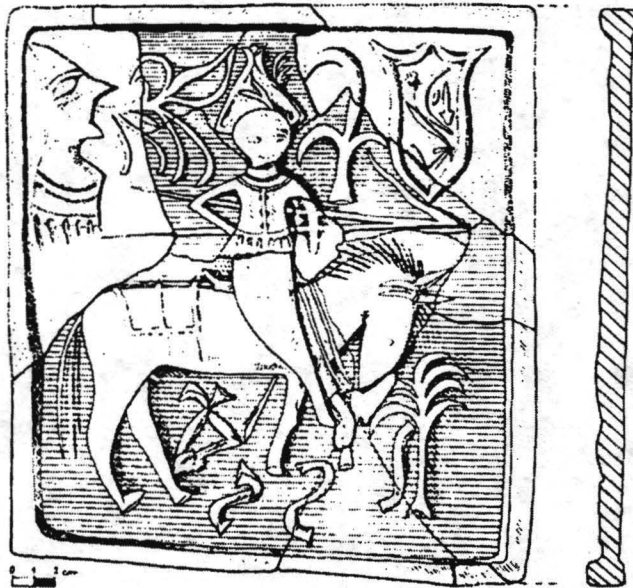

a

b

Fig.3 a. Cahlă descoperită la castelul Lăzarea, jud. Harghita, secolul XVI, b Cahlă descoperită la Cristuru Secuiesc jud. Harghita, secolul XVI

a

b

Fig.4 a. Cahlă descoperită la castelul Lăzarea, jud. Harghita, secolul XVI, b Cahlă descoperită la Piua Petrii (Orașul de Floci), jud. Ialomița, secolul XVII

Date arheozoologice privind unele tipuri de animale domestice existente în evul mediu pe teritoriul României

LUMINIȚA BEJENARU

Creșterea animalelor a constituit o ocupație de baza pentru locuitorii de pe teritoriul României, în timpul Evului mediu. Analizele arheozoologice făcute urmelor directe lăsate prin exploatarea animalelor domestice (resturi scheletice), de către populațiile medievale respective, oferă multiple informații în acest sens.

Lista speciilor domestice identificate în siturile medievale de pe teritoriul României, apare destul de cuprinzătoare, incluzând atât păsări cât și mamifere: *Gallus domesticus*, *Anser domesticus*, *Sus domesticus*, *Bos taurus*, *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Equus caballus*, *Asinus domesticus*, *Canis familiaris*, *Felis domesticus*.

În vederea descrierii unor tipuri de animale domestice, existente în evul mediu pe teritoriul actual al României, au fost corelate datele arheozoologice cu unele însemnări documentare, precum și cu informațiile zootehnice privind rasele actuale autohtone de animale domestice.

1. *Bos taurus*

Analiza arheozoologică a variațiilor dimensionale la bovinele domestice, de-a lungul secolelor X-XVII, pe teritoriul țării noastre, nu relevă diferențe semnificative. În stațiunile medievale cu un număr mai mare de date metrice, prelucrabile statistic (Baia, Siret, Târgu Trotuș, Vaslui, Dinogetia), populațiile de bovine domestice apar destul de compacte în ceea ce privește parametri corporali luați în studiu. Ele par să reprezinte tipuri care au stat la baza constituirii rasei *Sura de stepă*, cu coarne gracile, de tip "*brachyceros*", înălțime la greabăn mică, de circa 120 cm. Această rasă primitivă, ocupa aproape întreaga suprafață a țării cu excepția regiunii carpatice, unde probabil era răspândit un alt tip de vită primitivă - cea de munte, numită și *Mocănița*. De altfel, chiar Dimitrie Cantemir pomenea în *Descrierea Moldovei* de boii mici de la munte și de "cirezile mari cu boii frumoși zdraveni" de la șes¹. Din păcate, în stadiul actual al cercetărilor arheozoologice nu au fost depistate separări clare tipologice, doar o ușoară diferență de talie între eșantioanele din Vaslui², Târgu Trotuș, chiar Brăila, Isaccea și cele din nordul Moldovei - Baia și Siret (fig. 1a, 1b).

Datorită condițiilor deosebite de viață din diferitele regiuni, în cadrul rasei *Sura de stepă* s-au format mai multe varietăți - *Moldovenească*, *Ialomițeană*, *Transilvăneană*, *Dobrogeană*. Astfel am putea explica lungimea mai mare a coarnelor înregistrată pentru eșantioanele din Dobrogea: *Dinogetia* (n=31)³, *Isaccea/Brăila* (fig. 2), știind și din datele zootehnice actuale că unul din tipurile varietății *Dobrogeane* este mai robust și are coarnele mai lungi⁴. O calitate importantă a rasei de care aparțineau probabil resturile descrise, în special din Moldova, era aptitudinea pentru muncă. Boii moldovenești erau preferați pentru muncă fiind răbdători, rezistenți la temperaturi excesive atât vara cât și iarna, aveau putere de tracțiune mare și aptitudini remarcabile pentru jug. Pentru muncă erau folosite și vacile, o mare parte din energia chimică potențială fiind consumată în acest scop și doar restul pentru lapte și carne (astfel se explică producțiile economice scăzute ale rasei). În acest sens trebuie remarcată identificarea, din situl de la Siret, a trei metapodale de femele - conform indicelui de gracilitate, dar care au extremitățile distale mult lărgite, indicele respectiv variind între 30 și 39,4. Această⁵ situație s-ar putea interpreta tocmai ca o consecință a folosirii femelelor respective și la tracțiune.

¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Editura Academiei, București, 1973, p. 115.

² S. Haimovici, *Studiul arheozoologic al materialului aparținând secolului XV provenit din orașul medieval Vaslui*, în *Acta MM*, XII-XIV, 1990-1992, p. 64-92.

³ Găina Gheorghiu, S. Haimovici, *Caracteristicile mamiferelor domestice descoperite în așezarea feudală timpurie de la Garvăn (Dinogetia)*, în *ASUL*, s. IIa (Biologie), XI, 1, 1965, p. 176-184.

⁴ G. Dincă, *Rasele autohtone (naturale)*, în *Zootehnia României*, II (bovine), București, Editura Academiei, 1973, p. 35-54.

⁵ Luminița Bejenaru, Carmen Tarcău-Hrișcu, *Date arheozoologice din așezarea medievală Siret*, în *Arh Mold*, XIX, 1996, p. 311-319.

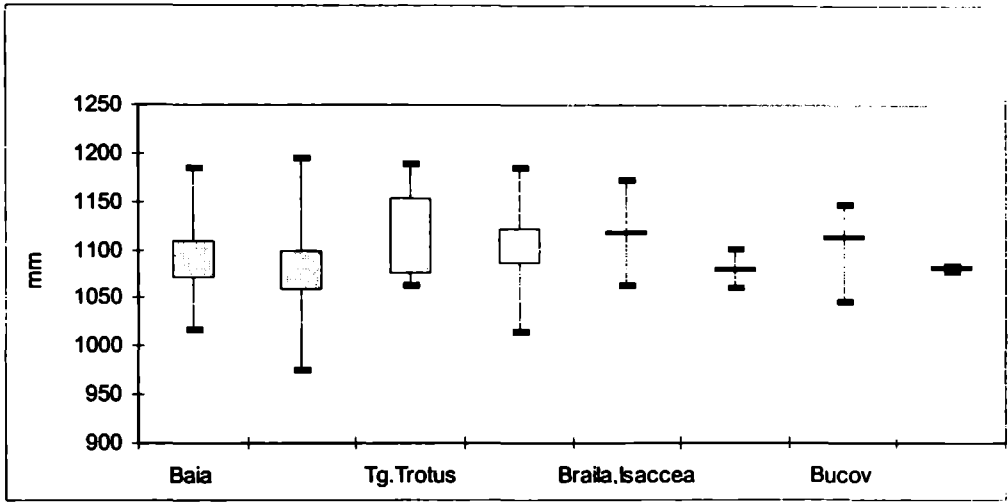

Fig. 1a. Variabilitatea taliei la greabăn pentru femelele de *Bos taurus*, conform lungimii metacarpelor.

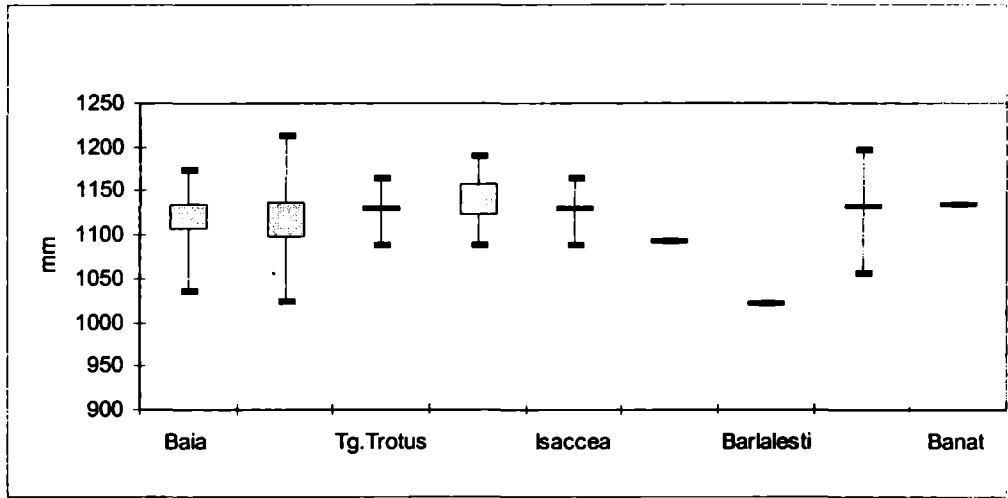

Fig. 1b. Variabilitatea taliei la greabăn pentru femelele de *Bos taurus*, conform lungimii metatarselor.

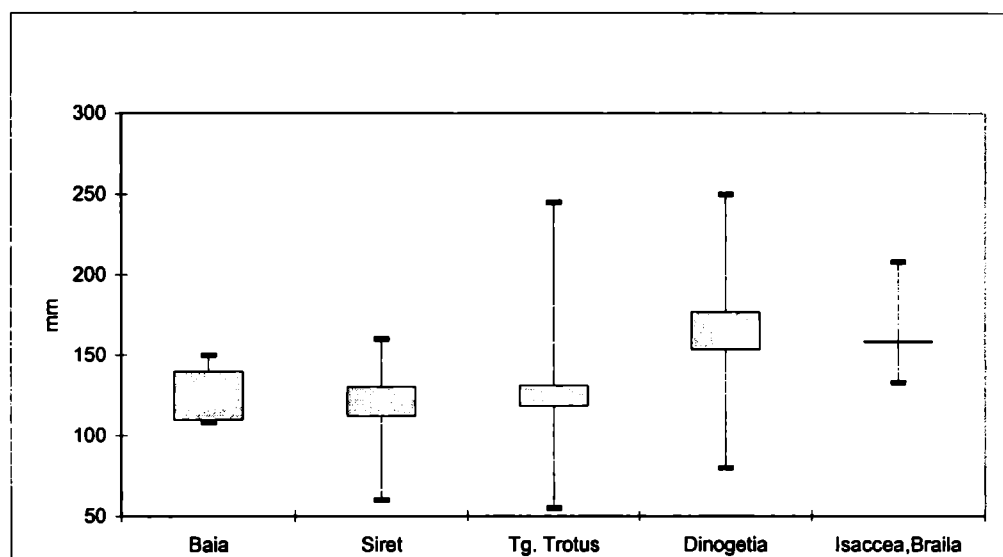

Fig. 2. Variabilitatea lungimii proceselor coarnulare de *Bos taurus*.

2. *Sus domesticus*

Apartenența rasială a porcului domestic medieval constituie o problema situată în atenția multor arheozoologi. Gradul puternic de fragmentare a resturilor găsite în siturile medievale, cât și caracterul lor imatur, împiedică un examen mai riguros din acest punct de vedere. Conform datelor arheozoologice, în Dobrogea primelor secole din mileniu nostru, porcul domestic avea un bot lung, cu simfiză mandibulară alungită, de 61 mm la Capidava⁶, greabănul relativ înalt, cu o medie de 685,7 mm la Capidava și de 730,26 mm la Dinogetia. Parametrii corporali mai mari înregistrați la Dinogetia au putut fi cauzati de o metisare cu mistrețul⁷. La Isaccea întâlnim însă și un masiv facial mai scurt, cu lungimea simfizei mandibulare de numai 54 mm⁸. În comparație cu celelalte regiuni ale țării, porcul din Dobrogea înregistrează în medie cele mai mici dimensiuni la nivelul dinților, precum și în ceea ce privește robustețea oaselor (lărgimile capetelor osoase) sau înălțimea la greabăn. În Tara Românească, la Bucov, simfiza mandibulei variază în lungime de la 57 mm la 68 mm. Scurtarea botului în unele cazuri este însoțită de o micșorare și simplificare a talonului și talonidului de la nivelul ultimilor dinți jugali-M³ (superior), respectiv M₃ (inferior)⁹. Gracilizarea dentiției jugale apare și alte situri, iar scurtarea simfizei mandibulare mai este surprinsă la Siret (49 mm-60 mm) și Bârlad (51 mm-52 mm). Înălțimea la greabăn se menține relativ înaltă, fiind în medie de 719 mm la Bucov, 685 mm în Banat¹⁰ și 710 mm în Moldova (luând în calcul și media calculată pentru Vaslui).

Porcul domestic cu capul destul de mare și de lung, cu râțul alungit și puternic, bine adaptat pentru râmat ar sugera rasa *Stocli*. Trenul anterior mai dezvoltat decât cel posterior, este bine evidențiat prin înălțimea greabănului mare, iar membrele nu prea groase, după cum arată lărgimile modeste ale extremităților oaselor apendiculare. Rasa *Stocli*, păstrată astăzi în stare pură în regiunea muntoasă din vestul Munților Apuseni,

⁶ S. Haminovici, R. Ureche, *Studiul preliminar al faunei descoperite în așezarea feudală timpurie de la Capidava*, în *Pontica*, XII, 1979, p. 157-170.

⁷ Gîanina Gheorghiu, S. Haimovici, *op. cit.*, 1965.

⁸ Luminița Bejenaru, inedit —a, *Date arheozoologice privind situl medieval de la Isaccea*.

⁹ Haimovici, *Fauna din așezările feudale timpurii (secolele VIII-X) de la Bucov-Ploiești*, în *SCIVA*, 30, nr. 2, 1979, p. 163-213.

¹⁰ Georgeta El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î.Ch.-I d.Ch.*, Timisoara, Editura Mirton, 1996, p. 127.

regiunea Vrancei, a Măcinului și în Bălțile Brăilei, s-a format în condiții diferite, atât de munte prin varietatea Stocli, cât și de baltă prin varietatea *Băltăreț*¹¹. Ea constituie rasa porcilor indigeni din țara noastră. Se pretează foarte bine la exploatarea extensivă, specifică evului mediu, în regiunile unde se creștea în număr mare, după cum menționează unele documente. Poate fi întreținută ușor la pășune, iar în regiunile de munte hrănindu-se și cu ghindă, jir sau alte fructe de pădure. În pădurile de fag și stejar ale Transilvaniei se aduceau în evul mediu, pentru îngrășat, turme de porci de pe multe domenii. Din documentele vremii aflăm, de exemplu că, în pădurile de pe domeniul Ardud din Crișana, în anul 1588 s-au adus 5427 de porci din 42 de sale, plătinându-se drept dijmă 200 de porci. Turme de porci erau trimise pentru îngrășare și din Moldova spre pădurile Bistriței, după cum atestă mențiunea episcopului de Rădăuți Efrem, de la începutul secolului XVII: "Doră au dăruit domnul Dumnezeu jiru... sau ghende, să faceți dumneavoastră bine pentru voia noastră ca să tremitem orece porci ce avem, doră s-aaru îngrășea. și ce să va veni domnilor voastre, dumneavoastră veți lua"¹². În 1891 Comevin, făcând o excursie în sud-estul Europei, descrie și porcul local ca fiind tardiv, asemănător porcului sălbatic. Datele zootehnice actuale indică o tardivitate accentuată, sporul în greutate optim pentru exploatare realizându-se abia după vârsta de doi-trei ani. Această situație explică și rezultatele arheozoologice care arată preponderent aceeași vârstă de sacrificare la porcinele domestice pentru majoritatea siturilor medievale. Porcii din rasa Stocli pot trăi în libertate, fără adăpost, procurându-și hrana singuri chiar perioade mai lungi de luni de zile. În acest caz metișările cu mistrețul pot fi ușor de explicat. De altfel, analizele arheozoologice menționează acest fenomen de-a lungul Dunării - la Dinogetia¹³ și Moldova Veche Rât¹⁴, precum și în Moldova, la Baia¹⁵. Cazurile de scurtare a simfizei mandibula și de gracilizare a dentiției jugale nu pot explica deocamdată existența unei alte rase, ci mai degrabă o variabilitate individuală în cadrul grupului.

3. *Ovis aries*

Pentru așezările medievale de pe teritoriul României, conform lungimilor unor oase de oi s-au estimat înălțimi la greabăn relativ mari. Valorile minime au fost înregistrate la Capidava -600 mm¹⁶ și Bucov - în medie 617,3 mm¹⁷, iar cele maxime la Dinogetia -696 mm¹⁸ și Baia -721,16 mm¹⁹ (fig. 3).

Masculii purtau coarne în general nu prea mari, cu baza triunghiulară. Rareori au fost găsite exemplare mai masive: Bârlad²⁰, Bucov. Femelele aveau, o parte din ele, coarne gracile, dar existau și forme acomute, identificate în siturile de la Bârlad, Dinogetia și Capidava. Acestor informații, prea sumare pentru caracterizarea unei rase, se pot alătura unele date istorice, care precizează calitatea lânii. Astfel Cîovan Andrea Cîromo, în descrierea făcută Transilvaniei, între anii 1566-1567, spunea despre români că "...poartă mai mult straie țesute de ei înșiși din lână grosolană și păr de capră."²¹. O astfel de oaie cu lână aspră, talie medie de 61 - 67 cm, coarne de diferite mărimi, uneori rudimentare ori chiar absente la femele, iar la masculi mai puternice, nu putea fi decât cea *furcană*. În prezent această rasă primitivă, locală, mai este răspândită în zonele submontane și montane ale țării, sporadic însă și în zonele de deal²². Are o rezistență și adaptabilitate pronunțată, putând fi întreținută chiar sub cerul liber, în anotimpul ploios și rece. Oaia *furcană* este tardivă și are un pronunțat caracter sezonier al reproducerii (fapt care trebuie luat în considerare pentru determinările sezoanelor de sacrificare în eșantioanele arheozoologice).

¹¹ V. Gligor, *Stocli (Băltăreț)*, în *Zootehnia României* (Porcine), București, Editura Academiei, 1969, p. 106-116.

¹² C. C. Giurescu, *Istoria pădurii românești din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, Editura Ceres, 1976, p. 251.

¹³ Gîanina Gheorghiu, S. Haimovici, *op. cit.*, 1965.

¹⁴ Georgeta El Sîsi, *op. cit.*, 1996, p. 127.

¹⁵ Luminîța Bejenaru, inedit -b, Date arheozoologice privind orașul medieval Baia.

¹⁶ S. Haimovici, R. Ureche, *op. cit.*, 1979.

¹⁷ S. Haimovici, *op. cit.*, 1979.

¹⁸ Gîanina Gheorghiu, S. Haimovici, *op. cit.*, 1965.

¹⁹ Luminîța Bejenaru, *op. cit.*, inedit -b.

²⁰ S. Haimovici, *Resturile faunistice din așezarea de la Bîrlad din secolele XIII-XIV*, în *Arh. Mold.*, IX, 1980, p.85-91.

²¹ *Călători străini despre țările române*, II, 1970, București, Editura Științifică și Enciclopedică, p.336.

²² A. T. V. Pop., I. Lăbucșă, M. Mochnacs, *Rasele de oi în vol. Creșterea ovinelor și a caprinelor*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1976, p.92-124.

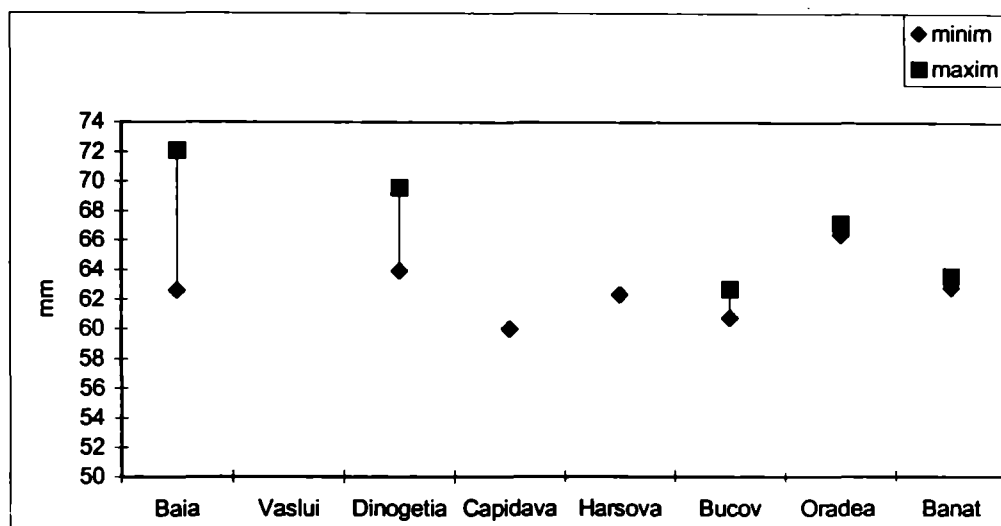

Fig. 3. Variabilitatea taliei la greabăn pentru *Ovis aries*.

4. *Capra hircus*

Sunt mai rare identificările de capră între resturile faunistice. Elementele scheletice de capră apar cu o largă variabilitate dimensională. Înălțimea la greabăn estimată variază între 638,25 mm - la Brăila²³ și 790 mm la Vaslui²⁴, în Banat fiind 660-700 mm²⁵, iar la Oradea de 651,48 mm²⁶. Coarnele sunt în majoritatea așezărilor de tip *săbiat* aspectul *răsucit* fiind semnalat doar la Vaslui și Dinogetia²⁷.

În prezent rasa Carpatină prezintă caracterele cele mai apropiate de descrierea arheozoologică. Este o rasă primitivă, cu o mare variabilitate a conformației corpului, datorită inexistenței unei ameliorări organizate a ei, coarne de tip *prisca*²⁸.

5. *Equus caballus*

Analiza variației taliei și a gracilității cailor identificați în siturile medievale de pe teritoriul României, poate conduce spre estimarea unor tipuri de cai corelate chiar cu utilizarea lor (pentru călărie, cărușie, arat, război). Au fost utilizate datele metrice privind înălțimea la greabăn, estimată aplicând coeficienții lui Kiesewalter, în majoritatea cazurilor pe lungimea metapodalelor, și indicii de gracilitate ai respectivelor oase (fig. 4a, 4b). În trei cazuri există calculate talii estimate și pe seama altor oase, radius (Vaslui), humerus, tibie (Dinogetia). Raportând înălțimile la greabăn la scara de clasificare propusă de Vitt, s-au obținut patru categorii de talie: mică, submijlocie, mijlocie, mare. Pentru a evidenția și gracilitatea cailor, fiecare categorie de talie a fost împărțită în grupe, utilizând scara Brauner.

a. Cai cu talie mică au fost determinați la Mălești -1220 mm²⁹, Sănnicolau Român -1263 mm³⁰ și Vaslui -1243 mm³¹, primii doi încadrându-se în grupa cu extremități subțiri, iar al treilea cu extremități mijlocii.

²³ Luminița Bejenaru, Carmen Hrișcu, *Date arheozoologice privind materialul faunistic de la Biserica Sf. Arhanghel Mihail din Brăila, în I. Căndeș, Brăila. Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, Editura Istros, 1995, p. 219-226.

²⁴ S. Haimovici, *op. cit.*, 1990-1992.

²⁵ Georgeta El Susi, *op. cit.*, 1996, p. 123.

²⁶ Luminița Bejenaru, inedit-c, *Date arheozoologice privind Cetatea Oradiei*

²⁷ Găina Gheorghiu, S. Haimovici, *op. cit.*, 1965.

²⁸ V. Taftă, *Rasele de capre din țara noastră, Creșterea ovinelor și a caprinelor*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1976, p. 252-255.

²⁹ S. Haimovici, *Studiul arheozoologic al resturilor din două așezări medievale situate în județul Neamț*, în *Mem Ant*, XIX, 1994, p. 431-452.

Aceste exemplare, ar reprezenta forme neameliorate ale calului românesc, cu variante de munte și de șes, cu întrebuințări multiple (samar, călărie și tracțiune).

b. Talia submijlocie a fost estimată pentru opt exemplare, dintre care: două cu extremități subțiri -Bucov³², Cefa³³, cinci cu gracilitate medie -câte unul la Capidava³⁴, Bucov, Cefa și două la Isaccea³⁵, și unul cu extremitățile semimasive la Ilidia-Banat³⁶. La acestea se mai adaugă trei înălțimi la greabăn de la Dinogetia (1309 mm după humerus, 1301 mm după metacarp, 135,3 mm după metatars), pentru care însă nu dispunem de indicii diafizari corespunzători³⁷, de asemenea una de la Isaccea estimată după radius (1339 mm).

c. Categoria taliei mijlocii cuprinde nouă cai: șase cu extremitățile subțiri - Baia³⁸, Bârlălești³⁹, Hârșova⁴⁰, Bucov, Sănnicolau Beiuș⁴¹, Oradea⁴², doi cu gracilitate medie (Vaslui, Bucov) și unul cu extremitățile semimasive (Ilidia - Banat). Mai există opt talii de la Vaslui (1384 după radius) și Dinogetia (1438 mm după tibie, 1384 mm, 1435 mm, 1487 mm după metacarp; 1375 mm, 1385 mm, 1391 mm după metatars), fără indicii diafizari corespunzători. Caii de talie submijlocie și mijlocie erau cei mai numeroși, constituind o grupă relativ omogenă (figura 5). Ei erau răspândiți în toate regiunile țării. Este foarte dificilă atribuirea resturilor în cauză unor anumite rase. Este binecunoscut interesul acordat creșterii cailor pentru armată. În permanență, în vederea îmbunătățirii cailor - cu precădere a tipului ușor de călărie, se importau reproducători, mai ales orientali în Moldova și Țara Românească sau apuseni în Transilvania. Anton Verancsics (Verantio), în *Descrierea Transilvaniei* făcută pe la mijlocul secolului al XVI-lea, nota "...au cai de mai multe feluri, dar cei mai buni sunt cei turcești pe care îi păstrează pentru clipa hotărâtoare a luptei, pentru care sunt mai iuți și mai sprinteni ca ceilalți și că pot trece ușor la cele două feluri de luptă și sînt învățați să înainteze și să alerge îndărăt, păstrând anumite reguli⁴³. Prin urmare, existența acestor importuri de cai impune o rezervă în interpretarea conturării unor tipuri locale. Cu mare aproximare s-ar putea considera caii de talie medie, cu extremități subțiri sau semisubțiri drept tip ușor de cavalerie. În această categorie este inclus și un exemplar de la Oradea, presupus cal arab, identificat în stratul perioadei de ocupație turcească a cetății, chiar lângă o monedă turcească. Caii cu extremitățile semimasive și chiar mijlocii ar constitui tipul cu aptitudini de tracțiune ușoară și de călărie.

³⁰ S. Haminovici, *Studiul arheozoologic al materialului provenit din așezarea de la Sănnicolau Român*, în *Crisia*, XIX, 1989, p. 169-179.

³¹ *Idem*, op. cit., 1990-1992.

³² *Idem*, op. cit., 1979.

³³ Luminița Bejenaru, inedit -d, *Date arheozoologice privind situl medieval de la Cefa*.

³⁴ S. Haimovici, R. Ureche, op. cit., 1979.

³⁵ Luminița Bejenaru, op. cit., inedit -a.

³⁶ Georgeta El Susi, op. cit., 1996.

³⁷ Găina Gheorghiu, S. Haimovici, op. cit., 1965.

³⁸ Luminița Bejenaru, op. cit., inedit -b.

³⁹ S. Haimovici, *Studiul materialului paleofaunistic din așezarea datînd din secolele X-XI e.n., de la Bîrlălești (județul Vaslui)*, în *AMM*, V-VI (1983-1984), p. 205-212.

⁴⁰ Luminița Bejenaru, *Analiza unui material arheozoologic aparținând evului mediu timpuriu din Cetatea Hârșova*, în *Arh. Mold.*, XVIII, 1995, p. 321-328.

⁴¹ M. Șt. Udrescu, *Resturile osteologice de animale din sectorul "Turn Romanic" al Complexului medieval de la Sănnicolau de Beiuș - Bihor*, în *SCIVA*, 41, nr. 2, 1990, p. 203-206.

⁴² Luminița Bejenaru, op. cit., inedit -c.

⁴³ *Călători străini despre țările române*, I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1968, p. 416.

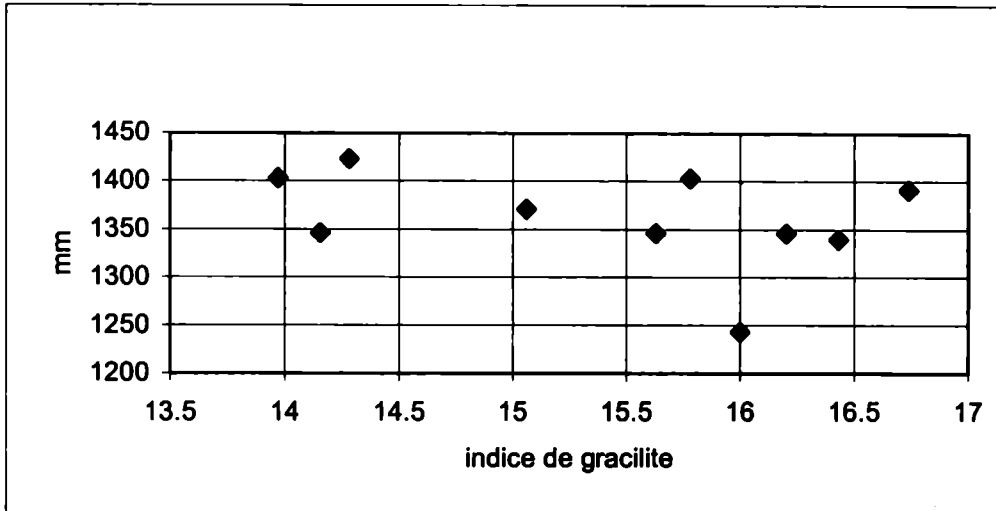

Fig. 4a. Variabilitatea cailor în evul mediu (înălțimea la greabăn/gracilitatea metacarpului).

d. Talia mare a fost întâlnită doar în două situri medievale: Oradea (1545 mm) - cu gracilitate medie, și la Dinogetia 1487 mm, fără însă a-i putea preciza gracilitatea. Calul de la Oradea surprinde prin înălțimea lui la greabăn. El aparține secolelor XIII-XIV și are, cu mare probabilitate, origine ungurească, aliniindu-se maximelor înregistrate pentru perioada dinastiei Arpadiene⁴⁴. Exemplarul de la Dinogetia (secolele IX-XII), după cum menționează autorul, putea fi un cal roman de cavalerie din fortăreața romano-bizantină⁴⁵.

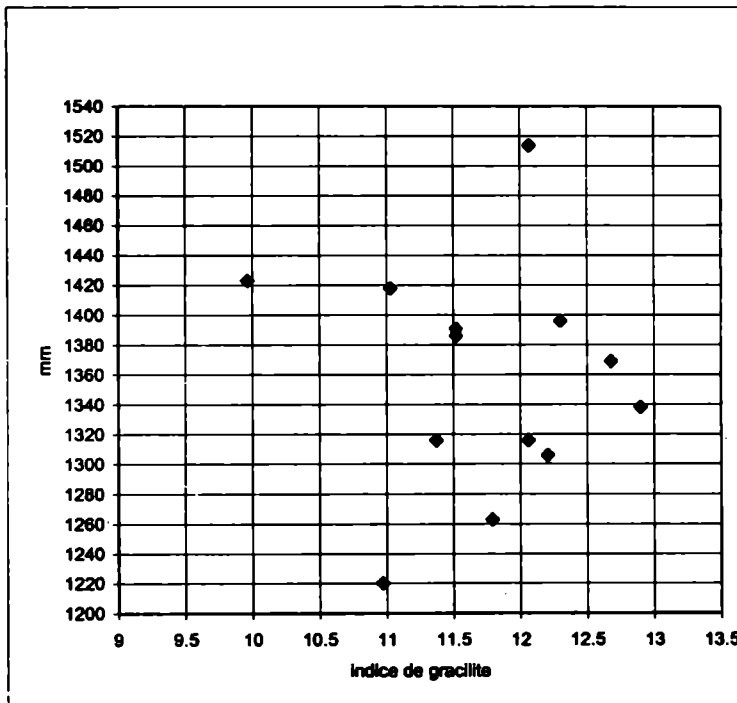

Fig. 4b. Variabilitatea cailor în evul mediu (înălțimea la greabăn/gracilitatea metacarpului).

⁴⁴ Frédérique Audoin-Rouzeau, *La taille du cheval en Europe de l'Antiquité aux Temps Modernes*, în *Fiche d'ostéologie animale pour l'archéologie, série B: Mammifères*, APDCA, Juan-les Pins, 1994, p. 16-28.

⁴⁵ Geanina Gheorghiu, S. Haimovici, *op. cit.*, 1965.

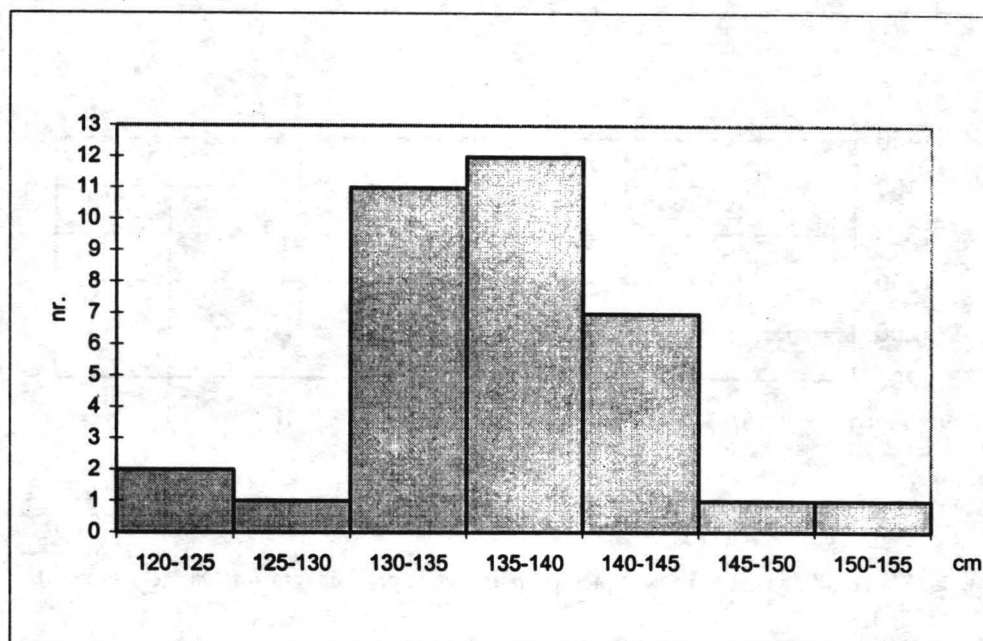

Fig. 5. Histograma frecvenței taliei la greabăn pentru caii medievali, identificați în siturile de pe teritoriul României.

6. *Canis familiaris*

Datele osteometrice privind câinele medieval de pe teritoriul țării noastre, sunt încă destul de dispersate și insuficiente unor propuneri de rase. De aceea o clasificare tipologică sau chiar rasială este foarte dificilă. Pentru stabilirea tipurilor de câini s-a folosit în primul rând criteriul înălțimii la greabăn (estimată după oasele lungi), propus de M. Udrescu și colaboratori⁴⁶.

Tabelul 1. Clasificarea câinilor medievali, după înălțimea la greabăn.

CLASA	MICĂ	SUBMEDIE	MEDIE	SUPRAMEDIE	MARE
Înălțimea la greabăn	< 30 cm	30 < 40 cm	40 < 50 cm	50 < 60 cm	> 60 cm
NMI	0	1	3	21	4

Conform acestei clasificări s-au întâlnit următoarele categorii de câini (tabelul 1):

- un singur câine de talie submedie la Baia⁴⁷,
- trei câini de talie medie, în Banat - la Moldova Veche Rât⁴⁸,
- 21 de câini cu talie supramedie, dintre care câte unul la Vaslui⁴⁹ Bârlălești⁵⁰, Baia și 19 la Dridu⁵¹,
- patru câini mari la Bucov⁵².

⁴⁶ M. Șt. Udrescu, Luminița Bejenaru, Carmen Hrișcu, *Introducere în arheozoologie*, Iași, Ed. Corson, 1999, p. 108.

⁴⁷ Luminița Bejenaru, *op. cit.* inedit -b.

⁴⁸ Georgeta El Susi, *op. cit.*, 1996, p. 326.

⁴⁹ S. Haimovici, *op. cit.*, 1990-1992.

⁵⁰ *Idem*, *op. cit.*, 1983-1984.

⁵¹ M. Șt. Udrescu, *Material zooarheologic din așezarea medievală timpurie de la Dridu "La metereze", jud. Ialomița*, în *SCIVA*, 41, 3-4, 1990 -b, p. 301-308.

În cazurile în care mandibulele s-au păstrat mai bine, pe seama lungimii dinților jugali, conform metodei lui Dahr - prin calculul lungimii bazale (lungime jugală $\times 2,9 - 44$) - s-au stabilit clasele de varietate, care corespund fiecărui tip de talie (mică, submedie, medie, mare). În acest caz, pe seama lungimii bazale Dahr, s-au estimat următoarele tipuri de câini:

- un câine cu talia mică, la Siret -106,8,
- trei câini cu talie submedie, câte unul la Vaslui -141,6, Bucov -147, Siret -144,5⁵³,
- șapte câini cu talie mijlocie, câte unul la Vaslui -164,8, Capidava -150⁵⁴, Isaccea -170,6⁵⁵, Bucov -159 și trei în Banat - la Țoronea Țarmuri (159, 163,5, 167,7),
- șase câini de talie mare, câte unul la Vaslui (182,9), Siret (182,2), Capidava (183), Bucov (208) și doi la Obârșia Neamț -175,5, 179,3⁵⁶.

La aceste exemplare se mai adaugă și cele zece de la Dinogetia, pentru care nu avem valorile individuale ale lungimii bazale Dahr, dar pentru care autorii estimează talii mijlocii și mari, cu o variabilitate a respectivei dimensiuni de 156,1-179,3⁵⁷.

Pe seama clasificărilor făcute, se remarcă mai cu seama tipurile extreme de câini, evidențiate atât pe seama oaselor lungi cât și a mandibulelor păstrate. Taliile mari, chiar foarte mari în cazul de la Bucov, ne trimit cu gândul la câinii ciobănești masivi și puternici, folosiți pentru paza cirezilor de vite și a turmelor de oi. Ciobănescul românesc este masiv, robust, rezistent în condițiile cele mai vitrege. Talia este mare, înălțimea minimă fiind de 65 cm pentru masculi și 62 cm pentru femele⁵⁸. Câinii mici găsiți în siturile de la Baia și Siret ar putea fi considerați ca o expresie a fenomenului de reducere a taliei în condițiile unor aglomerări urbane. Numărul cel mai mare de talii estimate sunt cele mijlocii, câini respectivi fiind folosiți pentru pază (mai ales a locuințelor) și pentru vânatoare.

7. Păsările domestice

Resturile de păsări domestice aparțin găinilor și găștelor comune. Ca și cele care se mai păstrează astăzi în unele gospodării, erau păsări rustice, cu o mare adaptabilitate la condițiile locale.

Concluzii

Corelând datele arheozoologice, cu unele informații documentare, precum și cu descrierile zootehnice actuale, se constată că animalele domestice identificate în diferite situri medievale corespund în mare parte raselor primitive autohtone, care există încă în zilele noastre. Aceste rase aveau o productivitate redusă, dar prezentau în schimb o rezistență fizică sporită, fiind bine adaptate condițiilor de mediu din țara noastră.

În cazul calului au fost identificate, pe lângă rasele autohtone, și rase ameliorate, importate, utilizate de înalta societate.

Données archéozoologiques concernant certains types d'animaux domestiques qui existaient au Moyen Âge sur le territoire actuel de la Roumanie (Résumé)

L'élevage des animaux a constitué une activité de base de ceux qui ont habité le territoire de la Roumanie pendant le Moyen Âge. Les études archéozoologiques qui ont étudié les traces directes de l'exploitation des animaux domestiques, laissées par les respectives populations médiévales, offrent nombreux des informations dans ce sens.

⁵² *Idem, op. cit., 1979.*

⁵³ Luminița Bejenaru, Carmen Tarcan-Hrișcu, *op. cit., 1996.*

⁵⁴ S. Haimovici, R. Ureche, *op. cit., 1979.*

⁵⁵ Luminița Bejenaru, *op. cit., inedit -a.*

⁵⁶ S. Haimovici, *op. cit., 1994.*

⁵⁷ Gianina Gheorghiu, S. Haimovici, *op. cit., 1965.*

⁵⁸ M. Lica, Gh. Lica, D. Hotolopeanu, *330 rase de câini. Imagini, origini, descriere morfologică, utilizări, Asociația chinologică din R.S.R., București, 1986, p.17-23.*

La liste des espèces d'animaux domestiques, identifiées dans les sites médiévaux situés sur le territoire de la Roumanie, contient tant d'oiseaux que de mammifères domestiques: *Gallus domesticus*, *Anser domesticus*, *Sus domesticus*, *Bos taurus*, *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Equus caballus*, *Asinus domesticus*, *Canis familiaris*, *Felis domestica*.

Pour la description des certains types d'animaux domestiques qui existaient pendant le Moyen Âge sur le territoire actuelle de la Roumanie, ont été corrélées les données archéozoologiques avec les unes mentions documentaires et aussi avec les informations zootechniques quant aux races actuelles autochtones. Les animaux domestiques identifiés dans les échantillons archéozoologiques correspondent en grande partie aux races primitives autochtones qui existent encore de nos jours. Elles enregistrent une productivité réduite, mais présentent en même temps une grande résistance et sont bien adaptées aux conditions de vie de notre pays. Dans le cas du cheval on retrouve également des races améliorées, utilisées par les hautes couches de la société.

Légende des figures

- Fig. 1a. Variabilité de la taille au garrot chez les femelles de *Bos taurus*, conformément aux longueurs des métacarpes.
- Fig. 1b. Variabilité de la taille au garrot chez les femelles de *Bos taurus*, conformément aux longueurs des métatarses.
- Fig. 2. Variabilité de la longueur des chevilles osseuses de *Bos taurus*.
- Fig. 3. Variabilité de la taille au garrot chez *Ovis aries*.
- Fig. 4a. Variabilité de chevaux pendant le Moyen Âge (taille au garrot/gracilité de métacarpe).
- Fig. 4b. Variabilité de chevaux pendant le Moyen Âge (taille au garrot/gracilité de métatarse).
- Fig. 5. Histogramme de fréquence pour la taille au garrot de cheval médiéval sur le territoire de la Roumanie.

Tableau 1. Classification des chiens médiévaux d'après leur taille au garrot.

Studiul resturilor faunistice descoperite în complexele din așezarea medievală timpurie de la Bucu (jud. Ialomița)

DRAGOȘ MOISE

Materialul faunistic ce face obiectul prezentului studiu provine din complexele închise (bordeie și gropi) aparținând culturii Dridu din așezarea de la Bucu – punctul "Pochină", complexe cercetate în cursul campaniilor de săpături arheologice 1995–1997¹. Specificăm de la bun început că totalitatea resturilor faunistice provenite din cele 35 de complexe (15 bordeie și 20 gropi) au caracter menajer. Distribuția în număr de resturi este variabilă, o serie întreagă de complexe (în special gropi) caracterizându-se prin sărăcia materialului faunistic.

Au fost identificate resturi faunistice aparținând următorilor taxoni: pisces (pești), chelonia (broaște țestoase), aves (păsări) și mammalia (mamifere).

Resturile de pești provin din umplutura gropii descoperită în S XXXV. În număr de opt (cleitrum, branhial, posttemporal, parasfenoid+bazioccipital, hiomandibular, radie înotoătoare pectorală, două vertebre precaudale), ele au aparținut toate unui exemplar de somn (*Silurus glanis*). Datele metrice prelevate au putut conduce la calcularea dimensiunilor acestuia: lungime totală = 0,98 m, greutate = 8–10 kg².

Chelonienii sunt documentați prin două fragmente de carapace de broască țestoasă de apă (*Emys orbicularis*), descoperite unul în bordeiul 5, celălalt în groapa din S XXXV.

Păsărilor le aparțin șase resturi, cinci provenite din bordeiul 9 și unul din bordeiul 20. Din păcate, datorită lipsei unei colecții de referință și a bibliografiei specifice n-am putut determina decât restul descoperit în bordeiul 20 ca fiind un humerus de găină domestică (*Gallus gallus*).

Mamiferele sunt de departe cel mai bine reprezentate, numărul de resturi (NR) total pe ansamblul complexelor arheologice fiind de 455. Din acestea 301 provin din bordeie, restul de 154 – din gropi.

Materialul osteologic provenit din bordeie. Resturile de mamifere ce au putut fi determinate sunt în număr de 187 (62,1%). Mamiferele domestice sunt reprezentate prin cal (*Equus caballus*), bou (*Bos taurus*), ovicaprine - în cadrul cărora a fost determinată numai specia *Ovis aries* (oaie)³, porc (*Sus domesticus*) și câine (*Canis familiaris*), mamiferele sălbatice fiind reprezentate prin cerb (*Cervus elaphus*), mistreț (*Sus scrofa attila*) și iepure (*Lepus europaeus*).

Materialul osteologic provenit din gropi. Din cele 154 resturi au fost determinate 93 (60,4 %). Mamiferele domestice sunt reprezentate prin cal (*Equus caballus*), bou (*Bos taurus*), ovicaprine - în cadrul cărora au fost determinate ambele specii: *Ovis aries* (oaie) și *Capra hircus* (capră) -, porc (*Sus domesticus*) și câine (*Canis familiaris*), mamiferele sălbatice fiind reprezentate doar prin cerb (*Cervus elaphus*) – tab. 37.

În cele ce urmează vom trece la descrierea succintă a materialului osteologic pe specii, încercând să conturăm trăsăturile generale ale economiei animaliere a comunității Dridu din așezarea de la Bucu.

Mamiferele domestice.

Equus caballus. Este bine reprezentat în cadrul complexelor arheologice, 11 bordeie și 10 gropi conținând resturi de cal. Din păcate, datorită fragmentarității oaselor, numai o singură piesă a putut fi dimensionată. Analiza

¹ Mulțumim pe această cale arheologilor Anca Păunescu (Muzeul Național de Istorie a României) și Elena Renta (Muzeul Județean de Istorie Ialomița), care ne-au pus la dispoziție acest material.

² Resturile ihtiologice au fost analizate de V. Radu, Centrul Național de Cercetări Pluridisciplinare, Muzeul Național de Istorie a României.

³ Este vorba numai de resturile determinate cu certitudine ca aparținând genului *Ovis*. Este foarte probabil ca ambele genuri să fie reprezentate. Se cunoaște faptul că diferențierea specifică oaie/capră este limitată la un număr redus de elemente scheletice. La aceasta, privitor la materialul studiat, se adaugă și gradul avansat de fragmentare al elementelor ce s-ar fi putut preta la o atare diferențiere. De aceea, pentru a nu prezenta o situație statistică denaturată, în fig. 1–3 grupul ovicaprinelor a fost considerat în ansamblu.

vârstelor denotă o predominanță a adulților, cărora le aparțin 70% din numărul de resturi. Urmele de dezarticulare și descărnare prezente pe oase constituie o mărturie evidentă a faptului că acest animal, pe lângă funcțiile utilitare (tracțiune, călărie), a fost folosit și în scop alimentar.

Bos taurus. Bovinele sunt cel mai bine reprezentate ca număr de resturi. Oasele acestora se remarcă prin gracilitate. Au fost calculate două talii (înălțimi la greabăn) pe baza metatarsienelor: 1,13 m, pentru o femelă, și 1,27 m, pentru un mascul. Din bordeiul 20 provine un craniu ce a aparținut unei femele adulte (datele metrice – în tab. 39). În urma determinării vârstelor de sacrificare s-a observat că animalele adulte și subadulte dețin o pondere egală (35%), urmate fiind de cele infans (20%) și juvenile (10%).

Ovicaprinele (*Ovis aries* și *Capra hircus*). După cum am arătat, au fost identificate ambele specii. A fost posibilă calcularea taliei pentru oaie: 691,7 mm pe baza unui astragal și pentru capră: 698,6 mm pe baza unui metacarp. Considerăm semnificativă preponderența juvenilor (60%) față de adulți (30%) și subadulți (10%). Menționăm descoperirea în groapa din S XXXIII a unui proces cornular de țap, de tip "prisca".

Sus domesticus. Porcinele ocupă locul secund, după bovine, ca număr de resturi. Predominanți sunt adulții și subadulții, ce dețin procente de 40%, respectiv 30%, față de indivizii infans (20%) și juvenil (10%). Semnalăm descoperirea în groapa din S XXXII a 10 resturi scheletice provenind toate de la o femelă de 2 ½ ani, cu talia de 783,7 mm.

Canis familiaris. Câinele este reprezentat doar prin patru resturi, dintre care un craniu descoperit în groapa din S XXXIII, ce a putut fi dimensionat parțial. Osul penian descoperit în groapa din S XXV ar putea proveni de fapt de la resturile unei piei de câine, cunoscându-se faptul că deseori acesta poate fi antrenat odată cu pielea în urma jupuirii.

Mamiferele sălbatice.

Cervus elaphus. Cerbul este reprezentat prin șase resturi ale scheletului apendicular provenind de la exemplare adulte, robuste.

Sus scrofa attila. Mistrețul este documentat prin patru resturi. Pe baza unui astragal s-a calculat o talie de 957,4 mm.

Lepus europaeus. Iepurele a fost identificat pe baza a două resturi (fragment cranian, coxal) descoperite în bordeiul 20.

Concluzii. Economia animalieră.

Pe baza celor prezentate mai sus, se poate observa că economia animalieră a comunității Dridu din așezarea de la Bucu era axată în principal pe creșterea animalelor, vânătoarea fiind probabil o ocupație sporadică, de suplینire a alimentației carnat.

Creșterea animalelor era orientată în special spre exploatarea bovinelor, care, pe lângă produsele lor secundare, ofereau un suport important al alimentației carnat.

Vârstele de sacrificare ale porcinelor denotă o bună exploatare a acestora pentru carne, pe când ovicaprinele erau, se pare, exploatate în principal pentru produsele lor secundare și mai puțin pentru carne.

Semnalăm totodată și utilizarea calului în scop alimentar, pe lângă funcțiile sale utilitare, după cum o dovedesc urmele de dezarticulare și descărnare prezente pe oasele acestui animal.

Bibliografie

von DRIESCH, A., 1976

A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites, Peabody Museum Bull., 1, Harvard University, 136 p.

DOTTRENS, E., 1946

Les phalanges osseuses de Bos Taurus domesticus, în *Revue Suisse de Zoologie*, 53, nr. 33, p.739 - 774.

FOREST, V.

Calcul de la hauteur au garrot (inedit).

PRUMMEL, W., FRISCH, H-J., 1986

A guide for the Distinction of Species, Sex and Body Side in Bones Sheep and Goat, în *Journal of Archaeological Science*, 13, p.567 - 577.

SCHMID, E., 1972

Atlas of animal bones (for Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists), Elsevier Publishing Company, 159 p.

SILVER, I.A., 1969

The ageing of domestic animals, în vol. Brothwell, D.R. & Higgs, E., *Science in Archaeology, a survey of progress and research*, p.253-268.

Study of the faunal remains discovered in archaeological complexes of the Early Mediaeval settlement of Bucu (Ialomița county) (Abstract)

The faunal material comes from 15 huts and 20 pits belonging to the Dridu culture (10th–11th centuries). It consists of fish, turtle, bird and mammal remains. The mammals, the remains of which are the most numerous, are represented by the horse (*Equus caballus*), cattle (*Bos taurus*), sheep (*Ovis aries*), goat (*Capra hircus*), pig (*Sus domesticus*) and dog (*Canis familiaris*) – for the domestic mammals – and the red deer (*Cervus elaphus*), wild boar (*Sus scrofa attila*) and hare (*Lepus europaeus*) – for the wild mammals. The archaeozoological analysis outlined some aspects referring to the animal economy of the early mediaeval population that inhabited the settlement. It is obvious that the animal economy was centred upon domestic mammals. The cattle occupied the first place in the animal husbandry, followed by the pig. Sheep and goats seem to have been exploited principally for their secondary products. There are evidences for the use of horse on alimentary purposes, as well as in traction and riding. Hunting probably represented a sporadical activity, practiced for obtaining supplementary food.

Studiul resturilor faunistice din nivelul medieval de la Șimleul Silvaniei - "Cetate" (județul Sălaj)

GEORGETA EL SUSI

Eșantionul faunistic analizat provine din fortificația medievală de la Șimleul Silvaniei și se datează, alături de celelalte materiale arheologice, în secolele XIV-XV d. Chr., poate ceva mai devreme (RUSU, POP, BEJINARU, 1994, 64). Situl este amplasat la 270 m altitudine, în punctul "Cetate", pe un mamelon de deal situat la extremitatea sudică a complexului de dealuri "Măgura Șimleului". Distribuția materialului pe specii oferă următoarea imagine:

Distribuția speciilor în așezare

Tabel 1

	Fragmente	%	NMI	%
<i>Bos taurus</i>	538	38,8	29	26,8
<i>Ovis/Capra</i>	121	8,7	15	13,8
<i>Sus scofa. domesticus</i>	552	39,8	39	36,1
<i>Equus caballus</i>	8	0,5	3	2,7
<i>Canis familiaris</i>	2	0,1	1	0,9
TOTAL DOMESTICE	1221	88,1	87	80,5
<i>Cervus elaphus</i>	91	6,5	7	6,4
<i>Sus scofa. ferrus</i>	54	3,8	6	5,5
<i>Capreolus capreolus</i>	8	0,5	2	1,8
<i>Bos primigenius</i>	5	0,3	2	1,8
<i>Lepus sp.</i>	1	0,07	1	0,9
<i>Ursus arctos</i>	3	0,2	1	0,9
<i>Vulpes vulpes</i>	2	0,1	2	1,8
TOTAL SĂLBATICE	164	11,6	21	19,4
TOTAL	1385	100	108	100
<i>Bos/Cervus</i>	60			
<i>Sus sp.</i>	37			
Așchii	675			
MAMIFERE	2157			
PĂSĂRI	5		3	
MOLUȘTE	2			
TOTAL	2164			

Este vorba despre un lot de deșeuri menajere, marea majoritate a oaselor fiind sparte, cu urme de tăiere, ori pete de ardere. Astfel, 24 oase din zona palisadei și 63 din construcția ce taie palisada dacică au o pigmentație roșcată. Alte 16 resturi sunt arse parțial sau total. Doar șase fragmente de epifize proximale prezintă rosături de animale, probabil materialul fiind rapid aruncat, îngropat, neajungând să fie circulat de animale. Doar câteva piese prezintă urme de tranșare evidentă, ori secționări fine. Este vorba de două tibii distale de porc, una de vită, un humerus distal de mistreț, un omoplat cu urme pe col, toate cu urme adânci de secționare, în vederea tranșării animalelor în părți mai mici. Alte câteva oase (metatars, astragale) prezintă urme fine de secționare, probabil

realizate în vederea detașării pieilor de extremitatea distală a membrilor. Marea majoritate a oaselor provin din stratul de cultură, doar 126 fragmente au fost colectate din câteva complexe (tabel 2).

Distribuția oaselor în complexe

	Locuință cu cuplor	Cisternă	Complex cu pardoseală cărămidă	Gr. din spatele zidului	Tabel 2 Total
	S1/1,1-1,45 m		S1/0,15-0,9 m	0,8-1,2 m	
<i>Bos taurus</i>	8	7	23	4	42
<i>Ovis/Capra</i>	9		7		16
<i>Sus s. dom.</i>	11	6	22	1	40
<i>Cervus elaph.</i>	1	3	3	1	8
<i>Bos primigenius</i>	2				2
Așchii	8	4	4	2	18
TOTAL	39	20	59	8	126

Se constată o redusă "încărcătură faunistică" în complexe, marea majoritate a speciilor din lista faunistică fiind prezente.

Bovinele cumulează 538 oase de la 29 indivizi. Între procentul pe resturi (38,8 %) și cel pe NMI (26,8 %) apare un decalaj semnificativ datorat, în primul rând, distribuției inegale pe regiuni corporale. Astfel, resturile maxilare sunt reduse, diminuând șansele de sporire a numărului de indivizi. Un singur proces comular s-a conservat, acesta provine de la o femelă, aparținând tipului "brahyceros". Numeroasele metapodii complete au permis unele estimări ale taliei bovinelor de la Șimleu (tabel 3).

Datele metrice ale metapodiilor de bovine

Tabel 3

	Lungime	I. Nobis	I. diafizar	Talie (Matolcsi)	Sex
METACARP	181	28,4	17,1	109,1	F
	196	29,3	16,8	118,1	F
	199	29,1	16	119,9	F
METATARS	208	21,6	12,9	110,8	F
	212	19,1	11,5	112,9	F ?
	213	23,9	13,6	119,7	M

Pentru femele s-au estimat înălțimi la greabăn de 109-120 cm, iar pentru masculi de 119,7 cm. Taliile evaluate, ca și restul măsurătorilor se înscriu în aria valorilor medii ale bovinelor medievale din Moldova (HAIMOVICI, TARGAN, AMAXIMOAI, 1993, 313, HAIMOVICI, COJOCARU, 1987, 262, HAIMOVICI, 1994, 433) și Transilvania (HAIMOVICI, BLĂJAN, 1992, 224). Metacarpul cu lg. de 181 mm provine de la o femelă sacrificată pe la doi ani și jumătate iar metatarsul de mascul provine de la o bovină tăiată pe la trei ani. Dimensionările pe lățimile oaselor indică o vizibilă variabilitate dimensională datorată, în primul rând dimorfismului sexual. Exemplificăm prin seria distală a radiusului, pentru femele lt. dist./diam. dist este de 60/36 mm, iar pentru masculi de 74/54 mm, apropiindu-se de parametrii bourului (DÖHLE, 1990). Un fragment de radius proximal cu diametrul de 57,5 mm intră în domeniul de variație al bourului. De asemenea, un humerus distal cu lt. dis./diam. distal de 91,5/96 mm ridică aceleași probleme de atribuire. Deși majoritatea oaselor pe care le-am atribuit bourului (unele doar pe baza masivității lor) pot în egală măsură să provină de la masculi domestici, nu putem nega prezența bourului în fauna locală a Depresiunii Șimleului. E drept că va fi avut o frecvență redusă, însă poate fi atestat ca specie la acest palier cronologic (sec. XIV-XV d. Chr.). În privința vârstelor de sacrificare, din cei 29 indivizi prezumați, trei au fost sacrificați până la un an, cinci între unu-doi ani. Un procent mai mare s-a sacrificat până la atingerea maturității corporale. Aproape 45 % dintre animale sunt mature/senile.

Vârstele de sacrificare la speciile domestice

Tabel 4

	juvenil	subadult	adult	matur
Bovine	10,3	17,2	27,5	44,8
Suine	20,5	58,9	12,8	7,6
Ovicaprine	26,6	33,3	20	20

O astfel de distribuție pe clase de vârstă sugerează utilizarea preponderentă a bovinelor în scopuri utilitare: lapte, forță de tracțiune, scop reproductiv și secundar ca furnizoare de carne. Ca un caz de patologie amintim o falangă proximală puternic deformată, tasată, cu numeroase exostoze împrejurul extremității proximale. Un proces inflamator va fi generat asemenea alterări ale morfologiei piesei (BAKER, BROTHWELL, 1980, 74).

Suinele sunt prevalente, atât ca număr de resturi (39,8 %) cât și ca număr de indivizi estimați (36,1 %). Aproximativ 40 % din eșantionul porcinelor este reprezentat de resturi maxilare, ceea ce a permis o bună estimare a NMI. Tocmai datorită acestei prevalențe a resturilor de schelet cefalic, suinele depășesc bovinele în privința procentajului pe NMI. Ca număr de fragmente ambele specii au procentaje asemănătoare. Datele metrice prelevate pe lățile oaselor sunt relativ omogene, neexistând discrepante între valorile minime și maxime (Fig. 4). Între cele câteva valori ale oaselor de mistreț și cele ale speciei domestice există un hiatus evident. Dacă dimensionările pe lățile oaselor se înscriu în intervalul mediu de variație al porcinelor medievale de pe teritoriul României, în privința taliei există unele diferențe. Astfel, înălțimea la greabăn oscilează între 71,6 – 78,7 cm (N=8), cu o medie de 75,6 cm. Acest greabăn înalt trebuie mai degrabă privit ca un caracter de primitivitate (HAIMOVICI, TARGAN, AMAXIMOAI, 1993, 316) al porcinelor de la Șimleu, contrastând cu datele metrice pe lățile oaselor. Din cei 39 indivizi, 20,5 % au fost sacrificați în primul an de viață, procentul crescând la 58,9 % pentru animalele tăiate în al doilea an de viață. Pentru această grupă de vârstă predomină animalele tăiate după 15 luni, probabil, atunci atingându-se greutatea optimă corporală în vederea sacrificării. Adultii/maturii reprezintă mai puțin de 25 %, procent suficient pentru asigurarea reproducerii speciei, condițiile ambientale fiind propice speciei.

Ovicaprinele prezintă 121 resturi (8,7 %) provenind de la 15 animale. Dintre acestea, două sunt capre sacrificate între 18-24 luni și patru sunt oi: trei juvenili /subadulți și un matur. În ansamblu, din cele 15 animale prezumate, patru s-au tăiat în primul an de viață, cinci în al doilea an și șase peste această limită. Raportul juvenili/subadulți – adulți/maturi, relativ echilibrat, sugerează o exploatare a ovicaprinelor vizând în egală măsură producția de carne și produse secundare. Un metacarp de *Ovis*, cu lg. 131 mm, și un altul de *Capra*, cu lg. 118 mm, au furnizat valori ale taliei de 64 cm și 67,8 cm. Ambele valori se înscriu în seria valorică medie a ovicaprinelor medievale românești (BEJENARU, 1999, 170-171).

Cabalinele prezintă opt resturi provenind de la trei indivizi, dintre care unul a atins stadiul adult, ceilalți fiind maturi. Eșantionul constă în dentiție izolată și câteva extremități de oase lungi sparte în vechime, ceea ce ridică problema consumului ocazional al cărnii de cal. O falangă proximală prezintă exostoze și unele deformări datorate unui proces traumatic. Puținele date metrice prelevate par să indice animale relativ înalte.

Canidelor le aparțin două metapodii ce nu permit aprecieri concrete asupra mărimii animalelor.

De la cerb s-au păstrat 92 resturi faunistice aparținând la trei subadulți, un adult și trei maturi. Este specia sălbatică cu cele mai numeroase resturi, deși în statistica generală reprezintă doar 6,4 %. Au fost determinate resturi din toate regiunile scheletice, abundă însă oasele din scheletul apendicular. Un singur frontal cu coarnele picate indică vânărea unui animal în sezonul cald. Câteva fragmente de corn reprezintă deșeuri din activitatea de prelucrare a cornului. Chiar o ramificație de corn cu urme de prelucrare s-a colectat de sub cuptorul din S1/1993. Puținele dimensionări nu permit aprecieri asupra taliei și conformației corporale a animalelor vâdate.

Căpriorul este reprezentat prin opt resturi (0,5 %) provenind de la un subadult și un individ vânat între 3-4 ani. Un singur fragment de omoplat, prin dimensiunile sale aparține unui exemplar robust, probabil un mascul.

De la urs provin un metacarp și un fragment de omoplat nedimensionabil.

De la vulpe s-au conservat un femur și o tibie întregi, exemplificând două animale robuste.

Găinii domestice îi aparțin trei tibiote fragmentare, un coracoid și un humerus, provenind de la un subadult și doi adulți de talie mică.

*

Deși materialul faunistic analizat nu este prea numeros, am considerat necesară prezentarea sa întrucât există puține informații despre exploatarea animalelor în așezări medievale din nord-vestul Transilvaniei și cu atât mai puțin din Depresiunea Șimleului. Raportul specii domestice/sălbatică, exprimat prin valori de 88,1/11,6 % pe resturi și 80,5/19,4 % pe NMI, punctează rolul bine definit al vânătorii în suplimentarea necesarului de carne al

ășezării (Fig. 2). Raportat la nivelele dacice din același sit, pentru care cota vânatului este de 31-32 % (date personale), se înregistrează o scădere cu cel puțin 10 %, în evul mediu. Față de procentajele mamiferelor sălbatice înregistrate în unele așezări transilvănene: Oradea-cetate (sec. XIII-XIV), Chilieni, Sănnicolau de Beiuș nu se întrevăd diferențe majore (BEJENARU, 1999, 146). Cerbul pare să aibă o frecvență redusă: 6 %, este interesant faptul că nici în epoca dacică rata cerbului nu depășește 8 %. Dacă vânărea cerbului era o activitate de sezon estival, probabil că densitatea sa era redusă în arealul de vânătoare al comunității, animalul retrăgându-se în pădurile de altitudine. Surprinde rata scăzută a mistrețului, care în nivelele dacice atinge valori de 15 %. Nu credem că este vorba de o reducere a densității sale în zonă, el fiind un element comun și în vremurile actuale. Căpriorul și bourul au frecvențe nesemnificative, de numai 1,8 %. Bourul pare un element cu densitate mică și în epoca dacică, cu atât mai mult în evul mediu. Cert este că, la nivelul secolelor XIV-XV este încă atestat sub raport osteologic în fauna locală. Ursul, deși un mamifer cu apariție constantă în eșantionul de la "Cetate" în ambele epoci, înregistrează valori reduse: sub 1 %. În cazul nostru e vorba de oase provenite de la animale vâdate, atât pentru carne, cât și pentru blană. Iepurele are o importanță economică redusă, iar vulpea era vânată accidental.

Diferențe semnificative între nivelurile medievale de la "Cetate" și siturile mai sus enunțate apar atunci când se analizează ponderea speciilor domestice. Contrar așteptărilor, suinele sunt prevalente în economia alimentară a așezării, printr-un procent de 39 % pe resturi și 36 % pe indivizi. Menționăm că în nivelurile dacice din același sit tot porcinele sunt majoritate, pe undeva există similitudini între cele două economii animaliere, factorii ambientali punându-și puternic amprenta. Din acest punct de vedere se pare că o serie de situri transilvănene au ca specificitate prevalența porcului în economie, e vorba de Sănnicolau de Beiuș (50 %), Comana (58,3 %) (BEJENARU, 1999, 157). Porcinele erau crescute pentru carne, grăsime, acestea fiind o sursă alimentară la îndemână, ușor de gospodărit. Deși au procentaje mai mici, bovinele reprezentau totuși baza economiei animaliere, gospodărirea lor având drept scop produsele secundare și mai puțin carnea. Ovicaprinele contau mai puțin în economie, exploatarea lor fiind mixtă. De fapt, sintetizând datele oferite de vârstele de sacrificare, se constată că celor trei specii domestice de bază li se aplicau strategii diferite de exploatare: bovinele erau crescute prevalent în scopuri secundare, suinele pentru carne, iar ovicaprinelor li se aplica o exploatare combinată, carne și alte produse utilitare (Fig. 3). Calul este posibil să fi fost ocazional consumat, iar câinele nu are nici o importanță economică.

Bibliografie

BAKER JOHN, BROTHWELL D.	- 1980 -	<i>Animal Diseases in Archaeology</i> , Academic Press. A Subsidiary of Harcourt Brace Jovanovich, Publ., London
BEJINARU LUMINIȚA	- 1999 -	<i>Données archéozoologiques concernant le Moyen Age sur le territoire de la Roumanie</i> , în <i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , VI, p. 145-183
DÖHLE HANS-JÜRGEN VON	- 1990 -	<i>Osteologische Untersuchungen am Ur (Bos primigenius Bojan 1827) von Neumark-Nord</i> , în D. Mania M. Thomae T. Weber, <i>Neumark-Gröbern</i> , Berlin, p. 177-191
HAIMOVICI SERGIU	- 1980 -	<i>Resturile faunistice din așezarea de la Bârlad din sec. XIII-XIV</i> , în <i>Arh. Mold.</i> , IX, p. 85-91
HAIMOVICI SERGIU, COJOCARU ION	- 1987 -	Studiul materialelor paleofaunistice din unele așezări feudale rurale din Moldova, în <i>Arheologia Moldovei</i> , XI, p. 259-266
HAIMOVICI SERGIU, BLĂJAN MIHAI	- 1992 -	Studiul faunei din locuințele feudale timpurii (sec. X-XIII), descoperite la Alba Iulia (1982, 1986, 1986), în <i>Ephem. Nap.</i> , II, 207-230
HAIMOVICI SERGIU	- 1994 -	Studiul arheozoologic al resturilor din două așezări medievale situate în județul Neamț, în <i>Memoria Antiquitatis</i> , XIX, p. 431-452
HAIMOVICI SERGIU, TARCAN CARMEN, AMAXIMOAI E GABRIELA	- 1993 -	<i>Studiu arheozoologic cu privire la materialul provenit din orașul medieval Siret (sec. XIV-XV)</i> , în <i>Arh. Mold.</i> , XVI, p. 311-320
RUSU MIRCEA, POP HOREA, BEJINARU ION	- 1994 -	<i>Cronica cercetărilor arheologice</i> . Campania 1993, Satu-Mare, 12-15 mai 1994.

Date metrice

COARNE				MAXILLA			
	Diam. mare	Diam. mic	Circonf.		Lg.M3	M1-M3	P2-M3
vită	50	47		vită	25		
capră	53	34	135	vită	28,5		
				ovic.	18		
				ovic.	18,5		
				porc	25		
				porc	29		
				porc	31	64	107
				porc	36	75	
				porc	38		
				mistreț	42		
				mistreț	43		
				mistreț	43		
MANDIBULA				ATLAS			
	Lg.M3	P2-P4	M1-M3		Lt. cran.	Înălț.max.	
vită	31,5		64	vită		72	
porc	35			porc	55		
porc		40					
mistreț	42						
mistreț	45						
				AXIS			
					Lt. cran.		
				porc	51		
				porc	51		
				porc	53		
SCAPULA				HUMERUS			
	Lt. col	Lg. artic.	Diam.glen.		Lt. trohlee	Lt. dist.	
vită		64	51,5	vită	60	69	
vită		65,5	53	vită	61		
vită		69	57,5	vită	63	67	
vită			53	vită	67,5		
oaie	19			vită	77,5		
oaie	19	30	24	bour	91,5	96	
porc	21,5	36	29	vită		77	
porc	22	33	39	oaie		26,5	
porc	22	37	25	oaie		32	
porc	23	34,5	30	porc	29	37	
porc	23	36	39	porc	30	34,5	
porc	23	33	27	porc	31	42	
porc	23,5	38	29	porc	31	39	
porc	24	36	30	porc	32	35,5	
porc	25			porc	32,5	36	
porc	25	39	31	porc	33	38	
porc	28	40	31	porc	34	41	
porc		34,5	29	porc	34	38,5	
porc		34	28	porc	34	41	
mistreț	40		48	porc	34	41	
câprior	19	29	23	porc	35		

porc						41
RADIUS						CALCANEU
	Lt. s. art.px.	Lt. prox.	Diam. prox.	Lt. dist.	Diam. dist.	Lg. max.
vită	64	68,5	35			vită 110
vită	65	69	38			vită 130
vită	65	69	36,5			vită 148
vită	65	67	35,5			
	67	72	37			
			37			
			44			
Bos			47,5			
vită				60	36	
vită				73	44	
vită				74	54	
oaie	27	28	14,5			
oaie	31	34,5	17			
capră	31,5	32	16,5			
porc		28	20			
porc		28	20			
porc		29	20			
porc		29,5	21			
porc		30	18,5			
porc		30	20			
porc		31	19			
porc		32	23			
porc		33	21			
porc		38	25,5			
mistreț				51	37	
cal				71	40	
METACARP						
	Lg. max.	Lt. prox.	Diam. prox.	Lt. diaf.	Lt. dist.	Diam. dist.
vită	181	51,5	32,5	31	52	29
vită	196	57,5	35	33	60	32
vită	199	58	33	32	63	31
vită		56,5	33			
vită		60	35			
vită					50,5	26,5
vită					53,5	28
oaie	131	23,5	17	13,5	25,5	16
oaie		22	18			
ovic.		25	17			
ovic.					25,5	17
capră	118	21,5	15,5	13,5	23	15
capră					28	16
porc (mc 4)	74					

METATARS

	Lg. max.	Lt. prox.	Diam. prox.	Lt. diaf.	Lt. dist.	Diam. dist.
vită	208	45	44	27	52,5	28
vită	212	40,5	40	24,5	47	29
vită	213	51	47,5	29	55,5	31
vită		49	48,5			
vită		47,5	44			
vită					44	25
vită					56	31
vită					57	31
cerb		43	41,5			
cerb						

FEMUR

	Lg. max	Lt. diaf.	Lt. dist.	Diam. dist.
vulpe	147	10,5	22,5	24

TIBIA

	Lt. dist.	Diam. dist.	Lg. max.
vită	54	37	
vită	57	44	
vită	57	45	
vită	58	48	
vită	58	40	
vită	61	41	
vită	64		
porc	30	24	
porc	30	28	
mistreț	37	34,5	
cerb	54,5	40,5	
vulpe	16	9,5	152

TALUS

	Lg. later.	Lg. med.	Lt. max.
vită	58	51	34
vită	63	57	38
vită	63	57	42
vită	64	57,5	41
vită			42,5
cerb	55	50,5	33
porc	40	35,5	20
porc	41	38,5	24
porc	40	38	25
porc	42	37	26
porc	44	41	24
porc	44	39	25
porc	43	39	39
porc	42	38	27

TIBIOTARS

Lt. prox.	Diam. prox.	Lt. dist.	Diam. dist.
19,5	13,5	12	11,5

PH. I

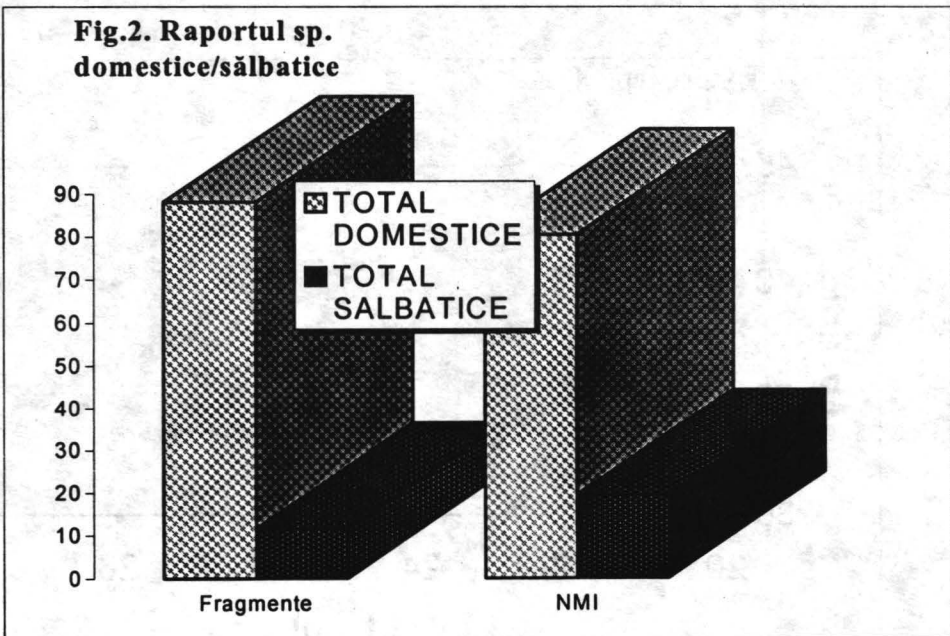
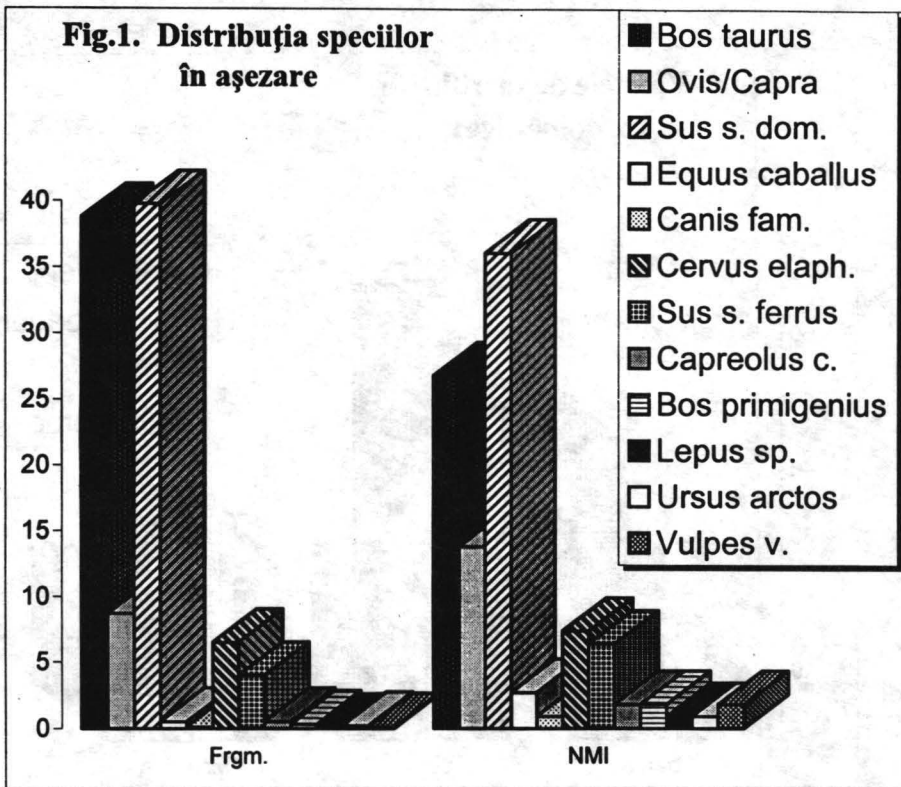
	Lg. max.	Lt. art. prox.	Lt. prox.	Diam. prox	Lt. diaf	Lt. dist.	diam. dist.
cal	86	46	50,5	33	37	41	22

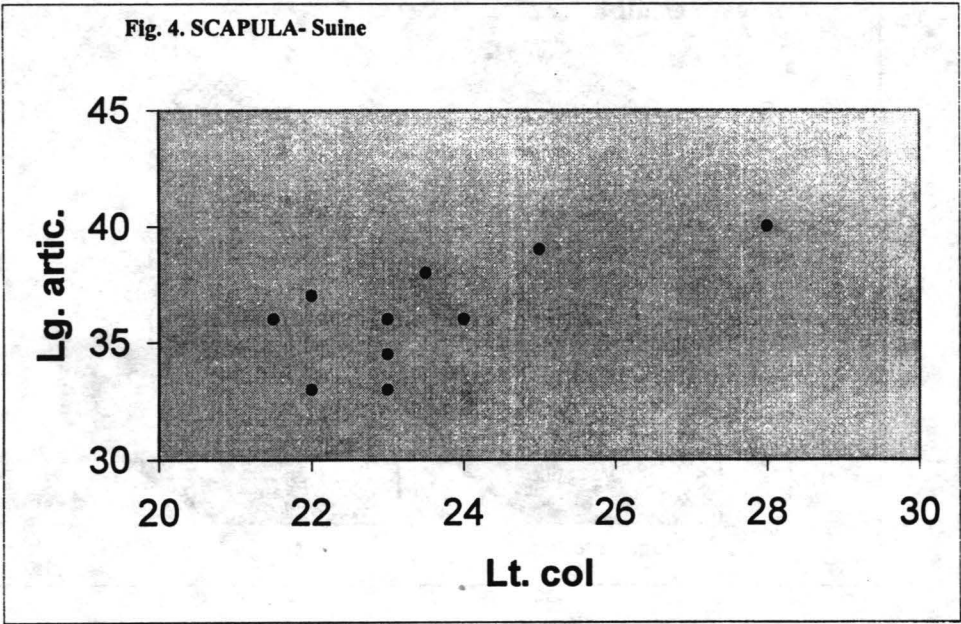
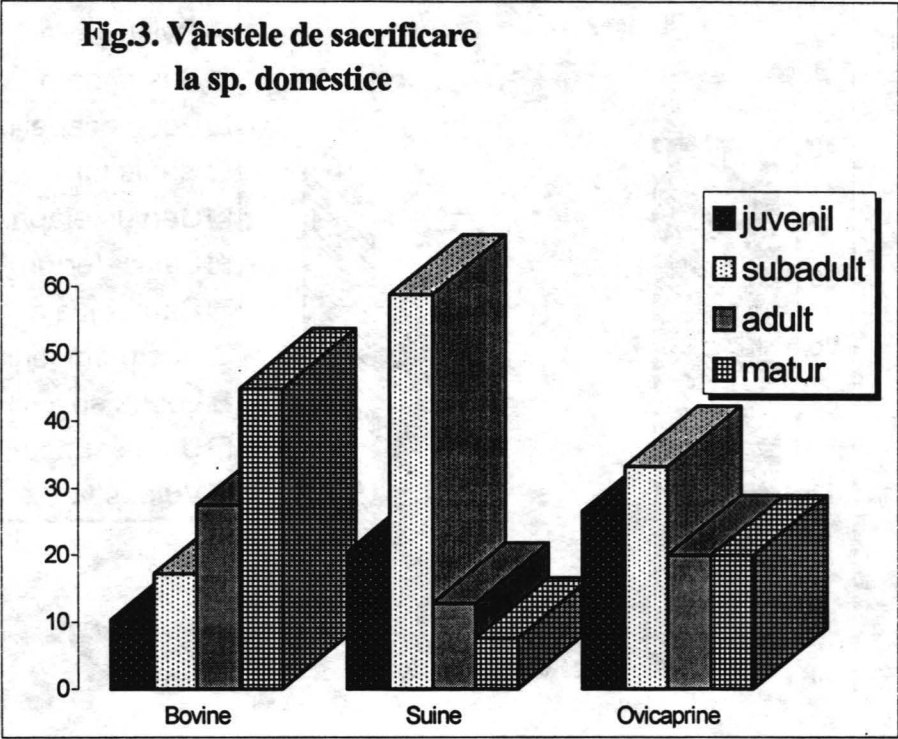
COXAL

	Lg. max.	Diam.acetab
iepure	104	12,5

L'étude des restes fauniques des niveaux médiévaux de Șimleul Silvaniei - "Cetate" (dép. de Sălaj) (Résumé)

Les 2164 os ont été collectés des niveaux médiévaux qui superposent une fortification dacique. Seulement les matériaux médiévaux (sec. XIV-XV) font l'objet de notre étude. Le site est emplanté au nord-ouest de Transylvanie, dans la Dépression de Șimleu, à une altitude de 270 m. Les porcins dominent la liste faunique (Tab.1, Fig.1), suivis par les bovins et les petits ruminants. L'analyse des espèces met en évidence quelques aspects: pour les bovins une hauteur au garrot de 109-120 cm (Tab. 3), pour les porcins une taille de 71,6-78,7 cm (\bar{X} = 76,6 cm). Pour un individu de Ovis on a estimé une taille de 64 cm et 67,8 cm pour un Capra. Les espèces chassées sont représentées par le cerf, le chevreuil, le sanglier, l'aurochs, l'ours, le lièvre, le renard. Le rapport domestiques/sauvages est de 88,1/11,6 par restes et 80,5/19,4 par NMI (Fig. 2). L'abattage pour les bovins se faisait en gardant un important pour-cent des adultes-maturés, presque 73 % (Tab. 4, Fig. 3), caractéristique d'un mod d'usage fondé sur les produits secondaires. Au cas des ovicaprins les adultes/maturés représentent seulement 40 % en suggérant une exploitation mixte, viande et produits secondaires. En ce qui concerne les porcins, les adultes-maturés représentent seulement 27 %. L'économie alimentaire de la communauté de Șimleu s'appuyait sur le porcins surtout, comme la plupart des stations de Transylvanie au Moyen Age et sur les bovins et les ovicaprins. Le cheval avait un rôle réduit dans l'économie, étant possible qu'il soit consommé. En général, le quote-part du gibier est assez significatif dans cet établissement

Determinări arheobotanice pentru stațiuni medievale din Moldova și de la Brăila

FELICIA MONAH

În ultimii cinci ani am primit, de la colegii arheologi, o serie de loturi de macroresturi vegetale provenind din săpături efectuate în așezări, mănăstiri și necropole medievale. Mulțumim și pe această cale colegilor arheologi pentru încredințarea materialului pentru determinare. Din punct de vedere cronologic acestea se eșalonează în intervalul secolelor XIV – XVII și, unele dintre ele, sunt deosebit de interesante fie prin speciile determinate, fie datorită faptului că au făcut parte din depozite de dimensiuni impresionante. Din nefericire, nu am putut obține, de cele mai multe ori, o descriere detaliată a condițiilor de descoperire, a contextului și implicațiilor arheologice. Confruntându-mă cu remarcabila discreție a arheologilor, sunt nevoită să public rezultatele determinărilor și să sper că autorii săpăturilor vor face mai târziu interpretările ce se impun.

Brăila, jud. Brăila

Materialul arheobotanic (două probe) ne-a fost oferit pentru determinare de către domnul dr. Ionel Căndea și poartă următoarele notații:

* Br.1994, Faleza Dunării, punctul Casa Cibu Constantin (Str. Gheorghe Marinescu nr.15); S - I; cas.1 (-2,35); locuință, sec.14-15¹. Determinările preliminare au fost publicate de Dl. Ionel Căndea¹, fiind, însă, prezentate global, fără departajare pe loturi. După reexaminarea materialului arheobotanic, precizăm următoarele lucruri:

Proba I conține aproximativ 800 g pământ și multă cenușă, rezultate în urma cernerii de către arheologi. Din păcate nu știm nimic despre locul în care se afla acest depozit și dacă avea legătură cu depozitul de cereale care constituie proba nr. 2. În pământul acestui eșantion, inițial, am determinat cariopse de mohor (*Setaria viridis*), specie care pare ușor dominantă, deși materialul vegetal este puternic fărâmițat. Recent am reexaminat întreaga cantitate de pământ care se află sub sigla probei nr.1 și am identificat și prezența altei specii de mohor (*Setaria glauca*), în cantitate aproape egală cu cea de *Setaria viridis*. Materialul botanic, puternic carbonizat, rămas în urma cernerii efectuate de arheologi, este de dimensiuni mici și foarte fragmentat. Deoarece nu cunoaștem contextul arheologic și detaliile de recoltare ale eșantionului, nu putem găsi nici o explicație pentru prezența celor două specii de mohor în pământul supus examinării. *Setaria glauca* și *Setaria viridis* sunt specii segetale și ar fi fost firesc să le găsim asociate cu cereale într-un depozit comun. Din nefericire nu știm dacă pământul și cenușa care conțineau semințele celor două specii de mohor au fost separate dintr-un lot mai mare de resturi vegetale de către arheologi.

Proba II a fost recoltată tot din Casa Cibu Constantin de pe str. Gheorghe Marinescu nr. 15, "dintr-un urciur aproape întreg, plin cu boabe de cereale"². În pachetul care ne-a fost încredințat se afla o cantitate de 700 g cariopse carbonizate, bine conservate. Examinând eșantionul am constatat următoarea compoziție floristică:

Triticum aestivum ssp. *vulgare* 84% , *Secale cereale* 7%, *Avena sativa* 5%, *Hordeum vulgare* 3%, *Panicum miliaceum* - cantitativ insignifiant, *Triticum dicoccum*- o cariopsă, *Setaria viridis*- sporadic, *Setaria glauca* – sporadic;

¹ I. Căndea, V. Sârbu, *Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri până la 1540*, Biblioteca Istros, Muzeul Brăilei, 1993, p. 75; I. Căndea, Brăila. *Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Muzeul Brăilei, Editura Istros, 1995, p. 107-108.

² *Ibidem*.

Din analiza procentuală a speciilor observăm că *Triticum aestivum* ssp. *vulgare* (grâul comun) este dominant, constituind specia cultivată. Dimensiunile boabelor se încadrează în următoarele limite: $L = 7,4 - 6,1$ mm, $l = 4,4 - 3,2$ mm.

La distanță foarte mare de *Triticum aestivum* ssp. *vulgare* urmează *Secale cereale* (secara) cu 7% din amestecul de boabe, având dimensiuni ce variază în următoarele limite: $L = 5,3 - 3,1$ mm, $l = 1,6 - 1,5$ mm. Procentajul scăzut ne-ar indica o îmburuienare a culturii de grâu comun cu secară sau un amestec de cereale în ulciorul menționat, observație care este valabilă și pentru celelalte specii de cereale.

Avena sativa (ovăzul) reprezintă 5 % și are următoarele dimensiuni: $L = 7,4 - 5,1$ mm, $l = 2,2 - 1,9$ mm.

Hordeum vulgare (orzul) se găsește în cantitate mică (3%), iar dimensiunile cariopselor sunt cuprinse între următoarele limite: $L = 8,4 - 6,2$ mm, $l = 7,0 - 5,0$ mm.

Panicum miliaceum (meiul) numeric este destul de frecvent, dar, datorită mărimii cariopselor, cantitativ este insignifiant și ne îndoiim că putea influența gustul unei fierturi. În mai multe cazuri cariopsele de mei erau lipite de cariopsele speciei dominante.

Din specia *Triticum dicoccum* (tenchi) am găsit o singură cariopsă. În lotul analizat am mai identificat, cu frecvență scăzută, două specii de mohor (*Setaria viridis* și *Setaria glauca*) care sunt plante segetale obișnuite în culturile de cereale.

Pe podeaua locuinței, după informațiile publicate³, sub ulcior, a mai fost descoperită o sămânță de pepene verde (*Citrullus vulgaris*).

Mănăstirea Golia, Iași, jud. Iași

Macroresturile vegetale au fost descoperite întâmplător, în anul 1994, de domnul cercetător Costică Asăvoaie "la extremitatea vestică a laturii de nord a zidului de incintă". În pământul excavat din șanțul pentru fundare a unei noi construcții au fost descoperite fragmente ceramice (vase) datate la sfârșitul secolului al XVI-lea – primele decenii ale secolului al XVII-lea. Aceste fragmente erau asociate cu resturi de lutuială arsă provenită de la lipitura pereților pe care se vedeau amprente de bârne. În acest context, ce atestă distrugerea construcției în urma unui incendiu, a fost descoperită o cantitate de aproximativ 15 kg cereale carbonizate, din care au fost colectate 10 g. În eșantionul pus la dispoziție de arheolog am identificat prezența speciei *Hordeum vulgare*. În eșantion se aflau și câteva semințe de buruieni provenind de la trei specii segetale, un număr important pentru o cantitate atât de mică de cereale. Rămânem cu profunda insatisfacție că nu a fost recoltată întreaga cantitate de macroresturi vegetale care, probabil, ne-ar fi permis identificarea a mai multe specii, precum și formularea unor aprecieri asupra situației câmpurilor cultivate de locuitorii așezării. În minusculul eșantion au fost determinate următoarele specii de plante segetale: *Setaria viridis*, *Agrostema githago* (neghina) și *Galium* sp.

Putna, jud. Suceava

Domnișoara Dr. Paraschiva Victoria-Batariuc ne-a informat că datele privind condițiile de descoperire a impresionantului depozit de cereale carbonizate de la Putna sunt sumare deoarece carnetele de șantier din anii 1980 și 1981 au fost pierdute. Din informațiile primite am aflat că macroresturile vegetale "au fost găsite într-o încăpere considerată a fi un depozit, amenajat după incendiu din anul 1480, care a distrus ceea ce arheologii au denumit construcția O. Depozitul avea o lungime de 4 m și o lățime de 3,5 m, iar stratul de cereale avea o grosime de aproximativ 60 cm întins uniform pe toată suprafața încăperii". La un calcul sumar, cantitatea de cereale găsită de arheologi, după incendiu, ar însuma peste 8,4 metri cubi. Din acest imens depozit cerealier a fost colectată doar o cantitate de 300 g. Macroresturile vegetale sunt în cea mai mare parte întregi, dar sunt și multe fragmente de cariopse și o cantitate importantă de pământ.

Determinările arheobotanice au pus în evidență următoarele specii:

Triticum aestivum ssp. *vulgare*, specie codominantă în eșantionul analizat, este reprezentată prin cariopse de dimensiuni diferite. Pe lângă boabe care se încadrează în dimensiunile obișnuite ($L = 5,0$ mm, $l = 2,8 - 2,4$ mm) ale speciei se întâlnesc, în număr mai redus, și unele de dimensiuni mai mici ($L = 2,8 - 2,5$ mm, $l = 2,1 - 1,9$ mm).

³ *Ibidem*, p.108.

Secale cereale este specie codominantă alături de grâul comun. Dimensiunile cariopselor se încadrează în următoarele limite: $L = 5,0 - 4,0 \text{ mm}$, $l = 2,5 - 1,4 \text{ mm}$.

Avena sativa urmează ca abundență după secară. Cariopsele au dimensiuni cuprinse în următoarele limite: $L = 7,0 - 6,5 \text{ mm}$, $l = 1,7 - 1,2 \text{ mm}$.

Vicia ervilia (măzăricea) este următoarea specie în ordinea abundenței și este prezentă sub formă de semințe a căror diametru variază foarte puțin, în jurul a 3,2 mm.

Hordeum vulgare a fost identificat prin două cariopse. Frecvența redusă a acestei specii indică faptul că orzul a îmburuienat cultura de bază.

Panicum miliaceum. Am identificat două cariopse ale acestei specii, motiv pentru care susținem că meiul reprezenta o buruienă în cultura de bază.

Speciile segetale sunt reprezentate prin următorii taxoni: *Setaria glauca*, *Setaria viridis*, *Polygonum convolvulus* (hrișca deasă) și *Pisum sp.* Mohorul, cu cele două specii, *Setaria glauca* și *Setaria viridis*, este cel mai frecvent în depozitul de cereale. Următoarele două specii, *Polygonum convolvulus* și *Pisum sp.*, sunt mai rare.

Eșantionul examinat a făcut parte dintr-un depozit de cereale în care *Triticum aestivum* și *Secale cereale* erau în cantități aproximativ egale, fiind specii dominante, iar *Avena sativa* și *Vicia ervilia* erau frecvente. Celelalte specii cu valoare alimentară (*Hordeum vulgare*, *Panicum miliaceum*) au o frecvență foarte mică, reprezentând, probabil, buruieni în culturile de bază alături de speciile segetale *Setaria glauca*, *Setaria viridis* și *Polygonum convolvulus*.

Eșantionul "Putna 1980 – Casa Domnească - depozit" conține 10 g mei carbonizat (*Panicum miliaceum*). Cariopsele de mei s-au lipit între ele în procesul de ardere și în momentul descoperirii, majoritatea, se prezentau sub forma unui bulgăre. Printre cariopsele de mei se întâlnesc și rare cariopse de mohor (*Setaria glauca*, *Setaria viridis*). Din informațiile primite, rezultă că meiul a fost recoltat din același depozit cu cerealele ca și eșantionul precedent, dar, în acest caz, nu înțelegem de ce în conglomeratul de mei lipsesc cariopsele de grâu și secară.

Imensul depozit de cereale de la Casa Domnească de la Putna ridică o serie de probleme deosebit de importante. În literatură s-a acreditat ideea că principala modalitate de stocare a cerealelor era, în evul mediu, în așa zisele "gropi de bucate". Situația de la Putna ne arată, însă, că în unele cazuri se prefera depozitarea cerealelor în încăperi, probabil special destinate. Un plus de informații privind situația arheologică și colectarea măcar a unor eșantioane de 1-2 kg din diferite zone ale depozitului ne-ar fi oferit posibilitatea de a stabili cu destulă exactitate gradul de îmburuienare a culturilor și comunitățile de buruieni.

Mirăuți, jud. Suceava

Plantele de la Mirăuți au fost descoperite în cavoul 1, considerat inițial a fi mormântul voievodului Petru I (1375-1391). După informațiile primite de la Dr. Victoria Batariuc, plantele se găseau pe perna de mătase de sub capul mortului și erau acoperite de giulgiul ce acoperea cadavrul.

Presupunem că plantele de sub capul mortului au fost depuse în stare uscată. Din acest depozit, au fost colectate de arheologi doar câteva fragmente. Determinarea speciilor este imposibilă datorită stării de conservare foarte proaste. Un fragment de 10 cm dintr-o inflorescență care este mai bine conservată arată că este vorba de o specie ierboasă din familia compositelor la care s-au păstrat câteva antodii grupate în inflorescență de tip cimă. Cu siguranță cantitatea de plante folosită a fost formată dintr-un amestec de specii, dar modul incorect în care au fost recoltate nu permite identificarea speciilor.

Dacă ni s-ar fi oferit întreaga cantitate de plante, luându-se și măsuri de conservare adecvate, am fi putut efectua determinări până la nivel de gen și poate chiar specie și poate am fi reușit să stabilim sezonul în care au fost culese și implicit momentul înmormântării. Recoltarea selectivă și fără măsuri de conservare a resturilor organice, nu are nici o semnificație din punct de vedere arheobotanic.

Săbăoani, jud. Neamț

Prin amabilitatea Domnișoarei Domnița Hordilă am intrat în posesia a două loturi de macroresturi vegetale provenind din săpăturile dirijate de Domnia sa în necropola medievală de la Săbăoani. Din păcate informațiile privind condițiile de descoperire și datarea resturilor vegetale sunt sumare, motiv pentru care publicăm rezultatele determinărilor rezumându-ne la siglele de pe pachete și la câteva informații verbale.

Am aflat că materialele încredințate s-ar încadra în secolele XIV – XV⁴. În mod firesc atribuirea unui secol sau altuia poate avea o semnificație importantă. Dar iată care sunt materialele care ne-au fost încredințate pentru determinare.

Lotul A cu marcajul "Săbăoani 1988 – La Biseriță; Cimitir / mormânt".

Materialul primit este constituit din 720 de semințe mici, alungite, necarbonizate, de culoare alb spre cenușiu, aparținând speciei *Cucumis sativus* (castravete). În pachet au mai fost identificate trei cariopse de *Echinochloa crus-galli* (bărboasă) și două semințe de *Chenopodium album* (loboda porcească).

Lotul B are marcajul "Săbăoani 1988; Cimitir" și conține 2370 semințe de *Cucumis sativus*, precum și șapte cariopse de *Echinochloa crus-galli* și cinci semințe de *Chenopodium album*.

Semințele, examinate de noi, sunt aproape egale ca mărime, într-o stare bună de conservare, puține exemplare sparte, iar eșantioanele sunt foarte curate, lipsind total pământul. Dimensiunile se încadrează în următoarele limite:

L = 8,5-8,3 mm; l = 4,0-3,7 mm; grosimea = 1,2-1 mm. Impresia noastră este că semințele au fost alese, ele par să provină de la fructe semincere, altfel nu s-ar putea explica uniformitatea lor și faptul că toate sunt ajunse la maturitate. În plus semințele au fost cu siguranță uscate înainte de depunere și au beneficiat de condiții de conservare favorabile.

Descoperirea de la Săbăoani este deosebit de importantă deoarece este pentru prima dată în România când este atestată arhebotanic specia *Cucumis sativus*. Castravetele este o plantă originară din India de est și din zona munților Himalaia. În secolul V î. de H. a fost luată în cultură în Grecia și Italia⁵. Nu dispunem de informații asupra introducerii ei pe teritoriul României, descoperirea de la Săbăoani fiind cea mai veche atestată a cultivării speciei *Cucumis sativus* la noi. În fosta Cehoslovacie a fost depistată cultivarea castravetelui încă din evul mediu timpuriu, cultivarea lui continuând de-a-lungul întregii perioade medievale⁶. În Polonia situația este asemănătoare, *Cucumis sativus* fiind atestat prin resturi arheobotanice încă din evul mediu timpuriu⁷. În afara utilizării sale în alimentație, unde nu a jucat un rol de neglijat, semințele și sucii de castravete erau folosiți și în scopuri medicale, în afecțiuni pulmonare și pentru purificarea sângelui.

Dacă semințele de *Cucumis sativus*, examinate de noi, au fost depuse în morminte, singura explicație pe care o găsim este un ritual magic. O investigație etnoarheologică în comunitatea actuală de ceangăi de la Săbăoani ar putea aduce unele informații interesante. Cercetarea ar putea fi lărgită și la comunitățile de secui din sud-estul Transilvaniei. Descoperirea de la Săbăoani, prin ineditul ei, ar merita o investigație specială, interdisciplinară.

*

Am prezentat opt loturi de macroresturi vegetale provenind din cinci săpături medievale, care aduc unele informații despre plantele cultivate și buruienile prezente pe câmpurile cultivate în evul mediu în Moldova și în orașul Brăila. Cele mai multe dintre speciile depistate erau deja cunoscute din determinările mai vechi, dar noile loturi de macroresturi vegetale au adus identificarea speciilor *Setaria viridis*, *Setaria glauca* și *Chenopodium album*. O mențiune specială merită atestarea cultivării speciei *Cucumis sativus*, pusă în evidență în necropola de la Săbăoani – La Biseriță.

Deși, poate, nu este aici locul cel mai potrivit, rugăm insistent colegii arheologi să însoțească materialele arheobotanice de un minimum de informații privind condițiile de descoperire, datarea lor și, la rândul nostru, le vom semnala implicațiile din punct de vedere botanic și istoric pe care le ridică plantele puse în evidență.

⁴ Domnița Hondilă, *Cimitirul de la Săbăoani (sec. XIV – XVII)*, comunicare la sesiunea Institutului de Arheologie – Iași, 1999; Idem, *Situri arheologice*, Brăila, 1996, p. 99-100.

⁵ *Flora R. P. R.*, vol. IX, București, 1964, p. 36-39.

⁶ E. Hajnalová, *East – Central Europe*, în Van Zeist, Wasylikowa & Behre (eds.), *Progress in Old World Palaeoethnobotany*, Rotterdam, 1991, p. 221 și tab. 5.

⁷ K. Wasylikowa, *East – Central Europe*, în Van Zeist, Wasylikowa & Behre (eds.), *Progress...*, p. 224-225 și tab. 7.

Déterminations archéobotaniques pour quelques stations du Moyen Âge de Moldavie et de Brăila (Résumé)

L'auteur a déterminé des macrorestes végétaux de huit échantillons qui proviennent de cinq fouilles du Moyen Âge de Moldavie et de la ville de Brăila. On a déterminé les espèces suivantes: *Triticum aestivum* ssp. *vulgare*, *T. dicoccum*, *Hordeum vulgare*, *Avena sativa*, *Panicum miliaceum*, *Vicia ervilia*, *Pisum* sp., *Polygonum convolvulus*, *Cucumis sativus*, *Chenopodium album*, *Echinochloa crus-galli*, *Setaria viridis*, *Setaria glauca*, *Agrostema githago*, *Galium* sp. Il faut faire une mention spéciale au sujet de la découverte de quelques grands dépôts de graines de *Cucumis sativus* dans une nécropole médiévale.

Légende des figures

Fig. 1. Macrorestes végétaux des stations du Moyen Âge. 1, *Avena sativa*; 2, *Triticum aestivum* ssp. *vulgare*; 3, *T. dicoccum*; 4, *Secale cereale*; 5, *Cucumis sativus*; 6, *Hordeum vulgare*; 7, *Vicia ervilia* (1, 3, 6 Brăila; 2, 4, 7 Putna; 5, Săbăoani)

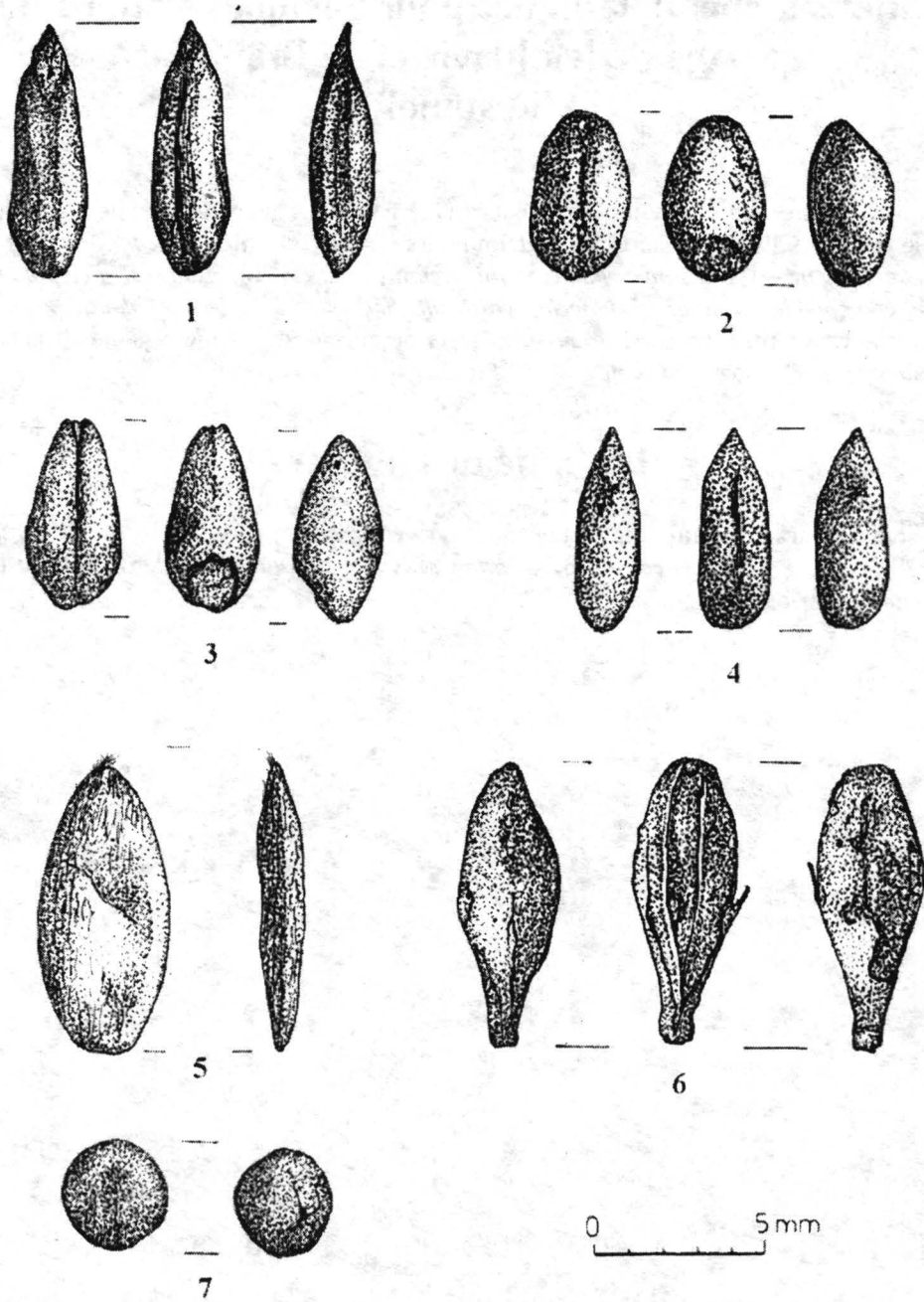

Fig.1. Macroresturi vegetale din stațiuni medievale: 1. *Avena sativa*, 2. *Triticum aestivum ssp. vulgare*, 3. *Tr. dicoccum*, 4. *Secale cereale*, 5. *Cucumis sativus*, 6. *Hordeum vulgare*, 7. *Vicia ervilia*.
(1, 3, 6, Brăila, 2, 4, 7, Putna, 5. Săbăoani)

Studiu tehnic privind structura și compoziția unui encolpion

MARIA ȚEBA, ANA - MARIA VLAD, ADRIAN VUSATIUC

Descoperirile arheologice, efectuate în regiunile de la est de Carpați, au scos la iveală numeroase vestigii creștine, datând din perioada secolelor XII - XIV. Dintre acestea se remarcă, în toate zonele Moldovei, piese de factură bizantină, cum sunt encolpioanele, ce pot să difere ca formă, ornamentație, tematică religioasă sau tehnică de lucru. Encolpioanele - denumire grecească, însemnând "ținut la sân" - sunt podoabe rituale, cel mai adesea în formă de cruce, bivalvă, conținând uneori relicve, purtate pe piept, suspendate de un cordon sau lăntșor. Fețele sunt decorate în relief, reprezentând, mai ales, scena Răstignirii pe avers și pe Maica Domnului cu Pruncul pe revers. Capetele celor patru brașe ale crucii se termină cu medalioane circulare, cu reprezentarea evangheliștilor.

Asemenea cruciulițe duble, realizate în diferite materiale - bronz, argint, os, aur -, au circulat în regiunile românești nord-dunărene, aduse prin schimburi comerciale din Imperiul bizantin, dar și prin legături confesionale cu cnezatele rusești, unde, începând din secolul al XI-lea, se produceau aceste podoabe rituale, repetând inițial prototipurile bizantine.

În ceea ce privește modul de realizare a imaginilor religioase, unele encolpioane prezintă elemente de decor în relief, altele sunt ornamentate prin gravare sau prin încrustare cu niello.

Encolpioanele de tip bizantin diferă ca formă de cruciulițele vechi rusești, la primele brațele crucii terminându-se cu extremități drepte și lățite, pe când celelalte au capetele rotunjite, cu mici protuberanțe pe brațe și uneori inscripții în relief, în greacă sau chirilică. Principalele centre de producție a cruciulițelor sunt zona Kievului și cnezatul Halici-Volânia.

Pe teritoriul Moldovei s-au descoperit exemplare de tip vechi rusec, din bronz, cu decor în relief, la Bajura, Botoșani, Brăești, Ibănești, Vorniceni (Botoșani), Brădățel (Suceava), Belcești (Iași), Codăești (Vaslui), Soroca (Basarabia), Bâta Doamnei, Netezi, Căndești (Neamț), Trifești (Iași) etc.

Prezentul studiu a fost inițiat la solicitarea Muzeului Național de Istorie din Chișinău, privind stabilirea autenticității unui encolpion din colecția muzeului. Pentru comparație, am analizat trei encolpioane de tip rusec, aparținând Muzeului de Istorie a Moldovei.

Encolpionul de la Chișinău (piesa nr. 4), cu loc de descoperire neprecizat, are o iconografie aparte. Aversul (Pl. I, 1a) reprezintă pe Iisus Hristos răstignit, încadrat de Maica Domnului și Sf. Ioan Evanghelistul. Deasupra nimbului lui Iisus apare o figură înaripată (porumbel, Sf. Duh), cu trupul terminat cu coadă de pește, simbol specific creștinismului timpuriu. Reversul (Pl. I, 1b) prezintă pe Maica Domnului orantă cu Pruncul pe piept, iar în cele patru medalioane apar: *sus* - o reprezentare rudimentară a Bunei Vestiri, *jos* - Iisus Hristos cu Evanghelia în mână, iar *lateral* - cei doi sfinți arhangheli Mihail și Gavriil.

Dintre piesele din muzeul din Iași, encolpionul descoperit la Cârjoaia (Pl. I, 2) din secolele XIV-XV, avers (piesa nr. 2) prezintă scena tipică a Răstignirii, cu Iisus Hristos încadrat de Maica Domnului și Sf. Ioan. Pe piesa nr. 1 (Pl. I, 3) - encolpion, descoperit la Vorniceni, din secolele XII-XIII, revers - apare Maica Domnului cu Pruncul, iar pe encolpionul nr. 3 (Pl. I, 4), descoperit la Trifești, din secolul al XIII-lea, avers, este ilustrată scena Răstignirii, în medalioanele laterale, Maica Domnului și Sf. Ioan, iar *sus* și *jos* doi sfinți evangheliști. Toate cele patru encolpioane sunt de tip rusec, confecționate din bronz, cu reprezentări în relief, iar piesele 2, 3 și 4 au inscripții în relief.

Deoarece există dubii referitor la autenticitatea encolpionului de la Chișinău, datorită unei reprezentări iconografice mai puțin tradiționale, s-au luat în studiu cele patru piese, efectuându-se analize cantitative de compoziție, prin spectrofotometrie de absorbție atomică și prin EDX (cupru și staniu), analize macro și microscopică, cât și un studiu metalografic direct pe piese, întrucât prelevarea de probe nu este posibilă, ținând cont de unicitatea pieselor. Compoziția chimică cantitativă este prezentată în tabelul 1.

Piesa	Cu %	Sn %	Pb %	Zn %	Mg %	Fe %	Ni %
1. Vorniceni (foto 3)	89,28	5,38	1,36	0,178	0,011	0,124	0,1
2. Cârjoaia (foto 4)	87,7	1,87	5,08	0,19	0,018	0,119	0,1
3. Trifești (foto 5)	83,67	13,23	0,72	0,12	0,015	0,103	0,1
4/A Chișinău	78,26	11,01	2,17	3,18	0,003	0,145	0,1
4/B Chișinău	77,24	9,57	3,13	2,77	0,054	0,435	0,1

Compoziția chimică cantitativă determinată pentru cele patru piese studiate permite tragerea unor concluzii.

În primul rând, se observă neomogenitate de compoziție între cele trei encolpioane de la Muzeul de Istorie a Moldovei Iași. Primul, nr. 1, este compus dintr-un bronz tipic, cu adaos de plumb, pentru ameliorarea fluidității aliajului la turnare. Piesa nr. 2 este un bronz moale, cu un procent mic de staniu, dar cu mult plumb, iar piesa nr. 3 este turnată dintr-un bronz dur, cu un procent mare de staniu, frecvent întâlnit în perioada evului mediu. Celelalte elemente identificate - zinc, magneziu, fier, nichel - apar ca elemente în urmă și sunt impurități provenind din minereu, iar concentrația lor totală este foarte mică.

Aliajul ce intră în compoziția encolpionului nr. 4 este un bronz dur, cu un procent însemnat de staniu, câteva procente de plumb și, spre deosebire de celelalte trei piese, conține un adaos de zinc. Cele două valve au o compoziție apropiată, deci se pot considera ca fiind părți componente ale acelulași encolpion, în pofida aspectului microscopic diferit în ceea ce privește oxidarea și defectele de turnare mult mai evidente la valva revers B. Aliajul mai complex al piesei sugerează cunoștințe tehnice superioare, iar prezența zincului poate indica un aliaj obținut prin reutilizarea unor obiecte din alamă mai vechi.

În ceea ce privește studiul metalografic, s-au pus în evidență următoarele structuri:

- *Piesa 1* este constituită dintr-un bronz turnat, cu structură tipică de segregare și eutectic dendritic relativ uniform, iar mărimea grăunților variază între 6 - 7, scara Amsler (Pl. II, 1, 2). În structură apar mici incluziuni de oxizi (Pl. II, 3). Segregația dendritică apare datorită unei răcirii lente a aliajului, în faza de turnare, când se evidențiază în structură constituienți metalografici corespunzător concentrațiilor din ce în ce mai înalte în staniu.
- *Piesa 2* prezintă o structură tipică de turnare, cu granulație relativ omogenă, 6 - 7 în scara Amsler, și puține incluziuni de oxizi, ceea ce denotă, de asemenea, o răcire lentă (Pl. II, 6). Foto 11 evidențiază apariția unor incluziuni de oxizi în plumbului, sub formă de granule, în masa metalică.
- *Piesa 3* (Pl. III, 1, 2, 3, 4) ilustrează un bronz turnat, cu procent mare de staniu, la care segregația a favorizat apariția unor insule mari de entectoid. Mărimea grăunților de entectoid este 5 - 6 pe scara Amsler, iar restul structurii, similar cu piesele anterioare, 6 - 7 pe scara Amsler. Eutectoidul este un amestec de soluție solidă α a staniului în cupru, cu un compus chimic - Cu_3Sn_8 -, având rețea cubică completă.
- Piesa în studiu, *valva 4/A*, are o structură de bronz turnat tip soluție solidă α , cu segregații relativ accentuate (Pl. III, 5) și neuniforme (Pl. III, 6), care denotă o răcire preferențială pe o anumită direcție. Mărimea grăunților este 5 - 6 pe scara Amsler, iar incluziunile sunt foarte reduse.
- *Valva 4/B* prezintă, de asemenea, o structură de bronz turnat tip soluție solidă α , cu segregații mai mici ca 4/A, datorită unor răcirii mai rapide și mai uniforme, cu mărimea grăunților 6 - 7 în scara Amsler și foarte puține incluziuni. Se constată că la turnarea celor două valve ale encolpionului de la Chișinău s-au utilizat aliaje de compoziție apropiată, dar condițiile de răcire au fost diferite. Pe ambele valve ale encolpionului 4 se mai observă urme ale unei decorații cu email verde, inexistente la encolpioanele de comparație. Ornamentarea prin umplere cu email a spațiului dintre nervurile laterale și reliefurile figurative se întâlnește la cruciulițe rusești simple, datând din secolul al XV-lea, cu care encolpionul 4 se aseamănă și în ceea ce privește reprezentările figurative - de exemplu, porumbelul - simbol al Sf. Duh.

În comparație cu celelalte trei encolpioane, aliajul piesei 4 este mai elaborat, mai complex, cu o fluiditatea mai bună, aceasta reflectându-se în finețea redării detaliilor. Ultima observație se aplică și pentru encolpionul de la Trifești. Encolpioanele provenind de la Vorniceni și Cârjoaia prezintă o porozitate accentuată a suprafeței, datorată unei supraîncălziri a aliajului la turnare, indicând o tehnică relativ modestă.

În structura metalului, la encolpioanele aparținând Muzeului de Istorie a Moldovei, apare o coroziune intergranulară pronunțată (Pl. II, 3, 5), în contrast cu encolpionul de la Chișinău, ceea ce poate fi un argument pentru o realizare mai târzie a acestuia din urmă.

Studiul compoziției chimice și structurii, ca și analiza microscopică, efectuate asupra encolpionului provenind de la Muzeul Național de Istorie din Chișinău, aduc argumente în favoarea ipotezei realizării piesei într-o perioadă ulterioară față de cele trei encolpioane din Muzeul de Istorie din Iași, dar nu susțin ideea unui fals modern.

Bibliografie selectivă

Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976.

Radu Florescu, Hadrian Daicoviciu, Lucian Roșu, *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980.

Ralph Mayer, *A Dictionary of Art Terms and Techniques*, Apollo Edition, 1975.

Victor Spinei, *Circulația unor piese de cult în regiunile românești nord-dunărene în secolele X-XVII*, în *Arh. Mold.*, XV, 1992, p. 153-175

David A. Scott, *Metallography and Microstructure of Ancient and Historic Metals*, The Getty Conservation Institute, The J. Paul Getty Museum, 1991

Dan Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, 1991

Technical study concerning the structure and the composition of an encolpion (Abstract)

In order to establish the authenticity of an encolpion belonging to the National History Museum of Chișinău, macro- and microscopy, as well as metallography and quantitative composition analysis, by AAS and EDX, were undertaken. The results get from the above-mentioned encolpion were compared to those get from three encolpions, owned by the Moldavia History Museum of Iași.

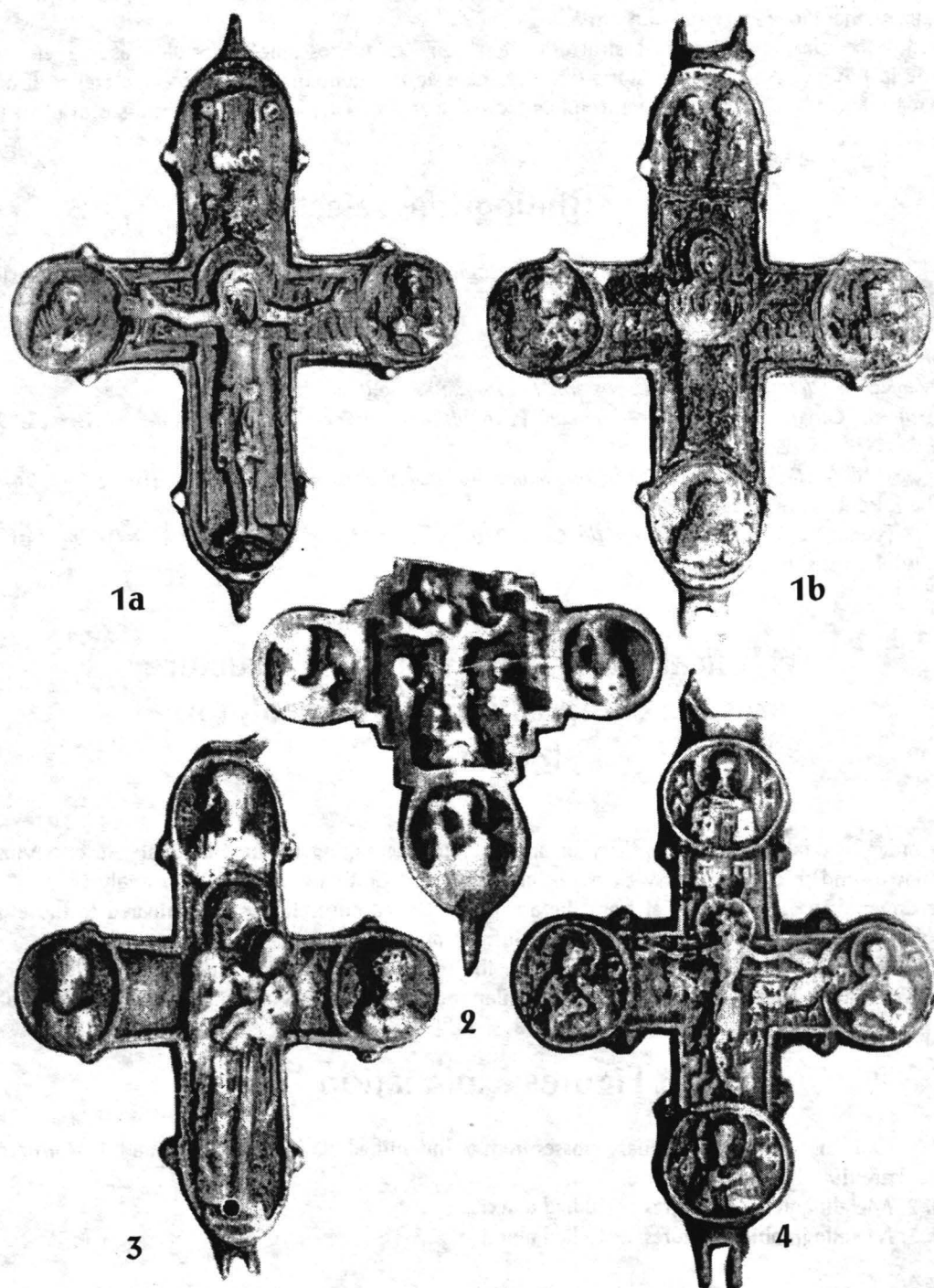
The present research advances arguments for the manufacture of the object from the National History Museum of Chișinău at a later date than the three similar encolpions of the Moldavia History Museum of Iași.

Figures explanation

Pl. 1. Old Russian bronze reliquary crosses from unidentified place (1a-b), Cârjoaia (2), Vorniceni (3) and Trifești(4).

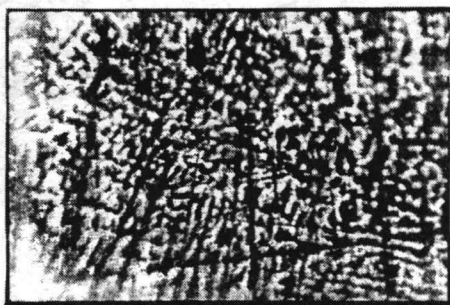
Pl. 2. Metallographic structures of studied objects.

Pl. 3. Metallographic structures of studied objects.

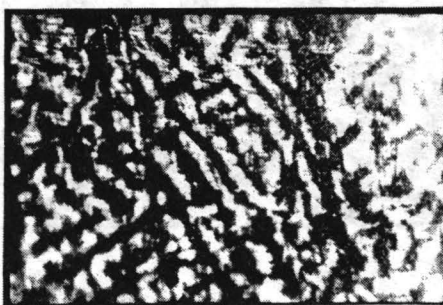

Planșa I. Cruciulițe relicviar vechi rusești din bronz provenind dintr-o localitate neidentificată (1a-b) și de la Cârjoaia (2), Vorniceni (3) și Trifești (4).

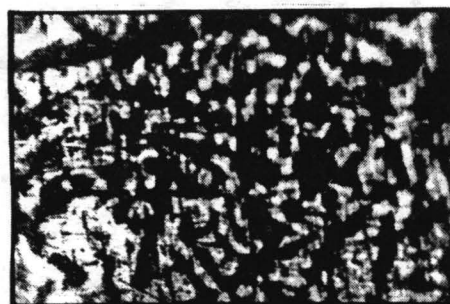
6

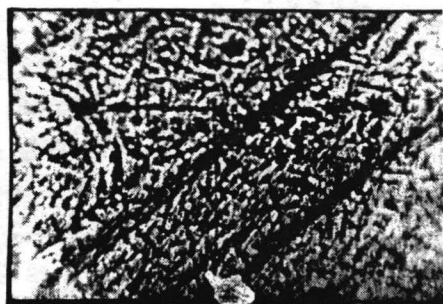
7

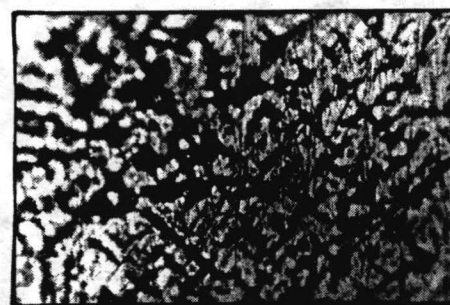
8

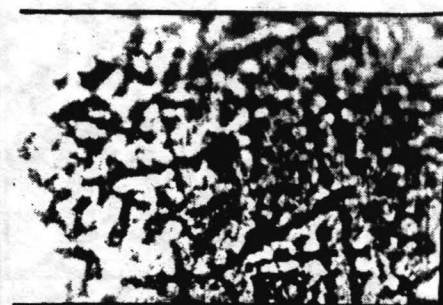
9

10

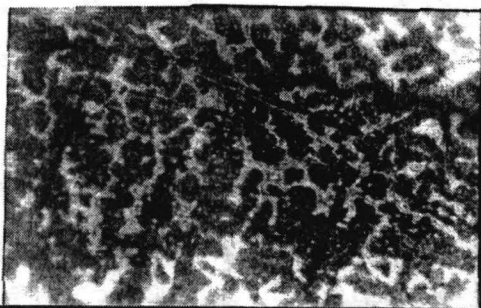

11

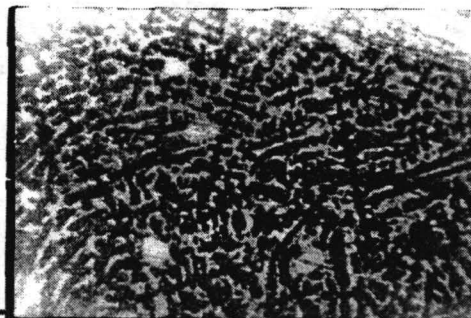

Planșa II. Structuri metalografice ale pieselor studiate.

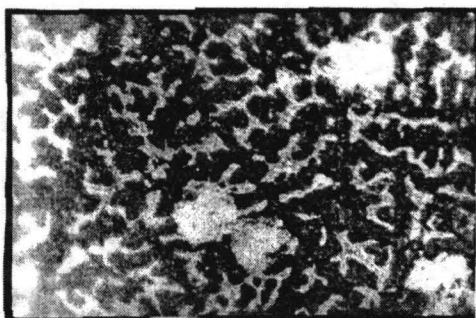
12

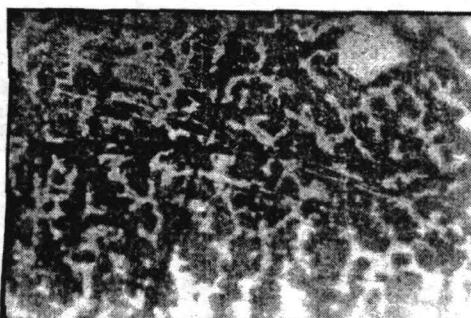
13

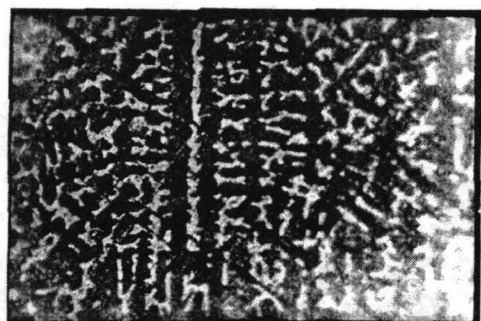
14

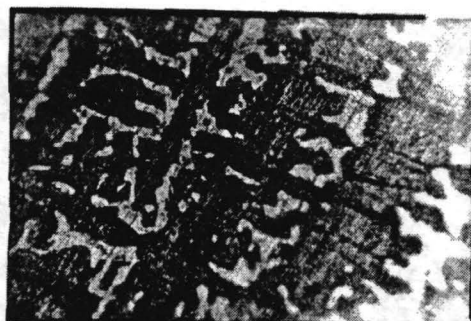
15

16

17

Planșa III. Structuri metalografice ale pieselor studiate

NICOLAE CONSTANTINESCU LA 70 DE ANI

Spirit jovial, câteodată contradictoriu, iubitor de oameni și mai presus de toate un *mare îndrăgostit de arheologia medievală*, pe care nu a trădat-o niciodată, Nicolae Constantinescu a împlinit nu de mult șapte decenii de viață, timp în care a devenit unul dintre cei mai apreciați arheologi medievaliști și deopotrivă un bun istoric.

Contribuția sa la investigarea arheologică și istorică a monumentelor medievale, față de care a dovedit rigoare științifică și spirit critic, dublate de calități ca arheolog de teren, dar și de istoric, este greu de punctat într-o prezentare sumară.

După absolvirea studiilor Facultății de Istorie din cadrul Universității București, și-a început activitatea de cercetător la Secția feudală a Muzeului Național de Antichități până în anul 1965, când a fost promovat cercetător științific principal la Institutul de Arheologie din București. Prin concurs, va parcurge treptele de cercetător științific principal II (1991) și cercetător științific principal I (1993).

Nicolae Constantinescu se numără printre puținii specialiști din țară care au avut șansa extraordinară de a parcurge, investigând metodic, aproape întregul spațiu medieval românesc (parțial și cel intracarpatic), respectiv monumente de arhitectură laică, religioasă, așezări rurale, orașenești și fortificații de pământ.

Anii de ucenicie în arheologie s-au desfășurat sub îndrumarea unor personalități marcante (I. Nestor, C.S. Nicolăescu-Plopșor, V. Vătășianu, Al. Alexandrescu, Gh. Diaconu), cu care a lucrat în colectivul șantierului de la Suceava, în sectoarele Oraș și Curtea domnească (1953-1956), cetatea Șcheia, Mănăstirea Zamca, precum și la monumentele medievale din Moldova: Mănăstire Putna (1955-1956), Mănăstirea Slatina (1955), Mănăstirea Probota (1955), Cetatea Neamțului (1953-1954, 1963-1964) și Piatra Neamț (1954-1955).

De asemenea, Nicolae Constantinescu a participat în colective ce au întreprins lucrări pe șantierele arheologice de salvare de la Bicz (1954-1955), efectuând cercetări arheologice în punctele: Palatul Cnejilor; Hangu, Grozăvești, precum și de la Porțile de Fier (Dierna-Orșova, Ada Kaleh, 1966-1967).

În Muntenia, a întreprins cercetări arheologice la Mănăstirea Cotmeana (1956), Mănăstirea Brâncoveni (1957) și, în colaborare cu D.V. Rosetti și I. Barnea, la monumentele orașului medieval dispărut, Târgșor (1957-1964).

Din 1960, întreprinde investigații arheologice pe care le conduce personal la mănăstirea Cozia, Coconi (1960-1967), Curtea domnească din Târgoviște (1961-1987).

Valoroasa teză de doctorat, intitulată: *Coconi. Contribuții la istoria satelor medievale dispărute din Țara Românească în secolele XIV-XVI* a fost susținută, în anul 1970, la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj, sub îndrumarea academicianului Ștefan Pascu, lucrare ce a fost premiată în anul 1972 cu premiul Academiei "Vasile Pârvan".

Între anii 1967-1973, preocupările sale s-au concentrat asupra vetrei voivodale de la Curtea de Argeș, reluând problematica deschisă prin cercetările Comisiunii Monumentelor Istorice, aducând o contribuție de seamă în stabilirea fazeologiei construcțiilor curții domnești.

Punerea în lumină și valorificarea științifică a rezultatelor cercetării arheologice întreprinse aici au contribuit la lămurirea și modificarea unor repere istorice capitale privind nasterea și evoluția statului medieval munteșesc în secolele XVIII-XIV, publicate în sinteza istorico-arheologică intitulată: *Curtea de Argeș. 1200-1400. Asupra începuturilor Țării Românești* (1984).

În prezent lucrează la realizarea celui de al doilea volum referitor la vestigiile de la Curtea de Argeș, care se aflau în relații organice, nemijlocite, cu însuși procesul istoric de constituire și consolidare a statului feudal Țara Românească pe parcursul secolelor XIII și XIV.

Nicolae Constantinescu s-a remarcat întotdeauna ca un excelent stratigraf, bun interpret al izvoarelor istorice, încercând întotdeauna validarea documentului arheologic de cel documentar, mergând până la amănuntul perfecționistului.

Spirit neobosit, Nicolae Constantinescu și-a împlinit o *datorie de suflet* atunci când (la solicitarea Institutului de Arheologie și Istorie Veche din Chișinău și a Ministerului Cultelor și Culturii din Republica Moldova), în 1993, și-a asumat alături de Gheorghe Postică calitatea de conducător a investigațiilor arheologice de la *Mănăstirea Căpriană*, efort răsplătit de apariția cărții care răspundea în parte întrebărilor legate de succesiunea monumentelor de aici.

Nu putem încheia fără a sublinia că mai departe de activitatea științifică, prodigioasă de altfel, rămâne ascuns întotdeauna *Omul* cordial, receptiv la nou, de o mare generozitate și putere spirituală, fără de care noi, apropiații săi, am fi mult mai săraci sufletește.

Activitate profesională

S-a născut la 28 ianuarie 1929 la Năpădeni, raionul Ungheni, în prezent în Republica Moldova.

Între 1940-1943 urmează cursurile Seminarului din Roman, iar în 1943-1944 pe cele ale Seminarului din Chișinău.

1944-1948, Seminarul Central București.

Între 1949-1953, urmează cursurile Facultății de Istorie din cadrul Universității din București, Secția Istorie generală veche, având teza de licență *Organizarea internă a orașelor pontice Histria, Callatis, Tomis în epoca autonomiei lor*, sub conducerea științifică a profesorului D.M. Pippidi.

La 18 noiembrie 1953 a fost numit cercetător principal la Muzeul Național de Antichități, iar în 1965 a fost promovat cercetător științific principal la Institutul de Arheologie din București.

În 1972 își susține doctoratul în istorie la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj cu teza *Coconi. Contribuții la istoria satelor medievale dispărute din Țara Românească în secolele XIV-XVI*, sub conducerea științifică a academicianului Ștefan Pascu, lucrare pentru care i s-a decernat Premiul V. Pârvan al Academiei Române.

În 1991 este promovat cercetător științific principal II prin concurs, pentru ca în 1993 să fie numit cercetător principal I.

Este membru al Comisiei Naționale a Monumentelor Istorice, iar în 1994 i-a fost acordat dreptul de a conduce lucrări de doctorat. În prezent are trei doctoranzi.

Activitate de teren:

- 1953 - 1956: Suceava, Cetatea de Scaun, Cetatea Șcheia, M-rea Zamca, Sectorul Oras, Curtea Domnească,
- 1955 - 1956: M-rea Putna,
- 1955: Slatina,
- 1954 - 1955: M-rea. Probota, Piatra - Neamț,
- 1953 - 1954, 1963 - 1964: Cetatea Neamțului,
- 1954 - 1956: Palatul Cnejilor - Hangu Grozăvești (Bicaz),
- 1956 : M-rea Cotmeana, în colaborare cu D.V. Rosetti, I. Barnea,
- 1957 - 1964: Târgșor,
- 1957: Brâncoveni, Runcu Grădinari,
- 1960: M-rea Cozia,
- 1967: Coconi,
- 1961 - 1987: Curtea Domnească din Târgoviște,
- 1993 - 1994: M-rea Căpriană.

Activitate științifică Bibliografie selectivă

A. Cărți

1. *Curtea de Argeș (1200-1400). Asupra începuturilor Țării Românești*, București, Edit. Academiei, 1984, 194 p.
2. *Mircea cel Bătrân*, București, Edit. Militară, 1981, 174 p.
3. *Vladislav I, 1364-1377*, București, Edit. Militară, 164 p.
4. *Coconi. Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân. Studiu arheologic și istoric*, București, Edit. Academiei, 1972, 312 p.
5. *Mănăstirea Putna*, București, Edit. Meridiane, 1985, 58 p. versiune lb. germană, ed. 2, București, 1967, versiune lb. franceză, lb. engleză.

În colaborare:

6. *Căpriana. Repere istorico-arheologice*, Chișinău, Ed. Știința, 1966, 112 p., coautor C.h. Postică.
7. *Curtea domnească din Târgoviște*, București, Ed. Meridiane, 1965, 88 p., ed. 2, București, 1959, 80 p., coautor Cr. Moisesu.
8. *Cetatea Șcheia. Monografie arheologică*, București, Ed. Academiei R.P.R., 1960, 170 p., (Bibl. de Arheologie, III), coautor C.h. Diaconu.

Alte colaborări:

1. *Istoria militară a poporului român*, vol. II, București, Ed. Militară, 1986.
2. *Atlasul complex "Porțile de Fier"*, București, Ed. Academiei, 1972.
3. *Atlasul antropologic al Olteniei*, București, Ed. Academiei, 1968.
4. *Cercetări arheologice din zona "Porțile de Fier"*, Craiova, 1968 (Academia Română, C.C.C.P.F., Comunicări, Seria Arheologică, IV).
5. *Cercetări arheologice de suprafață de-a lungul Oltului, între Căineni și Drăgășani*, Craiova, 1969, (Academia Română, Centrul de istorie, filologie și etnografie, Craiova, Comunicări, Seria Arheologică, XI).

B. Articole:

1. *Puncte de vedere despre datarea bătăliei de la Rovine (17 mai 1395)*, în *Revista Istorică*, I, 7, 1990, p. 782-802.
2. *Basarab I și contribuția sa la consolidarea Țării Românești*, în *Anuarul Institutului de istorie și arheologie "A.D. Xenopol"*, Iași, XXIII, 2, 1986, p. 553-570.
3. *Cercetările arheologice de la Curtea domnească de la Târgoviște*, în *ASSP, Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1987, p. 68-78.
4. *Habitatul urban și rural din Țara Românească până în anul 1500 în A.S.S.P., Științele sociale și politice în România. Progrese și realizări*, 1983, p. 43-46.
5. *Die Chronologie der Denkmäler im Fürstenhof Argeș (13.-14. Jhr.) und ihre historische Bedeutung, în Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 4, Freiburg-München, 1977-1978, 257-282 (versiunea română în *Revista de Istorie*, 4/1981, p. 681-701).
6. *Asupra habitatului urban de la Târgoviște înainte de 1394. Repere din vatra Curții domnești*, în *SCIVA*, 31, 1980, 1, p. 53-75, colab. cu Cornel Ionescu.
7. *Curtea domnească din Argeș, Probleme de geneză și evoluție*, în *B. M. I.*, 3/1971, p. 14-23.
8. *La résidence d'Argeș des voïvodes roumains des XIII-e et XIV-e siècles. Problèmes de chronologie à la lumière de récentes recherches archéologiques*, în *Revue des études sud-est européennes*, VIII, 1970, 1, p. 5-31.

9. *O operă necunoscută a sculptorului Elias Nicolai: întâia piatră de mormânt a voievodului Matei Basarab aflată la Târgoviște*, în *Studii și Comunicări*, Muzeul Bruckenthal, Sibiu, 14/1969.
10. *Satele medievale din județul Argeș până la anul 1500. Încercări de geografie istorică*, Muzeul Județean Argeș-Pitești, în *Studii și Comunicări*, 11/1969, p. 167-178.
11. *Note și cercetări istorice asupra curții feudale de la Târgșor, secolele XV-XVII*, în *SCIVA*, 1969, 1, p. 83-100.
12. *Cercetarea arheologică de la Curtea domnească din Argeș, 1967*, în *Muzeul Județean Argeș, Studii și Comunicări*, 11/1969, p. 123-128.
13. *Romania, The deserted medieval village research group*, în *DMVRG, 14th Annual Report, 1966, Reports from foreign representatives*, Londra, 1967, p. 38-40
14. *Considérations sur les tombes princières de Târgoviște*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 301-319, în colaborare cu arh. Cristian Moisescu și Dardu-Nicolăescu-Ploșor.
15. *Satul medieval dispărut și cercetarea europeană actuală*, în *SCIV*, 18, 1967, nr. 2, p. 361-373.
16. *Betrachtungen über einigen Gefässformen in Muntenien aus der Zeit Mirceas des Alten*, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 372-382.
17. *Un tezaur feudal de obiecte de podoabă și monede de pe Valea Teleormanului*, în *SCIV*, 17, 1966, p. 551-555.
18. *Cetatea de pământ din secolul al XIV-lea de la Frumoasa, r. Zimnicea*, în *SCIV*, 16, 1965, p. 731-743.
19. *Le stade et les perspectives de la recherche archéologique de village médiéval de Roumanie*, în *Dacia*, N.S. VIII, 1964, p. 265-278.
20. *Contribuții arheologice asupra Curții domnești din Târgoviște, sec. XIV-XVII*, în *SCIV*, XV, 1964, 2, p. 225-240.
21. *Din nou în problema Cetății Neamțului*, în *SCIV*, XIV, 1963, 1, p. 217-223.
22. *Issledovanija v sele Kokoni i vopros o derevne v Valahii v XIV-XV vv.*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 337-355.
23. *Observații asupra satului fortificat din Țara Românească în secolele XIV-XV. Așezarea de la Coconi, r. Oltenița*, în *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 59-79.
24. *Precizări în legătură cu data construirii armenesti Zamca-Suceava*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, 2/1961, p. 363-379.
25. *Noi observații în legătură cu Cetatea Neamțului*, în *SCIV*, XI, 1960, 1, p. 80-105.
26. *Date noi în legătură cu Cetatea Neamțului*, în *SCIV*, IX, 1960, 1, p. 81-105
27. *Sondajele de la Runcu-Grădinari*, *Materiale*, VI, 1959, p. 719-726.
28. *Cercetările arheologice de la Cozia*, în *Mitropolia Olteniei*, XVI, 1965, 7/8, p. 587-601.
29. *Sondajul de la Mănăstirea Cotmeana*, în *Materiale*, V, 1959, p. 665-670, în colab. cu Ion Barnea
30. *În legătură cu o siglă de pe un vas din specia cenușie prefeudală de la Târgșor*, în *SCIV*, IX, 1958, 2, p. 461-468.

ANCA PĂUNESCU, DANA MIHAI

MIRCEA D. MATEI LA A 70 -A ANIVERSARE

Mircea D. Matei, reprezentant de marcă al arheologiei epocii medievale din țara noastră, a împlinit frumoasa vârstă de 70 de ani.

Născut în București, la 8 ianuarie 1929, a absolvit Facultatea de Istorie a Universității bucureștene în anul 1952. După absolvire a lucrat, în anii 1952 - 1954, la Institutul de Istorie al Academiei Române, în colectivul care pregătea colecția de „Documente privind istoria României”. și-a continuat în acest timp pregătirea, începută ca student, în domeniul arheologiei evului mediu, sub îndrumarea profesorului Ion Nestor, pe șantierul arheologic de la Suceava, pe care - de la primele sondaje din anul 1951, - nu l-a părăsit până astăzi.

În perioada 1954-1957, ca doctorand al Facultății de Istorie a Universității din Leningrad, sub îndrumarea acad. M. E. Karger, și-a completat specializarea în domeniul istoriei și arheologiei orașului medieval, pregătind teza de doctorat cu titlul „*Orașul Suceava, de la finele secolului al XIV-lea până la anul 1538*”, cu care a obținut titlul de doctor în istorie în anul 1957.

În anul 1958 a fost încadrat cercetător științific principal la Institutul de Arheologie din București. În anul 1961 a fost numit secretar științific al institutului, în anul 1964 șef al Sectorului de arheologie a perioadei feudalismului dezvoltat, iar în 1971 șef al Secției de arheologie a evului mediu. A fost membru al Comisiei Naționale de Arheologie și coordonator al unui district arheologic din țară. A făcut parte, încă din 1958, din comitetele de redacție ale revistelor *Studii și Cercetări de Istorie Veche* (ulterior *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*), *Dacia* și *Materiale și Cercetări Arheologice*.

În afara cercetărilor arheologice de la Suceava, continuate an de an în diferite puncte, a condus sau coordonat lucrările multor șantiere arheologice, dintre care trebuie menționate Roman, Bârlad, Siret, Udești, Liteni, Vornicenii Mari, Putna, Berchisești, Zaharești și altele. Ca responsabil al șantiierelor arheologice pe care a lucrat, a fost preocupat de formarea și specializarea unor cercetători tineri, împărtășindu-le cunoștințele acumulate în cursul anilor. A desfășurat o bogată activitate didactică, în învățământul universitar. Astfel, în anii 1962-1964, a predat cursuri la Institutul de arte plastice „Nicolae Grigorescu” din București, apoi, în 1971-1974, la Facultatea de limbi străine a Universității din București și a îndrumat lucrări de diplomă ale absolvenților Facultății de istorie-filozofie a aceleiași Universități. După 1990 a predat cursuri la unele instituții particulare de învățământ superior: un curs special de istorie a orașului medieval la Institutul de studii universitare „Emil Racoviță”, cursul de istorie medie a României la Fundația universitară „Hyperion”, la acestea adăugându-se cursul de arheologie a evului mediu la Institutul de arhitectură „Ion Mincu”. În ultimii ani este profesor la Universitatea „Valachia” din Târgoviște.

Mircea D. Matei și-a dedicat cea mai mare parte a preocupărilor științifice istoriei și arheologiei orașului medieval. Cercetările sale de teren precum și studiile pe care le-a publicat au avut ca temă prioritară orașul medieval românesc. A acordat o atenție deosebită orașului Suceava, de care a rămas legat sufletește. O primă concretizare în această direcție, după teza de doctorat, a fost volumul apărut în 1963 *Contribuții arheologice la*

istoria orașului Suceava. Pe baza rezultatelor unor săpături arheologice aflate încă la început, lucrarea analizează probleme ca vechimea așezării omenesti și începuturile orașului Suceava, evoluția întinderii acestuia, ridicarea Cetății de Scaun. Cercetând problematica orașului moldovenesc în volumul *Studii de istorie orășenească medievală (Moldova, sec. XIV - XVI)*, Mircea D. Matei a analizat principalele căi de constituire a orașelor medievale în Moldova, aspecte ale vieții economice și sociale, legătura între puterea economică și întărirea rolului politic al orașelor. Principalele probleme ale istoriei orașului Suceava, originea și evoluția orașului devenit principala reședință a domnilor Moldovei, poziția sa în cadrul vieții statale, locul său în evoluția civilizației medievale românești, au fost abordate în 1989 în lucrarea *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, fiind valorificate rezultatele cercetărilor arheologice efectuate în curs de mai bine de trei decenii.

Pentru o înțelegere cât mai deplină a particularităților vieții urbane în cadrul realităților medievale românești, Mircea D. Matei a lărgit aria cercetărilor sale și asupra satului medieval, urmărind raporturile permanente dintre acesta și orașul apropiat. În această direcție s-au îndreptat o serie de cercetări de teren efectuate după criterii bine cântărite, împreună cu unii apropiați colaboratori mai tineri, între care trebuie amintit în primul rând regretatul Emil I. Emandi. O încununare a acestor cercetări o reprezintă două volume apărute în 1982, privind habitatul medieval rural din valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare, primul dintre acestea distins cu premiul "Nicolae Bălcescu" al Academiei Române, în care este examinată locuirea medievală de pe văile celor două râuri, cu interpretări istorice valoroase privind perioada începuturilor statului moldovenesc.

În măsura în care cercetarea trecutului centrelor urbane era legată de cunoașterea unor aspecte ale istoriei militare a Țărilor române, fapt vădit cu pregnanță în cazurile Sucevei, Romanului sau Bârladului, Mircea D. Matei și-a extins preocupările și asupra unor fortificații. Pentru cunoașterea componentei spirituale a vieții urbane, a urmărit introducerea în circuitul științific a celor mai vechi și mai semnificative monumente religioase din cuprinsul orașelor, în care strădania sa a fost mai îndelungată, mai ales din Suceava și Siret, elucidând aspecte foarte importante pentru cercetarea istorică și pentru istoria artei.

În investigarea istoriei orașului medieval românesc, metodologia aplicată de Mircea D. Matei urmărește studierea paralelă a realităților românești și a celor central și vest-europene, căutând în permanență încadrarea centrelor urbane românești în ansamblul civilizației urbane medievale europene. Este preocupat în special de problemele cele mai dificile pe care le ridică cunoașterea orașului românesc, cele ale procesului formării centrelor urbane de pe teritoriul României și ale definirii atributelor și funcțiilor complexe ale acestor așezări în ansamblul societății medievale românești. Mircea D. Matei a căutat să promoveze în cercetarea românească ideea raporturilor directe dintre procesul feudalizării societății locale și apariția primelor centre urbane românești, care exprimă nivelul atins, la un moment dat, de procesul organizării politice a românilor în structuri de esență feudală, cele mai vechi centre urbane incipiente fiind tocmai reședințele principale ale acestor formațiuni politice.

Îndelungatele strădanii ale lui Mircea D. Matei privind istoria orașului medieval românesc și-au găsit pe deplin expresia în lucrarea *Geneză și evoluție urbană în Moldova și Țara Românească. Până în secolul al XVII-lea*, care constituie o temeinică evaluare a rezultatelor obținute în cercetările privind istoria orașelor românești extracarpatice, bazate în mare măsură pe informațiile arheologice. Preocupările autorului cuprind domeniile economic, social, politic, precum și celelalte componente majore ale vieții urbane, apropiindu-se de preocupările care domină istoriografia europeană a problemei, integrând orașele românești în contextul european.

Mircea D. Matei desfășoară o activitate susținută în Comisia de istorie a orașelor din România a Academiei Române, fiind vicepreședinte al acesteia. Este membru în colegiul de redacție al revistei *Historia Urbana* de la prima sa apariție. Una dintre lucrările fundamentale elaborată în cadrul acestei comisii, *Atlasul istoric al orașelor din România*, se bazează în mare măsură pe contribuția lui Mircea D. Matei, care conduce întocmirea fascicolului privind orașul Suceava, aflat într-o fază avansată de redactare.

Urăm cu toată căldura profesorului Mircea D. Matei ani mulți cu sănătate și cât mai frumoase împliniri în activitatea sa științifică.

GH. I. CANTACUZINO

Bibliografie selectivă

I. Cărți

1. *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963.
2. *Cetatea de Scaun a Sucevei*, București, 1966 (în colaborare).
3. *Studii de istorie orășenească medievală (Moldova, secolele XIV-XVI)*, Suceava, 1970.
4. *Harta arheologică a României*, București, 1972 (în colaborare).
5. *Habitatul medieval rural din valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (secolele XI-XVII)*, București, 1982 (în colaborare, lucrare distinsă cu Premiul „N. Bălcescu” al Academiei Române).
6. *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV-XVII)*, Suceava, 1982 (în colaborare).
7. *Cetatea de Scaun și Curtea domnească din Suceava*, București, 1988 (în colaborare).
8. *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1989.
9. *Geneză și evoluție urbană în Moldova și Țara Românească. Până în secolul al XVII-lea*, Iași, 1997.

II. Studii și articole

Din cele peste 150 de studii, articole și comunicări publicate, mai semnificative sunt:

1. *Date noi în legătură cu cetatea de pământ de la Bârlad*, în *SCIV*, 10, 1, 1959, p.117-124.
2. *Unele probleme în legătură cu începuturile vieții orășenești la Suceava*, în *SCIV*, 11, 1, 1960, p.107-124.
3. *Zur Ausdehnung der Stadt Suceava im XIV. – XVI. Jh.*, în *Dacia*, N. S., 5, 1961, p.521-532.
4. *Die graue Keramik von Suceava und einige archäologische Probleme des 14. und 15. Jh. in der Moldau*, în *Dacia*, N. S., 6, 1962, p.357-386.
5. *Nekotore istoriceskie vivodi arheologiceskogo issledovania zemlianoi kreposti v Berlade*, în *Dacia*, N. S., 7, 1963, p.439-465 (în colaborare).
6. *La ville médiévale et l'archéologie roumaine. Etat actuel des recherches*, în *Dacia* N.S, 8, 1964, p.279-296.
7. *Câteva probleme de cronologie ridicate de cercetările din cetatea de pământ de la Roman*, în *SCIV*, 15, 4, 1964, p.505-515.
8. *Probleme de cultură orășenească în Moldova medievală*, în *SCIV*, 16, 3, 1965, p.533-544.
9. *Problème historiques concernant la forteresse du temps des Mușat et l'établissement urbain de Roman*, în *Dacia*, N. S., 10, 1966, p.291-320 (în colaborare).
10. *Considerații pe marginea unor aspecte sociale ale istoriei orașelor medievale românești*, în *SCIV*, 18, 1, 1967, p.47-61.
11. *Le problème de l'origine de la ville médiévale de Moldavie à la lumière des recherches récentes archéologiques*, în vol. *I Miedzynarodowy Kongres archeologii slowianskiej*, 4, Varșovia, 1968.
12. *Nouvelles données du problème de l'apparition des fortifications des villes moldaves au Moyen-Âge*, în *Dacia* N. S., 11, 1967, p.321-330 (în colaborare).
13. *Bisericile de piatră de la Sf. Dumitru din Suceava*, în *SCIV*, 20, 4, 1969, p.541-565 (în colaborare).
14. *Probleme actuale ale cercetării orașului medieval*, în *SCIV*, 21, 3, 1970, p.451-463.
15. *Ville et village au Moyen-Âge. Stade actuel et perspectives de l'archéologie roumaine*, în *Bulletin de l'Association Internationale des Etudes sud-est Européennes*, 9, 1971, nr.1-2.
16. *Sur le rôle du facteur extérieur dans la cristallisation de la culture matérielle urbaine en Valachie et en Moldavie*, în *Bulletin AIESEE*, 10, nr.2, 1972, p.203-222.
17. *Ville et campagne au Moyen-Âge en Valachie et en Moldavie*, în vol. *Actes du IIe Congrès International des Études du sud-est européen*, 2, Histoire, Atena, 1972, p.177-185.
18. *Unele probleme controversate ale istoriei Moldovei în secolele XIII-XIV*, în *Studii și materiale*, Suceava, 3, 1973, p.63-75.

19. *Quelques problèmes concernant les débuts de la vie urbaine médiévale dans les Pays Roumains*, în vol. *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, 2, Göttingen, 1974, p.277-288.
20. *Die Archäologie und die Frage der Entstehung der rumänischen mittelalterlichen Städte*, în *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, Bonn, 1974, p.95-105.
21. *Aspects de la vie urbaine en Valachie et en Moldavie au XVIIe siècle (Contributions archéologiques)*, în vol. *Structures sociales et développement des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIe-XVIIe siècles*, Bucarest, 1975.
22. *Producția și schimbul de mărfuri în faze de cristalizare a vieții urbane medievale din Tara Românească și Moldova (secolele XIII-XIV)*, în *SCIVA*, 28, 1, 1977, p.71-87.
23. *Observații în legătură cu raporturile economice dintre orașele medievale și satele din împrejurimile acestora*, în *SCIVA*, 29, 3, 1978, p.365-384.
24. *Cercetarea arheologică a satului medieval românesc din secolele XII-XIV. Realizări, perspective, sarcini*, în *SCIVA*, 30, 3, 1979, p.411-425.
25. *Priorități cu privire la o sinteză asupra istoriei orașelor medievale din Moldova și Tara Românească*, în *Revista de Istorie*, 33, nr.3, 1980, p.471-486.
26. *Principalele probleme și rezultate ale cercetării arheologice a casei domnești de la m-rea Putna*, în *RMIM.MIA*, XIV, nr.2, 1983 p.32-46 (în colaborare).
27. *O datorie din secolul al XIV-lea a vornicului Oană de la Tulova*, în *SCIA*, 32, 1985, p.3-13 (în colaborare)
28. *Dezvoltarea economică și influența orașului Suceava asupra hinterlandului său apropiat în secolele XIV-XVI*, în *SCIVA*, 37, 2, 1986, p.141-158.
29. *Particularități ale civilizației urbane românești în evul mediu*, în vol. *Aspecte ale civilizației românești în secolele XIII-XVII*, Suceava, 1986, p.11-18.
30. *Câteva considerații pe marginea începuturilor orașului Siret*, în lumina celor mai recente descoperiri arheologice, în *RMIM.MIA*, XVII, nr.2, 1986, p.19-25.
31. *Etapile devenirii Sucevei medievale*, în *RMIM.MIA*, XIX, nr.1, 1988, p.7-23.
32. *Aspecte ale continuității urbane între antichitatea sclavagistă și evul mediu*, în *Revista de Istorie*, 41, 3, 1988, p.257-273.
33. *Probleme ale genezei și evoluției orașului medieval pe teritoriul României*, în *Revista de Istorie*, 42, 12, 1989, p.1169-1191.
34. *Biserica Adormirea Maicii Domnului din Suceava în lumina datelor arheologice*, în *RMI*, LX, nr.1-2, 1991, p.8-15.
35. *Opinii cu privire la orientările actuale în cercetarea românească a orașului medieval*, în *Historia Urbana*, I, nr.1, 1993, p.9-19.
36. *A avut mitropolitul Iosif un palat în Suceava*, în secolul al XIV-lea / în *RMI*, LXII-LXIII, nr.1-2, 1993, nr.1-2, 1994, p.102-107.
37. *În ce stadiu de evoluție se afla Bacăul la începutul secolului al XV-lea (În legătură cu aniversarea a 585 de ani a primei atestări documentare a orașului)*, în *Historia Urbana*, II, nr.2, 1994, p. 221-229.
38. *Sugestii cu privire la abordarea problemei genezei și evoluției orașului medieval românesc extracarpatic*, în vol. *Evul mediu timpuriu în Moldova (Probleme de istoriografie și istorie urbană)*, Chișinău, 1994, p.44-69.
39. *Probleme care așteaptă răspuns de la cercetarea arheologică a bisericii Sf. Gheorghe (Mirăuți) din Suceava*, în *RMI*, LXIV, nr.1-2, 1995, p.3-14.
40. *Câteva precizări cu privire la contribuția arheologiei la cunoașterea civilizației urbane medievale românești*, în *Historia Urbana*, III, 1995, nr.1-2, p. 47-55.

Acestora li se adaugă un mare număr de contribuții de mai mică întindere, publicate în periodicele *Revista Muzeelor*, *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, *Studii și materiale (Suceava)*, *Magazin istoric*, peste 60 de rapoarte preliminare de săpături privind șantierele arheologice de la Suceava, Bârlad, Roman, Siret, Udești, Liteni, Vornicenii Mari etc., precum și circa 70 comunicări științifice prezentate în țară și peste hotare.

Recenzii și note bibliografice

ANATOL ȚORODENCO, *Ceramica locală de la*

Orheiul Vechi din secolele XIV-XVI, Brăila,

Editura Istros, 2000, 130 p. + 133 pl.

Între preocupările cele mai interesante cu privire la trecutul nostru medieval, studiile ce se apleacă tot mai stăruitor asupra orașelor, a vieții citadine în general, sunt tot mai numeroase în ultima vreme.

Adesea pline de noutăți, dar și de informații mărunte, stabilind detalii sau reconsiderând puncte de vedere socotite ani în șir adevărate postulate ale istoriografiei noastre, contribuțiile ultimilor ani apărute sub egida Almei mater ieșene au adus un real spor științei istorice românești.

Pe fondul acestei emulații și răspunzând unor stringente necesități legate de valorificarea unui bogat și semnificativ material arheologic provenind de la cercetările întreprinse între 1947-1958 și 1968-1989 la Orheiul Vechi, se plasează și lucrarea domnului Anatol Țorodenco intitulată *Ceramica locală de la Orheiul Vechi din secolele XIV-XVI*.

Deși cercetările arheologice de la Orheiul Vechi au fost deosebit de ample, întinzându-se în timp pe mai multe decenii iar în spațiu pe suprafețe apreciabile, așa cum am arătat mai sus, rezultatele nu au fost publicate pe măsura valorii vestigiilor surprinse acolo. Cu atât mai puțin se poate vorbi de o circulație firească a datelor și faptelor de natură arheologică privitoare la Orheiul Vechi, dacă avem în vedere că, între 1968 și 1989 șantierul arheologic de aici "a jucat rolul de centru arheologic pivot al Basarbiei, iar pentru o generație de arheologi relativ mai tineri și rolul de șantier școală".

În acest context, asupra căruia nu dorim să insistăm, încercarea domnului Anatol Țorodenco, de a întreprinde un studiu amplu și a încerca introducerea unei tipologii – subliniem – *a unei noi tipologii* – pentru ceramica provenind din orașul de pe malul Răutului, nu poate fi decât salutară, indiferent de rezultatele obținute. Ne grăbim să adăugăm că demersul domniei sale, pentru cei care nu cunosc mai îndeaproape situația materialului arheologic de acolo – în speță ceramica – echivalează cu o nouă descoperire, dat fiind primejdia sedimentării pentru totdeauna în spații puțin propice conservării a acestui inestimabil izvor probator al civilizației citadine din părțile Moldovei de mijloc.

Se cuvine de asemenea să menționăm, încă de acum, că încercarea arheologului și ceramistului Anatol Țorodenco a pus și va pune probleme tuturor celor care s-au ocupat, se ocupă, sau se vor ocupa de ceramica locală din spațiul românesc al evului de mijloc, indiferent dacă vor accepta sau nu criteriile alese pentru realizarea tipologiei de la Orheiul Vechi.

Demersul domnului Anatol Țorodenco a fost structurat pe patru capitole: I. *Considerații generale privind Orheiul Vechi*, II. *Metodologia cercetării și criterii de clasificare a ceramicii medievale*, masivul și totodată consistentul capitol III. *Tipologia ceramicii de la Orheiul Vechi*, IV. *Încadrarea diacronică și geospațială a ceramicii de la Orheiul Vechi*, toate acestea fiind precedate de un sincer *Cuvînt înainte* și urmate de *Scurte considerații finale* cu rol de concluzii și *Bibliografie*.

Remarcăm imediat bogăția, am zice luxuriantă, a ilustrației cuprinsă în ultimul segment al lucrării, intitulat *Anexe*. El conține 3 hărți, 12 tabele și 133 de figuri lămuritoare și absolut necesare în dialogul autorului cu cititorul, ce trebuie convins într-un domeniu atât de mult aflat sub imperiul subiectivității.

Capitolul I – *Considerații generale privind Orheiul Vechi*, aduce în atenție succint, poate prea succint, după părerea noastră, două aspecte prin care se poate pătrunde în lumea împietrită a unuia dintre cele mai importante orașe din Moldova evului de mijloc: Orheiul Vechi. Ne sunt lămurite foarte pe scurt datele *locuirii medievale* din zona est-centrală a Moldovei, cu raportul între așezarea propriu-zisă și fortificația proteguitoare în vremuri de primejdie. Ultima este atât de mult înlesnită de cursul Răutului, în apropierea confluenței cu Nistrul, încât pentru cei care cunosc locul - și mă număr printre aceia - este limpede valoarea sa strategică, de dominare a zonei, a drumului comercial ce urca și cobora pe Nistru.

O succintă trecere în revistă a istoricului cercetărilor încheie primul capitol, punând în evidență, *sine ira et studio*, contribuțiile de la Dimitrie Cantemir și Constantin Stamati la A. Sava, G.D. Smirnov, P.P. Bârnea, T. Scerbakova, A. Nudel'man, E. Abizova, T. Reaboi sau Ion Hîncu și Gheorghe Postică.

Reținem din cuprinsul acestui capitol cu titlu de concluzie, afirmația sinceră dar și tristă a autorului lucrării în discuție "În orice caz, pînă în prezent noi nu avem o situație stratigrafică clară ce ar putea să ne ilustreze fără dubii cronologia Orheiului Vechi" (p.15).

Capitolul II – *Metodologia cercetării și criterii de clasificare a ceramicii medievale* ne explică înainte de toate, pe baza unei bibliografii mai vechi dar și mai noi, punctul de vedere al domnului Anatol Gorodenco asupra unor "probleme esențiale legate de metodologia studierii ceramicii în general și a celei medievale de la noi în special".

Mai întâi sunt prezentate câteva scurte considerații cu privire la justificata atenție acordată ceramicii de către arheologi, a necesității obiective de clasificare și tipologizare a acesteia, precum și a împrumutului unor metode din sfera "*științelor auxiliare pentru sine*", în care se amintesc pentru epoca contemporană, "*ca foarte străine la început de domeniul său, informatica, fizica, chimia etc.*". Apoi autorul ne convinge cu privire la necesitatea absolut obiectivă a valorificării și includerii în tezaurul documentar general a genului ceramic atât de masiv prezent în toate rezultatele investigațiilor arheologice: "*Fiind cantitativ destul de numeroasă și necesitînd eforturi deosebite și cheltuieli considerabile pentru un studiu, fie și preliminar, ceramica ajunge mai rar un obiect de investigații al arheologului*" (p.20).

În drumul spre punerea în evidență a propriei contribuții la materializarea unui astfel de deziderat, facem cunoștință, printr-o succintă trecere în revistă în cadrul subcapitolului 1, cu *metode de studiu al ceramicii*, unde Anatol Gorodenco distinge următoarele grupe de metode: chimice, microscopice, spectrale, termice și de iradiere.

Facem aici observația, sperăm îndreptățită, și în concordanță cu rigoarea pe care autorul dorește s-o imprime în tot demersul său, că metodele: microscopice, spectrale, termice și de iradiere, sunt metode *fizice*.

Subcapitolul 2 - *Procedee de studiu al ceramicii*, prilejuiește autorului identificarea etapelor principale ale procesului de producție ceramică. Suntem de acord cu ele dar mai puțin inspirată ni se pare formularea, de altminteri des folosită în lucrare: "*aspectul tehnico-tehnologic*" ce trebuie rezumat doar la unul din cei doi termeni, după părerea noastră.

Astfel observațiile asupra realizărilor sub aspect tehnic sau tehnologic a ceramicii medievale moldovenești din secolele XIV – XVI dobîndesc o valoare deosebită. Ne limităm la sublinierea unei foarte importante afirmații și anume aceea că în a doua jumătate a secolului al XIV-lea are loc individualizarea meșterilor ceramiști și concentrarea lor în centre urbane, concluzia fiind aceea că în acel moment "*se realizase diferențierea mediului urban de cel rural*" (p.32).

Mai reținem totodată și precizarea autorului că "*reperele cronologice sînt trasate pentru studiul în general al ceramicii, ca după o analiză mai detaliată să descriem amănunțit caracterul dezvoltării olăritului și particularitățile ceramicii medievale moldovenești pentru fiecare etapă*" (p.34).

În fine, ultimul subcapitol al celui de-al doilea capitol al lucrării, intitulat 3. *Probleme de tipologie a ceramicii* ia în discuție în mod curajos, fără prejudecăți, dilema: *clasificare sau tipologie?* și scrutează apoi *perspectivele unei tipologii a ceramicii medievale* la noi.

Privitor la această ultimă chestiune, ne asociem părerii autorului că "*pentru formarea unei scheme tipologice este necesară evidențierea a trei criterii esențiale ale obiectelor supuse clasificării*" pe care le și identifică: 1. *utilitar sau funcțional*, 2. *tehnico-tehnologic* (sic), 3. *stilistic și estetic* (înglobînd forma, ornamentul).

Discutînd însă pe marginea unor mai vechi tipologii, folosite de autorii respectivi plecînd de la un *criteriu esențial* (primordial cum îl numește Anatol Gorodenco) nu înțelegem de ce Elena Busuioc e confuză când pune semnul egal între *grupe* și *tipuri* iar Anatol Gorodenco, când face la fel cu noțiunile de *clasificare* și *tipologie*, nu.

La fel, deși consideră că cercetătorii de la Baia, "*propun o clasificare acceptabilă*" (p.38), ei sunt în eroare atunci când plasează în cadrul *tipului I* oala borcan iar în cadrul *tipului II*, oala borcan, capacul și opaițul (pentru secolul al XIV-lea).

Capitolul III – *Tipologia ceramicii de la Orheiul Vechi*, cel mai întins din lucrare, aduce contribuția personală a autorului la ordonarea și punerea în circuitul științific al ceramicii medievale locale de la Orheiul Vechi.

De la bun început Anatol Gorodenco este conștient că *tipologia este un produs al rațiunii noastre* (p.43) și intră în operațiunea fundamentală de identificare a *criteriilor esențiale de clasificare a ceramicii*.

Trebuie să precizăm că două sunt elementele primordiale de la care pleacă în această adevărată aventură.

Mai întâi adoptă punctul de vedere al lui Rouse în materie de tipologii ce pot fi utilizate în practica ordonării și clasificării adică *operațiunea nu trebuie făcută după o singură schemă tipologică* (am zice, mai corect, după un singur criteriu tipologic) ci după trei: *utilitate, stil, tehnică*.

Apoi tipologia trebuie să se reazeme, potrivit concepției lui Anatol Țorodenco, pe indicatorul modelului timpului, și acesta *"trebuie să fie căutat în forma buzilor și mai puțin în cea a vaselor, care pentru perioada de timp ce o aducem în discuție pare să posedă o oarecare stabilitate"* (p.42-43).

În plus autorul ne mai spune că forma vaselor rămâne criteriul care servește tipologiei generale, iar cel al buzilor devine criteriul cronologic.

Firește că o astfel de modalitate de a așeza lucrurile și de a porni la drum pentru clasificarea și ordonarea, deci realizarea tipologiei ceramicii de la Orheiul Vechi, poate trezi numeroase controverse și stârni multe patimi. Conștient de acest fapt, de relativul tuturor judecăților omenești, el precizează că *"ia în calcul riscurile subiectivității unei astfel de tipologii"* și că *"din nou recunoaștem că această tipologie nu poartă un caracter definitiv și închis ci poate fi completată, renovată sau transformată"*.

Pornind de la cele enunțate mai sus, privitor la nivelul profesional al meșterului ceramist, Anatol Țorodenco renunță la împărțirea tradițională: ceramica lucrată cu mâna, ceramica lucrată la roata înceată, ceramica lucrată la roata rapidă și adoptă o modalitate de departajare mai detaliată, surprinzând două nuanțe pentru ceramica confectionată la roata înceată și trei pentru roata rapidă.

Se procedează apoi la adoptarea de criterii pentru problema arderii și a culorilor și, tot așa, s-au stabilit și diverse nivele de prelucrare a suprafeței vaselor.

Pe baza acestor judecăți și criterii pe care Anatol Țorodenco le adoptă se porcede apoi în cuprinsul capitolului III la clasificarea ceramicii din perioada Hoardei de Aur, a celei locale de uz comun, după care este ordonată ceramica din veacurile XVI-XVII precum și ceramica cu caracter de accesoriu arhitectural (și nu arhitectonic), unde sunt plasate ceramica ornamentală, cahlele și țevile.

În sfârșit se analizează aspectul diacronic și sincron al ceramicii de la Orheiul Vechi cu dispersarea teritorială a vaselor după criteriul buzei, unde autorul lucrării de față "riscă" în sensul cel mai bun al cuvântului, o serie de puneri la punct sau, deschide probabil, o serie de controverse pe care numai viitoare cercetări, în condițiile existenței unei stratigrafii bine desluite le vor vedea benefic încheiate pentru istoriografia noastră.

Capitolul IV și cel din urmă încearcă o *încadrare diacronică și geospațială a ceramicii de la Orheiul Vechi* demers prin care realizăm importanța excepțională pe care îl joacă "documentul ceramic" într-o astfel de analiză. Ne gândim totodată și subliniem aici cât de importantă ar fi într-adevăr o comparație detaliată cu *Cetatea Albă* și *Chilia* din acest punct de vedere. Autorul socotește, pe drept cuvânt, că acest lucru nu se poate face în lipsa materialului ilustrativ din aceste două orașe, *mai ales și pentru aceea că înainte de Hoarda de Aur ele au făcut parte dintr-un cadru geopolitic comun*.

Scurtele considerații finale, adevărat capitol de concluzii cu caracter general dar și special, încearcă o viziune de ansamblu asupra destinului unei așezări de talia Orheiului Vechi cu rol atât de important în arealul vestic al Hoardei de Aur, acceptându-se identificarea lui cu Şehr al - Djedid-ul și totodată cu reședința celebrului *Demetrius princeps tartarorum* din documentul din 1368.

Anume elemente fac pe autor să afirme pentru primii ani de domnie ai lui Alexandru cel Bun influențe ale olăritului din Polonia.

Concluzionând cu privire la lucrarea *Ceramica locală de la Orheiul Vechi din secolele XIV-XVI*, vom spune că ea este rodul unei munci asidue, deseori plină de sacrificii, realizată cu multă pasiune și acribie, asupra unui document de valoare excepțională asupra căruia s-a aplecat ca veritabil specialist.

Istoria orașelor noastre în evul mediu resimte încă lipsa unor astfel de lucrări ce pun în lumină, înainte de toate, adevărul că documentul arheologic este, din ce în ce mai mult, o prețioasă dovadă, firește, în coroborare cu toate celelalte categorii de izvoare, în stabilirea unor realități.

IONEL CÂNDEA

DUMITRU ȚEICU, *Banatul montan în evul mediu,*

Timișoara, Editura Banatica, 1998, 565 p.

Cititorul stă în fața unui volum impresionant ca dimensiuni, concentrare și selecție de informație, sinteză și interpretare. Este tot publicarea unei teze de doctorat.

Pentru evul mediu, această zonă a rămas cunoscută prin monografiile de referință, scrise în urmă cu un veac de Pesty Fr. La aceasta, s-au adăugat câteva întregiri de topografie (Csánki D., apoi Györfy Gy.), și, în timpul din urmă, o stăruință constantă de publicare de izvoare, întreprinsă mai ales de către C. Feneșan. Pe o bază generală mai solidă, totul merita revăzut și repus în formule noi și moderne. D. Teicu folosește din plin modelul instituit de către R. Popa. Modelul se distinge cu pregnantă acuitate în toată economia volumului, fie formal, fie punctual, în dreptul unor fenomene care trebuiau trecute prin discernământul istoricului.

Introducerea (cap. I) ne dezvăluie, printre altele, limitele sale cronologice, care se încadrează între secolele X și XV. Mai departe (cap. II), este delimitată geografic zona de interes. Este strict necesar acest lucru: Banatul montan este o numire artificială, care, din punct de vedere medieval, nu are acoperire. Teritoriul este secționat de comitatul Caraș și de părțile vestice ale banatului de Severin.

Poziția pe care autorul și-o revendică - evident fără ostentație, - în peisajul istoriografic, rezultă din capitolul al IV-lea.

Passul următor, ținând tot de preliminarii, este acela al perioadelor secolelor IV-X. Subliniem o realitate care este valabilă pentru tot teritoriul României: secolele III-IV, sunt mai bine cunoscute decât cele următoare. Numărul disproporționat al paginilor o argumentează. Aceasta se întâmplă în condițiile în care, declarativ și real, toată lumea științifică românească știe că *perioada de formare a poporului român este mai importantă decât oricare altă perioadă istorică cercetată arheologic*.

Următoarele capitole (VI și VII) dau greutate și principalul conținut al volumului. Se analizează și se descriu datele despre satele, formele de habitat, monumentele și realitatea economică a secolelor XII-XV. Cetățile, cele mai vizibile și impresionate monumente de către contemporaneitate, sunt dotate cu relevee și planuri moderne, de care nu au dispus până în prezent. Topografia spațiului este reluată pe o paginație amplă, cu date noi, rezultate din periegeze și lecturi atente de descrieri de moșii.

În continuare (cap. VIII), indică, printre altele, o veche realitate religioasă, de până în secolele XI-XII, căreia arheologia încă nu i-a asigurat materialitatea. Oricum, în secolele XIV-XV, D. Teicu, acceptă pe bună dreptate, fenomenul românesc catolic, prezent la nivelul elitelor. Structurile sociale (cap. IX) includ, alături de cnezi, și pe nobili.

Cu prezentare grafică demnă de o carte modernă, *Banatul montan* se mai recomandă și prin rezumatul german bine proporționat (60 p.).

Arheologia medievală a zonei nu a fost niciodată prea dezvoltată. Cei care s-au ocupat cu această specialitate, în Banatul montan, au făcut-o dinspre preistorie ori epoca romană, au fost neconvingători prin rezultatele pe care le-au obținut sau le-au publicat. Din acest motiv, efortul personal al autorului de a adăuga noi puncte arheologice, noi materiale ori coroborări de informație istorică cu informație arheologică, a fost cu atât mai mare.

Imaginea culturii materiale medievale a Banatului, care rezultă din paginile volumului, este încă una neconvingătoare. Este, de pildă, de neimaginat, ca vremurile să nu fi cunoscut mai multe obiecte de sticlă (în afara brățarilor de tradiție bizantină, a secolelor XII-XIV), aproape de loc cahle, ceramică de lux, pietre profilate ori bronzuri mărunte. Cauzele rezidă din cunoașterea preferențială a necropolelor și a unor componente de așezări rurale. Lipsesc mai multe săpături la cetăți, curți nobiliare, biserici ori în interiorul târgurilor. Până la materialele de excepție, descoperite fortuit în fosta biserică a mănăstirii franciscane din Caransebeș (sec. XVI), este un hiat care va trebui, cu timpul, umplut. Tocmai de aceea, îi dorim autorului, care se află la apogeul carierei sale profesionale, să împlinească cât mai multe dintre dezideratele care se mai impun, fie personal, ori în calitatea sa de manager (director de muzeu) al cercetării istorice zonale.

Modelul inițial, Maramureșul lui R. Popa, a produs alte experiențe. Geografia istorică a "țărilor" românești intracarpatiche se rotunjește cu acest volum, nu o încheie însă. Ne lipsesc încă Făgărașul, ținuturile din preajma Apusenilor, Chioarul.

ADRIAN ANDREI RUSU

ZENO-KARL PINTER, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX-XIV)*.

Reșița, Editura Banatica, 1999, 273 p.

Avem în față un volum care i-a adus autorului său titlul de doctor în istorie. Titlul, împreună cu subiectul, atrage luarea aminte: după prea multă așteptare, iese la lumină o nouă lucrare de amploare dedicată unei categorii restrânse de material istorico-arheologic medieval. Cele dintâi au fost cahlele, acum avem în față o lucrare dedicată unor componente ale armamentului.

Încă de la primii pași (*Istoriografia cercetărilor*), cititorul este informat că în România s-au produs doar publicări sporadice de piese, fără care ele să intre în dialog de clasificare ori alt fel de încadrare, în subdisciplina europeană denumită *Waffenkunde* (= Știința armelor). Poate tocmai din acest motiv, era acută nevoie să se facă delimitări terminologice (cap. II). Aici putem vedea deci, ce se înțelege sub numele de spadă, sabie, rapieră, dagă, floretă, dar și terminologia componentelor care dau personalitatea armelor (ex. spadă pentru două mâini, spadă pentru o mână și jumătate, sențuire mediană, buterolă etc.).

Un capitol cu totul insolit (cap. III), transferă la noi *cultul armelor*. Venit dinspre lumea păgână, el cunoaște numeroase haine crestine, care, în mod teoretic, trebuie să își găsească un reflex și în mediile noastre medievale. De la datele sintetizate de autor mai ales din Occident, periplusul poate fi punctat prin spadele încrucișate din blazonul Sibiului ori din dansul originar al călușarilor, făcut cu săbii, nu cu bâte. Armele personificate, malefice ori benefice, inscripționate ori reprezentative pentru persoane și instituții, sunt tot atâtea situații în care intervine o interpretare spirituală ori mentală.

Un scurt excurs (cap. IV) stabilește precedentele din secolele anterioare celui de-al IX-lea. După el urmează identificarea și descrierea tehnologiilor de făurire, alăturată felului de mănuire și raportului cu echipamentul defensiv (cap. V).

Volumul se continuă cu clasificarea tipurilor de spade (câci săbii aparțin doar unguirilor din primul veac de la stabilirea în Pannonia). Este cea mai cuprinzătoare parte a paginatiei. Tipologia propusă combină pe aceea proprie fiecărui component: lame (cu lame de lovit, cu lame de lovit și împuns, pentru împuns etc.), mânere (patru dimensiuni), gârzi (varianțe de la cele drepte, la cele arcuite) și butoane (12 tipuri). Sunt repartizate apoi în două grupe, ale evului mediu timpuriu (A, cu trei tipuri) și ale celui dezvoltat (B, cu nouă tipuri). În dreptul fiecăruia, sunt discutate exemple, dintre care unele pentru prima dată publicate de către autor, altele redactate și, oricum, încadrate în serii. Principiul la care s-a ajuns este cel impus de felul în care o cercetare tematică se poate desfășura în condițiile muzeelor din România. Cu alte cuvinte, totul depinde de bunăvoința administratorilor și conservatorilor acestora. Orice mică suspiciune privindu-l pe cel interesat ori gelozie tematică reală ori potențială, închide accesul la materiale. Nu se poate trece mereu peste aceste obstacole, uneori condiționări de publicare, prin care, printre altele, cel care are controlul depozitului impune, numai din acest simplu motiv, trecerea numelui său în poziția de autor de studiu. Soluția lui Z.K. Pinter ar putea să ofere modele pentru studiul pieselor la care nu a avut acces, însă lasă deschisă întrebarea dacă, tocmai acele piese nu i-ar fi oferit noi tipuri în seria pe care ne-o prezintă.

Scurtele concluzii finale (cap. VII) încearcă să explice, printre altele, penuria de armament tipic bizantin, înregistrată în spațiul nostru de interes. Apoi, atrage atenția asupra detașării Transilvaniei ca producătoare cu personalitate detașată, în producția de spade. Cel puțin două tipuri au individualitate provincială. Este pentru prima dată când activitatea arhicunoscută a breslelor de armurieri ai Sibiului ori Brașovului, se regăsește concret în tipologia armelor.

Continuat cu bibliografie și cu un extins rezumat german, cartea procedează la transferul unor informații speciale dinspre istoriografia europeană și înspre ea. Materialele noastre vor putea fi astfel cunoscute și comparate.

Întreaga ilustrație este strânsă la sfârșitul volumului. Valoarea ei documentară certă este umbrită însă de calitatea deficitară.

ADRIAN ANDREI RUSU

**ADRIAN ANDREI RUSU, *Gotic și Renaștere la Vintul de Jos*
(*Documente de cultură materială din Transilvania*
secolelor XIII-XVIII), Cluj-Napoca – Satu Mare,
Editura muzeului sătmărean, 1998, 142 p.**

Ediție bilingvă româno-germană. Au colaborat: Daniela Marcu și Sanda Mihaela Solontai; traducerea: Mihaela Cosma; desene grafice: arh. Sanda Mihaela Solontai; foto: Feleki István; coperta: Dumitru Tăbăcelea; tipar: Gedo SRL Cluj-Napoca.

Apărută în cursul anului 1998, lucrarea arheologului clujean Adrian Andrei Rusu sintetizează, într-un mod accesibil și în condiții grafice deosebite, rezultate și documente de cultură materială apărute în urma celor opt ani de săpături arheologice (1990-1998) efectuate în complexul medieval de la Vintul de Jos, jud. Alba. În fapt, avem în față un catalog de expoziție foarte bine făcut, în care textul este limpede și concis iar ilustrația se bucură de o excelentă realizare tehnică.

Atributele trebuie subliniate căci, pe de o parte, acest demers valorifică un esanșion de artefacte ce îl îndreptățește pe autor să le considere a fi "*de o relevanță și întindere iesite din comun, în interiorul căruia numeroase piese pot fi socotite, fără exagerare, adevărate capete de serie*", dar, pe de altă parte, poartă o informație care se adresează nu doar specialistului ci și unui public mai larg, amator de muzeu.

Riguros și metodic, catalogul este structurat în mai multe părți, care cuprind: o perspectivă istorică asupra sitului medieval și a culturii materiale provenite de la Vintul de Jos, un îndreptar de folosință, o parte descriptivă a inventarului arheologic inclus în catalog și ilustrația grafică ori fotografică a acestuia.

Partea de început, *Cultura materială provenită din situl arheologic de la Vintul de Jos* (p.1-11), atenționează încă din primele sale rânduri că ruina medievală din localitate este de mulți considerată, pe nedrept, ca aparținând "castelului Martinuzzi", motiv pentru care Adrian Andrei Rusu s-a simțit obligat să întoarcă câteva pagini de istorie. În consecință, ne este oferită radiografia unui complex de sorginte monahală, întemeiat la începutul secolului al XIV-lea de ordinul călugărilor dominicani, transformat în reședință nobiliară la 1532 și substanțial reamenajat între 1545-1551 de cardinalul - guvernator al principatului, Gheorghe Martinuzzi.

Informațiile documentar-scrite ori supozițiile istoricilor de artă privind destinul și metamorfoza acestei mănăstiri dominicane într-un castel rezidențial sunt confirmate, completate sau chiar contrazise de cercetarea arheologică, care "*la ora actuală - ne asigură autorul - oferă cele mai concludente documente privitoare la felul de construcție, organizare și funcționare a unei mănăstiri catolice medievale de pe teritoriul actual al României*". Prin urmare sunt prezentate particularități și anomalii arhitectonice, detalii legate de viața liturgică, posibilitatea unor misiuni prozelite în spațiul ortodox de la sudul Dunării, mărturii privind unele îndeletniciri mesugărești sau practica alchimiei. De asemenea, sunt înfățișate refacerile începute de Gheorghe Martinuzzi - inclusiv cu aspecte inedite ce infirmă unele opinii venite din partea istoricilor de artă -, cele continuate de Gabriel Bethlen și încheiate mai târziu, până în secolul XVIII. Această primă parte se încheie cu trei planuri, pe care au fost trecute fundațiile mănăstirii dominicane și ale castelului de secol XVI descoperite în săpătură. Lipsește, din păcate, o poziționare a secțiunilor care să ne ofere astfel și imaginea felului în care a fost abordat acest monument.

Îndreptarul catalogului (p.28-29) ne prezintă pe toți cei care, într-un fel sau altul, au fost legați fie de șantierul din Vinț, fie de restaurarea pieselor descoperite acolo, precum și tipicul pe care îl urmează descrierea pieselor: grupe și sub-grupe în interiorul cărora a fost trecută denumirea piesei, locul de descoperire, caracteristicile tehnice, datarea și importanța lor istorică.

Catalogul (p.32-60) reprezintă capitolul descriptiv al celor 152 de piese menționate aici.

Acestea au fost separate în cinci mari grupe care, la rândul lor, au fost împărțite pe subgrupe: *Pietre profilate (gotice și renașcentiste)*, *Piese de metal (monede și podoabe de metal pretios, piese de bronz, piese de fier)*, *Piese de sticlă (sticlărie de construcție, podoabe, veselă)*, *Piese de os*, *Ceramică (ceramică de construcție, cahle, plastică de ceramică, ceramică comună)*.

Inventarul este, într-adevăr, important și spectaculos, unele piese fiind veritabile unicate pentru spațiul Transilvaniei medievale.

Ilustrația (p.94-142) nu cuprinde toate obiectele menționate în catalog, dar oferă 110 imagini alb-negru și 35 de planșe color de o excelență calitate, piesele mai reprezentative fiind ilustrate în ambele ipostaze.

Așadar, catalogul oferit de Adrian Andrei Rusu nu este doar oglinda fidelă a unei expoziții itinerante, ci mai ales un extrem de util instrument de lucru într-un peisaj istoriografic mult prea văduvit de întreprinderi asemănătoare.

IOAN F. PASCU

**EUGEN- MARIUS CONSTANTINESCU, *Memoria pământului
dintre Carpați și Dunăre. Nord-estul Munteniei
și sud-vestul Moldovei în secolele IV-XI d. Hr.,
Muzeul Județean Buzău, Editura "Fiat Lux",
București, 1999, 342 p.***

Reconstituirea complexă și coerentă a istoriei naționale este de neconceput fără o cunoaștere detaliată a tuturor segmentelor zonale ale spațiului carpato-danubiano-pontic, ale cărui direcții prioritare de evoluție n-ar putea fi descifrate și explicate corespunzător decât prin decodificarea aspectelor particulare. Aceste segmente este firesc să fi dobândit contururi specifice, dat fiind diferențierile perceptibile nu numai în privința cadrului fizico-geografic, dar și în spectrul etnico-demografic, economic, politic și cultural.

Aserțiunea noastră vizează un orizont diacronic nelimitat, luând în considerație evident și secolele IV-XI, perioadă de profunde transformări pe toate planurile în viața comunității umane de la nordul Dunării de Jos, inclusiv în zona curburii lantului carpatic, areal care a devenit obiectul investigațiilor speciale ale lui Eugen-Marius Constantinescu. Situat într-un punct de convergență al teritoriilor românești de pe ambii versanți montani și beneficiind de o nuanțată varietate a reliefului, climei, învelișului vegetal, rețelei hidrografice, arealul în discuție a dobândit în chip firesc și anumite note particulare din punct de vedere demografic și cultural, de natură să incite în mod suplimentar interesul lumii savante din diferite unghiuri: etnologic, antropologic, lingvistic, toponimic, istoric etc.

Perimetrul geografic la care ne referim prezintă importanță majoră nu doar pentru traiectoria evolutivă a societății locale – daco-romane și vechi românești - , ci și pentru aceea a numeroaselor grupuri alogene stabilite acolo, efemer sau durabil, în decursul epocii migrațiilor, ce au conviețuit cu comunitățile autohtone, înrăurindu-le modul de viață și fiind, la rândul lor, influențate sau chiar asimilate de ele. Astfel, s-au conturat fenomene de aculturație din cele mai interesante, însumând trăsături comune cu acelea derulate în restul spațiului carpato-dunărean, dar și note specifice.

Din păcate, sursele narative care se pot raporta în mod explicit la teritoriul investigat sunt mai puțin numeroase și în mare parte ambigue, fapt ce potențează relevanța vestigiilor arheologice, scoase la iveală mai cu seamă în ultimele decenii. Având șansa să lucreze de multă vreme la Muzeul județean din Buzău, Eugen-Marius Constantinescu s-a implicat cu multă ferveor în direcția prospectării amănunțite a teritoriului din raza sa de activitate, întreprinzând săpături și cercetări de suprafață și, totodată, recuperând și clasând un număr mare de piese de real interes științific și muzeistic. Roadele acestor eforturi s-au materializat în mai multe articole diseminate în diverse reviste de specialitate, dar mai cu seamă în prezenta monografie, care îi încununează demersurile profesionale de până în prezent.

Inițial teză de doctorat, întocmită sub îndrumarea prof. dr. Dan Gh. Teodor, semnată, de altfel, al *Cuvântului înainte*, lucrarea și-a propus să urmărească câteva din resorturile esențiale ale devenirii istorice a daco-romanilor și străromânilor, pe parcursul a opt veacuri aferente așa-numitului "mileniu întunecat", sintagmă ce își

păstrează încă sensul ce i s-a atribuit cu multe decenii în urmă. Autorul nu s-a limitat la investigarea zonei de curbură a Carpaților, în accepțiunea generalizată a termenului în mediul cărturăresc al geografilor și istoricilor, ci și-a extins aria preocupărilor până spre Podișul Central Moldovenesc și până la cursul Dunării Inferioare, adică a avut în vedere tot nord-estul Munteniei și sud-vestul Moldovei. Dacă s-a manifestat expansiv în privința perimetrului geografic luat în considerare, cercetătorul de la muzeul din Buzău s-a dovedit întrucâtva parcimonios cu ponderea rezervată în volum elementului alogen, care este analizat mai mult prin prisma influenței exercitate asupra comunităților băștinașe.

Prezentarea succintă făcută mediului ambiant este binevenită, pentru că acesta oferă dovada marilor sale disponibilități în privința resurselor naturale, ceea ce explică rețeaua demografică relativ densă din zonă, precum și atracția pe care au exercitat-o pentru neamurile migratoare.

Înfățișând în cadrul a două subcapitole separate principalele izvoare scrise și arheologice, autorul nu s-a mulțumit cu o simplă enumerare și cuantificare de date, ci a oferit detalii asupra substanței lor informaționale. În cazul vestigiilor arheologice, considerăm că ar fi fost utilă o structurare disjunctivă, în sensul redării diferențiate a descoperirilor de așezări, necropole și tezaure, fie în ordinea cronologică a depistării, fie în raport cu însemnătatea lor. De asemenea, după acest compartiment privind sursele disponibile, s-ar fi impus un altul dedicat istoriografiei problemei, spre a se reliefa mai clar aportul celor ce l-au precedat în preocupări pe autor și, evident, contribuțiile sale personale. Desigur că un atare deziderat ar fi lesne de împlinit, dat fiind că Eugen-Marius Constantinescu a probat edificator că este familiarizat cu literatura de specialitate.

Pentru explicarea consistentă a fenomenelor istorice cu efect peren în extremitatea nord-estică a Munteniei și sud-vestică a Moldovei s-a urmărit persuasiv ca ele să fie puse în conexiune cu evenimentele politico-militare și de natură ecleziastică cu reverberație continentală. Pe bună dreptate s-a insistat asupra rolului major asumat de Imperiul roman târziu și apoi de cel bizantin în bazinul inferior al Dunării, ceea ce nu a rămas fără urmări concrete pe plan lingvistic, economic și confesional, impulsionând romanizarea și creștinarea daco-geților și, respectiv, a daco-romanilor. În concordanță cu opiniile altor istorici, s-a subliniat că revenirea temporară a stăpânirii romano-bizantine pe malul stâng al fluviului, în vremea domniilor lui Constantin cel Mare și Iustinian I, a contribuit la consolidarea procesului de romanizare și de convertire la creștinism a comunităților locale, dar și a unor enclave alogene.

Totodată, s-a admis că un real suport pentru biserica populației autohtone a venit din partea episcopiiilor din Scythia Minor, a căror obləduire canonică s-a exercitat desigur și la nordul Dunării. Nu putem subscrie însă, cum procedează autorul volumului, la vechea idee, larg proliferată în istoriografia românească, privind identificarea Mousaios-ului, râu în care vizigoții l-au înecat în anul 372 pe Sfântul Sava, cu actualul Buzău (p. 28-29, 67, 102, 133) numai pe criteriul asemănării lingvistice, de altfel cu totul iluzorie. Hidronimele și toponimele formate cu sufixul *-ău*, precum Asău, Bacău, Buzău, Ceahlău, Țiumalău, Tazlău etc., nu au corespondență în lumea antică, ci sunt de cu totul altă origine, legată de strămutarea din interiorul spre exteriorul arcului carpatic a unor grupuri umane de obârșie ungurească sau care suferiseră influența maghiară. Abjurarea respectivei identificări nu exclude faptul că martirajul Sfântului Sava ar fi avut loc la nordul Dunării de Jos, ci presupune doar că localizarea sa precisă continuă să rămână ambiguă.

Efervescența vieții creștine în regiunea curburii Carpaților și în ținuturile limitrofe se conturează însă ca indubitabilă, grație tenacității cu care E.M. Constantinescu și-a susținut argumentația. De altfel, unul din reperele preponderente ale monografiei sale vizează problematica pătrunderii și răspândirii creștinismului în spațiul delimitat de Carpații de Curbură și de axul danubian. Nedispunând decât de foarte puține informații scrise peremptorii, a fost silit să apeleze în mod prioritar la sursele arheologice, dovedindu-se extrem de laborios în adunarea și interpretarea tuturor mărturiilor aferente vieții religioase. După cum se precizează, pe bună dreptate, în lucrare, prezența antichităților creștine este sugestivă, în egală măsură, pentru opțiunile confesionale ale comunităților de la nordul Dunării de Jos și pentru continuitatea elementului autohton romanizat.

Pe lângă chestiunile legate de răspândirea rânduielilor creștine, în lucrarea care face obiectul acestor conotații găsim interesante referiri la structurile social-politice din zona curburii Carpaților, ca și la raporturile daco-romanilor și românilor cu Imperiul bizantin, bazate îndeosebi pe sugestiile furnizate de abundența și variatul material arheologic, analizat în amănunțime. Concluziile formulate sunt în cea mai mare parte convingătoare și reflectă stadiul actual al cercetărilor, ele având, de altfel, girul majorității specialiștilor români. În ceea ce ne privește, ne disociem totuși de anumite aprecieri din volum, cu anumită audiență în istoriografie, pe care le vom menționa mai jos, spre a le supune și discernământului altor specialiști. Astfel, cultura Dridu nu credem că trebuie atribuită în exclusivitate populației locale (p. 42), ea având un caracter sincretic, de altfel ca și aspectele culturale anterioare; spre deosebire de avari, gepizii au fost doar migratori, nu și "nomazi" (p. 73), datarea câtorva din mănăstirile rupestre de pe valea Buzăului în mileniul I d.Hr. (p. 129) rămâne, cel puțin momentan, doar o supoziție, nu o certitudine, utilizarea unei denumiri atât de stufoase ("Ipotești-Ciurel-Cândești-Bratei-Biharea-

Botoșana") (p. 40) (la p. 45 și 47 "Ipotesti-Cândești-Costișa-Botoșana-Hansca", iar la p. 153 "Bratei-Ipotesti-Cândești-Costișa-Botoșana-Hansca"), pentru "complexul cultural" aferent secolelor V/VI-VII, sugerează o epatantă dispersie și nu existența elementelor etnico-culturale comune; stabilirea triburilor germanice în sudul Moldovei și nord-estul Munteniei în secolul al IV-lea nu avea nevoie de "acceptul" localnicilor sau de "acordul" romanilor (p.64), pentru că ele erau atunci prea puternice pentru a fi contracarate; inciziile neglijente de pe peretii unor vase provenind de la Cireșu, Murgeni, Ștefan cel Mare etc. (p. 108-109 și 119; fig. 6/2,3; 9/2,8; 11/2) redau semnul X și nu imagini cruciforme cu semnificație creștină; mormintele de la Băneasa și Berești nu aparțin comunităților autohtone (p. 127), ci probabil sarmaților și, respectiv, turanicilor târzii; revenirea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos în secolele X-XI nu a însemnat – cum s-a presupus la un moment dat – și o extindere a administrației imperiale în stânga marelui fluviu, prin intermediul așa-numitei theme "Mesopotamia Occidentală" (p. 74 și 147-148); simpla dispunere vest-est a înhumărilor nu constituie un argument peremptoriu pentru caracterul lor creștin (p. 110-111), știut fiind că cele mai multe din etniile răspândite în Eurasia în milenii I-II, inclusiv cele păgâne, adoptaseră o orientare similară, etc. Totodată, găsim mai puțin fericite anumite formulări ("fragmente ceramice creștinate" – p. 125, "amfore încreștinate" – p. 197), expresii pleonastice ("engolpioane – relicvarii" – p. 81) sau cu tentă marxist-leninistă desuetă ("forțele și relațiile de producție" – p. 157).

Lucrarea cuprinde în anexă un masiv catalog al descoperirilor de factură creștină din sud-vestul Moldovei și nord-estul Munteniei, o amplă listă bibliografică și un bogat material ilustrativ, de bună calitate, compus din hărți amănunțite, planuri de complexe arheologice, desene după piese mai revelatoare etc. În ilustrație nu-și aveau însă sensul cele zece figuri (30-39) redând un manuscris de la Valican, a cărui deciptare paleografică nu face obiectul pasajelor din textul propriu-zis al lucrării.

Dincolo de aceste observații de detaliu, ținem să accentuăm asupra calităților sintezei elaborate de Eugen-Marius Constantinescu, remarcabilă îndeosebi prin bogatul material arheologic pus în circulație și analizat cu acribie, prin numeroasele puncte de vedere originale, susținute de o documentație corespunzătoare, prin formulările clare și explicite, volumul având meritul de a aduce limpeziri dificilelor probleme legate de procesul de etnogeneză românească.

VICTOR SPINEI

ALEXANDRU ARTIMON, *Civilizația medievală urbană din secolele XIV-XVII (Bacău, Tg. Trotuș, Adjud), Bacău,*

Editura Documentis, 1998, 291 p. + 111 fig.

Îndemnul lui D. Ciurea adresat, acum mai bine de 25 de ani tânărului (pe atunci) cercetător Al. Artimon își găsește finalizarea în această lucrare: «... după 25 de ani cercetările arheologice întreprinse în zona orașelor Bacău, Tg. Trotuș și Adjudul Vechi au avut ca scop obținerea informațiilor privind începuturile vieții umane pe aceste meleaguri moldave și continuitatea neîntreruptă de viață omenească în acest spațiu geografic» (p. 9).

Interesul cu care autorul a studiat zona respectivă a avut un motiv bine întemeiat: «... pentru a demonstra că orașele n-au apărut pe un loc gol, că există o continuitate de locuire și că în cele din urmă s-au format datorită factorilor economici, sociali și politici din această zonă de sud-vest a Moldovei» (p. 9).

Primul capitol al lucrării, *Cadrul fizico-geografic al zonei* (p. 12-20), subliniază rolul jucat de mediul geografic «în viața comunităților umane, încât se poate spune că nici o așezare începând din cele mai vechi timpuri, nu a fost întemeiată la întâmplare» (p. 14).

Înainte de a trece la prezentarea celor trei orașe moldovene, autorul face o incursiune în istoriografia genezei orașului medieval moldovenesc, căruia îi dedică următorul capitol: *Considerații generale asupra genezei orașelor medievale din România, cu privire specială asupra Moldovei* (p. 20-33).

Fiecare centru citadin (Bacău, Tg. Trotuș, Adjud) este tratat separat (Bacău, p. 33-92; Tg. Trotuș, p. 93-155 și Adjud, p. 156-167), domeniul de cercetare include dovezi ale locuirii în zonă, precizări asupra genezei și evoluției așezărilor, precum și scurte considerații asupra etimologiei oiconimelor (Bacău, p. 40; Trotuș, p. 102; Adjud, p. 159).

Astfel, cercetările istorico-arheologice au subliniat faptul că «Bacăul, Tg. Trotuș și Adjulul făceau parte din acea mare grupare de orașe moldovene care au luat ființă după formarea statului feudal independent Moldova, la mijlocul secolului XIV» (p. 168), zona fiind locuită din cele mai vechi timpuri.

Ultimul capitol, *Concluzii* (p. 168-181), scoate în evidență rolul jucat de domnie în dezvoltarea acestor așezări: «cucerirea independenței acestui stat va avea consecințe favorabile în dezvoltarea așezărilor sătești, iar din rândul acestora se vor forma viitoarele orașe medievale din Moldova, printre care și Bacăul, Tg. Trotuș și Adjul» (p. 168).

Nu puteau lipsi din această carte considerațiile generale privind orașul medieval moldovenesc, acesta fiind, după părerea autorului, «o unitate teritorială așezată pe pământ domnesc, în componența căreia intra vatra, hotarul și ocolul. Orașul medieval a fost și sediul unor manifestări culturale, având în structura sa boieri, meșesugari, negustori, dregători până la robi» (p. 169).

În concluzie, apreciem că lucrarea lui Al. Artimon îmbogățește seria studiilor dedicate orașului (sau târgului) moldovenesc, importanța lucrării fiind dată mai ales de prezentarea datelor arheologice.

BOGDAN FLORIN ROMANDAS

OLTEA RĂȘCANU-GRAMATICU - coordonator, *Istoria*

***Bârladului*, Vol. I-II, Vaslui, Editura Odeon, 1998,**

436 p. + 460 p., 4 hărți, 7 planșe, 25 fotografii.

Apărută sub egida Primăriei Bârlad, a Inspectoratului pentru Cultură al județului Vaslui și a Fundației "Dr. C. Teodorescu", această complexă lucrare dorește să completeze și să reactualizeze mai vechile încercări monografice legate de tumultoasa istorie a târgului din valea Bârladului. Așadar, o nouă monografie a Bârladului era necesară, mai ales că acest studiu se constituie într-o expunere sistematică și amănunțită a problemelor importante ce vizează evoluția în timp a orașului, contribuția majoră având-o un inimos grup de intelectuali locali.

Chiar din *Argumentul* semnat de coordonatoarea lucrării reiese faptul că inițiativa publicării studiului a izvorât din nevoia publicului cititor de a se informa și de a cunoaște istoria Bârladului. De aici și caracterul organic al monografiei, hrănită din substanța cercetărilor științifice disperate și izolate, dar și din noul flux informațional venit dinspre instituțiile de cercetare și cele universitare.

Primul volum al cărții inserează și o listă cu abrevieri, iar structura sa de bază o constituie cele două mari părți. Prima parte este alcătuită din trei capitole: primul se referă la coordonatele geografice ale urbei, al doilea are în vedere mărturiile arheologice ale zonei, iar al treilea tratează istoria medievală a acestui centru urban. A doua parte a primului volum analizează succint evoluția Bârladului în epoca modernă, promovând o concepție structurală a acesteia: urbanizare, fenomene social-economice, evenimente politice și culturale etc. În fine, primului volum îi sunt anexate 4 hărți, alături de 7 planșe ce ilustrează obiecte arheologice găsite în zonă.

În cadrul capitolului dedicat cercetărilor arheologice din regiunea Bârlad, regretatul arheolog Vasile Palade a evidențiat clar urmele de locuire, statornicia și continuitatea populației autohtone, în cadrul evoluției istorice din epoca neo-eneolitică și până în secolele XII-XIV. Reputatul cercetător și-a argumentat ideile pe baza numeroaselor vestigii arheologice descoperite fie întâmplător, fie în urma unor săpături sistematice sau cu caracter de salvare, iar cea mai mare parte a acestui inventar arheologic este depozitat în cadrul instituției muzeale din Bârlad. Prin acest bogat și variat material arheologic sunt bine reprezentate în zonă epoca pietrei, cea a metalelor, perioada antichității clasice, precum și epoca post-romană de până la cultura Dridu, neomițându-se nici perioada prefeudală.

Marile descoperiri arheologice provin de la Trestiana (stațiune neolitică de tip Starčevo-Criș, cercetată de Eugenia Popușoi), Perieni, Ivesti, Pogana, Mălușteni, Prodana, Bârlad-Valea Seacă (de unde Vasile Palade a descoperit o necropolă de tip Sântana de Mureș), Pogonești-Ivesti și altele din cartierele mai vechi ale orașului.

Toate acestea demonstrează o diversitate de activități de uz casnic și practicarea agriculturii, a meșesugurilor și chiar a schimburilor, concretizate printr-o variată ceramică, prin diferite unelte și arme din piatră, os, silex și metal, precum și printr-o serie de obiecte de uz casnic și de podoabă etc. În general, se poate spune că

evoluția zonei din această perioadă istorică s-a integrat armonios în cadrul marilor fenomene și procese desfășurate tocmai atunci pe teritoriul țării noastre.

Chiar și istoria medievală a orașului se înscrie în tiparele clasice ale evului mediu românesc, chiar dacă analiza (uneori prea răbdătoare și prea stufoasă) a faptelor și evenimentelor istorice de atunci are tendința de a individualiza Bârladul ca mare centru urban al Țării Moldovei. Pentru această epocă, sunt bine sistematizate și cercetate problemele privind geneza și atestarea sa documentară, precum și cele referitoare la structurile social-economice ale urbei. Coordonatoarea lucrării admite ideea unei geneze urbane în timp, dar menționează faptul că saltul calitativ spre cristalizarea Bârladului ca oraș medieval s-a produs abia la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor, astfel încât mai vechea teorie privind existența unei "țări a berladnicilor" în secolul al XII-lea este abandonată. În atari condiții, primele dovezi certe de atestare a târgului medieval Bârlad rămân deocamdată actul de dănie din 28 iunie 1401 (emis de Alexandru cel Bun și în care e menționat printre martori un boier Negrea din Bârlad) și, mai ales, privilegiul comercial acordat liovenilor de către același domn (la 6 octombrie 1408).

Faptul că Bârladul a intrat în rețeaua drumurilor comerciale care străbăteau Moldova a permis acestui oraș dezvoltarea prosperă a comerțului său de tranzit, a meșteșugurilor și chiar o extindere a vetrei târgului și a hotarului domnesc, determinând - firesc - creșterea numerică a populației, precum și diversificarea ei etnică și profesională. Mai mult decât atât, pornind de la hotarul domnesc al târgului (stabilit inițial prin actul emis de Ștefan cel Mare în 1495), Bârladul a devenit ulterior un important centru vamal și politico-administrativ al Moldovei de Jos. Deși administrația orașului avea aceeași structură specifică medievalității est-carpătice, totuși el intra în jurisdicția marelui vornic al Țării de Jos, deoarece aici a fost stabilită reședința vorniciei Țării de Jos a Moldovei. Tocmai de aceea sunt emise de aici multe acte de cancelarie, dar acest lucru nu trebuie să ne ducă neapărat cu gândul la existența în zonă a unei curți domnești, ci mai degrabă a unei reședințe voievodale cu caracter temporar.

Evenimentele politice majore ale Moldovei au fost resimțite și la Bârlad, așa încât năvălirile turco-tătare, jafurile și incendierile acestora, politica favorabilă a marilor domni pentru refacerea târgurilor au determinat pe călătorii străini să considere această urbe de o importantă strategică și comercială deosebită pentru statul moldav. De asemenea, este amintită existența în zonă a unei cetăți de pământ, ridicată în 1476 de către Ștefan cel Mare în fața invaziilor turco-tătare și probabil incendiată apoi din ordinul aceluiași domn. Paralel, în oraș au funcționat primele școli bisericești, domnești și boieresti, semn că apăruseră deja primele edificii ecleziastice (chiar dacă ele erau construite din lemn, apoi din cărămidă și piatră). Cei care au sprijinit bisericile și cultura Bârladului au fost domnii moldavi, marii boieri ai zonei, preoții și chiar enoriașii de rând - fapte atestate documentar prin numeroase acte de dănie și de proprietate.

Din observarea atentă a capitolului referitor la evoluția orașului în epoca modernă, am sesizat încercarea autorilor de a aborda direcțiile principale de dezvoltare a urbei, accentul fiind pus pe ascensiunea social-economică și politică a unei mici burghezii a Bârladului. Această ascensiune a fost corelată, la rândul-i, cu efortul de modernizare a structurii urbane și cu apariția aici a unor relații incipient capitaliste, prin descompunerea vechilor bresle și prin diferențierea accentuată a tipurilor de activități economice. Însă, trebuie spus faptul că Bârladul acestei epoci a rămas mult timp cu reminescentele medievale care s-au disipat greu în noile cadre moderne de referință: activitățile bancare, organizarea transporturilor, acțiunile cultural-artistice etc. Odată cu domnia reformatoare a lui Al. I. Cuza - el însuși bărlădean la origine -, orașul a cunoscut o perioadă mai bună de dezvoltare, iar viața sa culturală a devenit bogată și variată (atunci au apărut primele tipografii și primele publicații, paralel creându-se instituțiile culturale și de învățământ de mare tradiție ale urbei). Nu în ultimul rând, sunt evidențiate personalitățile bărlădene care au contribuit - direct sau indirect - la realizarea importantelor momente istorice din epocă. E vorba de marile familii Cuza, Sturdza, Epureanu, Panu, Codrescu, Emandi și altele.

Al doilea volum al monografiei cuprinde, la fel, două mari părți. Prima parte este structurată în cadrul a trei capitole: primul tratează evoluția orașului de după Marea Unire din 1918, al doilea se axează pe dezvoltarea Bârladului după 1948, iar ultimul conține principalele concluzii ale lucrării. Acestea din urmă sunt rezumate în limba franceză de către prof. Elena Popoiu.

A doua parte a acestui volum prezintă personalitățile născute sau legate de urbea bărlădeană, o serie de *Anexe* - realizate de prof. Traian Nicola -, precum și o listă bibliografică, însoțită de un indice de nume. La sfârșitul volumului este atașat un tabel al hărților și ilustrațiilor din carte, la care se adaugă și 25 de fotografii alb-negru ale unor statui și monumente din Bârlad.

Din cuprinsul celui de-al doilea volum am reținut evoluția evidentă a orașului, impulsionată de o instituire a noilor relații capitaliste în domeniile economic, comercial și vamal. Creșterea populației și lărgirea sferei sale ocupaționale au determinat extinderea perimetrului urban pe seama comunelor limitrofe, iar rolul orașului ca reședință de județ s-a resimțit din plin. La fel, bărlădenii de atunci au trecut prin aceleași momente de răscruce ale istoriei noastre contemporane, deși nu trebuie omis faptul că tocmai între anii 1948-1965 acest oraș a cunoscut o

relativă industrializare (datorată, foarte probabil, originii bărlădene a liderului comunist Gh. Gheorghiu-Dej). În schimb, după reorganizarea administrativ-teritorială din 1968, Bârladul nu a mai fost reședința județului Tutova, intrând în componența actualului județ Vaslui. De aici și nostalgia autorilor lucrării privind istoria de altădată a urbei și regretul că acest mod arbitrar de restructurare a dezavantajat orașul în comparație cu buna evoluție a Vasluiului.

Concluziile pertinente ale cărții aparțin prof. Oltea Rășcanu-Gramaticu și ele trec în revistă întreaga istorie a târgului Bârlad, un centru urban important al Moldovei și care își are și acum propriile sale atuuri: vechimea, perspectiva renasterii, dar mai ales tradiția și aura sa culturală. Aceste asertiuni pot fi ușor sesizate în bogata anexă cu numele personalităților bărlădene și chiar din variata bibliografie a lucrării, de altfel, bine întocmită. În afară de indicele de nume, cele 25 de fotografii ce ilustrează importanțele statui și monumente ale orașului ar fi trebuit - poate - să fie color, întrucât Bârladul merita acest privilegiu.

În fine, opinăm că lucrarea *Istoria Bârladului* arată dorința autorilor ei de a dezvolta și de a desăvârși mai vechile studii monografice, astfel încât viitoarele monografii ale acestui oraș nu vor putea omite informațiile și observațiile din cartea de față, chiar dacă în ea s-au mai strecurat și mici greșeli de tipar sau de altă natură (cum ar fi inconsecvența din partea coordonatoarei privind strângerea materialului de la proprii săi colaboratori). Oricum, aceste inadvertențe sunt scuzabile în cadrul unui astfel de demers scriptic de o întindere apreciabilă. Analizând complexitatea faptelor istorice și fenomenologia lor, lucrarea se dorește a fi una de informație și de integrare, tinzând către o cercetare care să-i închege părțile și să-i confere o anumită individualitate în peisajul istoriografic național.

LAURENȚIU CHIRIAC

MARIANA ȘLAPAC, Cetatea Albă. *Studiu de arhitectură medievală militară*, Editura Arc, Chișinău, 1998, 210 p.

Numărul mare de conflicte militare din perioada medievală explică importanța strategiilor defensive. Apărarea, ca o reacție individuală sau a unei comunități la o agresiune militară, se materializează cu precădere în fortificații. Ca urmare a sistemului defensiv, acestea joacă un rol important în dezvoltarea și întărirea oricărui stat. În această privință evul mediu oferă o mare varietate de soluții concretizate și în forme arhitectonice. Analiza monumentelor istorice și arhitecturale permite elucidarea unor aspecte variate privind realitățile medievale, facilitând o cunoaștere mai bună a trecutului.

Astăzi, când există tendința de a trata istoria arhitecturii militare universale ca proces individual, orice demers care poate să aducă noi informații științei ce studiază fortificațiile este deosebit de important. Pe de altă parte, interesul sporit față de arhitectura națională generează necesitatea unor prospectări ale programelor defensive.

În aceste circumstanțe, importanța unui studiu dedicat ansamblului fortificației de la Cetatea Albă nu poate fi tăgăduită, din moment ce acesta reprezintă cea mai mare realizare a arhitecturii militare de pe teritoriul moldovenesc din timpul apogeeului fortificațiilor. Deși există o impresionantă bibliografie asupra acestui obiectiv de reală importanță pentru istoria Moldovei, acesta rămâne în continuare în multe privințe o enigmă. Până acum nu a existat o sinteză monografică care să descifreze întreaga paletă de probleme pe care o implică arhitectura Cetății Albe, numeroase aspecte continuând să rămână încă nelămurite. Studiul științific al Mariane Șlapac încercă tocmai să aducă lămuririle necesare, fiind o lucrare ce se bazează în principal pe elementele de arhitectură racordate la datele de ordin istoric.

Limitele perioadei investigate corespund cu sfârșitul secolului al XIV-lea și cu ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. În acest interval de timp se disting două etape de construcție: cea moldovenească (sfârșitul secolului al XIV-lea – 1484) și cea otomană (1484- sfârșitul secolului al XVIII-lea). Dificultățile întâlnite de către autoarea studiului au fost cauzate de lipsa sau insuficiența surselor, precum și de raportarea, inevitabilă, la hărți vechi, atunci când frecvențele restaurări au afectat elementele constructive ale fortăreței. Lipsa de informații din arheologia medievală au privat-o de posibilitatea de a studia anumite aspecte privind datarea cetății, etapele de construire, morfologia dispozitivelor defensive. Se poate adăuga și faptul că materialele grafice sunt incluse în variate colecții – adesea greu accesibile – răspândite în întreaga lume.

Lucrarea este structurată pe două capitole. Cel dintâi, *Cetatea Albă în lumina izvoarelor*, cuprinde șapte subcapitole. Primul, *Cetatea Albă - Cetatea Neagră sau toponimia confuză*, este centrat pe hărțile medievale care includ această cetate. În evul mediu ea a fost cunoscută sub denumiri precum Asprokastron, Asprocastrum, Albumcastrum, Belgorod, Weissenburg, toate derivând de la sintagma "fortăreața albă", sau Maurokastron, Malvocastrum, Malvocastro, Mocastro, Nigrumcastrum, Czarnigrad, derivate de la "fortăreața neagră". Toponimia confuză a ridicat o vie controversă între istorici. Unii dintre ei consideră că au existat două cetăți antonimice, nu una singură cu două nume diferite. Alții susțin mai vechea ipoteză conform căreia diferența dintre cei doi termeni – negru și alb – nu ar fi un argument pentru existența a două localități. De asemenea, nu este clar care dintre cele două fortificații a fost reprezentată în așa-numitul *Codex Latinus Parisinus* (întocmit probabil înainte de sfârșitul anului 1396, la curtea regelui Ungariei Sigismund de Luxemburg) și dacă numele Monchastro, menționat în acest document, aparține Cetății Albe sau presupusei Cetăți Negre. Pe baza unei hărți de la Cabinetul Cartografic al Bibliotecii Academiei Române, Mariana Șlapac optează pentru ideea că Cetatea Albă și Monchastro ar fi una și aceeași fortificație. Astfel, lista toponimelor nominalizând Cetatea Neagră este aceeași cu Czarnigradul indicat de hărțile poloneze din secolele XVII-XVIII.

Prezentarea istorică, incluzând o sinteză a istoriei Cetății Albe din cele mai vechi timpuri până în epoca modernă, este urmată de o *Prezentare arheologică*, care constituie o privire retrospectivă asupra descoperirilor mai relevante din cetate. Trebuie menționat faptul că până acum nu există suficiente dovezi arheologice pentru a elucida unele aspecte legate de arhitectură. Numărul mic al surselor scrise, în principal documente interne, au determinat-o pe autoare să apeleze la *viziunea călătorilor străini* – francezi, turci, italieni, germani. Pentru a discerne etapele modificărilor în aspectul exterior al cetății, Mariana Șlapac se bazează pe *surse iconografice* păstrate în arhivele și muzeele din Rusia, Ucraina, Turcia, Austria și Franța. Ea analizează trei categorii importante de reprezentări ale fortificației: cele reale, cele probabile și cele imaginare. Acestea, împreună cu datele documentare, permit reconstrucția, mai mult sau mai puțin autentică, a evoluției imaginii Cetății Albe. Împotriva faptului că de-a lungul secolelor fortificația a cunoscut câteva modificări, cu siguranță și-a păstrat nucleul elementelor de autenticitate.

Subcapitolul privind *atribuirea și datarea fortificației* insistă asupra individualității constructive. Prima parte se referă la complexul defensiv, ce include citadela, care este un fort interior de plan rectangular, un ansamblu fortificat alcătuit din trei centuri, cea dintâi formând curtea garnizoanei, urmată de curtea civilă și de o a treia incintă, pe barbacana fluvială sau curtea portuară cu funcții comerciale și de depozitare. La exterior era și o curtină bastionată. Ultima parte privește datarea probabilă a unor elemente constitutive. Drept rezultat al unei analize comparative a celor mai plauzibile ipoteze privind datarea citadelei și a ansamblului fortificat, Mariana Șlapac consideră că faza sa mai veche a fost construită la sfârșitul secolului al XIV-lea, ceva mai înainte de 1395, în timp ce ansamblul în întregul său a fost – probabil – desăvârșit de către domnii moldoveni între 1396 și 1479.

Analiza contextului urbanistic vizează relațiile dintre fortificație și așezarea citadină. Urbanismul Cetății Albe este rezultatul unei evoluții a rețelei stradale, organică, negeometrică, străbătută de artere – raze care duc spre fortificație. Cetatea Albă ilustrează modelul bizantino-balcanic, rezultat al coabitării dintre elementul defensiv – fortăreața - și oraș.

În al doilea capitol sunt prezentate *Caracteristicile arhitectonice, tipologice și constructive ale fortificației de piatră*. Studiul dispozitivelor sistemului de fortificație, atât al celor din exterior, menite să constituie un prim obstacol în calea inamicului, cât și al celor din interior, necesare pentru organizarea unei rezistente mai eficiente, fac obiectul *analizei arhitecturale a elementelor componente*. Categoria dispozitivelor exterioare include terenurile, curtile și porțile. Turnurile cetății, plasate aproape la distanțe egale, flanchează zidurile, principiul flancării fiind obligatoriu pentru toate fortificațiile epocii. Fiecare teren era o unitate de apărare autonomă. Varietatea formelor este impresionantă: turnuri prismatice, cu baza rectangulară, hexagonală sau octogonală, turnuri cilindrice, turnuri pline etc. Modele similare puteau fi întâlnite, la acel timp, atât în Orient cât și în vestul Europei.

Emergența și perfectarea armelor de foc au determinat dublarea curtinelor în punctele cele mai vulnerabile. Zidurile au fost înzestrate cu creneluri sau cu parapete perforate de mici deschizături, iar protecția exterioară a fost asigurată de un șanț adânc de apărare. Securitatea oricărei cetăți depindea de capacitatea defensivă a porților. La Cetatea Albă au fost identificate trei categorii de porți: porțile turnurilor rectangulare (poarta cea mare, cea mijlocie), porțile din cortine (poarta citadelei, poarta barbacanei, poarta către mal) și poarta capcană - poarta către apă.

A doua categorie a elementelor constitutive ale fortificației include diverse alte amenajări: clădiri administrative și religioase, locuințe, depozite. Refugiile pe sub pământ și drumurile secrete pentru evacuare erau dispozitive de apărare auxiliară, a căror construcție necesita cunoașterea topografiei locului. Cetatea Albă poate fi enumerată printre cele mai puternice fortificații ale evului mediu est-european. Ea este, cu siguranță, cea mai importantă realizare a arhitecturii militare din Moldova medievală.

Subcapitolul privind *tipologia fortăreței* pune în discuție originea planului ei. Există câteva ipoteze în legătură cu planul rectangular al cetății moldovenești, sugerate de folosirea ajutoarelor poloneze și lituaniene, ca și a meșterilor occidentali sau aparținând școlii bizantine. Este dificil să se convină asupra unei anumite origini a planului, care poate fi pus în relație atât cu fortărețele vestice, cât și cu cele bizantino-orientale. Analiza metodologică efectuată de către Mariana Șlapac a permis să se stabilească faptul că dimensiunile turnului de sud-vest al citadelei coincid cu cele ale sistemului de măsuri bizantine. Dimensiunile vechii porți de intrare de pe partea vestică și diametrul exterior al turnului de nord-est se apropie de același sistem bizantin. Acest fapt poate fi o dovadă sigură că planul citadelei nu este altceva decât un element de origine bizantină.

Conceptul spațial al fortăreței a fost influențat de o serie de factori: poziția cheie, implicația directă a comanditarului, condițiile de climă și relief, tandemul materiale - tehnică de construcție. Printre criteriile definitorii ale structurii fortăreței se disting două categorii principale: de ordin funcțional și de ordin compozițional. Caracterul plurifuncțional al complexului rezultă din afirmarea următoarelor funcții: de apărare, de locuire, religioasă, administrativă, economică.

Conceptul spațial înglobează unele varietăți ale *principiilor de compoziție*. Structurarea planimetrică a fost ordonată logic, juxtapunând mai multe nuclee compoziționale, determinate de prezența a patru curți interioare și a fost dezvoltată predominant orizontal. În general, mesajul arhitecturii defensive este cel de forță.

Subcapitolul *Plastică arhitecturală și decorativă* sintetizează imaginea artistică. Plastica cetății se dovedește a fi de origine bizantină, având și componente gotice, renașcentiste și musulmane. Este o ilustrare a coexistenței armonioase a unor elemente decorative și arhitecturale provenind din diferite culturi și din diferite perioade de construcție.

În cazul Cetății Albe, *materialele de construcție* sunt locale, deci, în general ușor de procurat, fiind preferate calcarele, gresiile calcaroase, cărămida. Tehnica de construcție este tipic bizantină: ziduri cu emplecton din materiale mărunte, sistemul de tiranți din lemn, încorporați în masa zidăriei, folosirea șirurilor de cărămizi etc.

În literatura de specialitate s-au făcut și se mai fac încercări pentru a putea fi identificați *constructorii Cetății Albe*. Studiul Mariane Șlapac conține și o discuție asupra autenticității meșterului Fedorca. Numele, întâlnit doar o dată în sursele epigrafice medievale, aparține mai curând părcălabului cetății, decât meșterului său.

Ultimul subcapitol – *Inscripții și reprezentări oficiale, semne lapidare și apotropaice* – aduce, de asemenea, noi informații privind cetatea. Aceste inscripții și reprezentări amintesc de anumite faze constructive, includ elemente variate decorative specifice școlii bizantine, dar și celei occidentale. Inscripțiile și monogramele otomane, realizate mai târziu, nu sunt însoțite de decorații. Semnele vechi descoperite de către autoarea lucrării pe zidurile cetății sunt de un interes special. Cel mai original motiv este o piramidă alcătuită din zece ghiulele de piatră, inserate în zid. Funcția apotropaică este dovedită de opțiunea pentru un vechi simbol protector, piramida Tetraktys pitagoreică.

Lucrarea Mariane Șlapac cu privire la Cetatea Albă se înscrie în seria studiilor istorice ale cercetătorilor basarabeni, cu o orientare și viziune nouă. O prezentare istorică a cetății fusese realizată anterior de către L.L.Polevoi. A.Toramonian a cercetat originea citadelei, în timp ce V.A.Voițehovski a formulat câteva ipoteze cu privire la fazele construirii cetății. Trebuie menționate și investigațiile conduse de către P.P.Bârnea, care viza câteva aspecte de factură interdisciplinară. Toate aceste studii nu au furnizat însă suficiente informații despre o imagine completă a structurii planimetrice a cetății. Având o formație de arhitect, Mariana Șlapac este cea care împlineste această imagine, la cerințele stadiului actual al cercetărilor. Multiplele planuri și secțiuni incluse în acest volum apărut într-o formă grafică elevată lămuresc câteva dintre enigmaticele Cetății Albe. De altfel, lucrarea se remarcă și prin imaginile fotografice și numeroasele planuri de o calitate deosebită. Dintre cele patru anexe, evidențiem glosarul termenilor de arhitectură militară utilizați în volum. Rezumatele în limba engleză și franceză permit o mai largă audiență a sa.

Încheiem, subliniind încă o dată pasiunea și aplombul cu care autoarea de la Chișinău a abordat din unghiul specializării sale în sfera arhitecturii problemele atât de controversate legate de geneza și evoluția Cetății Albe. Monografia sa se reliefează drept o contribuție științifică de neignorată pentru toți cercetătorii ce vor prospecta în viitor destinul istoric al vigurosului centru urban de la limanul Nistrului, cu prerogative distincte în trecutul arealului nord-pontic.

· DIANA PIPOȘ

EUGENIA POPUȘOI, NICOLETA ARNĂUTU, *Tezaurul de la Bârlad-Dumbrava Roșie, secolele XVI-XVII. Catalog, Bârlad, Editura D.I.P., 1999, 200 p. + 24 pl.*

Descoperirea tezaurului medieval de la Bârlad-Dumbrava Roșie și valorificarea lui - sub forma unui catalog - reprezintă o nouă contribuție la studiul circulației monetare din Moldova secolelor XVI-XVII, evidențiind schimburile comerciale ale zonei cu alte regiuni europene.

Descoperit întâmplător, la 4 septembrie 1998, de către colecționarul numismat Nicolae Mitulescu, acest tezaur era depozitat într-un vas (spart în momentul depozitării), la o adâncime de cca 0,65-0,70 m, în profilul unui șanț în care urma să se îngroape o conductă de apă. Faptul că el a fost relativ repede restaurat, cercetat și publicat se datorează experienței, sârguinței și îndemnării a două cercetătoare de la Muzeul din Bârlad: Eugenia Popușoi și Nicoleta Arnăutu.

În prima parte a catalogului, autoarele fac o prezentare generală a tezaurului, arătând că el conține 3096 de monede din argint (cu excepția uneia din bronz), un inel din bronz și câteva mici fragmente de tablă din bronz. De asemenea, se precizează faptul că ele au fost intens circulate, unele fiind mai mult sau mai puțin tocite, iar altele chiar perforate, însă - în general - mai toate piesele se prezintă într-o bună stare de conservare. Cercetătoarele datează monedele acestui tezaur între anii 1490/1516 și 1705/1711, printre piese fiind un dinar emis de Vladislav al II-lea al Ungariei și doi dreipölkeri, care ar avea nominalizat în legendă numele lui Iosif I de Habsburg, fiind emiși între 1705 și 1711. Referitor la datarea acestor dreipölkeri, s-ar putea ca ea să fie inexactă, mai ales că din fotografiile lor, expuse în catalog, nu reiese clar faptul că cele două monede ar avea legenda lui Iosif I de Habsburg și nici că ar fi emise în 1705/1711. E posibil, mai degrabă, ca cele două piese să fi fost emise după 1632, dar până în 1650. În atari condiții, ultimile piese monetare ale tezaurului nu ar mai fi cei doi dreipölkeri, ci doi taleri emisi în 1679/1681 (determinați corect de autoarele catalogului).

Pornind de la această observație, apreciem că tezaurul de la Bârlad-Dumbrava Roșie (sec. XVI-XVII) este unul de circulație, specific schimburilor comerciale din mediul urban, corespunzând astfel unor etape principale ale circulației bănești din Moldova vremii. Deși autoarele susțin că acest tezaur este unul de acumulare în decursul a două secole, invocând prezența nominalurilor mari, de valoarea talerilor și a diviziunilor acestora, precum și prezența celor doi dreipölkeri ce ar fi fost emiși în 1705/1711, credem totuși că piesele monetare ale acestui tezaur au fost intens circulate. Chiar dacă starea lor de conservare este relativ bună, acest lucru nu trebuie să ne ducă neapărat cu gândul la ideea de acumulare, mai ales că și autoarele recunosc că monedele au avut o largă circulație, înainte de teaurizarea lor.

Catalogarea tezaurului s-a făcut pornindu-se de la structura sa (cantitate, nominaluri, emitenți, perioadă de acumulare etc.), trecându-se apoi la clasificarea monedelor după valoarea lor nominală și după emitenți, tocmai pentru a se putea stabili cât mai precis "spațiul de emisiune". Ulterior, s-a făcut înșiruirea cronologică a grupelor de valori. În privința compoziției tezaurului, este remarcată prezența nominalurilor mari de valoarea talerilor și a diviziunilor acestora (23 de taleri și o piesă se 1/2 taler) - cu un procent de 0,77% din tezaur -, aceștia fiind asociați cu câteva piese de valoare medie (12 groși mari polonezi emiși de Sigismund III Wasa și o piesă emisă de Georg Wilhelm de Brandenburg, reprezentând împreună doar 0,42%). Urmează apoi monedele de trei groși (32 de piese, însemnând procentual 4,26%), după care se remarcă multitudinea de dreipölkeri (3657 de piese, respectiv 85,89%) și de dinari ungurești (270 piese, în proporție de 8,06%). Așa cum lesne se poate observa, moneda poloneză deține ponderea cea mai mare în cadrul tezaurului. În fine, prezentarea generală a acestui tezaur este încheiată cu un *Rezumat* în limba franceză, semnat de prof. Valeriu Arnăutu.

Acest catalog numismatic cuprinde și un tabel (vezi p. 9-15) cu repartitia monedelor pe ani, în funcție de statele emitente, sesizându-se astfel conținutul numeros al tezaurului și marea sa diversitate de numerar. Monedele au fost emise în 14 țări, provincii, ducate sau orașe, fapt ce denotă și unele încercări de acoperire a lipsei de monetar prin folosirea efigiilor înaintașului sau prin reștantarea pe monedele deja circulate a unor noi elemente heraldice și a unor legende. Această derulare pe ani (și în funcție de statele emitente) a monedelor din tezaur poate oferi câteva date relevante privind circulația monedelor în Moldova de atunci:

a) O primă observație este aceea că aproape întreg secolul al XVI-lea este acoperit - prin piesele tezaurului de la Bârlad - doar de moneda mărunță: este vorba de dinarii ungurești emiși de Habsburgi care au devenit și regi ai Ungariei apusene, piese bătute în monetăria de la Kremnitz. Prin iconografia și heraldica pe care le poartă acești dinari sunt aproape identici cu cei emiși de regii maghiari anteriori (de exemplu, Vladislav al II-lea sau Ludovic al II-lea), iar - până la 1856 - ei nu au fost asociați cu nici o altă monedă. Acest ultim aspect reprezintă o caracteristică aparte a tezaurului de la Bârlad.

b) O a doua observație ar fi aceea că, după 1586 - când are loc "marea devalorizare a monedei otomane" -, dinarii sunt asociați cu monedele de trei groși ce apar frecvent între 1621 și 1624 (79 de piese). Tot între 1621 și 1624 se plasează și cei 12 groși mari, precum și un altul emis de Georg Wilhelm de Brandenburg - nedeterminat valoric încă.

c) Specificitatea tezaurului o constituie însă numărul mare de dreipölkeri (cu valoare de 1,5 groși): 2657 de piese emise de Polonia (2335 de monede), Riga (29), Livonia (7), Elbing (27), Suedia (68) și Prusia (191 piese). Această pătrundere masivă de dreipölkeri a avut loc prin Polonia între 1620 și 1627, pentru ca după 1630 numărul lor să se împuțineze.

d) Toți talerii din cadrul tezaurului provin din provinciile Uniunii de la Utrecht și au drept emitenti suveranii Habsburgi, cărora li se adaugă un achtwintling nedatat. Așadar, talerii devin monedă relativ frecventă pe piața Moldovei secolului al XVII-lea.

Foarte importantă ni se pare precizarea făcută de autoarele catalogului cu privire la numele unor monetari și ai unei monetării ce au bătut piese numismatice (vezi p. 197). Astfel, printre monetarii care au bătut grosii se numără Jon Dylski, Iohann Firlej, Herman Rudiger și Stanislav Cicowski, iar pentru baterea dinarilor este menționată monetăria de la Kremnitz. În același timp, catalogul mai cuprinde și o bibliografie selectivă (p.198-199), precum și 24 de planse cu fotografii ale celor mai importante piese monetare ale tezaurului, fotografii care - din păcate - nu se ridică la un nivel calitativ care să permită specialiștilor o eventuală nouă cercetare amănunțită și concludentă.

Catalogul tezaurului de la Bârlad-Dumbrava Roșie are în încheiere câteva desene ce scot în evidență grafica de pe monede, precum și cele mai interesante blazoane ștanțate pe aceste piese.

În concluzie, putem afirma că acest catalog numismatic apărut sub egida Muzeului bărlădean și a Primăriei municipiului Bârlad își are importanța sa aparte în cadrul istoriografiei problemei, iar tezaurul ca atare trebuie corelat și cu evoluția comercială și urbană a Bârladului medieval. Spre sfârșitul secolului al XV-lea, turcii și tătarii interceptează drumul comercial de la Marea Neagră la Marea Baltică și jefuiesc tot mai des orasul, pentru ca în secolul următor acest târg moldav să cunoască o refacere economică, reliefată de negoul cu Brasovul și Liovul - fapt bine evidențiat de structura tezaurului. Deși secolul al XVII-lea debutează cu noi jafuri și distrugeri ale Bârladului, perioada 1620-1632 consemnează pătrunderea masivă a monedei poloneze, pentru ca după 1661 - când se deschide bănăria de la Suceava - să sesizăm raritatea monedei străine în cadrul acestui important tezaur.

LAURENTIU CHIRIAC

Lista abrevierilor

<i>ActaArchHung</i>	= <i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapesta
<i>ActaMM</i>	= <i>Acta Musei Meridionalis</i> , Vaslui
<i>ActaMN</i>	= <i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca
<i>ActaMP</i>	= <i>Acta Musei Porolissensis</i> , Zalău
<i>AllA Cluj-Napoca</i>	= <i>Anuarul Institutului de Istorie și Arhologie din Cluj-Napoca</i>
<i>ArchÉrt</i>	= <i>Archaeologiai Értésítő</i> , Budapesta
<i>ArchHist</i>	= <i>Archaeologia Historica</i> , Brno
<i>ArchRoz</i>	= <i>Archeologické Rozhledy</i> , Praha
<i>ArhMed</i>	= <i>Arheologia Medievală</i>
<i>ArhMold</i>	= <i>Arheologia Moldovei</i> , Iași
<i>ASUI</i>	= <i>Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza" din Iași</i>
<i>AVSL</i>	= <i>Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde</i> , Hermannstadt
<i>BCMI</i>	= <i>Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice</i> , București
<i>BCȘS</i>	= <i>Buletinul Cercurilor Științifice Studentești</i> , Alba Iulia
<i>BudRég</i>	= <i>Budapest Régiségei</i> , Budapesta
<i>CA</i>	= <i>Cercetări Arheologice</i> , București
<i>DRH</i>	= <i>Documenta Romaniae Historica</i> , București
<i>EphemNap</i>	= <i>Ephemeris Napocensis</i> , Cluj-Napoca
<i>FolArch</i>	= <i>Folia Archaeologica</i> , Budapesta
<i>Materiale</i>	= <i>Materiale și Cercetări Arheologice</i> , București
<i>MemAnt</i>	= <i>Memoria Antiquitatis</i> , Piatra Neamț
<i>RMI</i>	= <i>Revista Monumentelor Istorice</i> , București
<i>RMM-MIA</i>	= <i>Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă</i> , București
<i>SCIA</i>	= <i>Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică</i> , București
<i>SCIV(A)</i>	= <i>Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)</i> , București
<i>SlovArch</i>	= <i>Slovenská Archeologia</i> , Nitra, Bratislava
<i>StComCaransebeș</i>	= <i>Studii și Comunicări</i> , Caransebeș
<i>StComSatu Mare</i>	= <i>Studii și Comunicări</i> , Satu Mare
<i>Ub</i>	= <i>Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen</i> , Hermannstadt-Sibiu-București

Tipărit la PAPER PRINT INVEST S.A. Brăila
Comanda nr. 2238/2000
Hârtie gramaj 60 Coli tipo:20
Format A4
TIPĂRIT ÎN ROMÂNIA

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Pentru o mai bună colaborare în viitor, Redacția face următoarele precizări:

- materialele și studiile vor fi culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil, Redacției urmând a-i fi remise discheta și două exemplare complete ale materialului (nu vor fi admise materiale fragmentare). În cazul în care nu există această posibilitate, autorii sunt rugați să se adreseze Redacției din timp în vederea efectuării acestei operații în cadrul ei;
- autorii sunt rugați insistent să folosească în redactarea notelor ce vor fi culese în subsolul paginii și numerotate în continuare, sistemul de abrevieri folosit de revistă și publicat în paginile acesteia începând cu vol. III (2000);
- materialele și studiile vor fi însoțite obligatoriu de un rezumat într-o limbă de circulație (engleză, franceză, germană) de max. 2 pag. și care să cuprindă și titlul acestora;
- rubrica **Recenzii și Note Bibliografice**, care va cuprinde prezentări de cărți, reviste cu strictă referire la Evul Mediu, va ocupa un spațiu mult mai amplu în economia revistei decât până acum, orice contribuție sau sugestie în acest sens fiind binevenite; materialele pot fi simple prezentări (1-2 pag.) până la recenzii de mai mare amploare (max. 7 pag.).